MSS No. 348 Subject Philosophy

Name of MSS उत्कल नीलमणि

Author रूपगोस्वामी

Period ______ Folios 150

Script Devnagiri Source Prithipal Singh

Missing Folios NIL

ਰਾਜਪੁਤ੍ਰ ੨੦੭੭ ਪਤ੍ਰੇ ੩੮

ਪਾਠਉਜਲਨੀਲਮਣਿ ੬੦੦੦ ਪਤ੍ਰੇ ੨੫੨

ਸਾਂਖ੍ਯਪਾਠ ਪਤ੍ਰੇ ੮

उज्ज्वल नीलमणि लोचनरोचनी
टीकासहित; ५ जेठ, १९१२ वि० लि०
१२०५ श्लोक ॥ ल० अ० १५ पं० प्र० पृ०

ह० लि०

21, 4

ujjal Wil Mani

A. no. 348

Sanskrit Tika Lochan Rochni

A. no. 348 R.P.J. JAURA

॥उ०॥ ॥१॥ श्रीराधाकृष्णायनमः॥ सनातनसमो यस्य ज्यायान् श्रीमान् सनातनः। श्रीवल्लभोनुजः सोसौ श्रीरूपो जी
वसद्गतिः॥ श्रीहरिभक्तिरसामृतसिंधोर्जीते पुराउरालोके। उज्वलनीलमणेम मत्तोचनरोचनसेविह
त्तिः॥ तथाहि अथ स एव श्रीरसामृतसिंधुप्रकाशकः पूर्वं सर्वस्माद् अपरं वर्मउज्वलाख्यं भक्तिरसं किंचिद्देव विहृ
त्य हृत्सत्तामसन्यमानः संप्रति पिवत भगवतं रसमिति निन्यायेन मधुरव्यंजकरभेदाउज्वलनीलमणिनाम्नि ग्रं
थेस्मिं स्तं रसमतीव विहृत्यवन् श्रीमन्निजदेवनमपि श्रीमन्तं निजगुरुमपि तंत्रेणस्तुवन प्रार्थयते नामाकृष्टर
नि॥ तत्र निजदेवनपक्षे नाम्नां नाममात्रेणाकृष्टा स्सन्तदवतारावतारिभक्तिरसिका येन सः। तथाशीलेनस

श्रीवृंदावनेश्वर्यैनमः॥२॥ नामाकृष्टरसज्ञः शीलेनोद्दीपयन् सदानंदं॥ निजरूपोत्सवदायी सनातनात्माप्रभुर्जयति॥
स्वभावेन सदानित्यमेव श्रीमन्नन्दनामानं स्वपितरमुद्दीपयन्नुद्दीप्तभावं कुर्वन्॥ तथा निजे
न रूपेण सौन्दर्येण सर्वेभ्य एवोत्सवदायी॥ तथा सनातनो नित्यः आत्मा श्रीविग्रहो यस्य सः। प्रादुर्भावमात्रेण
लब्धजन्मादिव्यवहार इति भावः॥ तथा तथा रूपः प्रभुः सदाप्रभवनशीलत्वात्॥ तथा महीश्वरो जयति निजो
त्कर्षमत्राविर्भावयतादिति॥ जयतेस्तुत्यत्वोस्य निप्रयोगस्यैवाभिधानात्॥ श्रीगुरुपक्षे नामभिः कृष्णादिभिराकृष्टा वशी
कृतारसज्ञा जिह्वा यस्य सः॥ तथाशीलेन सुस्वभावेन सतामानंदमुद्दीपयन्॥ तथा निजआत्मा तु गतो यो रूपस्त
न्नामा हं तस्योत्सवदायी॥ तथा सनातनो नामात्मा विग्रहो यस्य सः॥ प्रभुरिति पूर्ववत् जयतीति च॥१॥ ऽऽ

॥१॥

तत्रापि हितानुपयुक्तत्वादुरूहत्वादयं रसः ॥ रहस्यत्वाच्च संक्षिप्य विततांगोपि लिख्यत इति ये प्राग विहितो हेतवो दर्शि-
तास्तेषु रहस्यत्वमेव मुख्यतया हेतुं वदन्न संप्रति रहस्येव तद्दधिकारिणः ॥ प्रति प्रकाशनीय इत्याशयेनाह ॥ मुख्यरसे-
ष्विति ॥ शान्तप्रीतप्रेयोवत्सलोज्ज्वल नाम सु मुख्येषु रसेषु यः पुरा रसामृतसिन्धौ संक्षेपेणोदितः ॥ स एवोज्ज्वलापरप-
र्यायो भक्तिरसानां राजा मधुराख्यो रसः पुनरुज्ज्वलनीलमणिनामणि ग्रन्थे विस्तरेण श्वैव ग्रन्थात ॥ पृथगुच्यते पुरा
संक्षेपेणोदितत्वे हेतुः ॥ रहस्यत्वादिति ॥ निवृत्तनर्मांशो किकाउज्ज्वलाख्यरसात् तत्साम्यमननेन तु भागवताद्यपित
स्मान्यरसाम्मुख्यानां शान्तिप्रीतिवात्सल्येषु एकतमभावत्वेन वा तत्र राज्ञां मुख्यानां अनुपयुक्तत्वात्ते भोगोप्य ए-
वायं रसः ॥ तथा ये केचिद् भागवते तस्मिन् बहुमानिनोपि तत्र येषालोचनायां न च तत्र रास्तो रयि दुरूहोऽयं रस इति ते

२ मुख्यरसेषु पुरा यः संक्षेपेणोदितो रहस्यत्वात् ॥ पृथगेव भक्तिरसराट् स विस्तरेणोच्यते मधुरः ॥ २ ॥

भ्योपि गोप्य एवकार्य्यः किमुत विषयिभ्य ॥ इति रहस्यत्वमेवात्र मुख्यो हेतुरिति भावः ॥ अत्र तु विस्तरेण वचने हेतुः रहस्यत्वा-
दित्येव ॥ कालदेशपात्रविशेषसंबंधेन हस्यत्वं शाप्येस्य थेः ॥ न ह्यलोपे हि यं चमी स्यात ॥ यद्वा ॥ रथ्यागिस्य नेनेव रहस्यनियम्यते
तस्मादन्यान्तरवद्यत्र कुत्रचिन्नायं प्रकाशनीय इति ॥ रहस्यमंत्रोपदेशग्रन्थवदुद्धिर्मुनिभिरिव तदेतदृक्षहृद्भिर्मुहपदिश्य नतु
तर्हि कथं श्रीशुकदेवस्तस्यां महाराजसभायां रासपंचाध्यादिकं प्रकाशितवान् ॥ उच्यते ॥ न यस्तदात उपधार्येस्तां दिव्यतंकुर
दिविलपसितत्वं नितादिव्यद्भत्वमनस्फुरितस्वभावविशेषस्य सर्वत्र स्फुरणानेन तद्दर्शनेनं गुप्तं न कृतमित्यविचारणनाव्यंनामाप्य न
तस्य कृतं तत्र पश्चात् नगुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरच्छित्तिः श्रीनारदाय नुषानप्रमाणान ॥ ननु भवतु तदा तदपि जगाद्धि तुः

2

॥उ०ल०॥ श्रीभगवतस्तत्तुरिनेकथंमाधुनिकाः शृणु ॥ सत्यं तथापि सख्यं पंचभावत्त्वभावयन्ति जन्ते सर्वेपरमात्मनस्तस्य येयथा
॥२॥ मां प्रपद्यन्त इति न्यायेन नन्तदिष्टयातया तथापि भावान्तत्तदुक्तं प्रस्तुतस्य गुप्युक्तमेव ॥ यामे वो दिश्य विक्रीतत्र
जवधूभिरित्यादौ श्रद्धान्वित इत्यनेन नादृगेवाधिकारी निर्दिष्टः ॥ तदेवं सति येचान्येन श्रवणफलाशया रासपंचा
ध्यायादिरूपपुराणभागानश्रण्वंतितेपितासांतस्मिन्भक्त्यंशेवधानं कुर्वन्तु नाम रहस्यभावेतु सर्वेयाने तितदेतद्धि
धयन्यस्तु न सर्वथाश्रोतव्य इति च ॥ २ ॥ अथ मधुराख्यं भक्तिरसराजमेव शृंगारं त्वनुवादेन लक्षयति वक्ष्यमाणैरी
ति हृद्वं हि सामान्यतो भक्तिरसः प्रोक्तः ॥ विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ॥ स्वाद्यत्वं हृदि भक्तानामानीता श्रव
णादिभिः ॥ एषां कृष्णरतिः स्थायीभावो भक्तिरसो भवेदित्यनेन ॥ विभावादयश्च प्रोक्ताः तत्र ज्ञेया विभावास्तु रत्यास्वा

वक्ष्यमाणैर्विभावाद्यैः स्वाद्यतां मधुरा रतिः ॥ नीता भक्तिरसः प्रोक्तो मधुराख्यो मनीषिभिः ॥ ३ ॥

दहेतवः ॥ ते द्विधालम्बना एके तथैवोद्दीपनाः परे कृष्णश्च कृष्णभक्ताश्च बुधैरालम्बना मताः ॥ रत्यादेर्विषयत्वे
न तथाधारतयापि च ॥ तद्भावभावितस्वान्ताः कृष्णभक्ता इतीरिताः । उद्दीपनास्तु ते प्रोक्ता भावमुद्दीपयन्ति ये ते तु श्रीकृष्ण
चेष्टस्य गुणाश्चेष्टाः प्रसाधनमित्यादि अनुभावास्तु चित्तस्थभावानामवबोधकाः ॥ ते बहिर्विक्रियाप्रायाः प्रोक्ता उद्भास्वरा
ख्यया नृत्यं विलुठितं गानमित्यादौ ॥ भावैश्चित्तमिहाक्रांतं सत्त्वमित्युच्यते बुधैः सत्त्वादस्मात्समुत्पन्ना ये भावास्ते तु सात्त्विकाः
ते स्तंभस्वेदरोमांचाः स्वरभंगश्च वेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रु प्रलयावित्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः अथोच्यन्ते त्रयस्त्रिंशद्भावा ये व्यभिचा
रिणः ॥ विशेषेणाभिमुख्येन चरन्ति स्थायिनं प्रति ॥ वागंगसत्त्वसूच्या ये ज्ञेयास्ते व्यभिचारिणः ॥ उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति स्थायिन्यमृतवारिधौ ॥ ०

उभयोरिव दर्शने दम्पत्योर्नयनानि तद्रूपतां च ते॥ निर्विद्योयं विषाद इत्यादि॥ मधुराख्याचारतेर्लक्षणं चोक्तं॥ मिथो हरेर्मृगाक्ष्या
श्च संभोगस्यादिकारणं॥ मधुरापरपर्याया प्रियताख्याभवेदुतिरीरिता॥ तदेवं तदेतन्मधुराख्यभक्तिरसलक्षणमपि व्याख्ये
यं॥ प्रोक्तो मधुराख्यरस एव पाठः पूर्वनिर्देशस्य प्रतिनिर्देशापकल्पते॥ न तु शृंगाराख्य इति॥ ३॥ ४॥ पदद्युतीत्यादि विशेष
णानां श्रीकृष्ण एव विशेष्यत्वेन बोध्यते॥ न त्वेव तेषां परावस्थायाः पर्यवसानात्॥ अयमुदयति मुद्राभंजनः पद्मिनी
नामित्यादिवदस्य मुत्तमकाव्यत्वं॥ दृगंचलेति॥ दृशोर्योऽपांगचलकलाऽपांगविलासास्तान् एव नद्योः पटिमानः नटनं वि
द्यया वीक्षणानि तैर्जगन्मोहिनी॥ जगत्त्रय्येव सानुरागत्वाद्गोप्यत्वाच्च युवतिरिव युवतिस्तस्याः किं मनताहृगनुरागाहेतु

तत्र विभावेष्वालंबनाः अस्मिन्नालम्बनाः प्रोक्ताः कृष्णस्तस्य च वल्लभाः तत्र कृष्णः यथा॥ ४॥ पदद्युतिविनिर्धु
तस्मरपरार्द्धरूपोद्धतिर्दृगंचलकलानटीपटिमभिर्मनोमोहिनी॥ स्फुरन्नवघनाकृतिः परमदिव्यलीलानि
धिः क्रियाज्जवजगत्त्रयीयुवतिभाग्यसिद्धिर्मुदं॥ २॥

वतीनां भाग्यस्य फलरूपः॥ यद्वा॥ जगत्त्रय्यां या युवतयः युवतिश
ब्दप्रयोगवत्ताभ्यो दृगनुरागयोग्याः स्त्रियः॥ तासां भाग्यसिद्धिरिति कासांचित्स्पर्शेन कासांचित्दर्शनेन भाग्यं स्थापितं॥ अ
नमात्रेऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः॥ उरुगायोरुगीतो वा पश्यन्तीनां कुतः पुनरिति श्रीशुकोक्तेः॥ सिद्धिशब्दस्त्विमाः दाव
पि दृश्यत इति फलत्वेन व्याख्यातः॥ नवेति श्रीतारमुद्दिश्य प्रोक्तं॥ एकत्वं च तच्छ्रवणाधिकारि चेरस्यात्॥ नन्विदं पद्यं शृं
गाररसायकं वर्णयन्नसाधुर्याख्यगुणमपेक्ष्यते॥ न पुनरोजश्चाख्यं॥ यथोक्तं माधुर्यमपि कृत्स्नमर्द्धवर्गोत्यवर्णैन युक्तं
टठडढान्विनारणौ लघू च न ह्यासौ वर्णाः कारणतां गताः॥ आवृत्तिरस्त्य इति वीमधुरारचनामताः॥ तच्च संभोगे करुणे विप्रलं

३०ल०॥ सेप्राले धिकं क्रमात् ॥ ई जोऽप्यधिकृत्य प्राक् वर्गस्याद्यन्ततीयाभ्यां युक्तो वर्णौ तदन्तिमौ ॥ उपर्य्यधो द्वयोर्विसर्गे फो ठठ ड ढैः
॥३॥ सह । शकार इत्थं तस्य जकारो गतः ॥ तथा समासबहुत्वाघटनो इत्य शालिनी । वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिकाम
स्यादिति । न त्वयमत्र ईजोगुणस्यैवाधिकं कृतमिति उच्यते ॥ न केवलमत्र शृंगारमयतया नायको वर्ण्यते किंतु प्रभा
वमयतया च ॥ तस्मात् ईदृशासम्बलनान्नायं दोष इति ॥ तदुक्तं ॥ वीरादिशब्दाद् उपलक्षणं नितेन वीराभासादिस्वरूपस्य
स्थितिरिति ॥ २ ॥ तत्र सर्वोक्ते युगले धुरसेऽस्मिन् योग्येर्गुणैर्विशिष्टतया नं दर्शयति ॥ अयं सुरम्य इति ॥ सुरम्य इत्यादि

अयं सुरम्यो मधुरः सर्वसल्लक्षणान्वितः ॥ बलीयान्नवतारुण्यो वावदूकः प्रियंवदः ॥ सुधीः सप्रतिभो धी
रो विदग्धश्चतुरः सुखी ॥ कृतज्ञो दक्षिणः प्रेमवश्यो गंभीरतांबुधिः ॥ वरीयान् कीर्तिमान्नारीमोहनो नित्य
नूतनः ॥ अतुल्यकेलिसौंदर्यप्रेष्ठवंशीस्वनांकितः ॥ इत्यादयोऽस्य शृंगारे गुणाः कृष्णस्य कीर्तिताः ॥ ६ ॥
उदाहृतिरमीषां तु सर्वमेव हि दर्शिता ॥ ७ ॥ शब्दाः केचित् सर्वोर्थानुसारिणः ॥ केचित् स्वरूपिणः ॥ तत्र सर्वे यथा
सुरम्यांगं मधुरो रुचिरः ॥ रुचिर इत्येव वा पाठः ॥ नवतारुण्यो वयसान्वितः ॥ सुधी बुद्धिमान् ॥ सप्रतिभः प्रतिभान्वि
तः धीरः सुपंडितः ॥ गंभीरताम्बुधिर्गंभीरः ॥ नारीमोहनो नारीगणमनोहारी ॥ अतुल्येति त्रिजगन्मानसाकर्षिस्वर
लीकृतकूजित इति ॥ अन्ये तु स्वरूपिणा एव ॥ ६ ॥ उदाहृतिरिति तत् प्रायिकमेव ॥ सर्वसल्लक्षणान्वित इत्यादिषु रसा
न्तरोदाहरणानि च तत्र दृश्यन्त इति ॥ किंतु तानि वक्ष्यन्तरादिकं प्रयुज्यात्रापि संगमनीयानीति भावः ॥ यथा सर्वसल्लक्ष
णान्वितत्वे ॥ रागः सप्तसु हन्त षट्स्वपि हरे रंगेष्वंतं तु गता विस्तारस्त्रिषु सर्ववता त्रिषु जया गंभीरता च त्रिषु द्वे ईष्यपंच

स्तु किंच पंचस्तु सद्दास् सूक्ष्मत्वमास्तेय थाद्वात्रिंशद्वरलक्षणः स तु भवेदर्हेत्तवश्रीमतीति ॥ तदेवमपि यद्द्युतीत्यादिनाय
त संक्षिप्य वर्णितं तत्रत्रैव ते गुणाः प्रवेशनीयाः ॥ विस्तरभियात्तु न विव्रियन्ते ॥ ७ ॥ श्रथोक्तधीरोदात्तेति तथा हि ॥ गंभीरो विनयी क्ष
न्ता करुणः सुदृढव्रतः अकत्थनो गूढगर्वो धीरोदात्तः सुसत्त्वभृत ॥ विदग्धो नवतारुण्यः परीहासविशारदः ॥ निश्चिन्तो धी
रललितः स्यात प्रायः प्रेयसीवशः ॥ शमप्रकृतिकः क्लेशसहनश्च विवेचकः ॥ विनयादिगुणोपेतो धीरशान्त उदाहृतः ॥
मात्सर्यवानहंकारी मायावी रोषणश्चलः ॥ विकत्थनश्च विद्वद्भिर्धीरोद्धत उदाहृतः ॥ इति पतिश्चोपपतिश्चेति ॥ पतिः पुरव
नितानां द्वितीयश्च व्रजवनितानां ॥ द्वितीमत्वं तु यद्यप्यासामवताराव सर एव प्रत्यायितं ॥ न तु सर्वदा ॥ वक्ष्यते हि स्वयमेव

श्रथोक्तधीरोदात्तादिचतुर्भेदस्य तस्य तु ॥ पतिश्चोपपतिश्चेति प्रभेदाविह विश्रुतौ ॥ तत्र पतिः उक्तः पतिः
स कन्याया यः पाणिग्राहको भवेत ॥ यथा ॥ रुक्मिणं युधि विजित्य रुक्मिणीं द्वारकामुपगम्य विक्रमी ॥ उ
त्सवोच्छलितपौरमंडलः पुंडरीकनयनः करे ग्रहीत ॥ यथा वा ॥ ८ ॥

पुत्वमत्र यत्प्रोक्तं तत्तु प्राकृतनायके ॥ न कृष्णे रसनिर्यासस्वादार्थमवतारिणीति ॥ प्राचां मतेनापि संगमयिष्यते ॥ नेष्टा यदंगिनि रसे
कविभिः परोढा तद्गोकुलाम्बुजदृशां कुलमंतरेण ॥ आशंसया रसविधेरवतारितानां कंसारिणा रसिकमंडलशेखरेणेति ॥ किंच
यदिदं स्वकीयत्वं पुराणामुपलक्ष्यागमप्रमाणेन वक्ष्यते ॥ वृंदारण्ये विहरता सदा रासादिविभ्रमैः ॥ हरिणा व्रजदेवीनां विरहो ना
स्ति कर्हिचिदिति ॥ अत्र च तासामनादित एव कृष्णेन संबंधः कदाचिदपि नान्येनेति प्रतिपद्यते ॥ इतरतस्तावत्परस्यन्तरं येनास्तु त
स्योपपत्यसंभाव्यं ॥ तथाप्यवतारलीलामधिकृत्य कृते त्वत्र यत्प्रश्नो श्रीराधादिषु तदेवोपक्रम्य वक्तव्य प्रतियुक्तमेव पति प्रति

॥ उ० नी० ॥ ४ ॥

क्षणकेऽप्यहस्त्विंशोक्तनाम व्रते कथ्यात तत्रैव ज्ञेयम् अत्र सांगोभाव विशेषपारवश्यात्॥ ८ अवतारलीलायामपि कासु
चिद्व्रतकुमारीषु व्यक्तपतिभावत्वं दर्शयति यथावा कात्यायनीति क्वचित्प्रतीनामपितद्भावयोग्यानां गोकुलकुमारीणां मध्ये
याः काश्चित एतं संकल्पमाचेरुः तास्वेव तासामेन न तन्यासांग हस्थितानां पतिभावो हराव भूदित्येवार्थः यातावत्
तावद्व्रजं सिद्धामये मा रंस्यथ क्षपा इत्यनेन तासां सर्वासामेव सिद्धमनोरथत्वं स्वयमेव श्रीकृष्णेन स्वीकृतं वक्ष्यते च॥
अनूढाः कन्यकाः प्रोक्ता इत्याद्यैर्न तत्र दुर्गो व्रतनपराः कन्या धन्या इयो मता इति गांधर्वरीत्या स्वीकारात्तत्स्वीयात्वमि

कल्पितयुगलभावः क्वापि वैदर्भ पुत्र नामरवभंविक्रृत दीक्षो दक्षिणार्थान ददानः विहरति हरिरुच्चैः सत्यपा-
दीयमानः क्वचिदलमलसांगः पुण्यकेनारदाय ॥ ९ ॥ यथावा ॥ कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि नंदगो
पसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः इति संकल्पमाचेरुर्या गोकुलकुमारिकाः॥ तास्वेव कियतीनां तत्पतिभावो हराव भू
त ८० मूलमाधवमाहात्म्ये श्रूयते तत एव हि रुक्मिण्युद्वाहतः पूर्वं तासां परिणयोत्सवः श्रयोपपतिः॥ ११॥
रागेणोल्लंघयन् धर्मं परकीयावतार्थिना तदीयप्रेमवसतिर्बुधैरुपपतिः स्मृतः॥ यथा पद्यावल्यां॥

हि वस तदइति व १० न केवलं गांधर्वरीत्या तासां विवाहो भातं किंतर्हि प्रकटरीत्यापीत्याहमलेति श्रूयत इति परंपर
यैव श्रवणं ज्ञाप्यते न तु साक्षादिति तदेतत्तु मा भून्नाम सिद्धा इति स्वीकारमय गांधर्वविवाहेन श्रीमन्नन्दगोपसुतरूप
पतिप्राप्तिसंकल्पः सिद्ध एवासीदिति भावः ११ रागेणोल्लंघयन्धर्ममिति साधारणसोपपतेर्लक्षणमत्र पद्ये चिंतत
तरवल्लभश्रीकृष्णे तल्लक्षणस्य वास्तवत्वाभावात्तत्रातिदेशएव उन्यत इति विवक्षया स्वमनप्रेमवशावतारलीलाविशेषेनिरि

लीलामननुसंधानस्य तासां च तादृशीनां लीलाशक्तिर्मायैवेश्वरस्य विशेषपरिशेषायतास्तु कीयात्वं प्रत्यायपण्य
तत्रोपपत्त्यं प्रत्यायितवतीति ॥ दृश्यन्ते च तादृशलीलाविशेषेण तस्य कचिदननुसंधानं ॥ इत्युक्ताद्रिदरीकुंजगह्वरे
ष्वात्मवत्सकान् ॥ विचिन्वन् भगवान् कृष्णः सपाणिकवलो ययावित्यादिषु ॥१२॥ अत्र यत्पद्यावली संगृही
तं संकेतीकृतेत्यादि कंकस्यचित् कवेः पद्यमुदाहृतं ॥ तत्र खलु तादृशोषपत्यरीति प्रत्यायनायोत्प्रेक्षामात्रं
ततश्चारभ्यनंदस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् हरेर्निवासात्मगुणैरमाक्रीडमभूत्स्वपेति सर्वसमृद्धिमतां सर्वे धामे

संकेतीकृतकोकिलादिनिनदं कंसद्विषः कुर्वतो द्वारोन्मोचनलोलशंखवलयक्वाणं मुहुः शृण्वतः
केयं केयमिति प्रगल्भजरतीवाक्येन दूनात्मनो राधाप्रांगणकोणकोलिविटपिक्रोडे गता शर्वरी
१३॥ अत्रैव परमोत्कर्षः शृंगाररस्य प्रतिष्ठितः ॥१४॥ तथा च मुनिः ॥ वहुवार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छ
न्नकामुकत्वं च ॥ या च मिथो दुर्लभता सा परमा मन्मथस्य रतिः ॥१५॥

वव्रजजनानां तादृशदृरिद्रगृहस्यतायं जनानुपपत्ते ॥ ग्रन्थकृद्भिरपीदं शर्व ग्रन्थे विल्वमंगलवचनमत्र प्रमाणितम
स्ति ॥ चिन्तामणिश्चरणभूषणमंगनानां शृंगारपुष्पतरवस्तरवः सुराणां ॥ वृंदावने व्रजधनं ननु कामधेनुवृंदानि
चेति स्तुरवसिंधुरहो विभूतिरिति ॥ वक्ष्यते च अत्रापि सर्वथाश्रेष्ठे राधाचंद्रावली उभे ॥ पद्ययोस्तु तयोः संतिकोटि
संख्या मृगीदृशः इति ॥१३॥ अत्रैवेति ॥ श्रीकृष्णेन सह व्रजसुभ्रुवामीदृशलीलाविशेषे एव शृंगाररस्य परमोत्कर्षः स्पर्धाः
१४॥ कथं तत्राह तथा च मुनेरिति ॥ मुनिर्भरतः ॥ किमाह यन्निस्तत्राह वहु वार्यते न इति ॥ यतो रतेः सकाशात् मिथुनं वहु

टि॰
कृ॰
क॰
१२

॥उ०नी०॥ यत्र रतौ मिथुनस्य प्रच्छन्नकामुकता या च रतिर्मिथो दुर्लभतामयी॥ सा मन्मथस्य संवर्धिनी रतिः परमा मता॥ अयं तु
॥५॥ अन्यकर्तांभावः॥ स हि वार्य्यमाणत्वादिसद्भावेन रसोत्कर्षस्यापोषयेति॥ न त्वात्रापि ता वार्य्यमाणाः पतिभिरित्यादिना
स्पष्टमेवास्तीति तन्मते प्यस्य तत्र रसोत्कर्ष इति यो नत्राशङ्क्य समादधाति लघुत्वमिति यद्येन॥ अत्र चाशंकानुवा
दो लघुत्वमत्र यत्प्रोक्तमिति अयमर्थः ननु॥१५॥ शृंगारे हि मन्मथयोर्द्धिदस्तदागमनहेतुकः॥ उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः
शृङ्गार इष्यत इत्यनर्वाचीननिरुक्तादुत्तमप्रकृतिप्राय इत्युक्तेरुज्ज्वलस्य विषय्यीये रसेस्मिन्न धर्ममयमौपपत्य
मत्यन्तानुचितं॥ जारः पापपतिः समाविति त्रिकाण्डशेषादिदर्शनेन नामापि॥ न स्यानिंदागर्भमेव लभ्यते॥ ना
धान्तं कारणास्त्वयोस्तु तस्यान्यकारणं व्यञ्ज्यते॥ यदुक्तं तत्तन्मतं संगृह्य साहित्यदर्पणे॥ उपनायकसंस्थायां मुनि

लघुत्वमत्र यत्प्रोक्तं॥

गुरुपत्नीगतायां च बहुनायकविषयायां रतौ च तत्राप्यनुभयनिष्ठायां॥ प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रे च तिर्यगा
दिगते॥ शृंगारेऽनौचित्यमिति॥ यत्तु कुत्राप्यौपपत्यवर्णनं दृश्यते॥ न तद्वन्नेशायदृङ्गिनिरसेक विभिः परोढेति
दर्शयिष्यमाणदृष्टमतप्रामाण्येनाङ्गिनि रसे तु न स्यात् किंत्वङ्गे रसे सोपहासमेवेति गम्यते॥ तत्पक्षं पुष्णता स्व
येन लिखितेन च॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहं जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपपत्यं कुलस्त्रियाः॥ इत्यनेन जुगु
प्सितत्वपर्यन्ता दोषा उक्ताः॥ श्रीव्रजदेवीभिरपि निःस्वं यैत्यजति गणिका जारानुभुक्त्वा रतां स्त्रियमित्यनेन तथै
वानुमतं॥ श्रीपरीक्षितापीदमेवाक्षिप्तं॥ आप्तकामो यदुपतिः कृतवान्वै जुगुप्सितमिति॥ तदेव मत्र च न घत्वं स्फु
टत्वं जुगुप्सितत्वमिति यावद्व्याख्येयं॥ अतो मुनिनापि रत्नावलीनाटिकादवजातिचरितवच्च दासस्यापत्यवसप ॥५॥

त्वादिहृतवार्य्यमाणत्वादिना दाम्पत्ये रतिः प्रशस्ता भवतीत्येव सत्तं ॥ नेत्तोपपत्ये प्रशस्तास्यादिति ॥ तर्हि कथं तेन ता
दृग्क्येनोपपत्यरतिः प्रशस्यते ॥ तत्र समाधानं तत्तु प्राकृतनायकत्वादिना प्रकृतनायक इति कृष्णादृश्वरनायक
इत्यर्थः ॥ कृष्णेत्वत्तु लघुत्वे हेतुः रसनिर्यासो रससारः मधुररसविशेष इत्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति अत्रावतारसमय
एवोपपत्यरीतिः प्रत्यापि ॥ ताततदेतद्दृषीके प्रावां मतेष्वाप्रंसया रसविधेरवतारितानामिति तस्येवतासामपितद
र्थमेवावतार इति निर्दिक्ष्यते ॥ तस्य नामांच तदर्थता श्रीब्रह्मणाचोक्ता ॥ तत्प्रियार्थं संभवतु सुरस्त्रिय इति ॥ अ
त्रभारापतारणं देवादीनां मिळषा ॥ तदिदं तु तस्य स्वेच्छयेति हि गम्यते ॥ मधुरनाम्नो रसनिर्यासस्य स्वादोपि द
र्शितः श्रीशुकेन ॥ भगवानपि रन्तुं मनश्चक्र इति ॥ आत्मारामोप्यरीरमदिति ॥ सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः स

॥ तत्तु प्राकृतनायके न कृष्णे रसनिर्यासस्वादार्थमवतारिणि ॥

र्वीः शरत्काव्यकथारसाश्रया इति च अत्र रन्तुं मनश्चक्र इति स्वार्थे क्रियाफलमात्मनेपदेन व्यक्तमेव ॥ अरीर
मदित्यत्र च स्वार्थक्रियाफल एव परस्मैपदं ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति पाणिनिस्मरणात् ॥ सौरतशब्देन
च सुरतसंबंधिभावा एवोच्यन्ते ॥ एवं सौरतसंज्ञापेरिति श्रीरुक्मिणीविषयकश्रीकृष्णपरिहासप्रस्तावेनादृगर्थ
त्वात् ॥ धातुविशेषरूपस्य तदर्थस्य कुत्राप्यश्रुतत्वाच्च ॥ तदेवं आत्मन्यवरुद्धेति मनसि निगृहित तदीय तदु
वर इत्येवार्थः ॥ तदेवमपि सुरस्त्रीणां तत्र गौणत्वमेव यतः श्रीदेव्याः सुरस्त्रीणां कासां विदग्ध्यासां वा ता अवतारा इ
ति वक्तुं न शक्यं ॥ नायं श्रियोङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोन्या इति सर्वनिरिक्ततया श्रीमदु

6

॥उ०ल०॥
॥६॥

द्भवेनं तासां कथनात् ॥ ततस्ताः सर्वतो विलक्षणाः श्रीकृष्णस्येव प्रियाः ॥ सुरस्त्रियस्तु तासां तत्प्रियाणामुपयो
गायैवेति लभ्यते ॥ अत एव तत्प्रियार्थमित्येवोक्तं न तु तत्प्रीत्यर्थमिति ॥ यद्यपि श्रियः कांताः कान्तः परमपुरु
ष इति लक्ष्मीसहस्रशतसंभ्रमसेव्यमानस्येत्यत्र च ब्रह्मसंहितायां तु लक्ष्मीत्वेन ता निर्दिशति ॥ तथापि पां
डवेषु कुरुशब्दस्येव तासु लक्ष्मीशब्दस्य प्राचुर्य्यप्रयोगाभावात् ॥ पांडवशब्दस्येव गोपीशब्दस्यैव प्राचु
र्य्येण प्रयोगात् पांडवैः कुरवो जिता इतिवन्नायं श्रियो रूढि प्रवर्त्तनेन तदेवं श्रीमदुद्धववाक्ये ब्रह्मसंहितावा
क्ये च तासां तेन नित्यसंबंधापत्तेः परकीयात्वेन संगते ॥ न तु संगतेश्वावतारे तथा प्रतीतिर्मापि केच ॥
तथा च स्वयमेव ललितमाधवाख्ये नाटके दर्शितं पौर्णमासीगार्ग्योः संवादे ॥ गार्गी ॥ एणं गोत्र इणादि गोएहिं
चंदावली पउदीणं उब्बाहो माआए णिहाहि दो ॥ पौर्ण ॥ अथ किं ॥ पतिम्मन्यानां वल्लवानां ममतामात्रशेषि
ता नास्तु दारता ॥ यदेभिः प्रेक्षणमपि तासां दुर्घटमित्यादि ॥ तदेवं श्रीकृष्णे भूतासां नित्यदाम्पत्ये सति परकी
यात्वेव ॥ मायिके सति न श्रुत्येवं न तु मायिकं ॥ अनन्तरस्त्वनाशेनादित्वे च सति सत्यमेव स्यात्तद्रूपत्वे च सति पूर्ववरी
त्या रसाभासः स्यादित्यतोऽवतारसमयस्यापरभागे व्यक्तीभवत्येव च दाम्पत्यं ॥ स एष पर्य्यवसानसिद्धान्तश्च ललित
माधव प्रक्रियया त्वत्र निर्वाहयिष्यते ॥ यतो बहुवर्णितविरहव्यावर्त्तनाय नित्यसंयोगमयसिद्धान्तमुक्तापि क्रमती
लारसस्तु तत्र न सिध्यतीत्यपरितुष्य संक्षिप्तसंकीर्णसंपन्नसमृद्धिमदाख्येषु चतुर्षु संभोगेषु फलरूपेषु विप्र
लंभान्त्य प्रतियात्यस्य सर्वतः श्रेष्ठस्य समृद्धिमत उद्वाहपर्य्यापन्नसोद्वाहरणरूपतया तत्परिपाट्येवात्र प्रमाणीकरि
ष्यते ॥ यथा तन्महाविप्रलंभान्ते श्रीराधां प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ॥ न चात्र परिमृगयता किमपि लक्ष्मसाक्षादियं मयात्तमुपसा

॥६॥

दिता निखिललोकलक्ष्मीरसि ॥ यथा जगति चंचनाचणकमुष्टि समस्तयेजनेन पतिता पुरः कदाचिदासाद्यते ॥ इत्यादि
तस्मात् उपपत्तीयमानत्वेनैवासौ उपपतिरित्युपदिष्टः ॥ वार्यमाणत्वाद्यंशेनैतौ किं करसशास्त्रकद्भिरपि स्तुतः ॥ किं
तु नरस्तत्र यत्कि दामाम्ये विप्रलम्भाद्युः स्योपपत्यम्बुमस्यसम् हि मदारव्य संभोगपोषकत्वात् तस्मिंस्तु नलघुत्वयुक्तं किंतु
महत्त्वमेवेत्याह ॥ नहीं स्मरइति ॥ तत्र हे तु माहरसन्निर्यासेति ॥ एतत्परि पार्टीसद्भावाभावात् श्रीकृष्णनायक एव न तु श्री
कृष्णवास्तवेनोपपत्तेन लघुत्वशब्दवाच्यं निकृष्टत्वं घटते ॥ अपथ्य उद्घालोभ्यं पथ्यं भक्तवति ॥ भुक्त्वा पथ्यत्ववत्त
दे तत्त्वम विद्वांसए वान्यथामन्यमानास्तमपि तयोदाहरन्तीति भावः ॥ किंच ॥ न चासौ निवारणाद्युपाधिकमेवर
ते वै शिष्ट्यं मतं ॥ अपि तु स्वाभाविकमेव ॥ योगए एव भवेदेष विचित्रः कोपि मादनः ॥ यद्विलासेन शोभन्ते नित्य
लीलाः सहस्रधेति वक्ष्यमाणरीत्या निवारणाद्यभावेपि महाभावपरमकाष्ठापन्नस्य मादनाख्यस्याप्यास्वदुरी
करणात् ॥ स्वाभाविकवैशिष्ट्येनैवास्यारतेः समर्थेति नाम दर्शयिष्यन्ते ॥ न पुनः स्वैरं ध्यान इवसाधारणीति श्रीमहि
षीणमिव वासमंजसे निलक्षणं चास्यास्तद्वदेव करिष्यन्ते ॥ स्वस्वरूपात् तदीयाद्वा जातात् किंचिदन्ववात् समर्थो
सर्वविस्मारिगंधा सान्द्रतमा मतेति ॥ रतिर्भावाप्तिमांसी मांसमर्थैवप्रपद्यत इति ॥ एवकारेणसाधारणीसमंजसायाञ्च
निवारणादिनापि नतादृशत्वं प्राप्नोतीति निष्पद्यते ॥ स्वाभाविकवैशिष्ट्येनैव हि वांछन्ति यद्भवभियो मुनयो वयं चेति
मुमुक्षुमुक्तभक्तानां व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्तीति श्रीमहिषीणामपि तत्र वाञ्छासंभवति ॥ निवारणादेः परमानभी
ष्ट्वात् ॥ किं मतोपपत्यस्य ॥ तत्र निवारणादिसाम्येपि तासां स्वगतलरनेर्जातिभेदेनैव वैशिष्ट्यस्यात्रैव निरूपयिष्यमा

णत्वात्॥ अनयाराधितो नूनमित्यादौ शूर्लणः पुल्लिंग इत्यादौ च श्रीभागवतेपि तथा दृष्टत्वात्॥ न याजिगीषूणां
मत्तहस्तिनः परदुर्गार्गलत्रुटवारणादिकं तासां रतेः प्रबलतां व्यंजयत्येव न तु जनयति॥ अत एवोक्तं यादु
स्यंजस्य नमाय्येपथं च हि त्वेति॥ रागेणेवार्पितात्मानो लोकयुग्मानपेक्षिणेति परकीयालक्षणेन च ज्ञानेन
ने संवदते॥ यच्च न विना विप्रलंभेत्यादिना नाहं तु सख्यो भजतोपि जन्तूनित्यादिना च विरहेण रतेः प्रकर्षः
श्रूयते॥ तच्च प्राणिभेदानां जाठराग्नेरिव जागत्तिभेदात्प्रकर्षं उपलभ्यते॥ न हि लंघनादिनापि हस्तिनामिव
शशकानां तदग्निर्विकासं प्राप्नोति॥ ततश्च यथैकान्तरादिलंघनैः क्रियमाणैरेव याबुभुक्षा स्यात् सापि
यान प्रशस्यते तथा निवारणादिनिस्यतामय विरहमात्रजीवनार्तिश्च किन्तु तदुत्कादचित्कविरहेण क
दाचित्प्रशस्यतइति गम्यते॥ तस्माद्दुर्वार्य्यतरइत्यादिना यल्लौकिकरसविशंमतम् तद्वापि तंतत्खवत्तत
न्मतरागिणाम् अपापात्तबोधनायेति श्रीमतां ग्रन्थकृतामभिप्रायः॥ तस्मादपि साधु व्याख्यानं लघुत्वपत्र
यत्प्रोक्तमिति॥ अत्ररसभिर्यासस्वादार्थं भवतारिणी तेनैनयदेवतारादन्यदानतादृशनायाः स्वीकारः कि
न्तु दाम्पत्यस्यैवेति लभ्यते॥ तत्र प्रमाणं च स्वयमंगीकरिष्यते॥ आनंदचिन्मयरसेत्यादौ निजरूपतया कलाभि
रिति॥ निजरूपतया स्वीयतयेत्यर्थः॥ कलात्वेनैव निजरूपत्वे सिद्धे तथैव सार्थकतास्यादिति तथा च श्रीम
हेशाणेस्य नामव्याख्याने गौतमीयतंत्रं॥ अनेकजन्मसिद्धानां गोपीनां पतिरेव वा॥ नंदनंदन इत्युक्तस्त्रैलोक्यान
न्दवर्द्धन इति॥ अत्रानेकजन्मसिद्धानामिति॥ अनादिकल्पपरंपरागतावतारसिद्धानामित्यर्थः॥ वहूनि मे व्यतीता

निजजन्मानि तव चार्जुनेति वत्सश्च नादि सिद्धे वेदे हितादृगुपासनोपदिश्यते ॥ पतिरिवेति न तत्त्व वतारत्वी तावद्भ्रमेण
प्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ तदेतत्सर्वं गोपीति प्रकृतिं विद्याजुनस्तत्त्वसमूह करत्यादिना ॥ अथ वा गोपीप्रकृतिर्जन
स्तदंशमंडलमित्यादिना चत्रे गुणएतदुद्भवतत्त्वाश्रयत्वस्य चिच्छक्तितदंशमंडलस्वामित्वस्य च प्रतिपादकं यन्निरु
क्तिद्वयं कृतं तत्तु वेत्यनेन गोणीकृतं ॥ उत्तरपक्षस्यैव सिद्धांतत्वात् ॥ यथा वेदांतसूत्रेषु स्त्रीहि कुंडलवच्च प्रकाश
श्रयवद्वा तेजस्त्वात् एवं वद्धेत्यादिषु तद्वत् नंदनंदनइति न त्वन्यः स कोपीत्यर्थः ॥ कल्पे कल्पे तत्सेव श्रीमत्र
द नंदनता यावंजकत्वात् ॥ त्रैलोक्यानंद वर्द्धन इति शीलार्थ स्तुद्प्रत्ययेनाद्यापि दर्शनश्रवणाभ्यामत्तरंगव
हिरङ्गः भक्तानां निवृत्ततत्त्वैः रूपगीयमानादित्यादि रीत्या स वैषामेवानंदं वर्द्धत्रेव विराजमानइत्यर्थः ॥ जयति
जननिवासइत्यादेः ॥ तथा श्रीगोपालतापन्यामप्येन त्यनित्वमेव तास्तु इवीसाम निश्चितं जन्मजराभ्यां भिन्नः
स्थाणुरयमच्छेद्योयं योसौ सौर्ये तिष्ठति योसौ गोषु तिष्ठति योसौ गोपान् पालयति योसौ गोपेषु तिष्ठति यो
सौ सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति योसौ सर्वैर्वेदैर्गीयते योसौ सर्वेषु भूतेष्वाविश्य भूतानि विदधाति स वो हि स्वामी भव
तीति ॥ स्वामिशब्दश्चायं स्त्रीप्रसङ्गे पत्याबेव रूढः ॥ स्वामिनो देवृदेवरौ विस्पर अमरकोषात् ॥ तदेतत्तस्यतत
तस्य नित्यं परोक्षवादविषयीकृत्याप्यानंदावेशेन श्रीस्तु केप्यमुहरितवान् ॥ पादन्यासैरित्यादौ कृष्ण
वध्वइति ॥ तथा ॥ त्वत्तडित्तरदूतं वनमेघचक्रे विरेजुरिति रष्टान्त स्वाभाविकमतिसंबंधमेव दार्ष्टांतिकेष्वपि
दर्शितं ॥ तथा धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथेत्यपगमवादेनापि

8

॥उ०ल०॥ कृतेपितासांराजानूदितवहिर्मुखमततत्परदारत्वेपरितोषमप्राप्यउनस्तदपिस्वंडमन् श्रीवादरायणिः सिद्धा
॥८॥ न्तान्तरमाह गोपीनांतत्पतीनांचसर्वेषामपिदेहितांयोन्तश्चरतिसोध्यक्षएषक्रीडनदेहभाजिति ॥ अत्रख
लुवहिरंगान्प्रत्यन्तर्यामित्वेनतत्तत्स्वंडनमयमर्थोन्तरंप्रसिद्धमेव ॥ अन्तरंगान्प्रतितुस्वभावसिद्धदाम्पत्यसाध
कमर्थान्तरंतंत्रैणाह ॥ गोपीनांसर्वासामेवगोपजातिस्त्रीणांतथातत्पतीनांसर्वेषामेवगोपनातिपुरुषाणांकिंव
हुनासर्वेषामेवव्रजस्थानांदेहिनांयेयथायथंस्वक्रीडनरूपादेहास्तद्भाकुर्वसन् ॥ अन्तरितिप्रापंचिकानामन्त
र्धानगतः सन्चरतिसदाक्रीडतिसएवाध्यक्षः सन्क्रीडति ॥ तस्मादनादितएवताभिः सममुपविनायारास्य

तथाच प्रोचः ॥१६॥ शृंगाररससर्वस्वंशिखिपिंछविभूषणं ॥ अंगीकृतनराकारमाश्रयेभुवनाश्रयं ॥१७

दिक्रीडायाअविच्छेदात्परदारत्वंनघटतएवेतिभावः ॥१६॥ रसनिर्यासस्वादार्थमित्येवप्राचीनतदीयमहा
नकश्रीलीलाशुकमतेनद्रढयति ॥ तथाचप्रोचइति ॥ भुवनाश्रयमपिअङ्गीकृतःस्वीकृतःआत्मीयत्वेन
व्यंजितोनराकारोनतुदेवाकारोयेन ॥ यद्वा अंगीकृतःस्वावतारेणस्वीकृतोनराकारोनरजातिर्येनतं ॥ तत्रशि
खिपिच्छंविभूषणंयस्यतंगोपाला ॥ कारोचितवेषलीलादिकमित्यर्थः ॥ किंचशृङ्गाररसस्यसर्वस्वरूपमाश्रय
मित्यर्थः ॥१७॥

॥८॥

तदेवमभिमतमभिव्यज्यप्रकृतं श्रीकृष्णस्वरूपमालम्बनमेव विशिष्टएवं तस्यलीलाविशेषेषुवैशिष्ट्यमाह॥ अनुकू
लेतिद्वयोः यात्युपपत्योः॥ वृत्त्याचेष्टया॥ १८॥ तदेवोपपादयति शाठ्यधार्ष्ट्यपरं नाद्येद्वितियद्यप्युपपतेरद्
निरसेवर्णनीयता नास्तितथाप्यद्रुःस्त्रीतितद्योक्तं किं तुपरमितितत्र तस्यनिन्दायामेवतात्पर्यात्॥ ननद्भा
वस्यपतित्वोपपतित्वलीलाव्यंजकप्रेमविशेषस्य॥ १९॥ राधायामेवेतिसदा लोके तस्याश्चालोके सतितदु
पलक्षणत्वात्॥ श्रवणेस्मरणेचसत्तीत्यर्थः॥ अत्रसावेदिकत्वाभावान्नश्रीरामसीतादृष्टान्तत्वंपर्य्याप्रमि

अनुकूलदक्षिणशठाधृष्टश्चेतिद्वयोरयोच्यंते॥ प्रत्येकंचत्वारोभेदायुक्तिभिरमीवृत्त्या॥ १८॥
शाठ्यधार्ष्ट्यपरं नाद्येप्रोक्तेउपपत्तेरुभे॥ कृष्णेतुसर्वनायुक्तंतनद्भावस्यसंभवात्॥ तत्रानुकूलः
अतिरक्ततयानार्य्यांत्यक्तान्यललनास्पृहः॥ सीतायांरामवत्सोयमनुकूलःप्रकीर्त्तितः॥ १९॥ राधा
यामेवकृष्णस्यास्तुप्रसिद्धाग्नुकूलता॥ तदालोकेकदाप्यस्यनान्यासंगःस्मतिव्रजेत्॥ २०॥ ११

तितमन्तव्यं॥ तस्येकपत्नीव्रतधरस्यमनसाप्यस्यनारीस्पृहायाअत्यन्ताभावादनन्यगतेस्तदेकस्पृहत्वंनदुर्घटं
अस्यतुसतीष्वप्यन्यवहुलवनितास्तुतस्याःश्रीराधायादर्शनेसति तासांस्वस्मिन्परमप्रेमवतीनांविस्मरणंदु
र्घटं॥ तथापितज्ज्ञायतद्रस्येवमेतेवानुकूलस्यपरमपर्य्याप्तत्वंतदालोकस्यनेनदर्शितं॥ यथाचरासलीलायां
नामादायान्तर्धायदुःखितास्थपितास्तेनदुःखितात्वेननानुसंहिताः॥ रस्यमेवगीतंराधामाधायहृदयेतत्याजव्रज

उज्ज्वल ॥ २० ॥ ११

॥उ०नी०॥ ॥९॥

तदेतद्दनुसरन्नस्वयमुपश्लोकयति ॥ वैदग्धीति ॥ तदिदं वृंदावचनं त्वां विना नव विरहे सति परास्तु मुररिपोर्दृष्टि र्मयानाद्दशल्लीलावनाधिष्ठा आपि प्रेंखन्ती प्रकृष्टतया चलन्तीन दृष्टा ॥ २१ ॥ पूर्वं धीरोदात्तो वृंदयउदाहृत एव संप्रति तदनुसारेण तत्तद्भावमिश्रादीनुदाहरति ॥ धीरोदात्तानुकूलोयथेत्यादिभिः ॥ तत्र कुवलयदृशइत्यपि श्रीराधासखी प्रति वृंदावचनं ॥ संकेतस्याः श्रीराधिकाभिसारवर्त्मनि नानाकुंजान् संकेतास्पदीकृत्याधितिष्ठन्नसः ॥ नारीशब्देन नाट्यप्रबंधविशेषो नाटिको च्यते प्रस्तावनाशब्देन तु तदर्थसंक्षेपव्यंजनाय योग्य टीनिर्दिष्टः प्रथ

यथा वैदग्धीनिकुरुंबचुंबितधियः सौंदर्यसारोज्वलाः कामिन्यः कतिनाद्य वल्लवपते र्दीव्यन्ति गोष्ठान्तरे ॥ राधे पुण्यवती शिखायणिरसि क्षामोदरि त्वां विना प्रेंखन्ती न परास्तु यन्मधुरिपोर्दृशात्र दृष्टिर्मया ॥ २१ ॥ धीरोदात्तानुकूलो यथा ॥ कुवलयदृशः संकेतस्यादृगंचलकौशलैर्मनसिजकलानारीप्रस्तावनामभितन्वतां ॥ नकिलघरनेराधारंगप्रसंगविधापिता ॥ व्रतविलसितैः शैथिल्यास्पदूरापधविद्विषःधीरलालितानुकूलो यथा ॥ २२ ॥

मो भागः किंचात्र नकिलघटतरतिसंभावनामात्रं ज्ञेय भावत्वेन तस्य गभीरत्वं गांभीर्याच्च तस्यावश्य कर्तृत्वविशेषव्याजमयसान्त्वनावचनेनैव क्रमशस्तान्तां त्यजति न तु रूक्षमुद्रयेति प्राप्तत्वाद्विनयित्वं ॥ तथापि तास्तु नानाभंगीभिर्विघ्रं कुर्वतीः प्रतिकोपानुद्भावनात् ॥ क्षंतृत्वं ॥ यतस्ताडुःखं न प्राप्नुवन्त्विति भावनाजातेति करुणत्वं स्पष्ट तया तथोक्तेः स्फुटव्रतत्वं ॥ विनयित्वादेव व्यक्तादात्मश्लाघित्वाभाववत्त्वलक्षणमकत्थनत्वं ॥ तथाप्यन्तस्तु श्रीराधालक्षण परमप्रेयसीलाभाहंकारवर्जितएवेति गूढगर्वत्वं ॥ तत्रवि प्रशंकया रतिगमनासंक्रान्त सत्वभक्तमितिधीरोदात्त

निरस्ताभिसरणात हृदकत विकप्रागत्पत्नी संबंधतत्तुनतत्त्वलक्षणानुक्षं ॥ संक्षेपं ॥ स्पष्टमेव ॥ २२ ॥

गहनादितिगह्वरवत्सम्यक्पर्यालोचयितुमशक्यात् ॥ गहनाकर्मणोगतिरितिवत् ॥ गहनं त्वह्वरे दुःखे विपिने कलिलेपि चेति ॥ विश्वप्रकाशात् ॥ अत्र यमुनाकूलवनान्यलंचकारेति विदग्धत्वं नवतारुण्यत्वं च बोधितं ॥ पूर्वत्र विहारवैचित्र्यापरतत्रशोभातिशयदृष्ट्या तदलंकरणापत्ते ॥ विहरन्निति परिहासरसस्याङ्गीकृतत्वात् ॥ परिहासविशारदत्वं ॥ पितृभ्यां भारायनयनेनैव निश्चिन्तत्वं स्पष्टं ॥ आस्तां तावत्परमैः स्वैरलीलत्वेनेति भावः यत्र पितृभ्याममैः कार्यमाणं गोचारणादिकमपि स्वैरलीलत्वेनैवायं करोतीत्येवगम्यते तेन त्वन्यत्रैवभारत्वेन ॥ तदुक्तं ॥ ब्रजे विक्रीड

गहनादनुरागतः पितृभ्यामपनीतव्यवहारकृत्यभारः ॥ विहरन्सहराधया मुरारिर्यमुनाकूलवनान्यलंचकार ॥ धीरशान्तानुकूलो यथा ॥ २३ ॥ ब्रह्मोपास्तिविधौ नवप्रणयिता पूरेण वेषंगते क्ष्मादेवस्याकथ्यगुणेप्यघारिपोद्रागद्य संचक्रमे ॥ बुद्धिः पश्यविवेककौशलवती दृष्टिः क्षमोद्गाहिणी वाणेन
स्वम्गाक्षि रूढविनया मूर्तिश्च धीरोज्ज्वला धरोद्धतानुकूलो यथा ॥ २४ ॥ ऽऽ

तोरे वंगोपालद्धघ्नमाययेत्यत्र ॥ गोपालनमेवच्छद्मं व्याजोयस्यां तया माययाप्रतारणशक्त्या ब्रजेविक्रीडतोरितिक्रीडेवाभीष्टागोपालनं त्वन्यथापिस्यादितिभावः ॥ राधयासह विहरन्निति विहारान्नवच्छेदप्रायतात्रा प्राप्रेयसीवशत्वंचेति धीरललितत्वं दर्शितं ॥ अविच्छेदविहारादनुकूलत्वमपीति धीरललितानुकूलत्वं स्पष्टमेव ॥ तत्र धीरललितलक्षणे प्रायःशब्दस्तद्दशतस्य बहिर्व्यक्तीकरणाभावादितिभावः ॥ २४ ॥ ब्रह्मेति धीरशान्तानुकूलत्वं स्पष्टमेव ॥ ब्रह्मः सूर्यः एतदुपासनात् लब्धा श्रीराधायाः चंद्रावल्याश्च चंडिकोपासनारूपेति परंपरोपदेशात् लब्धं एवमुत्तरोत्तरत्रापि ज्ञेयं ॥ २५ ॥

||उ०ल०|| सत्यं मे इति ॥ हे गौरि ॥ व्यलीकमप्रियं ॥ अत्र मुद्रां किंचित्यादिना मात्सर्यवत्त्वं रोषगर्भत्वं च सामायावित्वं ॥ तेन ध्व
नितः स्ववल्लभ व्यञ्जकत्वेन चलत्वमिति धीरोद्धतत्वं ॥ कैश्चित्के स्ववल्लभेन च तत्रानुकूलत्वं तदपराधभंजना
||१०|| य वैयग्र्याल्लक्ष्यते ॥ २५ ॥ अथ प्रथमे दक्षिणलक्षणेन दिदं विचार्यते ॥ दक्षिणे सरस्तोदाराविस्समरकोषा
त् दक्षिणस्त्वावत्तरस्ततः ॥ स च पूर्वग्रन्थे सोऽशील्पसोम्यचरितो दक्षिणः कीर्त्यते वुधैरिति विशिष्यलक्षितः
सोऽशील्पेन स्वस्वभावरूपमनो धर्मेण सोम्यस्तु कोमलं चरितं देहचेष्टा यस्य इत्यर्थः ॥ अत्र तु रसेनमपि वि

सत्यं मे परिहृत्य नावकसरवीप्रेमावदातं मनो नान्यस्मिन् प्रमदाजने क्षणमपि स्वप्नेऽपि संकल्प्यते
सा रुष्टा हरिणी गौरि सहसा गुणैर्मुक्तो व्यलीको यमेमुद्रां किन्तु मयि व्यनं क्षिप्तलतिने गरुडभ्यासनूयाम
यी ॥ अथ दक्षिणः ॥ २५ ॥ यो गौरवं भयं प्रेम दाक्षिण्यं पूर्वयोषिति ॥ न मुंचत्यन्यचित्तोऽपि ज्ञेयोऽसौ दक्षिणस्तु
तथा । दक्षिणः यथा ॥ नत्थं चंद्रावलि कथय यद्दृष्टिप्रेस्य तेन व्यलीकं स्वप्रेष्यस्य त्वयि मधुभिदः प्रेम अद्यान्तरस्य ॥ २६

शिष्य लक्षयति यो गौरवमिति ॥ यः स्वलत्त्वन्यस्यां योषिति निश्चितं यस्य तथा भूतोऽपि पूर्वस्यां योषिति ॥ गौरवादिकं
मुंचति स दक्षिणो ज्ञेय इत्यन्वयः ॥ अत्र यो गौरवं भयं प्रेमेति सोऽशील्पमेव विशिष्य दर्शितं ॥ दाक्षिण्यं च शि
ष्टस्य पूर्वग्रन्थोक्तसामान्यलक्षणांशस्यवित्तलक्षणेऽस्मिन्नप्यपेक्षणीयत्वादत्र सोम्यचरितत्वमेवेव वक्तव्यं
न त्वमनोधर्मोऽस्य गौरवादेरवादेरनुरूपमेव ॥ न तु तल्लक्ष्यं दक्षिणत्वलक्षणांशपूर्णलक्षणकलक्ष्योरेकत्वमनुपपत्तेः ॥

सति चैकत्वे पौनरुक्त्यस्यैव पर्यायत्वेन ॥ ततश्चायमर्थः ॥ यः खल्वन्यस्यां परमसहृद्यायां कस्यांचित्तदीयरागविशेषे
णापश्चाद्दृढचित्तोपि पूर्वस्यां स्थितिगौरवमिश्रेण प्रेम्णा संततकृतभजनायां न त्वन्यस्यामिव स्वसुहेतुना रागविशेषेणान्ती
वरमयन्नन्यां कस्यांचिदितरस्यां गौरवं तदीयगौरवानुसारि गौरवमादरं तथाभयं प्रेमवत्यास्तस्याः स्वहेतुकप्रेमभङ्गेन ना

शकृत्वाजस्त्रं पिशुनमनशान्तद्विरूढं सखीनां युक्तः कर्त्तुं सखि सविनये नात्र विस्रंभभङ्गः ॥ यद्वा ॥ नायिका
स्वप्यनेकासु तुल्यो दक्षिण उच्यते ॥ यथा दशरूपके ॥ स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोङ्गराजस्वसु
र्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ॥ इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेना
प्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥ २६ ॥ यथा वा ॥ पश्चाद्रङ्गभङ्गिरङ्कं कलयति कमला जृम्भते सं
गभङ्गं ताराद्रेर्मल्लपत्त्रं प्रणयति कुरुते कंसकेकंठं सकेशी ॥ शेष्यान्यामं विधत्ते करमिति युगपन्मा
धवः प्रेयसीभिर्भोवेनाहूयमानो वकुशिखरमनाः पुष्पकुंठोयमास्ते ॥ अथ शठः ॥ २७ ॥

निश्शाशं कांतया प्रेमतन्दुःखशंकया स्वरूपाप्रधानं स्नेहलक्षणं तथा दाक्षिण्यं दाक्षिण्यशब्दोक्तं सोऽभ्यचरितं चनमुंच
तिसौ दक्षिणो ज्ञेय इति ॥ २६ ॥ दक्षिणस्य द्वितीयेलक्षणे द्वारकागतं तत्प्रेयसीष्वेषु दाहरणं देवीशब्दोक्तश्रीरु
क्मिणीसाहित्यं ॥ न संगच्छत इति मत्वा व्रजदेवीष्वेव सस्यास्तु चिन्तनत उदाहरति यथा वेति ॥ एवमुत्तरेष्वपि ॥ २७ ॥

॥उ०ल०॥
॥११॥

ऽप्रियं यद्यप्प्रियं वक्ति तस्य तस्य विरुद्धं ॥ अपराधमन्यमन्यमप्यतिक्रमं । किं त्वेतेन क्षणे पृथक् पृथगेव दृश्ये ॥२८॥
तत्र विप्रियत्वोदाहरणं स्वप्न इति अत्र भवन्ती विनाम मत्स्व प्रेष्यस्याः स्फूर्तिर्नास्तीति तेन पूर्वमक्रमासीदिति ज्ञेयं
२९ अपराधमुदाहरति नितरां स्पितेनेति ॥ ३० ॥ नखाङ्कादिति ॥ यद्यपि तच्छ्रीविग्रहे क्षतरूपास्तेन संभवन्ति यत्तेस्तु जाते

प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशं ॥ निगूढमपराधं च शठोऽयं कथितो बुधैः ॥ यथा ॥२८॥ स्वप्रेमाली
कं वनमालिनोऽङ्कपाली स्तु पाकवर्णविवर्णो वक्त्रे ॥ स्या मा विनिश्वस्य मधुत्रियामां सहस्रयामामिव सा व्यनै
षीत् ॥ यथा वा ॥२९॥ तप्तिनेन तपनीयकान्तिना कृष्णकुंजकुहरे घवाससा ॥ अभ्यधायि तव निर्व्यलीकता मे
च सामपटलीपरिष्कृता ॥ अथ धृष्टः ॥ अभिव्यक्तान्यतरुणीभोगलक्ष्मापि निर्भयाः ॥ मिथ्यावचनदक्षश्च धृष्टो
यं खलु कथ्यते ॥ यथा ॥३०॥ नखं काननश्यामे घनघुसृणरेखा नतितिरियं नलाक्षा नः क्रूरे परिचिनु गिरे गैरिकमि
दं धियं धत्से चित्रं वतमृगमदेष्यं जननया तु रूपास्ते दृष्टिः किमिव विपरीतस्थितिरभूत् ॥ उदाहृता द्वे
अन्ते भेदास्त्रिभिः पूर्णेन मादिभिः ॥ द्वादशात्माच तुर्विंशत्यात्मापत्याद्वियुग्मनः ॥

ति दृष्टान्तास्तत्रापि पयन्तिच किं नु सुकोमलतमद्रव्यानखादिनासपरिहासं स्पृशन्ति मात्रं तथापि येन दाभासाः केचिद्व
र्णा उद्दयं ते तेच घनापिकाभिस्ता दृशानयामन्यन्ते तदनुसारेणान्वक्र विभिर्वर्णन इति ज्ञेयं ॥३१॥ ऽऽ ॥ ऽऽ ॥ ऽऽ ॥

नोक्त इति श्रीवोक्ता छठाधूर्त्तस्य भेदः परार्थग्राहकवञ्चनादक्षवचनादित्वेन ज्ञेयः ॥ ॥इति नायकभेदाप्रवृत्ति॥ अथै
तस्य सहायाः स्युरित्येोपपत्याभासलीलायामेव ज्ञेयं ॥ किन्तु किशोराअपि तेपीठमर्द विना क्लीववत्तो रूषभावहीनाएव

नायकः सोनुकूलाद्यैः स्यात् षस्नवतिधोदितः ॥ नोक्तो धूर्त्तो द्विभेदस्तु मुनेः सम्मतयभावतः ॥ ॥इति ना
यकभेदाः ॥१॥ अथैतस्य सहायाः स्युः पंच थोक्रेरकोविदः ॥ विदूषकः पीठमर्दः प्रियनर्मसखस्तथा ॥ न
र्मप्रयोगेनैपुण्यं सदा गाढानुरागिता देशकालज्ञता दाक्ष्यं रुष्टगोपीप्रसादनं ॥ निगूढमंत्रतेत्या
द्याः सहायानां गुणा मताः ॥ तत्र चेटः ॥ संधानचतुरश्चेटो गूढकर्मा प्रगल्भधीः ॥ सन्तु भंगुरभंगारा
दिकः प्रोक्तो व्रगे कुले ॥ यथा ॥ न पुनरिदमश्वं वेदेवि कुत्रापि दृष्टं शारदियें मारान्माधवीपुष्पिता टीप
भूत् ॥ इति किल वृषभानोर्लेभिता सौकुमारी व्रजनवयुवराजव्यानननः ॥ कुंजवीथ्यां अथ विटः ॥ २
वेशोपचारकुशलो धूर्त्तो गोष्ठीविशारदः ॥ कामतंत्रकलावेदी विट इत्यभिधीयते ॥ कडारो भारती
ऊ वंधर इत्यादिर्विटर्दरिजः ॥ यथा ॥ श्रेसारंगाक्षी वितितिमिरन्तुल्लं घ्यं वचनः सखाहं त्वहं धीश्वरुभिरभि
याचे मुहुरिदं ॥ कलक्रीडद्वंशी स्थगितजगती यौवतजगती यौवनध्वनिस्त्वयायुक्तः श्यामेनरव
लुपरिहर्त्तुं सखि हरि ॥ अथ विदूषकः ॥ ३ ॥
वेशोपचारकुशलत्वं कामतन्त्रवेदित्वं च इत्योपयोग्येव ज्ञेयं ॥ न तु सर्वं इष्याच्चाङ्गावान्तरस्पर्शित्वाभावाच्च उदाहर
णेनु तद्रूपमन्नेयं ॥ नच स्वरूपस्य वेषान्तरेणाछन्नतया गमतात् कामतंत्रीयमोहनमंत्रादियोगाच्च ॥ ३ ॥ ३५॥

भोजनेलोलः सतस्मः ॥ एतदादिकमप्युदाहरणान्तरेणज्ञेयं ॥ ४ ॥ विमानं दिव्यरथं रूपपक्षे विगतमानं ॥ अत्र तत्रा
द्भुतं रागिष्विति पर्यो नरन्यासः सच रागिष्विति पर्यं श्लेषमूलः रागशब्दो हि रागे मात्सर्ये लोहिते शाद्बे लोहितादिषु इति
विश्वप्रकाशे मात्सर्ये लोहितयोः स्वीकृतत्वाद्रागिपदं हि लोहिते धरे मात्सर्यवत्यर्थान्तरे पि वर्जने रति भ्रमर

वसन्ताद्यभिधो लोलो भोजने कलहप्रियः ॥ विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः ॥ विदग्धमाधवे
ख्यातो यथासो मधुमङ्गलः ॥ यथा ॥ ४ ॥ तुष्टेन स्मितपुष्पवृष्टिरधुना सद्यस्त्वया मुच्यतां ॥ मारूढः
कुतुकी विमानमतुलं मां गोकुलाखण्डलः ॥ इत्थं देवि मनोरथेन रभसाद्दम्भप्रयुक्तमानोपसो यत्ते
मानिनि नाधरः प्रयतैस्तेन त्वाद्भुतं रागिषु ॥ यथा वा ॥ मम मोपह रतिस्वयं भव दम्भीष्टदेवेन मन्त्रवं
कमलमुज्वलं कमलवं धुरुत्कण्ठया ॥ मया तु नद्द वक्त्र याभुवि निरस्यते रूप्य तान मानयसि मद्ध
चस्तदपि मानिनि त्वं कुतः ॥ अथ पीठमर्दः ॥ गुणैर्नायककल्पो यः प्रेम्णा तत्रानुवृत्तिमान् पीठमर्दः स
कथितः श्रीदामास्याद्यथा हरेः ॥ यथा ॥ ५ ॥ कालिन्दीपुलिने मुकुन्दचरितं विश्वस्य विस्मापनं द्रष्टुं
गच्छति गोष्ठमेव निखिलं नेकात्र चन्द्रावली ॥ भ्रूमस्तस्य सुहृत्तमाः स्वयममी पथ्यं स्वतथ्यं च ते मा गो
वर्द्धनमाज्ञषद्दयमुधा गोवर्द्धनो हारिणं ॥ यथा वा ॥ ६ ॥ न वेयं श्रीदामन् भणितिरिह विस्रम्भयति मां प्रसादो

ति वहुवचनेन स्वस्य नायकतुल्यगुणत्वादिकं व्यज्यते ॥ गोवर्द्धनो नाम मल्ल श्चन्द्रावल्याः पतिर्मन्यः कश्चिदि
निततिन माधवप्रक्रिया ॥ ६ ॥ ऽऽ

नवेयमिति नस्यश्रद्धा वंचनया नायके प्रेमाधिक्यं व्यज्यते ॥ ७ ॥ सखीभावः श्रीकृष्ण तत्प्रेयस्योः परस्परमेलनेच्छा
तं समाश्रित इति तेन तस्य पुरुषभावश्चावृत इति भावः ॥ ८ ॥ स्विन्नं वीजयती त्युदाहृतालंकारएवायं सच वाच्यार्था
संभवेपि वस्त्वतिशयमात्रव्यंजकः क्वचिदृश्यते यथा नदस्त्रीणि नदीनाते त्यादौ ॥ अतः श्लोक्वहीजयति प्रियानि
रुद्ध्यापाः किमिव च पत्ता स्तु प्रसरति ॥ वने पान्ती दुर्गोर्चनयुस्त्र्णामा त्वां किन करांव धृद्दृष्ट्वाशंके प्र
थयति कलं कं खलजनः ॥ ःःः ॥ अथ प्रियनर्मसखा ॥ ७ ॥ अत्यन्तिकरहस्यज्ञः सखीभावं समाश्रितः
सर्वेभ्यः प्रणयिभ्यो सो प्रियनर्मसखेवावरः ॥ सगोकुले तुस्ववलस्तथा सात्वार्जुनादिकः ॥ यथा ॥ ८
प्रत्यावर्जयति प्रसाद्य ललनां क्रीडाकलि प्रस्थितां शय्यां कुंजगृहे करोत्यघभिदः कन्दर्पलीलोचि
तां ॥ स्विन्नं वीजयति प्रियाहृदि परिस्रस्तागमुच्चैरमुंक्षश्रीमानधिकारितां नस्तु वलः सेवाविधौ विं
दति ॥ यथा वा ॥ ९ ॥ याभिः सा चिरदृगंचलेन चटुलं कंसारिरालिंग्यते दोर्द्वंद्वेन कुचोपपीडमुरसि स्वै
रं परिषज्यते ॥ एतस्याधरशीधु रूढुरतया सामोदमास्वाद्यते किं जानासि सखे यथापि कतरह्रोपीभि
राभिस्तपः ॥ चतुर्विधाः सखायोत्र चेटः किंकरईर्यते ॥ पीठमर्दस्य वीरादावपि साहाय्यकारिता ॥ ह
रिप्रियाप्रकरणे वक्ष्यन्ते पास्तु इतिकाः ॥ अत्रापि तायथा योग्यं विज्ञेया रसवेदिभिः ॥ १० तत्रस्व यंयथा ॥
ततथास्विन्नांकुमेतं रहइति ॥ पाठान्तरं चनमलंकृतं ॥ ९ ॥ याभिरितिन दृन्तु मोदनमेवनतुतत्स्पृहा ॥ अनुमोदनमा
त्रामत्वात्सखीभावस्य ॥ १० ॥ ११

तत्रस्वयमितिस्वयंदूतइत्यर्थः कार्मणेवशीकरणे षधकर्म्मणि ॥ उपधया धर्म्मादिपरीक्षयाप्यज्ञापि ॥११॥ अव
गत्याश्चयहसेत्यर्थः ॥ निसृष्टार्थो विन्यस्तकार्य्यभारः ॥१२॥ विमुखीमाभवेति ॥ वामायमानां पूर्वरागिणीं प्रतिइ
तीवचनं ॥ समूढवयसं सम्यग्घनयोवनं माधवं प्रति आधाव समूढवयसमित्यनेन सखवत्त्वन्यसामासक्तोभ

सखि माधवं हृगृत्याः कर्म्मठताकार्म्मणे विचित्रास्ति ॥ उपधाप्युड्डापियया रुद्धा त्वं चित्रितेवासि
वंशीययाल्लत्लित माधवे ॥११॥ ह्रियमवगृह्य गृहेभ्यः कर्षति राधां वनाय यानिपुणा ॥ साजयति
निसृष्टार्थो वरवंशजकाकलीदूती ॥ आप्तदूती ॥ वीरा वृंदादिरप्याप्तदूती कृष्णस्य कीर्तिता ॥ वीराप्र
गल्भवचना वृंदाचाटूक्तिपेशला ॥ यथा ॥ विमुखीमाभव गर्विणि मद्गिरि गिरिणा धृतेन कृतरक्ष
म्रूढे समूढवयसं माधवमाधाव रागेण ॥१३॥ वृंदासुंदरि वृंदावनं विदधती यत्र छति त्वामसौ
चंचन्मंजुलखंजरीटनयने तत्रोत्तरं मंजय ॥ केयं भ्रूभुजगीनवानिविषमा वंभ्रस्यते यद्भिया
स्फारान्तः कालियमर्दनोपि कुरुते नाद्य प्रवेशं व्रजे ॥ अस्यासाधारणा दूत्यो वीराद्याः कथिता हरेः
लिंगिन्यन्तास्तु वक्ष्यन्ते यास्ताः साधारणा द्वयो ॥१४॥ इति नायकसहायः ॥ ० ॥

विधृत्येव ॥ त्वमेवानुनयस्यसीति व्यंजितं ॥ एतद्व्यंजनायाः स्पष्टतार्थमेव समूढे इति प्रागल्भ्ययुक्तं प्रगल्भवचनत्वादेव
वाक्यसमाप्तमपि रागेणेत्यनेन पुनर्गृह्णं स्यादिति ईश्वकृतः तेन च समूढेन समृद्धितेन वयसा सहितं धवं तमा
धवेत्येतद्वाग्भंग्यन्तरमपि ज्ञापितमिति साक्षान्नवाच्यं ॥१३॥ वृंदेति वृंदायाएव वचनं द्वयोः श्रीकृष्णतत्प्रेय

श्लो: ॥१४॥ इति नायकसहायविवृतिः ॥

अथ हरिवल्लभा विप्रियं ते साधारणेति यथा संभवं ज्ञेयं ॥१॥ उपसन्नयौवनगुरौ रितिनास्तु नत्र वैदग्धी स्वाभाविकता
दवसरं प्राप्य स्वतएवोदयमाचष्टे ॥ दृष्टांच तथा रासक्रीडायां गानन्त्यादिषु प्रावीण्य ॥ उदाहरन्न स्याध्यायनस्य प्रयोगा
न्न दर्शयामास्तु ॥२॥ पातिव्रत्याच्छास्त्रोक्तं तद्धर्मात् पत्युरादेशतत्परा इति पत्यसंमतिश्चेत् कश्चिद्धर्मोपाशमपि त्यजन्त्य

अथ श्रीहरिवल्लभाः ॥ हरेः साधारणरूपेणास्तस्य वल्लभाः ॥ श्रुतप्रेम्नांस्तु माधुर्य्यसंपदां चाग्निमाश्र
याः ॥१॥ यथा ॥ प्रणमामि नताः परममाधुरीभृतः कृतगुण्यपुंजरमणीशिरोमणीः ॥ उपसन्नयौवनगुरो
रधीतयाः स्मरकेलिकौशलमुदाहरन्न हरौ ॥ स्वकीयाः परकीयाश्च द्विधानाः परिकीर्तिताः ॥२॥ त
त्र स्वकीयाः ॥ करग्रहविधिं प्राप्ताः पत्युरादेशतत्पराः ॥ पातिव्रत्यादविचलाः स्वकीयाः कथिता इह ॥ य
था ॥३॥ सुनिर्म्माणे धर्म्माध्वनिपतिपराभिः परिचिते मुदा वद्धश्रद्धा गिरिविच गुरुवर्गस्य परितः गृहे
याः सेवन्ते प्रियमपरतन्त्राः प्रतिदिनं महिष्यस्ताः शौरेस्तव मुदमदभ्रां विदधतु ॥ यथा वा श्रीद
शमे ॥४॥ नत्वादृशी प्रणयिनी गृहिणी गृहेषु पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ॥ प्राप्तान्नृपान्
विगण्य्य रहोहरो मे प्रस्थापितो द्विजउपश्रुतसत्कथस्य ॥ तास्तु श्रीयदुवीरस्य सहस्राण्येस्य षोडश

इत्यर्थः ॥३॥ सुनिर्माण इति सर्वगुणयुक्तं दोषरहितं च निर्माणं यत्र तस्मिन् ॥ अपरतंत्रा इति गुरुवर्गस्य गिरिवद्ध
श्रद्धा इत्युक्तत्वान्न न दृधीनत्व निषेधः ॥ किन्तु परकीयं मन्यास्त्विव श्रीकृष्णसंगमविरोधिगताधीनत्व निषेधः
तद्विरोधिजनस्यात्राभावात् ॥ प्रतिदिनमिति नतु तद्दत्र दुर्लभस्तु तेति भावः ॥४॥

रूढोवहः रहः संदेस प्रायकः मेरुत्पत्रसप्तस्पर्थे षष्ठी॥ स्वीयाजातीयभावेनेति स्वीयानां याजातिः प्रकारस्तस्या हि
तोऽन्तु कृत्तो यो भावस्तेनेत्येव व्याख्येयं॥ प्राकृतत्रीताद्धृइत्यधिकारे तस्मै हितमित्यनेन छस्य विधानात्॥ नतुजा

अष्टोत्तरशताश्शता याम्मि हाराव वत्यांस्तु विश्रुताः॥ आसां सख्यश्च दास्यश्च प्रत्येकं स्युः सहस्रशः तु
ल्यरूपगुणाः सख्यः किञ्चिन्न्यूनास्तु दासिकाः॥ तत्रापि रुक्मिणी सत्याजाम्बवत्यर्कनंदिनी॥ शैव्या
भद्रा च कौशल्या माद्रीत्यष्टौ गणाग्रिमाः॥ अत्रापि रुक्मिणीसत्ये वरीयस्यौ प्रकीर्त्तिते॥ ऐश्वर्य्या
द्रुक्मिणी तत्र सत्या सौभाग्यतो वरा॥ तथा हि श्रीहरिवंशे॥ कुटुम्बस्येश्वरी सासीद्रुक्मिणी भीष्म
कात्मजा॥ सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां सौभाग्येचाधिका भवत्॥ पाद्मे च कार्त्तिकमाहात्म्ये सत्यां प्रति श्रीकृ
ष्णवाक्यं॥ न मे त्वत्तः प्रियतमा काचिदेव नितंबिनी॥ षोडशस्त्रीसहस्राणां प्रिये प्राणसमा ह्यसि
अनयोः सकलोत्कृष्टा सख्यो दास्यश्च लक्षशः॥ स्वीयाजातीयभावेन निखिला एव भाविताः॥
याश्च गोकुलकन्यास्तु पतिभावरता हरौ॥ नासां तदृत्ति निष्टत्वात्तु स्वीयात्वमसंप्रतं॥ यथा॥ आ
र्य्याञ्चेदति वत्सला मयि मुकुन्दे गौरीश्वरी किं ततः प्राणेभ्यः प्रणयास्पदं प्रियसखीवृन्दं किमेतेन मे वैकुण्ठ
ऽविमंडली विजयिनी वृन्दावनं तेन किं दीव्यत्यत्र न चेदुमाव्रतफलं पिंछावतंसी पतिः॥ गांधर्वरीत्या
स्वीकारात्तु स्वीयात्वमिह वस्तुतः॥ अव्यक्तत्वाद्विवाहस्य तु प्रच्छन्नकामता॥ अथ परकीयाः॥६॥

तीयप्रत्ययान्तत्वेन व्याख्येयं॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्विति पुंवद्भावः॥६॥ ऽऽ॥ऽऽ॥ऽऽ॥ऽऽ॥

अंतरङ्गेण रागेणैवार्पितात्मानो न तु बहिरङ्गेण विवाहप्रक्रियात्मकेन धर्मेण ॥ तदेवं मिथुनीभावे तासां रीतिमुक्त्वाऽऽश्री
कृष्णस्याप्याह ॥ धर्मेण विवाहात्मकेनैवास्वीकृता नाङ्गीकृता रागेणानुस्वीकृता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अद्धा रज्यदिति वन्द्येति च तता
सां तास्वादरमेव व्यनक्ति ॥ ननु तास्तु श्रीकृष्णविषयको यो भावस्तदापत्तिः ॥ तत्तत्पदस्पादरणे व विश्रान्तेः ॥ तद्भावेका
न्तात्वाभिमानलक्षणेभक्तिसामान्यांशस्यैवानुभवान्नमधुरारव्यरसांशस्य च ॥ तास्तु हि श्रीकृष्णस्य मातृभावेण वे

रागेणैवार्पितात्मानो लोकयुग्मानपेक्षिणा ॥ धर्मेणास्वीकृता यास्तु परकीया भवन्ति ताः ॥ पद्य ॥ ७
रागोल्लासविलंघितार्यपदवीविश्रान्तयोप्युद्धुरश्रद्धारज्यदरुंधतीमुखसतीवृन्देन वन्द्येहि
ताः ॥ आरण्या अपि माधुरीपरिमलव्याक्षिप्तलक्ष्मीश्रियस्तास्त्रैलोक्यविलक्षणा ददतु वः कृष्णस्य
सख्यः सुखं ॥ ८ ॥ कन्यकाश्च परोढाश्च परकीया द्विधा मताः ॥ व्रजेशव्रजवासिन्य एताः प्रायेण विश्रुताः
प्रच्छन्नकामता ह्यत्र गोकुलेंद्रस्य सौख्यदा ॥ ९ ॥ तथा हि रुद्रः ॥ वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां या च निवारणा ॥ तदे
व पंचबाणस्य मन्ये परममायुधं ॥ विप्रलम्भसंहिता च ॥ यत्र निषेधविशेषः सुदुर्लभत्वं च यन्मृगाक्षीणां ॥ तत्रे
वनागराणां निर्भरमासज्यते हृदयं ॥ १० ॥
ति ॥ ८ ॥ कन्यकाश्चेति सौयंचावतारलीलादृष्ट्यैव व्यवहारेण न तु वस्तुतः ॥ पूर्वे
स्थापितत्वात् ॥ नाम्ना दुर्गाव्रतपराभ्योऽन्या एव व्रजे याः ॥ पूर्वे नासां स्वीयात्वस्थापनात् ॥ तत्र दुर्गाव्रते तस्य स्थापयिष्यमाणत्वात
त्वश्च ॥ याः काश्चित् कन्यकास्ता अपि रागेण पतित्वोपपतित्वोपतित्वविचारशून्यतया रहस्तं भजन्ते ता अपि परकीयाः प्रच्छन्नके
मता तु सुखविशेषाय संपत्स्यत इति पूर्वं दर्शितानाभिप्रायेणाह ॥ प्रच्छन्नेति ॥ ९ ॥ पूर्वोभिप्रायेणैव भरतवाक्यद्वयं वाक्यं च

॥ ४८ ॥

तथापि परकीयाव्यवहारो बहुद्विष्टत्वान्न वर्णनीय इति नाशंक्यमित्याह ॥ आः किं वेति आः इति यद्बहिर्मुखान् प्रत्यधिक्षेपः
आस्तु स्यात् को पापीयान् इति विभ्वकोषः ॥ किम्यामादिति तस्ये किं कुरसविदां नादृशेन मतेन तासां तन्माहात्म्यं किं
वक्तव्यं यतोन्यस्य का वार्त्ता इदं वक्ष्यमाणमेव महामुनिः श्रीशुको जगौ गायन्निवावेशेन वर्णयामासेत्यर्थः ॥ ए
वशब्दोप्यर्थे ॥ चशब्दश्चाप्यर्थः ॥ ११ ॥ तद्वाह यथेति ॥ आत्मारामोपि भगवानपि ताभिः सह ररामेति आत्मारामा अप्य
मुनय इत्याद्युक्तेश्चिह्नं गुणो हरिरिति विदितं स्वभगवद्गुणास्ता इति भावः ॥ तत्रावेशविशेषमाह ॥ यावन्तो गोपयो

आः किं वान्ययतस्तस्यामिदमेवमहामुनि ॥ जगौ पारमहंस्यां च संहितायां स्वयं शुकः ॥ ११ ॥ य
था कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः ॥ रराम भगवांस्ताभिरात्मारामोपि लीलयेति ॥ १२ ॥
वर्त्तितव्यं शमिच्छद्भिर्भक्तवन्न तु कृष्णवत् ॥ इत्येवं भक्तिशास्त्राणां तात्पर्यस्य विनिर्णयः ॥ १३ ॥ ऽऽ

षितस्तावन्तमात्मानमेकस्यैव श्रीविग्रहस्य तावन्तं प्रकाशं लीलया न छद्मना कृत्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तदेवं परकीया
त्वेन प्रतीतास्वपि श्रीकृष्णलीलायां रसवत्त्वे स्थापितेपि केश्चिदाशंकते ननु शृंगाररसभावनायां यथावस्तरं नाय
कस्य नायिकायाश्च स्वसाधारण्येन स्फूर्त्तौ जायमानायामेवान्येषां रसोद्बोधः स्यादिति रसविदां स्थितिः ॥ भवतां
त्वत्र रसे स्तुतरामेव श्रीकृष्णसाधारण्यभावना दोषाय कल्पते ॥ तस्मादलमेतद्रसनिरूपणार्थं तासां महिमा
वर्णनेनेति ॥ तत्राह ॥ वर्त्तितव्यमिति त्रिस्रास्तं ॥ तावदस्य रसस्य वार्त्ता ॥ रसान्तरेपि श्रीकृष्णभावो नानुवर्त्तितव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

नचान्येषामपिश्रीकृष्णसंबंधिनि रसेस्मिन् तथासंमतिः । पापावहत्वावगमात् । किंतुरामादिवदित्यादिकं मनस्युप
सिद्धंतत्तत्सदाचाराद्यंशमेवग्राहयतीत्याहरामादिवदिति । तत्रमुक्तिपरैःशान्ताद्यंशोधर्मपरैःस्वधर्माद्यंशः ।
अर्थकामपरैर्नीत्यंशोग्राह्यइतिनयःपरिपाटीकथ्यते ॥ १४ ॥ नह्वत्त्वेराचरणमपिदोषायकस्यतेकिमुतनस्यतत्त्वे
यसीविषयकताद्दशानुद्भावस्यचस्वसाधारण्येनभावनेतिदर्शयतितथाचतत्रैवेति ॥ १५ ॥ नक्लीलायांकृता
यांभक्तानांतुतस्यरतिरेवजायतेनतुनत्साधारण्यभावनेत्यत्रप्रमाणमाह । अनुग्रहायेति । स्वभावएवा

रामादिवद्वर्तितव्यंनकचिद्रावणादिवत् । इत्येषमुक्तिधर्मादिपराणांनयईर्यते । तथाचतत्रैव
२४ ॥ नैतत्समाचरेज्जातुमनसापिह्यनीश्वरः । विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथारुद्रोब्धिजंविषं ॥ १५ ॥ अनु
ग्रहायभक्तानांमानुषंदेहमाश्रितः । भजतेतादृशीःक्रीडायाःश्रुत्वातत्परोभवेत् ॥ १६ ॥ श्रीमुखेनतुमा
हात्म्यमासांप्राहस्वयंहरिः ॥ १७ ॥ यथातत्रैव ॥ नपारयेहंनिरवद्यसंयुजांस्वसाधुकृत्यंविबुधायुषापिवः
यामाभजनदुर्जरगेहशृंखलाःसंवृश्च्यतद्वःप्रतियातुसाधुना ॥ १८ ॥ ः

यमेतदीयानांलीलानांमितिभावः । तदुक्तंविक्रीडितंव्रजवधूभिरित्यादौभक्तिंपरांभगवतिप्रतिलभ्यकाममित्यादि ।
नचान्येषांभक्तानांभावोभावएवपावनत्वात् । आसांसुभावःसदोषइतिलभ्यते । औपपत्यसाधारण्यदृष्टेरहृद्यत्वात्
तत्राहश्रीमुखेनेति । १० निरवद्यापूर्वोक्तरीत्यानिर्दोषासंयुक्संयोगोयासांतत् तस्माद्वःसाधुनासाधुत्वेनेनततत्सा
धुकृत्यंप्रतियातुप्रत्युपकृतंभवतित्यर्थः । तस्मिन्नौपपत्यसाधारण्यदृष्टिर्वहिर्मुखानामेवजायते । नान्यतिततेनेद

भाग॰ प्रकाशिकायां सं॰ ॥ २८ ॥

॥उ० नी०॥ तन्महाभक्तेस्तु तथा श्लाघनं एवेत्याह उद्धवोपीति ॥१९॥ ननु भवतु भगवतो वस्तुतस्तत्पतित्वमिति न दोषः तथा
॥१६॥ प्यन्यं पतिमन्यसे चेत्तर्हि स एव नरसंभवो जुगुप्साहेतुरस्त्विति कथमत्र रसावहत्वं स्यात् ॥ तत्राह मायेति शीलं तं पाणिग्रह
णादिरूपं तेन तत्तत्तस्य मया व्यभिचारिणा व्रजदेवीनां सह वलः स्वगवं तं स विलासः सा तत्र श्लिष्टेति मनो व्रजदेव्यः स्वकृ दि
ष्टा व्रजे तन्नयाति प्रसिद्धानां तामेन प्रसिद्धिमवलम्ब्य योगिकार्थ परस्कारेण तत्र संवन्धिनीनां रुक्मिण्यादीनामपि च व्रज
संवन्धिनी देवीनां तस्य परदाराज्ञीनां पतिभिर्मायया पतितया विरम्यापि तेस्तेर्गोपैर्जातु कदाचिदपि न संगमः ॥ तथा

उद्धवोपि जगौ सुष्टु सर्वभागवतोत्तमः ॥ यथा ॥ आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि
गुल्मलतौषधीनां ॥ या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्यां ॥१९॥
मायाकलिततादृक्स्त्रीशीलेनानसूयुभिः ॥ न जातु व्रजदेवीनां पतिभिः सह संगमः ॥२०॥ तथा
हि श्रीदशमे ॥ नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ॥ मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वा
न् दारान् व्रजौकसः ॥

स्त्रीग्रहणादि संवंधरूपस्यार्थः ॥ प्रायश्चित्ताईः परत्रार्थ्यपि मपितासां संवंधो नास्ति किंतु तन्नद नन्दै परेणपाणि
ग्रहणमिति भावः ॥२०॥ नदेवप्रमाणयति तथा हीति नासूयन्नित्यस्यायमर्थः ॥ तस्य श्रीकृष्णस्य मायया ये स्वे दा
राः चिवाह समय तत्र एव ये मायया रचिताः ॥ स्वस्व दाराः तान् स्वस्वपार्श्वस्थान् मन्यमाना जानन्तः श्रीकृष्णायनासूयन् ॥ तेन ता
सां तत्प्रेयसीनां यदा यदा तदेक व्रततनालोपप्रसंगः स्यात् ॥ तदा निजरचितानां स्तन दारान् ॥ तत्तत्सन्निम्नन्या ॥१६॥

त्र प्रति मायया प्रकटयामास तास्तु गोपयामासेति निजप्रेयसीस्वीकारलक्षणेन हरणेन दोषारोपं नाकुर्वन्नित्यर्थः॥ ॥
उभयीसां भेदाज्ञाने पि तद्रक्षितत्वमेव हेतुरित्याह मोहिताइति ॥ तस्य माययेति मायया सदा परमसामर्थ्यं तत्परत्वं
च दर्शितं ॥ ततश्च तत्प्रियाणां तासां सदैव साहाय्यं कुर्यादेवेति साधु आख्यातं शीलनं पाणिग्रहणादिरूपमिति ॥ त्र
सां तु प्रक्रियायां रसविशेषसंपादने यथाकारणं तथा दर्शितं दर्शयिष्यते चेति ष्ठ अथ नयः पतीरकाश्चिदिति तु
अन्तर्गृहगताः काश्चिदित्युक्तानां श्रीकृष्णं प्रति प्रस्थानायाल निर्गमाणां कासांचिदसिद्धदेहानां हृन्तं आजग्मुर

तत्र कन्याः ॥२२॥ अनूढः कन्यकाः प्रोक्ताः सलज्जाः पितृपालिताः ॥ सखीकेलिषु विश्रब्धाः प्रायो मुग्धागुणा
न्विताः ॥२३॥ तत्र दुर्गाव्रतपराः कन्या धन्यादयो मताः ॥ हरिणा हृदिताभीष्टास्तेन तास्तस्य वल्लभाः ॥ यथा
विस्रब्धाः सखिभृते केलिषु पटासंवीतवक्षःस्थला वात्सासीति न वल्लवस्तव पिता ता मातरं मन्यते ॥ तं तु श्रा
न्तविलोचनान्तमचिरादाकर्ण्य हृद्यावनेरुजननी शिशिविपिंछमौलिमुरलीसोत्कंपमाश्रृंसि ॥ अथ परोढाः २४

योन्यमत्लक्षितो धर्माः स यत्र का न इति प्राप्तिमुक्ता विशेषवर्णनेच्छया प्रत्याहृत्य प्रवर्जिते दुहन्त्यो भियपुरित्यादि निश्रीसु
कस्य वचने रवत्तु यपुरिति प्रस्थितवत्य इत्येवार्थः ॥ प्रस्थान एव हित तत्क्रियापरित्यागः ॥ न तु प्राप्ते प्राप्तिस्तु ग्रेवक्ष्यते ॥२२
सखीकेलिषु सखीभिः किंचिद्वयोधिकाभिर्नर्मैश्वर्यकं यथा प्रवर्त्यते तत्र तत्रैव विस्रब्धाः ॥२३॥ तत्र तास्तु कन्यकास्तु
मध्ये दुर्गाव्रतपराः याश्च गोकुलकन्यास्तित्यादिना दर्शिता धन्यादिनाभिन्योमताः ॥ हृदिताभीष्टाः यातन पथं व्रजं सिद्धाम
येमा रंस्यथ क्षपा इति दत्तवराः ॥ तेन तस्य वल्लभाः ॥ तस्य स्वीयात्वमेव स्वस्मिन्नन्यमानाइत्यर्थः ॥ स्वीयायमेव वल्लभा

दिशत्वस्य रूढत्वात् ॥ न देवं तद्यदि किं । अन्या एव तु कन्यकाश्च परोढाश्च परकीया द्विधा मता इत्यत्रोक्ता दर्शिताः विस्रब्धे ति ज्येष्ठ
भ्रातृजायावचनं ॥ धूलिकेलिषु परासंवीतदर्शं स्थले त्पन्ययः विस्रब्धा इत्यत्र सखीकेलिष्विति शेषः विस्रब्धा ताडिता वा
पाठः ॥ यद्यपि धूलिकेलिष्वित्यादिकं मग्पनीति पर्यन्तं पस्या इरवैव स्यामक्तस्य निर्दिष्टं तथापि वर्तमानसामीप्ये वर्तमान
वेतिन्यायेन परिहसितमिति संगमनीयं ॥ २४ ॥ परोढा इति स्वर्वं वद्रामान्तु वादा एव ॥ अप्रसूतिका इति सप्रसूतित्वे सति
तासामालम्बनत्वे वैरूप्यापादकत्वेन ॥ नतत्र रसोपि द्रष्टव्येन ॥ ततो रूप्यकारिसो रूपं ततो न्यूनपरिमाणत्वं चतुर्नाति शुभ्र
भेताभिर्भग्गवानितिमध्येमणीनां हेमानां महामारकतोयच्चेति ॥ नडित इव तामेघचक्रे विरेजुरिति च दृष्टान्तेन दृश्यते

गोपैर्व्यूढा अपि हरेः सदा संभोगलालसाः । परोढा वल्लभास्तस्य व्रजनार्योऽप्रसूतिकाः । यथा ॥ २५ ॥ कात्या
यनीकुसुमकामनया किमर्थं कान्तारकुक्षिकुहरं कुतुकाद्गतासि ॥ सद्यस्तनं स्तनयुगे तव कंठकाकं
पत्युः स्वमास रविसशंकमुदीक्षतेसौ ॥ २६ ॥
नद्यार्सवत्समेवाङ्गीकृतं सिषेवश्चात्मन्यवरूढसोरतः सर्वाःशरनका
व्यक्तः स्थारसाग्रवाद इत्यनेन ततश्च मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च व इति श्रीकृष्णवाक्यं तु तदीयमातृपुत्रादीनप
दिष्यपरिहासमयमेव वास्तवत्वे निन्दामिच पिवामित्येनित्यायेन दोषावहमेवस्यात् ॥ अत एव द्रुद्रुन्यो भिषद्युर्वित्यादे
पायपत्यः शिष्टत्र परत्वे वश्रीशुकवाक्यं ॥ नतु पाययत्यः स्तुतान् स्तनमिति ॥ क्वचित्तद्वेषेषु पुत्रादिव्यपदेशोपि दृ
श्यते ॥ यथा सांवकृतलक्ष्मणाहरणे श्रीवलदेवमुद्दिश्य ॥ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान् सात्वतर्षभः ॥ स सुतः सस्नुषः प्रयात्
सुहृद्भिरभिनंदित इति ॥ २५ ॥ कात्यायनीति परिहास्सवचनत्वात् सद्यस्तनमित्यादिकं सहचर्मोत्स्वयं वितर्को दूरस्थितापि पत्युः

स्वसासशंकमुदीक्षत इति मिथ्यैवोक्तं तत्र सत्कुलकन्यानां तासां तत्ताद्युक्छ्रनासंभवादेवं अथ तासां तदनन्ययोगपतं
नन्नित्यप्रेमसीत्वं च दर्शयन् पूर्वोक्तमायामात्रव्यंजितान्यथात्वमेव द्रढयति॥ तत्राचेति॥२७॥ जायमिति॥ पूर्वमेताः परं
तनुभृत इत्यनेन मुक्षमुक्तभक्तेभ्यस्तासां भावमाहात्म्यं दर्शितं॥ तत्र हेमाः स्त्रिय इत्यनेन हेतुविन्यासः कृतः॥ यस्मादि
त्ररवल्लूपक्त मोयसंहार योरस्पर्शी मइहृवसस्तोतु ह्यास्तु महाभक्तेरेव दर्शनाद त्रैवपरमात्मनीति विशेषणदानेन गो
पीनां तत्पतीनां चेति वद्यभिचारि नास्त्येव उनयायाद्युस्त्यजं स्वजनमार्य्यपथं च हित्वेत्यनेन श्रीकृष्णमात्रार्थे लोकधर्म्म
परित्यागस्य निर्देक्ष्यमाणत्वेन नतासां सदाचारस्यानुक्रमप्राप्तत्वदर्शनाद्धीनत्तरं तु न संभवति॥ किं त्वयमेवार्थः॥ इ

एताः सर्वातिशायिन्यः शोभासा द्युएव वैभवेः॥ रमादिभ्योप्युरु प्रेममाधुर्य्यभरभूषिताः॥२७॥ तथा च श्री
दशमे नायं श्रियोंगउनितान्तरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोन्याः॥ रासोत्सवेस्य भुजदं
डगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजसुंदरीणां॥२८॥ श्री

भावनचर्य्यः श्रीवृंदावनगताः स्त्रियः श्रीराधाः द्याः॥ ए
ताहृशगाढतदाशन्नभावा अभिचारदुष्टाः सर्वेष्वप्येवं॥ पत्नएष श्रीरासरूढ भावाख्यो महाभावो वर्त्तते॥ न तत्रैषु
श्रीमान्पदीश्वरस्तु अविदुषस्तन्महिकमननुभवतोपि प्रतिश्रेयः सर्वश्रेष्ठं कुशलं तनोतीति तेभ्यो विस्तीर्य्य ददा
तीत्यर्थः॥ आसां तु गोप्यस्तपः किमचरन्नित्यादि दिशा परमहिमस्वभावं नदीयरूपमनुभवन्तीनां॥ तामन्मनस्का
मत्प्राणा इत्यादि दिशात्यात्मीय धारणां तदाशया कुर्वतीनाम एवैवस इति भावः॥ अथ तत्र दृष्टाक्षिप्याह नायं श्रिय इति
उ विस्मये अंगे श्रीवैकुंठनाथस्य वक्षसि वर्त्तमानायाश्रपि नितान्तरतेरपि श्रीत्वेन प्रसिद्धायास्तत्प्रेमस्यानायं प्रसादः॥

18

॥ उ० खं० ॥

॥ १८ ॥

शोभा साकएपि वैभवप्रेममाधुर्य्याणामोत्कर्षस्य नास्ति ॥ तादृश्यः श्रियोपि सकाशेनाहि स्वर्योषितां स्वश्वश्रूरामगोष्ठ
भगवंतमिति न्यायेन चैकुंठस्थितानां न स्निग्धस्य तत्रत्यस्वर्णकमलस्येव गंधोरूकंचकान्तिर्मांसानां तासां
तदुपलक्षितनसर्वाश्चर्यगुणानां स्तुतरां नास्ति ॥ तदेवं सति कुतोन्याः ॥ अन्याः सर्वा अपि नारीजातयो इतर एव
परास्ता इत्यर्थः ॥ स चायं नास्तु प्रसादः सदास्त्येव निमित्तं प्राप्य तु प्रकटीभवतीत्याह ॥ रासेति ॥ अस्य रासस्य समीपेम
हशीवस्फुरतः श्रीगोविन्दस्य भुजदंडेन गृहीतः कंठो यासां ताश्च लब्धाशिषश्च ताः सांताः दृशीनां यदुदगात् नित्यमेवस
न्न प्रकटो वभूवेति तदेवं तासां सर्वतोपि विलक्षणत्वे प्राप्ते सर्वतो विलक्षणस्य श्रीकृष्णस्येव नित्यप्रियात्वं प्रति
पद्यते ॥ ततश्च सर्वतो विलक्षणत्वाद्यथा श्रीकृष्णस्य परमभगवत्त्वं तथा तासामपि परमलक्ष्मीत्वं ॥ ततो युक्त एवा

तास्त्रिधा साधनपरा देव्यो नित्यप्रियास्तथा तत्र साधनपराः ॥ स्मृतौ यौधिकास्त्वयौधिका इति तत्रादिमा द्विधा

यत्लक्ष्मीनय इति भाव ॥ ततो यास्तु साधकमुनिचर्यादयो वक्ष्यंते ॥ ताः पुनरत्र गौणत्वेन नोद्दिष्टा इति ज्ञेयं ॥ २८
तत्र मुनय इति ॥ पाद्मोत्तरखंडे खल्विदमुक्तं ॥ पुरा महर्षयः सर्वे दंडकारण्यवासिनः ॥ दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तु
मैच्छन्सुविग्रहं ॥ ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूताश्च गोकुले हरिं संप्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवार्णवादिति ॥ अनयो
रर्थः ॥ रामं दृष्ट्वा केनाप्यंशेन सादृश्याद् इष्टश्रीकृष्णविषयकप्राचीनभावाः सजातस्ततोपि सुंदरविग्रहं हरिं श्रीकृष्ण
मेव भोक्तुमुपभोक्तुमैच्छन् मनसा वरयामासुः ॥ ततश्च कल्पवृक्षस्येव तस्य साक्षात् किंचिदप्यनुकुर्वतोपि
प्रसादात्ते सर्वे कासांचिदन्यत्रत्यगोपीनां गर्भे ग ततयास्त्रीत्वमापन्नास्ततः उद्भवतीषु तास्तु कयंचिच्छ्रीमन्नन्दः ॥ १८ ॥

गोकुलमागतास्तुतत्र समुद्भूताः ॥ ततश्च ताः कामेन नारबुद्धिमयेनापि महानुरागेण हरिं सर्वपठित हरिशब्दोक्त
श्रीकृष्णमेव संप्राप्य निजान्तर्गृहगणप्रकण्ठलज्जाभवार्णवान्मुक्ताः प्राकृतगुणमयदेहं परित्यज्याप्राकृतगुण
मयदेहे नतत्सङ्गिन्योवभूवुरिति ॥ नइक्रमन्तर्गृहगताः काश्चिदिति ॥ मध्येव्यवधानं त्विदं तासामुत्कण्ठा
वर्द्धनार्थं याप्रारब्धेरिरक्षयेति गम्यते ॥ तदेनदाह गोपालोपासका इति ॥२९॥ कथापीत्यत्र विश्रुतिरेतद्वी
तिकेवगुन्यंत्तरगनाज्ञेया ॥ आसामेतत्पुराणद्वयोक्तानां मध्ये काश्चिदिति पाद्मोत्तरखंडोक्तार्थः ॥ के

तत्र योषित्कचः ॥ योषित्कास्तत्र संभूयगताशः साधने रताः ॥ द्विविधास्तत्र मुनयस्तयोपनिषदो मताः
तत्र मुनयः ॥ गोपालोपासकाः पूर्वमप्राप्ताभीष्टसिद्धयः चिराद्रुदद्वरतयो रामसौंदर्यवीक्षया ॥ मु
नयस्तन्निजाभीष्टसिद्धिसंपादने रताः ॥ तज्ज्ञभावा व्रजे गोप्यो जाताः पाद्मरतीरितं ॥३०॥ कथाप्य
न्या किल बृहद्वामने चेति विश्रुतिः ॥ सिद्धिं कत्तिचिदेवासां रासारंभे प्रपेदिरे ॥ इति केचित्प्रभाष
न्ते प्रकटार्थानुसारिणः ॥३१॥ अथोपनिषदः ॥ समन्तात्सूक्ष्मदर्शिन्यो महोपनिषदोखिलाः ॥

चिदिति श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ न परिल्लषन्ति केचिदपवर्गमपीतिवत् ॥ प्रकटार्थानुसारिण इति प्रकर्षेणाभावन्तश्रुति
चतन्मतमेव सर्वप्रतीतिविषय इति मतं तदास्तामर्थान्तरान्वेषणमिति भावः ॥३१॥ अन्तर्गृहे ताः काश्चिदितिपेन
द्मारव्यामयं ततो मुक्ता भवार्णवादिति पुराणं तरसंमतं ॥ समन्तादित्यादौ पौराणीति बृहद्वामनरीतिमयीत्यर्थः ॥ त
था च तत्र नित्यं वृंदावनगतं श्रीकृष्णं प्रति तासां प्रार्थना ॥ कंदर्पकोटिलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः ॥ कामिनीभावमा

19

॥उ०ख०॥

॥२९॥

साद्यस्मरस्तु स्वान्यसंशयं ॥ यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ॥ भजंति रमणं मत्वा चिकीर्षाजनिनस्त
थेति ॥ अत्र श्रीकृष्णवाक्यं दुर्लभो दुर्घटश्चैव युष्माकं सुमनोरथः मयानुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्ह
तीति ॥ तथा पाद्मे सृष्टिखंडे ॥ गायत्री च गोपीत्वं प्राप्य श्रीकृष्णं प्राप्तवतीत्याख्यायते ॥ यथा गोपकन्यारूपतया
स्त स्या ब्रह्मयागपरिणयेन त्रिवाद्रिगोपे छ श्रीभगवद्वरः ॥ मया ज्ञात्वा ततः कन्या दत्ता येवाविरिंच येयुष्माकं तु
गोपीनां वीक्ष्य सौभाग्यमसमोर्ध्वं सुविस्मिताः ॥ न पांसित्र्य हृदया कृत्वा प्रेमाढ्या जज्ञिरे व्रजे वल्ल
वइति पौराणी तथोपनिषदीप्रथा ॥३२॥ अथायोधिकाः ॥ तद्भावबद्धरागा ये जनास्ते साधनेर
ताः ॥ तद्योग्यमनुरागौघं प्राप्योत्कंठानुसारतः ॥ ताएकशोथवा द्वित्राः काले काले व्रजे ऽभवन्
प्राचीनाश्च नवाश्चेत्युरयोधिकास्ततो द्विधा ॥ नित्यप्रियाभिः सालोक्यं प्राचीनाश्चिरमागताः ॥
व्रजे जाता नवास्त्वेता मर्त्यामर्त्यादियोनितः ॥ अथ देव्यः ॥३२॥ देवेष्वंशेन जातस्य कृष्णस्य दिविन्तु
ष्टये ॥ नित्यप्रियाणामंशास्तु या जाता देवयोनयः अत्र कौदेवावतरणे जनित्वा गोपकन्यकाः ॥ तास्वं
शिनीनाममेवासां प्राणसख्योभवन् व्रजे ॥३४॥ कुलेचाहं देवकार्य्यार्थसिद्धये ॥ अवतारं करिष्यामि मत्कान्ता
स्तु इविष्यतीति ॥ श्रोपनिषदी ॥ स्त्रियउरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोंघ्रिसरोजसुधा
इति श्रुतिस्तत्व प्रसिद्धस्योपनिषद्विशेषस्य मतेनगम्या ॥३५॥ देवेष्वंशेनेति तत्प्रियार्थं संभवंतु सुरस्त्रिय इति व्या
ख्यायप्रमितमेव ॥३३॥ तदेवमुपनिषदादीनां तदेकपतित्वे संभाव्ये नित्यप्रियाणां मायां विना स कथमुपपतिः स्यात् ॥

नहि यानादिन एव यस्य प्रिया सा तस्य परकीया भवतीत्यभिप्रेत्याह ॥ अथ नित्यप्रिया इति ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयति आनंदचिन्म
येति ॥ कलाभिः स्वांशरूपाभिः निजरूपतया स्वीयात्वेन नत्ववतारलीलायामिव परकीयत्वाभासेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्र शा
स्त्रप्रसिद्धा इति शास्त्रं भविष्योत्तरं स्कांदं गतमप्र ह्लादसंहितादि च ॥ तत्र पूर्वं यथा ॥ गोपाली पालिका धन्या विशाखा ध्या
ननिष्ठिका ॥ राधानुराधा सोमाभा तारका दशमी तथेति ॥ दशमी तथेति दशम्यपि तारकानाम्नीत्यर्थः ॥ दशमी सैवे

अथ नित्यप्रियाः ॥ राधाचंद्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे ॥ कृष्णवन्नित्यसौंदर्य्यवैदग्ध्यादिगु
णाश्रयाः ॥ तथा च ॥ ब्रह्मसंहितायां ॥ आनंदचिन्मयरसप्रतिभाविताभिस्ताभिर्य एव निजरूपतया
कलाभिः ॥ गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो गोविंदमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ ३४ ॥ तत्र शा
स्त्रप्रसिद्धास्तु राधाचंद्रावली तथा ॥ विशाखा ललिता श्यामा पद्मा शैव्या च भद्रिका ॥ तारा विचित्रा गो
पाली धनिष्ठा पालिकादयः ॥ ३६ ॥ चंद्रावल्येव सोमाभा गांधर्वा राधिकैव सा ॥ अनुराधा तु ललिता नैता
स्तेनोदिताः पृथक् ॥ ॥ लोकप्रसिद्धनामानस्तु खंजनाक्षी मनोरमा ॥ मंगला विमला लीला कृष्णा शा
री विशारदाः ॥ तारावली चकोराक्षी शंकरी कुंकुमादयः ॥ ३८ ॥

कं नाम वा ॥ अथो नरं ललितेत्याचेत्यादिना ललिताप श्यामभद्राशैव्याश्यामत्ते निपंचकमधिकं प्रतिपाद्यद्रष्टव्यते गो
पाल तापनीतु गांधर्वेति ॥ ३६ ॥ तत्र तासां कासांचिन्नामभेदेऽप्यभेदमाह ॥ चंद्रावल्येवेति तेन हेतुना ॥ अत्र तु
प्रमाणं युक्तिश्चाग्रे वैष्णवतोषण्यां द्रष्टव्यं ॥ ३७ ॥ शतशोऽप्यानीतिवनितानां शतयूथपरतिममाण्येन ॥ ३८ ॥

यूथाधिपात्वेप्यौचित्यमित्यत्र युक्तिश्च वैष्णवतोषण्यामेव दर्शितास्ति॥३९॥ अत्रापीत्यपि तत्रैव स्थापितमस्ति किंत्वेवा
गामिन्यास्तस्यापि भावप्रकरणरीत्या स्वयूथस्य श्रीराधेतरयूथस्य वापेक्षया चंद्रावल्याः श्रेष्ठत्वं मंतव्यं॥४०॥ तयोः श्रीरा
धाचंद्रावल्योः॥ महाभावस्वरूपेयमिति॥ तथाहि ब्रह्मसंहितायां॥ आनंदचिन्मयरसप्रतिभाविताभिरित्यनेन तासां
सर्वासामपि भक्तिरसप्रतिभावितत्वं गम्यते॥ भक्तिर्हि शर्वग्रन्थशुद्धसत्वविशेषात्मेत्यत्र परमानंदरूपतमा दर्शिता
न स्याश्च रसत्वापत्तिः स्थापिता ततश्च तेनानंदचिन्मयात्मकेन रसेन भक्तिविशेषमयेन प्रतिभाविताभिः प्रतिस्व

इत्यादीनां तु शतशो यूथानि व्रजसुभ्रुवां लक्षसंख्यास्तु कथिता यूथेष्ववरांगनाः॥ सर्वाश्च यूथा
धिपा एता राधाद्याः॥ कुंकुमा[illegible]माः॥ विशाखां ललितां पद्मां शैव्यां च प्रेजल्पकीर्तिताः किं
न्तु सौभाग्यधौरेयास्त्वष्टौ राधादयो मताः॥३९॥ यूथाधिपात्वेप्यौचित्यं दधाना ललितादयः॥ स्वे
ष्टराधादिभावस्य लोभात्सख्यरुचिं दधुः॥ अत्रापि सर्वथा श्रेष्ठे राधाचंद्रावली उभे॥ यूथयोस्तत
योः सन्ति कोटिसंख्या मृगीदृशः॥४०॥ अभूदाकुलितो रासः प्रमदाशतकोटिभिः॥ पुलिने
यामुने तस्मिन्नित्येषागमिकी प्रथा॥४१॥

एंनित्यमेव भाविताभिः संपादितस्वज्ञातिभिः कलाभिः शक्तिभिरित्यर्थः अत
एवं यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः इत्यनेन सर्वोजनमसर्वगुणाभिरिति च लभ्यते
तदेवं तासां भक्तिविशेषरसमयशक्तिस्वरूपत्वे सति तासु सर्वासु वरीयस्याः श्रीराधायाः लभ्यत एवं महाभाव
स्वरूपता॥ गुणैरतिवरीयस्त्वाच॥ एवमेवोक्तं बृहद्गौतमीये तन्मंत्रस्य ऋष्यादिकथने देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधि
का परदेवता॥ सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः संमोहिनी परेति॥४१॥

तस्यास्तादृशत्वं पद्मपुराणमपि स्फुटतीति संमत्या द्रढयति तत्रैवेत्यादि द्वयेन गांधर्वाख्यत्वमपि संगमयति ॥ गोपालेति
सार्द्धेन ॥ यत् यस्मात् गोपालोत्तरतापन्यां गांधर्वेति विश्रुता ॥ ताभ्यः सर्वाभ्योपि विशिष्टतया श्रुता ॥ सर्वास्वपि तासु से
वक्रक् परिशिष्टे माधवेन सहोदिता राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका ॥ विभ्राजन्ते जनेष्वा इत्यनेन स वे-
विलक्षणतयोक्ता ततस्तदीयमाहात्म्यं पाद्मे देवर्षिणाप्युदितं ॥ सर्वोत्तमत्तया कथितमित्यर्थः ॥ तस्याः सर्वतश्चाधि-
क्ये च सति तामधिकृत्य तन्त्रेतिहासानन्तरं तु तद्विभूतिरूपायास्तन्त्रे क्वा वा स्वपेक्षया ॥ तन्त्रेव यथा कस्यचिदृषेः

तयोरप्युभयोर्मध्ये राधिका सर्वथाधिका ॥ महाभावस्वरूपेयं गुणैरतिवरीयसी ॥ ४२ ॥ गोपालोत्त-
रतापिन्यां यद्गांधर्वेति विश्रुता ॥ राधेत्यृक्परिशिष्टे च माधवेन सहोदिता ॥ अतस्तदीयमा-
हात्म्यं पाद्मे देवर्षिणोदितं ॥ ४३ ॥ यथा हि राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा ॥ सर्वगोपी-
षु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभेति ॥ ४४ ॥ ह्लादिनी या महाशक्तिः सर्वशक्तिवरीयसी तत्सार-
भावरूपेयमिति तन्त्रे प्रतिष्ठिता ॥ ४५

श्रीनारायणर्षित्वप्राप्तिरुक्ता तद्वत् ॥ यद्वा विभूतिरूपतया स्वैकाश्रितायास्त-
स्याः साधनसाध्यरूपं यत्किंचित्तत्सर्वमतिकृपया श्रीराधादेव्यास्स्वीयत्वेनैव मतमिति देवर्षिणा तद्भेदेन व-
र्णनं कृतमिति ज्ञेयं तदेनदर्थमख एवमुत्तरखंडं तु तन्मतस्थं ॥ ह्लादिनीति ॥ येयं खलु विष्णुपुराणे ह्लादिनी संधिनी सं-
वित् त्वय्येका सर्वसंधिनी संवित् त्वय्येका सर्वसंस्थिते ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते इति सर्वज्ञ॰

21
॥उ०लं०॥ तस्यैकेव ह्लादिन्यासंविदाश्लिष्टः सच्चिदानंद ईश्वरः॥ स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिकराकर इति प्रसिद्धा से
॥२२॥ व सर्वशक्तिवरीयसी॥ तस्याः सारो यामादनाख्यो महाभावपराकाष्ठा तद्रूपा तन्नादात्म्यप्राप्ता सेयं राधेति त
त्रैव बृहद्गौतमीयादौ प्रतिष्ठिता विख्याता॥ तत्सारभावरूपेयमित्येव ह्यत्र पाठः॥४५॥ शृङ्गाराभरणयोर्भेदो
रूढिवशादुदाहरण एव दर्शयिष्यते॥४६॥ कचा इति श्रीकृष्णवाक्यं॥ शिरसीति अर्थो दोर्लते तयोरेव शिरसि

सुष्ठुकान्तस्वरूपेयं सर्वदा वार्षभानवी॥ धृतषोडशशृंगारा द्वादशाभरणाश्रिता॥ तत्र सुष्ठु
कान्तस्वरूपा यथा॥ कचास्तव सुकुंचिता मुखमधीरदीर्घेक्षणं कठोरकुचभाग्युरः क्रशिम
शालिमध्यस्थलं॥ नते शिरसि दोर्लते करजरत्नरम्यौ करौ विधूनयति राधिके त्रिजगदेष रूपो
त्सवः॥ अथ धृतषोडशशृंगारा स्नाता नासाग्रजाग्रन्मणिरसितपटा सूत्रिणी बद्धवेणिः सोत्तं
सा चर्चितांगी कुसुमितचिकुरा स्रग्विणी पद्महस्ता॥ तांबूलास्योरुबिंदुस्तबकितचिबुका कज्ज
लाक्षी सुचित्रा राधालक्तोज्ज्वलांघ्रिः स्फुरति तिलकिनी षोडशाकल्पिनीयं॥

ऊर्द्ध्वभागे स्कन्ध इत्यर्थः॥ भुजशिरस्त्वेन तस्यामरकोषाभिधानात्॥ तत्तत्स्वरूपकथनं नान्यसाधारण्येन किंतु विधू
नयतीति॥ विधूनयति त्रिजगदपि सौंदर्यगर्वाद्दूरीकरोतीत्यर्थः॥ चौरादिकोयं पाठान्तरं तु॥ कचास्तव सुकुंचिता मुख
मधीरदीर्घाक्षिभाग्युरः पृथुघनस्तनं स्फुरति मध्यमच्छेः कृशं॥ तथा मसृणमाननं करयुगं नखश्रीधरं विधूनयतीत्यादि हेयं ४७॥

सुविरणीनीवीबंधयुक्ता ॥ निष्कः पदकाख्यं हृदयभूषणं चक्रीशलाकासूक्ष्मचक्राकारसंबद्धकर्णे ऊर्ध्वछिद्रप्रविष्ट
शलाकाग्रस्थकलिकारूपाभरणविशेषः ॥ पादांगुलीयानां पदांगुलाभरणच्छविः ॥ तुंगा उच्चतरा र-
विभिर्द्वादशभिस्तत्त्वेण तन्तुल्यैः ॥ ७७ ॥ वृंदावनेश्वर्याः राधायाः वृंदावने वन इति ॥ पुराणप्रसिद्धायाः श्रीराधायाः

अथ द्वादशाभरणाश्रिता ॥ दिव्यश्चूडामणीन्द्रः पुरटविरचिताः कुंडलद्वंद्वकांचीनिष्कनिष्काश्च
क्रीशलाकायुगवलयघटाः कंठभूषोर्मिकाश्च ॥ हारास्तारानुकारा भुजकटकतुलाकोटयो र-
त्नक्लृप्तास्तुंगा पादांगुलीयच्छविरिति रविभिर्भूषणैर्भाति राधा ॥ ७८ ॥ अथ वृंदावनेश्वर्याः कीर्त्य-
तेऽप्रवरा गुणाः ॥ मधुरेयं नववयाश्चलापांगोज्ज्वलस्मिता ॥ चारुसौभाग्यरेखाढ्या गंधोन्मादित
माधवा ॥ संगीतप्रसराभिज्ञा रम्यवाक् नर्मपंडिता ॥ विनीता करुणापूर्णा विदग्धा पाटवान्विता ल
ज्जाशीला सुमर्यादा धैर्यगांभीर्यशालिनी ॥ सुविलासा महाभावपरमोत्कर्षतर्षिणी ॥ गोकुलप्रेम
वसतिर्जगच्छ्रेणीलसद्यशाः ॥ गुर्वर्पितगुरुस्नेहा सखीप्रणयिता वशा ॥ कृष्णप्रियावलीमुख्या संततास्र
वकेशवा ॥ बहुना किं गुणास्तस्याः संख्यातीता हरेरिव ॥ ७९ ॥ इत्थं गोविन्दमनः स्यात्तत्परसम्बंधगास्तथा

श्रीराधायाः ॥ मधुरेयमित्यादौ संततास्रवकेशवेति ॥ वचने स्थितस्याश्रवस्य मरः ॥ ७८ ॥ इत्यत्र ङ्गित्यवाङ्गुः स्वगुणांग- उ॰ नीलमणि टी॰ ॥ ४० ॥
धपर्यन्ताः केन मे पर्यन्ताः मनस्तोम हाभावे स्थिता विलासाश्चात्र विलासवत्कालक्षमाण भाव हावादयोगम्याः प-
रसंबंधगास्तु परे ज्ञेयाः परानन्दूघनिर्दिष्टा इत्यर्थः ॥ ७९ ॥ तत्र कांश्चिदस्य शनैर्गुणान् लक्षयति ॥ माधुर्यमिति चा

२२

॥ उ०ल०॥ श्रोणिरिति इतीवाक्यं ॥ चक्रतांचक्रवाकत्वं पक्षेचक्राख्यास्त्वतां ॥ आसुगत्वं शीघ्रत्वं पक्षे वाणत्वं पञ्चानांपतिंश्रीगोपा

॥ २२ ॥

गुणा हृंदावनैश्वर्य्यादृहप्रोक्ताश्चतुर्विधाः ॥ माधुर्यंचारुतानव्यं वयःकैशोरमध्यमं ॥ सौभाग्यरेखाःपा

दादिस्थिताश्चंद्रकलादयः ॥ साधुमार्गादचलनंमर्य्यादेत्युदितंबुधैः लज्जाभिजात्यशीलाद्यैर्धैर्यंदुःख

सहिष्णुता ॥ व्यक्तत्वाल्लक्षितत्वाच्चनान्येषांलक्षणांकृतं ॥ तत्रमधुरायथाविदग्धमाधवे वलादक्ष्णो

र्लक्ष्मीः कवलयतिनव्यंकुवलयंमुखोल्लासःफुल्लंकमलवनमुल्लंघयतिच ॥ दशांकष्टामष्टा

पदमपिनयत्यांगिकरुचिर्विचित्रंराधायाःकिमपिकिलरूपंविलसति ॥ अथनववया ॥ ४१ ॥ श्रो

णिःस्पंदतांकृशोदरिकुचद्वंद्वंक्रमाद्वक्रतां ॥ आपश्रियमीक्षणद्वयमिदंयात्याशुगत्वंतव

सैनापत्यमतःप्रदायभुवितेकामःपञ्चानांपतिधुन्वनजित्वरमानिनांत्वयानिजंसाम्राज्यभा

रंन्यधात् ॥ अथचलायांगा ॥ ४२ ॥ तडिदितिचलतांतेकिंदृगंताद्यपाठीद्विधुमुखितडितोवाकिं

तवायंदृगंतः ॥ ध्रुवमिहगुरुताभूत्त्वदृगंतस्यराधेवरमतिजविनांमेयेनजिग्येमनोपि ॥ अथोज्वल

स्मिता ॥ ४३ ॥ तववदनविधौविधौतमध्यास्मितसुधायाधरलेखिकामुदीश्वसखिलघुरघभिच्चको

रवर्य्यः ॥ प्रमदमदोद्धुरबुद्धिरुज्जिहीते ॥ ४४ ॥ अथचारुसौभाग्यरेखाढ्या ॥ऽऽ॥ऽऽ॥ ॥

लंपक्षेरूढं ॥ तडिदितिश्रीकृष्णवाक्यं ॥ अपाठीत्अधीष्टःपठत्यधीतेध्ययनइतिधातवात्चंद्रिका ॥ ४३ ॥ लघुशीघ्रे

[illegible]

अभिद्धतिकथयंति॥अनुविधायुक्ताः॥वलयेत्युपलक्षणं यतोवराहसंहिताज्योतिः॥शास्त्रान्तरकाशीखंडमात्स्यगारु
डाद्यनुसारेणनाणताश्चरेखालक्ष्यंते॥तत्रवामचरणस्य अंगुष्ठमूलेवयः तत्तलेचक्रं॥ततलेछत्रंमध्यमात्तलेकम
लं कमलतलेध्वजः सपताकः मध्यमायादक्षितआगतामध्यचरणपर्यन्तोर्ध्वरेखा॥कनिष्ठातलेंकुशः॥इतिसप्त
अथदक्षिणचरणस्य अंगुष्ठमूलेशंखः पार्श्वेमित्स्यः॥कनिष्ठातलेवेदिः॥मत्स्योपरिरथः शैलकुंडलगदाशक्तयस्तु
दक्षिणचरणएवसंभाव्यंते॥ताश्चयथाशोभंसंभावनीयाः इत्यष्टौ॥अथवामकरस्य॥अत्रालिखितमपिप्रसिद्धत्वा
द्दन्मद्रेखायंज्ञेयं॥यथा॥तर्जनीमध्यमयोः संधिमारभ्यकनिष्ठतस्तलेकरभागेगतापरमायूरेखात[illegible] ११

अघहरभजतर्षिंपश्चयश्चंद्रलेखावलयकुसुमवल्लीकुंडलाकारभाग्भिः॥अभिदधतिनिल्लीनामत्र
सौभाग्यरेखाविततिभिरनुविद्धाःसुष्ठराधांघ्रिपदांकाः॥४५॥

तलेकरभमारभ्यतर्जन्यंगुष्ठमध्यदेशेगतान्या अंगुष्ठाधोनणिवंधतउत्थितावक्रगत्यामध्यरेखां मिलिताउत
र्जन्यंगुष्ठयोर्मध्यभागेगतान्या॥अथान्यायुक्ताविभज्यदर्श्यते॥अंगुलीनामग्रेलांनपार्वताःपंच॥अनामिकातलेकुं
जरःपरमायूरेखातलेवाजिः मध्यमरेखातलेवृषभः॥कनिष्ठतलेंकुशः॥व्यजनश्रीवृक्षयूपवाणतोमरमालायथा
शोभंरत्यष्टादश॥अथदक्षिणकरस्य॥पूर्ववत्परमायूरेखादित्रयमत्रापिज्ञेयं॥अंगुलीनामग्रतःशंखाःतर्जनीत
लेचामरं॥अत्रापिकनिष्ठातलेंकुशः प्रासाददुंदुभिवज्रशकटयुगकोदंडासिभृंगारास्तुयथाशोभंज्ञेयाः
इतिसप्तदश॥तदेवंवामचरणेसप्तदक्षिणचरणेअष्टवामकरेअष्टादश॥दक्षिणकरेसप्तदश॥मिलित्वा टी॰ कृ॰ ॥४४॥

23

॥उ०ल०॥ माधवीपरमप्रेमवशतयाकान्तेनहातुमशक्येतिवक्ष्यते॥ पक्षेचासन्नीधास्यति॥ धास्यति॥ धेट्पाने॥ २६॥ कृष्णस्यसा
॥२२॥ रोधैर्य्यंतस्यहरः पंचमः स्वरोयस्याः॥ हेतथाविधे॥ पक्षेकृष्णसारस्यमृगस्यहरइत्यादि॥ हरिणाश्रीकृष्णे
नपक्षेहरिणेनानुधाविताम् अनुगतां॥ ॥ स्तौतिपरोरुषवर्द्धनधर्मसमर्द्धक॥ रविशजनायसन्नानाम्नीतिशिवा
नन्यभक्तानामन्यदेवताभक्तस्पर्शोपिनेष्टइतिभावः॥ निंदापक्षेदेवेतिसोपहासं॥ वृ[illegible]षवर्द्धनवृषच्छेदकवि
रोधिलक्षणयाउणपापंक्तिश्चाकीर्त्तिः साध्वीशब्देनतत्रसव्यवहारात् हपतिभक्तैवोच्यते॥ निन्यश्चतेस

अथगंधोन्मादितमाधवा॥ वल्लीमंडलपल्लवालिभिरितः सज्जोपनायात्मनोमा वृंदावनचक्रवर्त्तिनिहृ
यायत्नंयुधामाधवि॥ भ्राम्यद्भिः स्वविरोधिभिः परिमलैरुन्मादनैः सूचितां कृष्णस्त्वांभ्रमराधिपः सविधुव
नधूर्त्तोध्रुवंधास्यति॥ २९॥ अथसंगीतप्रसराभिज्ञा॥ कृष्णसारहरपंचमस्वरं मंचगीतकुतुकानिराधि
के॥ प्रश्रुतेतवहरिणानुधाविता त्वांनयावदतिरोषणः पतिः॥ अथरम्यवाक्॥ सुवदनेवदनेतवराधिके
स्फुरतिकेयमिहाक्षरमाधुरी॥ विकलतांलभतेकिलकोकिलः॥ सखिययाद्युसुधापिमुधायितां॥

पिविरोधिलक्षणमयमेव॥ ॥ भद्रामपीतिभद्रायाः कुलादिस्मृनत्वंबोध्यतेतन्दिदंवाक्यंश्रीकृष्णावेनेम
ध्याग्गुणसूचनायश्रीकृष्णसंप्रतिकाचित्तकथितवतीतिन्नसानुमोदनेनचतस्यामितिमधुररसप्रकरणवल्ला^
ख्याविषय॥ एवमुत्तरेष्वपि पद्यावाग्रयकृतामन्यतस्यं॥ रागरंगमनुगानपरीक्षाकारिणःप्रियतमेसतिराधा॥ भ
द्रिकामपिविधायपुरस्तादात्मनानुगततांवतचक्रे॥ ॥ नागीस[illegible]

धं रवकन्याया यो पहरणी यदुग्धा याधेनोरिति ज्ञेयं तारुण्यं सूचिशिखयापि विद्धवक्त्रमिति नातिप्रयया या सूचिता
यामपि यदि यं सास्त्राज्ञा तेत्युक्तं तस्मात्कारुण्यपूर्णेति यद्यपि तेस्मदृतिकृपयेत्यत्र सहसेत्येव पाठः॥ यथा वा तेषा
मेव पद्यानंतरं धिक् कुक कठोरहृदयास्मि राधिका यच्चिरं विरहमस्य हा सहे॥ वंसहेतत किमिपद्यं व्रजप्रजाकोमलेति
ममहृदि द्वितीयं यति॥ गिरां गुरुः श्रीहृत्सु वाग्देवी वा देवीमप्यवाचं रचयितुमधिकेति तत्पाठान्तरं॥ पाठ वंवानुर्य्य

अथ नर्मपंडिता॥ वं प्यास्त्वमुपाध्यायः किमुपाध्यायीत वात्र वंशीवा॥ कुलयुवतिधर्म्महरणादत्तियपोर्नि
परं कर्म्मणि॥ यथा वा॥ देव प्रसीद वृषवर्द्धनपुण्यकीर्त्ते साध्वीगणस्तनशिवार्चननित्यव्रत॥ निर्मंछनं तव
भजेरविप्रजनायस्नातास्मि हृत्तमम नस्पर्शनस्पशांग अथ विनीता॥ अपि गोकुले प्रसिद्धाभ्रूभ्रमिभिः
परिजनैर्निषिद्धापि॥ पीठमुमोच राधा भद्रामपि दूरतः प्रेक्ष्य॥ ॥ यथा वा विदग्धमाधवे॥ भूयो भूयः
कलितविलसितैः सापराधापि राधा॥ श्लाघ्येनाहं यदघरिपुणा वाढमंगीकृतास्मि॥ तत्र क्षामोदरि किमपर
रंकारणं वः सखीनां दत्तामोदां प्रगुणकरुणामंतरीमन्तरेण॥ ॥ अथ करुणपूर्णा॥ ॥ तारुण्यसूचिशि
खयापि तरुणीकं विद्धवक्त्रमवलोक्य सास्त्रया॥ लिप्यते क्षतमवाधया कुंकुमेन सहसा स्वराधया॥ ॥

अथ विदग्धा॥ ऽऽऽ॥

छिन्नरूतिविद्धतयपरावृत्य निवृत्येति वा पाठः॥ एष मल्लक्षणो जनः उपरमसखीत्येव पाठः।
अथ स्तम्भमर्य्यादेति मर्य्यादात्र स्वभावेनैव दिकाचारेण स्वसंकल्पेन वा प्राप्तो निर्वंधः न चैव ह्युदाहरणान्न यं वक्ष्यते तेनात्र
प्राणानकृताहारेति वाक्यं कदाचित्क्षुधितवाप्रतीता श्रीवृंदावनेश्वरी कयाचिदन्तरंगया सख्या

भोजनेनोषया चिन्तानां प्रतिरहोज गादेति ज्ञेयं ॥ तत्र च प्रकटलीलायामपि नित्यप्रेयसीत्वसंस्कारेणान्यारागारूचिः स्वय
मेव तस्याउदयतश् तैन तस्मिन्नृपति भाव एव वहिस्तु लोकानुसारेणान्यथा व्यवहार इति दर्शितं ॥ यथा च वस्तु
ते स्वास्वयमेव ॥ अपि वतमधुपुर्य्या मार्य्यपुत्रो धुना स्मरति ॥ कृष्णमदिर मुक्तात्तनदुकाचशिशात ॥ अमृतान्ते ह

आचार्य्या धातुचित्रे पचनविरचना चातुरी चारुचित्ता वाग्युद्धे मुग्धयन्ती गुरुमपि च गिरां पण्डिता माल्यगुंफे पा
ठे शारीशुकानां पटुरनितमपि धूतकेलीषु निष्ठा विद्या विद्योतिबुद्धिः स्फुरति कलाशालिनी राधिकेयं
अथ पारवान्विता ॥ यथा विदग्धमाधवे ॥ छिन्नः प्रियो मणिसरः सखि मौक्तिकानि इष्टानीत्यहं विचिनुया
मिति केतवेन ॥ मुग्धं विदूरमयि हन्त दृगंतभंगी राधा गुरोरपि पुरः प्रणयाद्व्यतानीत् ॥ अथ लज्जाशीला
व्रजनरपतिसूनुर्दुर्लभालोकनोयं स्फुरति रहसि ताम्यत्येष नर्माजनोपि ॥ उपरम सखि लज्जे किंचि
दुहृष्टा वक्रे निमिषमिह मनागप्यक्षिकोणं क्षिपामि ॥ ६१ ॥ अथ सुमर्य्यादा ॥ प्राणान्न कृतासहासखि राधा
व्रतकीव रत्यजति ॥ ननु कृष्णमदिरमुक्तादमृताद्वृत्तिं भजेदपरां यथा वा ॥ आहूयमाना व्रजनाथयासि
युक्तोभिसारः सखि नाधुना मे ॥ न तादृशीनां हि गुरूत्तमानामाज्ञास्ववलनते शिवाय ॥ ६२ ॥ यथा वा ॥

दास्या या दूत्यादेः ॥ मुदिरेत्यमृतेति च कुतश्चित् कस्मिंश्चिण्मादित्याशंकया गोपनार्थमुक्तं ॥ आहूयमानेति श्री
व्रजेश्वर्य्यामेव पूर्ववत् प्राचीनसंस्कारेण गुरुबुद्धेरुदवाहादिकाचारनिर्व्वंधो दर्शितः ॥ जटिलानाम्नांप्यश्वश्रूम
न्यायां तद्दुष्टभावान्तदाज्ञाभंगेन तु न दोषबुद्धिरिति ॥ ६२ ॥ ऽऽ

काचित्सखी कृष्णप्रहिता वृन्दा इति श्रीराधिकामुपदिश्य पुनर्निवृत्य श्रीकृष्णं प्रत्याह स्वर्णैणीति ॥ स्वर्णैणी स्वर्णाङ्गी काम
नायस्याः सा पूर्णिमा तिथिर्वा न वहितत्वेनास्ये निर्दिश्यमाणे येचित्राये वितीर्णाऽस्वाभिसारसमया पिसानदभिसा
रायसंकल्पविषयीकृतेत्यर्थः ॥ अस्यां तिथावतिलमधुरिमोत्सेकं तत्वतन्मुकुन्दस्त्वामेवष्टिनत्तुतामित्यादि
युक्त्या मयोक्तापि द्युमणिसरवस्तुता वृषभानुपुत्री श्रीराधा तां चित्रामेव तत्वयि प्राहिणोत् ॥ ननु स्वयमभिसस्सारे
तियोज्यं चित्रापेशर्णिमासा वनवहिततयायात्वया प्राग्विनीर्णेति नु पाठान्तरं ॥ उदेति सविनात्तामस्त्रामत्र एवा

स्वर्णैणी: स्वर्णिमा सा वनवहिततयायात्वया स्पेवितीर्णे वष्टित्वामेवतन्वन्नवितलमधुरिमोत्सेक
मस्याः मुकुन्दः ॥ दिष्ट्या पार्श्वोदगाने स्वयमभिसरणे विजमाधत्त स्ववत्से युक्त्या प्युक्ता मयेति द्यु
मणिसरवस्तुता प्राहिणोदेव चित्रां ॥ ६२ ॥ अथ धैर्यशालिनी ॥ तीव्रस्तर्जति भिन्नधीर्गृहपतिः
श्वश्रूश्च जृम्भयापश्यया हारं हारपते हृदि प्रणिहितं कौशेन भर्तुः स्वसा ॥ मल्लीलुम्पति कृष्णकाम्य
कुसुमा सेव्या प्रियावर्करी राधायस्यनथाप्यतीवसहनान्नूश्मीमसौ तिष्ठति ॥ ६४ ॥

सामेति चेति वल्लात्रनुकथितपदत्वदोषः ॥ ६३ ॥ पश्चयातन्नाम्नामप्रतिपक्षायमाणचंद्रावली सख्या ॥ कौशेन
शिक्षा ग्राहितेनेनेति ज्ञेयं ॥ शेव्यापि पद्मावद्यास्वेयामल्लीतदुपवनगताभर्तुः यथावाग्रथहृतामेवपद्यान्तरं
रासे निवृत्तेन्तु सपत्निकानां वक्रोक्तिमाकर्ण्य निजालिवक्रात् ॥ राधाविहस्याहमवत्सएवद्विषन्तीनांसां न तुताद्
शास्ता ॥ ६५ ॥ ऽऽ

25
॥उ०नी०॥ लासेनेवोल्लसंती भ्रूनर्तनायस्याः ॥ लासभ्रमद्भूलतेतिवापानः ॥ कुंदेत्यत्र च सांद्रश्रीस्मितचंद्रिकाकरमुखीति
वापाठः ॥ कंदर्पागमे ये सिद्धमंत्रास्तद्वद्दुहनादुर्वोधप्रभावा ॥ रुटितिलंभनमोहनादिकारिणीत्यर्थः ॥ दुहाना
॥२५॥ व्यंजयन्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अश्रूणामित्येतत् श्रीकृष्णं प्रति श्रीराधासखीवाक्यमुदात्तालंकारमयं ज्ञेयं ॥ यदुक्तं लोकाति
शयः संपत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ॥ एषचालंकारस्तत्तद्वस्तूनामतिशयमात्रव्यंजनात्तात्पर्यः ज्योत्स्नीस्पंदीतिक्रमे

अथ गांभीर्यशालिनी ॥ कतुहान्तरितापदेस्थितिं सखिधीराद्य गतापि राधिका ॥ वहिरुद्भटमानलक्ष
णस्तुदुरूहालतिताधियाप्यभूत् ॥ अथ स्तुविलासा ॥ तिर्यक्कुक्षिप्रचलदृगंचलरुचिर्लीस्योल्लसद्भूलता
कुंदाभस्मितचंद्रिकोज्वलमुखीगंडोच्छलत्कुंडला ॥ कंदर्पागमसिद्धमंत्रगहनामईदुहानागिरं हारिण
घहरेर्जहारहृदयं राधा विलासोर्मिभिः ॥ ६५ ॥ अथ महाभावपरमोत्कर्षतर्षिणी ॥ अश्रूणामतिवृष्टिभि
र्द्विगुणपन्नार्ककात्मजा निर्झरं ज्योत्स्नीस्यंदिविधूपलप्रतिकृतिच्छायंवपुर्विभ्रती ॥ कंठान्तस्फुरदक्षरापदु
लैर्कैलवाकदंगवाकृतिं राधा वेणुधरप्रवातकदली तुल्या क्वचिद्वर्त्तते ॥ ६६ ॥ अथ गोकुलप्रेमवसतिः ॥ प्रेम ६७
मन्त्रनिभिरेर्बोनमर्मवेधसाद्ध्वृषभानुनंदिनी ॥ याद्दृशां पदमित्ता मनास्मिनः स्नेहयत्परिवलगोष्ठवासिनां

एस्वेदस्तंभवैवर्ण्यानिदर्शितानि ॥ छायाकान्तिः ॥ त्रुटदितिनिर्णेद्गादिकत्वात प्रकृष्टावातायस्यां सा प्रवाताकस्य
मानायाकदलीतन्तुल्या ॥ क्वचिद्वर्त्तत इति वेणुधरस्य वेणुनातामाकृष्टवतस्तस्य उत्कण्ठावर्द्धनार्थमनिश्चयेनोक्तिः
नस्तुनस्तुसमीपतः कुंजान्तर्गुप्तं स्थित्वा तं पश्यन्त्येव सा वर्त्तते ॥ यतो ज्योत्स्नीस्पन्दीतिदृष्टांते

न प्रियदर्शनमहासुखमेव तस्याव्यंजितं ॥ स एष उद्दीप्तसात्त्विकमयो रूढाख्यो महाभावः स्पष्टः ॥ यथा च वक्ष्यते
उद्दीप्ताः सात्त्विका यत्र स रूढ इति भण्यत इति ॥ तदेतदुपलक्षणमेवाधिरूढादीनां स्थायिप्रकरणे दर्शयिष्यमाणा-
नां ज्ञेयं ॥ ६७ ॥ प्रेमसंततिभिरिति कांचिन्निजहारं व्याजेन पृच्छंती प्रति श्रीव्रजेश्वर्या वाक्यं स्नेहसंततिभिरिति
वा पाठः ॥ उत्फुल्लमिति कुवलयशावकस्य एष्यीमंडलत्वावित्वाद्यशस्युपयुक्तता कुमुदवाचित्वात्कौमुद्युपयुक्ता-
ना च युक्ता ॥ कुंदं निक्षिपतीति कविसमयेयशसः शुक्लत्वात् कुंदमिवेत्यर्थः ॥ कौमुद्याश्चापि तत्र पतने कुंदस्य

अथ जगद्व्रेणीललसद्यशाः ॥ उत्फुल्लं किल कुर्वती कुवलयं देवेंद्रपत्नीकृतौ कुंदं निक्षिपती विरिंचिगृहिणी
रोमोषधी हर्षिणी ॥ कर्णांतं ससुधांशुरत्नसकलं विद्राव्य भद्रांगिने लक्ष्मीमय्यधुना चकार च किं वा राधे य-
शः कौमुदी ॥ ६९ ॥ अथ गुर्वर्पितगुरुस्नेहा ॥ न स्तुतासि कीर्तिदायाः किन्तु ममैवेति तथ्यमाख्यामि ॥ प्राणे-
भ्यो विंदपसुखं ते कृत्यसेवेति किं त्रपसे ॥ ७० ॥ अथ सखीप्रणयाधीना ॥ उपदिश सखि वृन्दे वल्लवेंद्रस्मरार्त्तं
कि मयमिह सखीनां मामधीनां दुनोति ॥ अपसर तु सशंकं मंदिरान्मानिनीनां कलयति ललितायाः किं
न शौटीर्य्यधाटी ॥ ७१ ॥

मद्दत्वानंदि वेत्यर्थः ॥ विरिंचिस्त्री तादृशी वोषधिरूपकेण कौमुदीरूपकमपि पुष्यते विद्राव्येति नुक-
वेः प्रौढोक्तिः ॥ लक्ष्मीं च पश्चात्तयत्वात्कौमुदीरूपकस्योपयोगिता विद्राव्यपश्चात्तयामप्युच्चैस्तद्वंचचलीकृतवतीरा-
धे यशः कौमुदी ॥ तिपाठः ॥ ७० ॥ न स्तुतासीति श्रीव्रजेश्वरीवाक्यमाहूयमाने त्यादिवत्तादृशभावोऽत्र योज्यः अलंकार-
श्चात्रापह्नुतिः यथोक्तं प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिरिति ॥ ७० ॥ शौटीर्यं विक्रमातिशयः ॥ तेन धाटीविं

॥ उ० नी० ॥
॥२६॥

मराणामित्यादिकमर्थान्तरन्यासमयं ॥ किं न्वत्र श्रेयोऽप्यस्ति ॥ यः खलु नन्दनमेवार्थं पुष्णाति ॥ नन्दनतारागणं तत्सदृ
शीनां ॥ सोमाभयानन्देकपद्मीवच्चन्द्रावलीनाम्न्यां वृषभानुजां प्रियं श्रीराधां आकाशे आसम्यक् काशतइति श्री
कृष्णे ॥ स्वच्छनाश्चन्द्रान चिन्तना ॥७२॥ षडंघ्रिभिरिति श्रीकृष्णवाक्यं ॥ वह्नीनां शिखंडकानां समाहारः वहुशिखंडं

अथ कृष्णप्रियावल्लीमुख्या ॥ यथा ललितमाधवे ॥ सन्तु भ्राम्यदपांगभंगिखुरलीखेलाभुवः सुभ्रुवः
स्वस्ति स्यान्मदिरेक्षणे क्षणमपि त्वामन्तरा मे कुतः ॥ ताराणां निकुरुंवकेण वृत्तया श्लिष्टेऽपि सोमाभया नाका
शे हृष्यभानुजां प्रियमते निष्पद्यते स्वच्छता ॥७२॥ अथ संततांश्च व केशवा ॥ षडंघ्रिभिरमर्दितान्नकुसु
म संचयानाचिनोदखंडमपि राधिके वहुशिखंडकं त्वहिरा ॥ अमुं च नवपल्लवव्रजमुदंचदर्कोज्ज्वलं
करोतु वशगो जनः किमयमस्मदाज्ञापय ॥७३॥ यस्याः सर्वेऽन्त मे प्रथेसर्वसद्गुणमंडिताः ॥ समन्तान्माधवा
कर्षिविभ्रमाः संति सुभ्रुवः ॥ तास्तु वृंदावनेश्वर्याः सख्यः पंचविधा मताः ॥ सख्यश्च नित्यसख्यश्च प्राण
सख्यश्च काश्चन ॥ प्रियसख्यश्च परमप्रेष्ठसख्यश्च विश्रुताः ॥ सख्यः कुसुमिकाविंध्याधनिष्ठाद्याः प्र
कीर्तिताः ॥ नित्यसख्यो [illegible] स्तुकस्तू
रीमणिमंजरिकादयः ॥ प्राणसख्यः शशिमुखीवासंतीलासिकादयः गता वृंदावनेश्वर्याः प्रायेणामाः स
रूपतां प्रियसख्यः कुरंगाक्षी सुमध्या मदनालसा ॥ कमलामधुरी मंजुकेशी कंदर्पसुन्दरी ॥ माधवी मालती काम
कं ॥ त्रिभुवनमितिवद्विगुः ॥ अयं मल्लक्षणः ॥७३॥ आसामष्टानां ललितादीनां द्वयोरेव श्रीराधाकृष्णयोरपि विषयम्
तयोः प्रेमाः परमकाष्ठापाहेतुनाजातु कदाचित्कचित् श्रीराधायां तथा जातु कदाचित् कचित् श्रीकृष्णे न राधिका ॥२६॥

मिव हृदयोरितरापेक्षया प्रेमाधिक्यमिवेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ इवेति तयोः परस्परमेकात्मत्वात्तुल्यमेव संभवतीति भावः ॥७४॥
यूथेष्ववान्तरगणा विद्यन्ते तेषु च कश्चिद्गणस्त्रिचतुरादिभिर्विद्यते ॥ एवमिहेत्यादि ॥७५॥ तत्र परकीयात्वेनाय
कप्रकरणे परिहृतमपि दोषमत्र पुनर्दोष्टायं परिहरति ॥ किंचेत्यादिना तत्र पूर्वाचार्यवाक्यं प्रमाणयति ॥ तथा
चोक्तमिति ॥ यं निर्वोढुमपि तं प्रबंधः स एव रसोऽङ्गी तस्मिन्नेवेति हृ. चिन्त्यासंगिकेत्वं गौरसे परोढा इष्टा भवंतु

ललिता शशिकलादयः ॥ परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिताः सविशाखिका ॥ सचित्राचंपकलता तुंगविद्येन्दु
लेखिका ॥ रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्वगणाग्रिमाः ॥ आसां स्तु हृदयोरेव प्रेम्णः परमकाष्ठया ॥ क्वचि
ज्जातु क्वचिज्जातु तदाधिक्यमिवेक्ष्यते ॥७४॥ यूथेष्ववान्तरगणास्तेषु च कश्चिद्गणस्त्रिचतुराभिः ॥ इ
ह पंचषाभिरन्यः सप्ताष्टाभिस्तथेतायाः ॥ किंच नाट्ये रसे मुख्ये यत्परोढा निबध्यते ॥ तत्तु स्यात्प्राकृतक्षुद्र
नायिकाद्यनुसारतः ॥७५॥ तथा चोक्तं नेष्टा ॥ यदंगिनि रसे कविभिः परोढास्तद्गोकुलाम्बुजदृशां कु
लमंतरेण ॥ आशंसया रसविधेरवतारितानां कंसारिणा रसिकमंडलशेखरेण ॥७६॥

नाम नत्वंगिनीत्यर्थः ॥ तदुक्तं तेषां मननसंग्रहकारेण साहित्यदर्पणकारेण ॥ परोढां वर्जयित्वाऽत्र वेश्यां चाननु
रागिणीमालंबनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायका इति ॥ चकारो भिन्नोपक्रमे ॥ परोढां वेश्यां चैतावद्वर्जनीयेन वपदि
स्वीयाप्यननुरागिणी स्यात्तदामपि वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ तदुक्तं उपनायकसंस्थायामित्यादि ॥ तदेतद्गोकुलाम्बुज
दृशांकुलमन्तरेण तत्र विनेति तासां तु रसाय इत्यर्थः ॥ तत्र हेतुसगर्भं तासां विशेषणं ॥ आशंसमपेति ॥ ता इ शलीला

27

॥उ०नी०॥ क्रमसाध्यशोभास्वादनायसर्वज्ञतांसर्वशक्तितांसर्वेश्वरतामपिनात्याक्षीत्तदुपयुक्तांलीलाशक्तिमेवार
॥२७॥ त्यन्तंस्फारावतारितानांनित्यप्रेयसीनामेवतासांपरदारत्वभ्रमेनायथारसस्यविधिःप्रकारविशेषःसंभवति
तथाजन्मादिलीलयानित्यत्वंविस्मार्यप्रकटीकृतानामित्यर्थः॥नदासंप्राप्तौहेतुः॥रसिकेति॥तस्माल्लीलाश
क्तिप्रेरितनतयाकृतमेवतासांपरोढात्वप्रत्यायनंपरसंगत्यभावश्चततएवैतत्यगिनिरसेस्मिन्परमयुक्तएव
ताइतिभावः॥एतदुक्तंभवति॥यद्यपिनिर्विघ्नेपिसंभोगेरसताभवत्येवतथापिनविनाविप्रलंभेनसंभोगः
पुष्टिमश्नुतइतिभरतन्यायेनविप्रलंभश्चकुत्रचिपेक्ष्यते॥सचविप्रलंभोयदिलीलावैचित्र्यमद्वहन्भवति
तदात्यतिनरामितिगम्यतेलीलावैचित्रीच॥नादृशनायापत्योरितःपरंनास्ति॥यज्ञायापत्योरेवसतोर्लीला
शक्त्याजन्मान्तरवशाद्विस्मृततत्तद्भावयोर्मिथ्येवान्यत्रप्रत्यायितजायाविवाहयोर्जायाप्रतिकृतिकल्पनयावं
चितेपतिम्मन्येलोकधर्ममर्यादासमुल्लंघकेनरागेणरहसिपरस्परमिलितयोर्निरन्तरशंकयाजातदौर्लं
भ्ययोःकथंचिज्ज्ञातेपत्युस्तदूरप्रवासेमिलनयुक्तिमसंभावयतोस्ततोजातेकथमपिसंयोगेलीलाशक्त्यै
वतौवेकंजितदाम्पत्ययोःपरमएवस्वरवचमत्कारःस्यात्॥यथाललितमाधवस्यपूर्णमनोरथनामाङ्कु
प्रजेनौश्रीराधावाक्यं॥सख्यस्तामिलितानातिसर्गमधुरप्रेमाभिशामीकृतायामोपंसमगंस्तसंस्तववती॥
स्वश्रूश्वगोष्ठेश्वरी॥वृन्दारण्यनिकुंजधाम्निभवतासंगोप्ययंरंगवान्संवृत्तःकिमतःपरंप्रियतरंकर्त्तव्य
मत्रास्तिमेइतिनदीदृशंचस्वनाटकेगत्यन्तराभावंपश्यतायदृष्टंतंतत्रैवपरमवैचित्र्यंस्वयमभिमतंतत्देवचर
मिकमंडलशोभावरेणोसत्राभिमतमिति॥तदिदमेवसमहिमदाख्यपरमफलप्रतिप्रयसंजपिष्याम॥७९॥

अथ दशमस्य मरणं तां फलमिदमित्यादि वाक्यमनुगतं ललितमाधवे ॥ मेवानु सत्यतासां भावनिषेधं दर्शयति व्रजे
न्द्रेति ॥ अत्र सप्तम्यन्तं कृष्णपदमध्याहार्यं ॥ श्रीदशमवाक्ये च व्रजेशसुतयोर्मध्ये यदनुपश्चाद्देशं जन्म मेकं मुख्य
दित्येवं तासां तास्य विषयः ॥ तत्र श्रीराधाया वैशिष्ट्यं व्यंजयितुमाह भुजेति ॥ तत्रैवैन्निहत्यप्रमाणमाहृत्य
निया च तर्वाङ्गना ॥ अथ मेरि-न्ध्रामपि रसोद्बोधं स्थापयति सामान्याया इति सामान्यायार साभास प्रसंगा

व्रजेन्द्रनंदनत्वेन सुष्ठु निष्ठामुपेयुषः ॥ यासां भावस्य सा सा स्यात् द्वारकेन्द्रेऽपि दुर्गमा ॥ यथा ललितमाधवे
गोपीनां पशुपेंद्रनंदनजुषो भावस्य कस्तां कृती विज्ञातुं क्षमते दुरूहपदवीसंचारिणः प्रक्रियां
आविष्कुर्वति वैष्णवीमपि तनुं तस्मिन् भुजैर्जिष्णुभिर्यासां हंत चतुर्भिरद्भुतरुचिं रागोदयः कुं
चति ॥ भुजाचतुष्टयं क्वापि नर्मणा दर्शयन्नपि ॥ वृंदावनेश्वरी प्रेम्ना द्विभुजः क्रियते हरिः ॥ यथा रा
सारंभविधौ निलीय वसता कुंजे मृगाक्षीगणैर्दृष्टं गोपयितुं स्वमुद्धुरधिया या सुष्ठु संदर्शिता ॥ राधा
याः प्रणयस्य हंत महिमा यस्य श्रिया रक्षितुं सा शक्या प्रभविष्णुनापि हरिणा नासीच्चतुर्बाहुता ॥ अपि च

हेतोः रसौ से सिद्धीना हगपि रसाभास प्रसक्तापि भावयोमाधुर्ये कृष्णे कनिष्ठभावसंबंधात्त परकीया इत्यस्मं
मतेर्नियोज्यं ॥ अयं भावः नरवल्लसोसामान्यावक्तव्या सामाम्यास ॥ रवल्लेन क्वचिद्भावयोगः अस्मात्तु पूर्वेनान्य
त्र भावोत्तिजातः स्वकेरूपस्फुरणेन तदाच्छादनात् ॥ उद्दयिष्यमाणश्रीकृष्णप्रियात्वप्रभावाच्च चंदनदानापेक्ष
तश्रीकृष्णसहितेरामे पतुरागावर्णितः ॥ न त्वंगसंगापत्तस्य स्यात् श्रीकृष्णस्यैवोत्तरीयाकर्मेणात् ॥

नदेवं सति गुप्तत्वेन स्वीकारात् परकीयासदृशी कुत्रेयं ॥ अत एव परंभट्टिषाणां रतेः सकाशादृसारते न्यून ताव
क्रत्वा ॥ तत्र सामान्यायां रसाभासमात्रं कं जमाण पति ॥ तथा च प्राञ्च इति ॥ विस्पेत्तु पल्लक्षणं से रं ध्राद्दीनामपि
अथ नायिका भेद पि वृत्तिः ॥ केश्चिदिति परकी यायां रसममन्यमान्येरित्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ परकीया द्विधाप्रो
क्ता परोढा कन्यका तथा ॥ यात्रादिनिरतान्योढा कुल टागलितत्रया ॥ कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौ

सामान्यायारसाभास प्रसंगान्नादृगप्यसो ॥ भावयोगात्तु सेरिंध्री परकीयेव संमता ॥ तथा च प्रा
चः सामान्यवनिताविश्यासाद्रव्यं परमिच्छति ॥ गुणहीने च न द्वेषो नानुरागो गुणिन्यपि ॥ शृंगाराभा
स एतास्तु न शृंगारः कदाच नेति ॥ अथ नायिका भेदाः ॥ स्वकीया च परोढा च यात्द्विधा परिकी
र्त्तिताः ॥ मुग्धा मध्या प्रगल्भेति प्रत्येकं तास्त्रिधा मताः ॥ भेदत्रयमिदं केश्चित्स्वीमायाएव वर्णि
तं ॥ तथापि सत्कविग्रन्थे दृष्टत्वात्तदनादृतं ॥ तथा प्राचीनेश्चोक्तं ॥ उदाहृति भिदां केचित् स्वीयासा
मेव मन्वते ॥ तास्तु प्रायेण दृश्यन्ते सर्वत्र व्यवहारतः ॥ ९ ॥ ऽऽ

नेति ॥ सत्कविग्रंथ इति र्वव दंगसे वशृंगार रस स्यनत्वं गिन इति ज्ञेयं ॥ अत एव श्री जयदेवेनां गिले
न तडसी नेत्रोपपत्यं नो इंकितं ॥ प्रस्तुत तामप्राप्यमपि स्वयंवरपं राक्षी रोदती रोद रेशं केसुंद रिकाल
क्रूरमपि वन्मे दो मडानी पति रिति प्रचवद्रूपेत हाको श्रीराधाया लक्ष्मीत्व स्यापनात्तत्संभावनाप्रत्याख्या
ता ॥ शृंगे शृंगार रसमन्यमानानप्युद्दिश्याह ॥ उदाहृति भिदां केचिदिति तेषां युक्तिमाह तास्त्विति ॥ ९ ॥ ऽऽ॥

मनयः कामेत्यादिलक्षणानि समुदितान्येव तां लक्षयति ॥ उदाहरणान्यपि समुदितान्येव तामुदाहरन्ति ॥ तत्र नववयः
कामेति प्रथमिकमेव ॥ नववयस्त्वे पिकचित्राग त्वमदर्शनात एव मुत्तरत्रापि ॥ १० ॥ रुचिरभिन्नाषः पक्षे कान्तिःना
रायामहणः कनीनिकायां ॥ पक्षे नक्षत्रे ॥ ११ ॥ वाल्लेइति प्रोदायाइत्यावचनं प्रोढव धूभिः श्रीकृष्णस्येव प्रेयसीति
तत्र मुग्धा ॥ मुग्धा नववयः कामा रतौ वामा सखीवशा ॥ रतचेष्टासु सव्रीडचारुगूढप्रयत्नभाक् ॥ कृतापं
राधे दयिते वाष्परुद्धावलोकनाप्रियाप्रियोक्तौ चाशक्ता माने च विमुखी सदा ॥ तत्र नववया यथा ॥ विर
मति शैशवश्रीः शिरः प्रविशति यौवनमधो विशाखया याः ॥ दीव्यति लोचनकमलं वदनसुधांशुश्च पिरति
यथा वा ॥ १० ॥ वाल्म्यध्वान्तसखे प्रयाहि तरसा राधा वपुर्दीपतस्त्वा रूपमुमणौ येन दृष्टविनयारंभः पुरोवर्त्त
ते ॥ कृष्ण व्याप्निरुचिर्दृशोत्तरलता ता राघुतौ कापुरः ॥ शर्वोद्गीसुषमो नतिः स्मितकलापस्याघवक्त्रौजे
११ ॥ नवकामा यथा वालेकं सभिदः स्मरोत्सवरसे प्रस्तूयमाने छलीत्प्रोदाभीरवधूभिरानतमुखी तं
कर्णमध्यस्यसि ॥ सखाजेवनमालिका विरचने पुष्पाणि समा चेववसे रंगः को यमवातरद्ध दस खिस्वान्तेनवीन
स्तव ॥ १२ ॥ रतौ वामा यथा नववातिका स्मिकुरुन मेनेहर्षं पदवीविमुंचशिखिपिंछशेखरविचरं तिपश्य
पटवत्तटीमिमामरविंदवंधुदुहितुर्नतभ्रुवः ॥ १३ ॥
रोधैः ॥ छलादन्यापदेशेन ॥ रंगः कौतुकं तटीयाप्य विचरन्निभ्रमान्ति ॥ १४ ॥ दूरतो रक्तोडे वंशीध्वनिं विधाय धनः सं
ध्यान्धकार एव गुप्तमागतं श्रीकृष्णं प्रति श्रीकृष्णं प्रति कापि संकेतस्थानं सूचयति ॥ मद्धकेति ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

११
॥उ०नी०॥ तदीयाप्यविचारं तिष्ठमति ॥१४॥ अपीत्यनुनये अपि प्रश्नानुनयमोरिति विश्वः गृहीतत्वमत्र निरूढत्वं ॥१५॥ अ
॥२९॥ मेत्यत्र उडुते एव वा पाठः ॥१६॥ वस्त्वाव्यस्मार यीमा से चेतसेति वा पाठः संघात भेदः आत्मीयगण मध्ये भेदो
यथा वा ॥१७॥ यमुनापुलिने विलोकनात्मे चलिनां स्मेरसखीगृहीतहस्तां ॥ अयि मुंच करं ममेति खं
जहच नांरुवजनलोचनां स्म गमिसखी वशा यथा ॥ व्रजराजकुमार कर्कशोसि कुमारीत्वयि नाधेया
स्य मूं ॥ कलभेंद्र करेण वो दयां नलिनीकः कुरुते न नः कृती ॥ यथा वा ॥ न सखीकृतासखि मया स्रगिहा
सि कोन्दीकिं दीर्घरोष विकटां मकुटीतनोषि ॥ क्षिपेय मत्र मम मंडनपेटिका यां चेहुन्दयाच तुल
याकिमहं करिष्ये ॥ सव्रीडरतप्रयत्नायथा ॥ द्वित्राण्येन्य पदानि कुंजवसते द्वारे विलासोन्मुखी सघः
कंपतरंगदं गलति कातिर्यग्विवृत्ता ह्रिया ॥ भूयः स्निग्धसखीगिरां परिमलैः स्तल्पान्तमासेदुषीस्वा
न्ते हारहरिणीनेत्रा घर्मे राधिका ॥ रोषकृतवाष्यमोना यथा ॥ सिद्धापराधमपिशुद्धमनाः सखीमेत्यावे
क्ष्य नेकथमदक्षिणायुहन्तेव ॥ ने मां विडस्वयकदंववनीभुजंगवक्त्रं पिधाय कुरु तामिय मश्रमोक्षं
मानेविमुखी ॥१४॥ म द्वीत याक्षमाचेति सामानेविमुखी द्वियथा रसस्थापाकदे ॥१६॥ व्याचक्षते क्रमणी घमेपि
पदयोः प्रस्तुहतौ वर्तनं भ्रूभेदोपि तदीक्षणाव्यसनिनाव्यस्मादिमे चक्षुषा ॥ चाटूक्तानि करोति दग्धर
सनाक्रूक्षाक्षरेष्वुद्यता सख्यः ॥ किं करवाणि मानसमये संघात भेदो मम ॥ अक्षमा यथा ॥ आभीरपंकजदृशां
जातइत्वर्थाः ॥ पशुः सेवानुवंधे पाकाघ्यारंभे ॥ तदेतत्रयग्रहलोकानांस्तु स्वार्थमेवारोप्य वदति स्म ॥१७॥३॥

॥५॥

अमजलेति श्रीकृष्णस्य भावनावचनं ॥१८॥ किंतु गोपिकां स्मरामीत्येव पाठः अत्रेदमूनं हि विस्मृतिं निनायेति पा

वनसाहसिक्यं यः केशवे क्षणमपि क्षणयंतिमानं ॥ मानेति वर्णापु गतेपि मम प्रयाते कर्णे गगनं वहतीवे
पद्युमनंतरारात्मा ॥ अथ मध्या ॥ समानलज्जामदना प्रोद्यत्तारुण्यशालिनी ॥ किंचित्प्रगल्भवचना मोहान्तसुर
तक्षमा ॥ मध्यास्यात्कोमलाक्वापि माने कुत्रापि कर्कशा ॥ तत्र समानलज्जामदना यथा ॥ विकिरति किल हृष्टे
नेत्रपद्मं सतर्षं ननमयति मुखमन्तः स्मेरमावृत्य राधा ॥ निदधति रदशम स्मितं न्यततः प्रेक्षते ऽसंतदपि सरं
सिजाक्षी तस्य सोढुं व्रतानीत ॥ उद्यत्तारुण्या यथा ॥ भ्रुवोर्विक्षेपस्तेक वलयति मीनध्वजधनुः प्रभारं
भरन्नानाश्रियमपहसन्नूरुयुगलं ॥ कुचद्वंद्वं धत्तेरथचरणपत्नोर्विलसितं वराङ्गी राधे तरुणिमसि
चं ड्रामणिरसि ॥ किंचित्प्रगल्भोक्तिः यथोद्धवसन्देशे ॥१७॥ महद्वक्रो भोरुहे हरिमल्लोमशासे वानुवं
धे पत्युः कृष्णभ्रमरकुरुषे किं नरामं तरायं ॥ तन्माभिस्त्वं यदि कलरुतव्यग्रचित्तस्तदाग्रे पुष्पेः पु
ञ्जे विमर्शविरलैर्यो हि पुन्नागकुंजे ॥ मोहान्तसुरतक्षमा यथा ॥१८॥ अमनन्तानि दिनानि मीलि
ताक्षी श्लथयति कुरा मनधीन वाङ्कुवल्लिं मुदितमनसमस्मतान्य भावं रतिशयने निशि गोपिकां स्मरामि
माने कोमला यथा ॥१९॥ प्राणेशस्त्वमेव किमिव तत्त्वयि गोपनीयं मानाय केशिमथने सखि नास्मि शक्ता एहि प्रया
वर वितान तटनिष्कुटाय कल्पाणि फुल्लकुसुमावचय छलेन ॥२०॥ ॥ रैस्तु वत्सस्याभावनामयं वचनं ॥ वल्लीशदेरुस्वातो
पि रूपते हिरण्मयीर्णोरुरूह वल्लितं तदभिरितिनिन वनागवल्लिदलतृगरसरतिच माघकाव्यान ॥१९॥ केशिमथन रतितं दृक्किः

॥उ०नी०॥ सर्वग्रन्थेस्यापि तायामन्वस्यापयिष्यमाणयोद्धारकातः समागमास्पदत्वज्ञातायामेव लीलायां संभवति॥ केशि
॥३०॥ वधानन्तरं ध्यायामेवाक्रूरागमते नत्वन्ते महावैयग्र्यात्॥ नदेवमन्यत्रापि ज्ञेयं॥ ननु सपत्न्यस्त्वपह्निष्यन्निति तत्राह
एहीति॥ २०॥ स्वामिन्निति तदोस्वामिन्निति हे होपश्च नीपते रत्याभ्यां किंचित्प्रगल्भवचनत्वात्त्वेनं च प्रोद्यज्ञारुण्यता
मानेकर्कशा यथा॥ विदग्धमाधवे॥ मुग्धा मानेन्नाहा तत्पल्लपयसि किमं गानि कठिने रुषं धत्से किन्ना
प्रियपरिजनाभ्यर्थनविधौ॥ प्रकामं ते कुंजालयगृहपतिस्ताम्यति पुरः॥ कृपालक्ष्मीवंतं चटुलपरागन्ते
क्षणमिह॥ त्रिधासौ मानवृत्तेः स्याद्धीराधीरोभयात्मिका॥ तत्र धीरमध्या॥ २१॥ धीरा तु वक्ति वक्रोक्त्या सो
त्प्रासं सागसं प्रियं॥ यथा॥ २२॥ स्वामिन्नयुक्तमिदं तवांजननवालक्तद्रवैः सर्वतः संक्रान्ते धृतनीलतलो हि
ततनोपंकं चेद्रुलेखापतिः॥ एकं किं तव लोचयाम्यनुचितं हंहोपश्चनां पते देहार्ई दयितां चहन्वहुम
नामत्वासि यन्नागतः॥ अथा धीरमध्या॥ मध्यात्र धीरापरुषैर्वाक्यैर्निरस्येद्वल्लभं रुषा॥ यथा॥ २२॥ उत्तुंग
स्तनमंडलीसहचरः कंठे स्फुरन्नयं ते हारः॥ कंसरिपो क्षपाविलसितं निःसंशयं शंसति॥ धूर्त्ताभी
रवधूप्रतारितमते मिथ्याकथायैरीर्षकारीन्मुखरप्रयाहि तरसाद्भुक्तात्र नाच स्थितिः॥ अथ धीरा
धीरमनुवक्रोक्त्या सवाष्पं वदति प्रियं॥ २३॥ऽऽ

यावक्रत्वान्मध्यात्वं॥ वक्रोक्त्यादिकं तु स्पष्टमेवेति धीरात्वं च॥ १
तत्र धीरमध्यां वक्तुं मध्यायात्लक्षितत्वात् धीरामात्रं लक्षयति धीरा त्विति॥ एवमुत्तरत्रापि॥ उत्क्रमिद्रमिति॥ त
त्राह॥ चंद्रेति॥ चंद्रत्ते रवाधृति रिति यदितर्यथः॥ २२॥ उत्तुंगेत्यत्रापि धीरत्वादिद्वयं सर्वत्र द्विवेचनीयं एव मुत्तरत्र

अनेनेनेति पावकपंकमंगस्या निर्दिश्यते ॥ न तु समासेन गुणीभूतं तद्दाक्रष्यते तस्माद्भवन्मन्नयोगना पादोषो ना
शंक्यः ॥ त्वन्मौलिनाहतमालक्तकपंकमंस्योत्तस्या विभूषयपुनस्त्वमनेनेनेति पाठान्तरं तत्स्य षं ॥ २४ ॥ विस्फू
यथा ॥ गोपेंद्रनंदन नरोदयया हियाहिंसाते विधास्यति रुषं हृदयाधिदेवी ॥ त्वन्मौलिमात्य हतयावक
पंकमस्या पादद्वयं पुनरनेन विभूषयाद्य ॥ यथावा ॥ नामेव प्रतिपद्य कामवरदं सेवस्व देवीं सदा
यस्याः प्राप्य महाप्रसादमभुनाद्दामोदरामोदसे ॥ पादालक्तरुचितं शिरस्तव मुखं तांबूलशेषोज्वलं
कंठश्चायमुरोजकुंकुमलसत्स्नेहालिमौल्यमात्यांकितः ॥ सर्व एव रसोत्कर्षो मध्यायामेव युज्यते ॥ यद
स्यां वर्ततेव्यक्तौ मौग्ध्यप्रागल्भ्ययोर्युतिः ॥ अथ प्रगल्भा ॥ रणतारुण्यामदामोहरनोत्सुका ॥ भूरिभावो
द्गमाभिनारसेनाक्रान्तवल्लभा ॥ अतिप्रौढोक्तिचेष्टासौ मानेचात्यन्तकर्कशा ॥ तत्र श्लोकानामुदाहरणं यथा
२६ ॥ मुक्ताति स्तनयुग्ममभ्रमुपतेः ॥ कुंभस्य पत्नी विभ्रमं विस्फारं च नितंबमंडलमिदं रोधः श्रियं तु
टति ॥ द्वंद्वं लोचनयोश्चलोलसफरी विस्फूर्जितं स्पर्द्धते तारुण्यमतः संपदात्वमधिकं चंद्रावलि श्रालि
ना ॥ अथ मदान्धा ॥ निष्क्रान्ते रतिकुंजतः परिजने शय्यामवाप्य मां स्वैरं गोरिरंसयामपि दृशं दीर्घां क्षि
पत्यच्युते ॥ मध्यः प्रोद्यदुरुप्रमोदलहरी विस्मारितात्मस्थितिर्नो हे तत्र विदां बभूव किमभूत् कृतं किलाताः परं ॥ २५ ॥
र्जितमाटोपः ॥ अत्र धात्वर्थलक्षणो भावे कालाध्वभाव देशानामित्यादिना कर्मत्वं ॥ विस्फूर्जितैः स्पर्द्धत इति वा पाठः
सहार्थकुत्र तृतीया ॥ २५ ॥

॥उ० ल०॥ 31 उरूरतोत्सुकायथेति॥ यद्यप्युरूरतोत्सुकत्वात् संभोगेच्छामय्येवेयं रतिः॥ एषा च १र्केत्र ग्रन्थे परत्र वात्र
तत्तद्भावमय्याः सकाशाद्भेनैव निर्दिष्टा सेरिन्ध्रामेवास्या उदाहरणमिदं॥ व्रजदेवीष्वेव तु १र्वे स्याः॥ त
॥३१॥ थापि यथेत्युक्ता वक्ष्यमाणव्रजलीलायाय तत्क्रौडीक्रियते तत्रेदं प्रतिपद्यते॥ रसेनाक्रान्तवल्लभेत्युक्तेः
प्रेमात्मकरसेनैव तद्यथाक्रमसंभवात् प्रेमाख्य वल्लभस्तु स्वमात्रोद्दिष्टत्वाद्वल्लभस्तु स्वार्थ्य एव स्याः प्रय

उरूरतोत्सुकायथा॥ उदंचद्वैयात्यं पुनरपि पदाकीर्णमिथुनां स्ववत्सह्रोकस्पंदत्तदम
लगुंजामणिसरां॥ न मानं गक्रीडं भ्रमजलकिरं कामिनि सदा मनस्तामेवोढ्वे मे लितरमणी
यां मगयते भूरिभावोद्गमाभिसारायथा॥२९॥ सा विप्रेखदपांगभंगस्वलशिखा विस्फारितभ्रूलता
साकूतस्मितकुञ्चत्ताविततमुखीप्रोतक्षिप्तरोमांकुरा॥ कुंजे गौंजदत्तो विराजसि चिरात्॥ कृत्वाद्विपं
चीत्वरावंधं वधुरगात्रि॥ कृष्णहरिणांशं केत्वमाकांक्षसि रसाक्रान्तवल्लभायथा॥३०॥

त्वरत्यतस्तद्भावेच्छामय्येवासावितितेयं अतएव ताहृशस्यतस्य वल्लभस्याप्यत्रेषा व्यक्तेत्याह उदंचदिति किंत
गत्यन्तरासंभवाद्देवमयात द्विद्वं रहस्यमपि वर्णितं॥ तथापि कस्याश्चित्रामनगृहीतमिति पठद्भिस्तु सर्वथास्य षंनव
क्तव्यमिति भावः॥ वैयात्यं धाष्ट्यं॥ अपनस्यामध्यमिदं घर्षो घस्म कृवियात श्वेत्यमरः॥ भ्रमजलकिरमिति क्लिवं
तं मणितं रतिकूजितं॥२९॥ वंधुवं धेनवशीकर्तुं॥ कृष्णपक्षे वंधेनैव वशीकर्तुं॥३०॥ ss

अवचिनु कुसुमानीत्यादिषु प्रणयविलासमात्रमुद्दिष्टं ॥ निजमन्तःकरणं तु व्याजमात्रं ॥ तादृग्विलासमात्रतात्पर्यं ता
तादृशीनां ॥ तथा युवतिष्वपि सदा वपि ज्ञेयं ॥ २८ ॥ काकुं करोषीति संकेतीकृत कोकिलादि निदमिति वचनेयं ॥ २९ ॥

अव चिनु कुसुमानि प्रेक्ष्य चारूणि पाणे विरम भुजनरेभिर्भेद्यनाम्बु ज्वलामि ॥ मधुमथन मदंगे कस्य या
कल्पमेते तैर्युवतिड्डमम भीमं रोतु सो भाग्यभेरी ॥ अति प्रौढोक्तिर्यथा ॥ पद्यावल्यां ॥ २९ ॥ का कुं करोषि गृहको
णकरीषपुंजगूढांग किं ननु वृथा कितव प्रयाहि ॥ कुत्राद्य नीलनर एणिभ्रमणाति भीतगोपांगनागणविडंब
नचातुरीति ॥ अति प्रौढवेशा यथा ॥ सख्यास्तवानंगरणे त्स वेधुना नर्त्तमकालतिका स्तनोपरि उत्सुत्य
यस्याः स खिन्नाय कृष्णलोधीरं मह्यं मे प्रज्ञहार कोस्तुभं ॥ मानेत्यंत कर्कशा यथा ॥ उद्धवसंदेशे ॥ मेरि
न्नां नेत्तु ठग्नि दपिता मालती स्नानपुष्या तिष्ठन्न द्वारे रमणि विमनाः खिद्यते पद्मनाभः ॥ त्वं चोभिज्ञा क्षप
यसि निशां रोदयन्ती वयस्याः माने कस्ते नवमधुरिमा तं न तु नात्तो चयामि ॥ ३० ॥ मानवृत्तेः प्रगल्भा
पि त्रिधा धीरादिभेदतः ॥ तत्र धीप्रगल्भा ॥ उदास्ते सुरते धीरा सावहित्था च सादरा ॥ यथा ॥ देवीनाद्य मण
चिं नेतिन हरेत ॥ तल्पमास्वादितं ॥ शिल्प्यं तेपरिचित्यतत्यति गृहीत्यंगी कृतानस्वजः आहूतास्मि गृहे व्रजे
शितु रितिस्मि प्रव्रजत्याव चस्तस्या आविनमद्रसेति विनेयेर्मानस्पृसं वर्तितः ॥ कठिनाद्य करोमि दुर्वृत्त न
मानवृत्तेः संबंधिनी प्रगल्भापि धीरादिभेदेन त्रिधा भवति ॥ सादरा सावहित्था वहित्थावहंसती त्यादरेणाकारं तिपवनी
त्यर्थः ॥ येवं भक्ताी मानवृत्ति संबंधिनी सुरते उदास्ते सा धीरेत्यर्थः ॥ अथ धीराधीर प्रगल्भां व क्रमेण श्लोकाभ्यामुदाहरति

॥उ०ल०॥ 32 देवानां येति उत्तराईतेवं च दृश्यते ॥ आहूता व्रजभूपयाहमिति तन्मैर्यं पहृतं तन्न किं रे त्वयेव सा सादरे तिमद्ब्या कुटिलपामान
॥३२॥ सुसंवर्मितइति ॥ वर्मणा संवद्ध इत्यर्थः ॥ तद्दाक्षादितो दुर्भेद्यश्च कृतइति विविक्षितं ॥ कंठेनाद्येति अत्रमौनत्यागस्तु भव
त्येवेहेनैव क्रियतइतिभावः ॥ एवमग्रेपि अत्र सा धीरात्वं व्यक्तमेव ॥ प्रगल्भात्वं तु व्रतेति कठिनेहितिस्वते तिच प्रोढोक्त्या
हतारम्यामि मां ते स्वतं वक्तुं स्तुवन हि क्षयास्मिक ठिनेमौनं हि जेर्याहिता ॥ कांतां प्रोज्ज्वचत्तेयमचिरं स्वश्रूर्नेचे
दाहूयेदित्संपातिकयाहरोविनयनतो मन्युर्गभीरीकृतः यथा वा कुचाग्रेत्तेभ पाणि नैहिममभवत्याविघटितो मकुंकुंग
रं मे स्वरवमयिन साचीकृतममृतं परीरंभे चंद्रावलितच वपुः कुंचितमिदं छलत्वामानस्य स्थितिरियमनालोकि
तचरी अथाराधीरप्रगल्भा संतर्ज्य निष्ठुरं रोषादधीरा ताडरे तप्रियं ॥ यथा ॥ मृगाक्षः कुंसरिपो वयं रचयितुं जानीमहे नो चि
नं तां नो तिक्रमके विदंप्रियसखी चंदे मोहरश्यामत्तां ॥ मल्ली दामभिरुच्छलन्न पुष्कैरः संयमय्य कंठे पयासा से पंचकित
श्रवणस्त्वमसहत करोत्यतेत्ताडये अथ धीराधीरप्रगल्भा ॥ धीराधीरगुणोपेता धीराधीरेति कथ्यते यथा ॥
स्फुरति नममतात क्रोधगंधो पि चित्ते व्रतमनुगहनाभूत्किं तु मौनेमनीषा ॥ अघहरत घुयाहि व्याजअ
त्वायदेतत् कुसुमरसनमात्वां वंधमिच्छन्ति सख्या ॥ यथा वा ॥ ३७ ॥ ॥ नतु पल्लक्षितत्वेनान्येपाप्यपादा
नाङ्गं ३२ कुचाग्रतंभरस्तत्रमान समयेपि गांभीर्यमादरो वहिच्छीचगम्यते इति धीरात्व मानेत्य कर्कशत्वात
पाणिविघटनायां प्रायामपि सानकृते त्याक्षिप्रभासमर्पितया पूर्णयोवनत्वंक्षेपात प्रगल्भात्वं च ॥ स्फुरतीत्या
दावस्याः प्रगल्भात्वमुत्तरार्धे पूर्ववज्ञेयं व्रतमन्वितस्य त्रमौनत्यागो मन्ये पूर्ववत्व्याज इति पुंस्येव क्रीवत्वं तत्रिरवन्ध्रमात ३७

कृतागसीत्यादौ सर्वदैव प्रगल्भात्वं ॥२५॥ आकृतेः प्रकृतेरपि प्रागल्भ्यादिवेत्यन्वयः ॥२६॥ अहं व्याप्यात्मास्वमेवाग्र
हो दैवयोषु तैरक्षे दीव्यतो समीक्ष्यदा यस्याक्षपा तत्त्वज्ञस्यस्यो चितक्रीडाभागस्य प्रयोगं प्रयोक्तव्यं चास्तेन वि

कृतागसि हरौ पुरः स्तुवति तं भ्रमद्भ्रूलता नितान्तयि गुरुं तु रागकृति तद्धि कृष्णोत्पलं ॥ नतेन न तमताडयत्कि
मपि याहि माहीति साभ्रु वत्सतनिमंग्लास सखि परं परां च नम्रुरवी ॥२५॥ किशोरिकाणामप्यासामाकृतेः प्रकृ
तेः प्रकृतेरपि ॥ प्रागल्भ्यादिवकासं चित् प्रगल्भात्व मुदीर्यते ॥ मध्या तथा प्रगल्भा च द्विधासापरिभि
द्यते ॥ ज्येष्ठा चापि कनिष्ठा च नायकप्रणयं प्रति ॥ यथा ॥२६॥ स्तुत्ते प्रेमस्य थकृष्टथक प्रियतमे तत्रा
पेयनपुष्पजंलीला मानयनांचले किल रजश्चक्षे प्रवेशोपेद्यमं ॥ कृष्णः शीतललतालवृत्तरचनोपायेन प
स्याद्यतरस्तारायाः प्रणयादिव प्रणयते निद्राति दृष्टिक्रमं ॥ यथा वा ॥२७॥ दीव्यं तो दयितेसमीस्परभसाद
क्षे स्वहगन्तम्लहे गौरी घूर्णितयोपदिश्यहितवच्छायप्रयोगं भ्रुवा ॥ तस्यास्तृणमुपार्जयच्चिव जयं पति
शावशेनाच्युतः श्यामा मे वचकारध्रूर्तनगरीशं केतवि जित्वरां काचित्कांचिदपेक्ष्य सा ज्येष्ठत्यापे
क्षिकीभिदा ॥ अतो भेदद्वयमिदं न कृतं गणनान्तरे ॥२८॥

शेषं घूर्णितया भ्रुवा गौरीदयितयोरेकतरां प्राग्विनिसिवोमदिश्य तस्या गोष्ठ्यां जयमिवोपार्जयन् शिक्षा

यास्तद्विष्वाभ्यास स्ववशेनानुगत्या तल्लज्जवात्तु र्य्यप्रणामांतयोर्द्वयोरन्यतरामेव तितयांचक्रे॥ धूर्तान्नक्षयेदि
नः तन्नगर्य्यायः संकेतः॥ येनचात्र तेनजय इव दृश्यमानेपि पराजयस्त यातद्विपरीते विपरीतस्तत्रयश्छुते
नोपदेशस्तद्वित॥ पूर्वोक्तान्प्रेयसीभेदान् पंचदशास्वेन दर्शयति॥ कन्यामुग्धे चेत्यादिना पंचदशभेदाइहा
रिवलाइत्यन्तेन॥ तत्रकन्यामुग्धैवेत्येकः किंतुस्वीयान्योढेइतिस्वीयायाः सप्तभेदास्तावइत्यंतेमुग्धारूपएकः

कन्यामुग्धैवसाकिंतुस्वीयान्योढेउभेबुधैः॥ मुग्धामध्यादिभेदेनषड्भेदे परिकीर्तिते॥ मध्याप्रोढे द्विष
ड्भेदे प्रोक्ते धीरादिभेदतः कन्यास्वीयापरोढेतिमुग्धाचत्रिविधामता॥ इतिताः कीर्तिताः पंचदशभेदा
इहाखिलाः॥ अथावस्थाष्टकंसर्वनायिकानांनिगद्यते॥ तत्राभिसारिकावासज्जाचोत्कंठितातथा॥ खं
डिताविप्रलब्धाचकलहान्तरितापिच॥ प्रोषितप्रेयसीचैवतथास्वाधीनभर्तृका॥ तत्राभिसारिकायाभि
सारयतेकान्तं स्वयं वाभिसरत्यपि॥ साज्योत्स्नीतामसीयानयोग्यवेषाभिसारिका॥ लज्जयास्वांगलीनेव
निःशब्दपदमंडना॥ कृतावगुंठास्निग्धैकसखीयुक्ताप्रियंव्रजेत॥ तत्राभिसारपित्रीयथा॥३४॥

धीरप्रगल्भाअधीरप्रगल्भाधीराधीरप्रगल्भेतित्रयः॥ धीरमध्याधीरमध्याधीराधीरमध्येतिमध्यायास्त्रयः इति
स्वीयायाः सप्त॥ एवमन्योढायाः सप्तभेदाः पूर्ववज्ज्ञेयाः॥ तदेवंकन्यायाएकोभेदः१ स्वीयान्योढयोः सप्तेति पंचद
शैवस्थिताः पंचदशत्वेचमध्याप्रगल्भयोर्भेदान् विविनक्तिमध्याप्रोढेइति प्रोढाप्रगल्भा॥ धीरादिभेदतः षड्भेदेइति
षड्इत्युक्तित्वस्वीयात्वपरोढात्वविविक्तत्वेनज्ञेयं पुनः पंचदशत्वेवमुग्धायाभेदान्विविनक्ति॥ कन्यास्वीयेतिकन्यामुग्धास्वी या कन्यापरोढाच मुग्धेति त्रिविधा मतेत्यर्थः॥३५॥

कयाचित्प्राणसख्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां निर्णीय यत्नतो नायिकायाम् खात किंचित्तु स्फासिते नाहृगुत्कंठिते
स्वयमेव च इत्यायकृते प्रारंभेनापि कायाणेव वा कं जानीत रतिमनसः कंदर्परूपायाकंडूः न इतरत्र छागनि
करस्पर्शं प्रतिपादकत्वेनोक्तां यद्यानना नानीत रतस्तत्र मनःशब्दप्रयोगः शमेऽपगतेपि इमस्तु मम हृदये एवास्तीति धे

जानीते न हरिर्यथा मम मनः कंदर्पकंडूमिमां मांप्रीत्याभिसरत्ययं सखि यथा कृत्वात्वयि प्रार्थनां ॥ चातुर्थ्ये
नरसा प्रसारेयत यासस्तेह मासा घातं यावत्प्राण हरेरिन्द्रचंद्र इतकः प्राचीमुखं चुंबति ॥ अथ नीत्वास्वयम
भिसारिकायथा ॥ ५० ॥ दूंडुस्तुंदिलमंडलः प्रथयते वृंदावने चंद्रिकां सांद्रांस्तुंद हरिनंदनो व्रजपते स्त्वद्दृ
ष्टिमुद्वीक्ष्यते ॥ त्वं च द्रांक्षितचंदनेन रवचिता क्षौमेन चालंकृता किं वर्त्मन्यरविन्दचारुचरणद्वंद्वं न संधि
त्ससि ॥ नामस्यापयाविदग्धमाधवे तिमिरमसिभिः संवीतांग्यः कदंबवनान्तरे सखि वकतिपुंपुणहाला
नःस्मरंत्यभिसारिकाः ॥ नवतु परितो विशुद्धांगस्तनुद्युतिस्तच यो हृदि हरिघनध्वान्तान्येताः स्तवैरि
णोभिंदते ॥ अथ वासकसज्जा ॥ ५१ ॥ स्ववासकवशात्कान्ते समेष्यति निजं वपुः ॥ सज्जीकरोति गेहं च या
सा वासकसज्जिका ॥ चेष्टास्यास्याः स्मरक्रीडासंकल्पो वर्त्मवीक्षणं ॥ सखी विनोदवार्त्ता च मुहुर्दूतीक्षणादयः ॥

[illegible]मिव चक्षं जयितुं कृतः पुरतस्तन्नि वीहस्तडुष्करः स्यादिति त्वया वश्यं गंतव्यमिति विवंजयितुमाह्यावदिति मनःकं
दर्पकंडूमिमामित्यत्र मनस्तदमामिमांध्यस्यनामिति वा पाठः ॥ ५० ॥ क्षौमेन सूक्ष्मातसीतन्तुसंभवेन वस्त्रेण
[illegible]प्रायः अलंकृमेव भवतीति तदुपात्तं ॥ ५१ ॥ स्ववासकवशात् स्वाच सरवशात् ॥ ५२ ॥

34

उ०नी० ।। अनागसीति सागसितु मान एव भवतिन तु उत्कंठेति ज्ञापकं ।। विरहोत्कंठिते पर्यायान्तरं ।। ४३ वकुलमालाख्यां सखीं प्रत्याह ।

३४ यथा ।। रतिक्रीडाकुंजं कुसुमशयनीयोज्वलरुचिं वपुः सालंकारं निजमपि विलोक्य स्मितमुखी मुहुर्ध्यायं ध्यायं क्षणमपि हरेः संगमविधिं समुत्कंठा राधा मदनपदमाध्यन्नतिरमत ।। अथोत्कंठिता

४२ ।। अनागसि प्रियतमे चिरयत्युत्सुका तु या ।। विरहोत्कंठितां भाववेदिभिः सा समीरिता अस्यास्तु चेष्टा हृत्तापो वेपथुर्हेतुतर्कणं अरतिर्बाष्पमोक्षश्च स्वावस्थाकथनादयः ।। यथा ।। ४३ सखि किमभवद्धिरो राधाकटाक्षगुरोरयं समरमथवा किं प्रारब्धः सुरारिभिरुद्धुरैः ।। अहह वकुलश्यामां प्राचीमुखेऽपि दिने विधौ विधुमुखि वनयन्नासस्मार व्रजेश्वरनंदनः ।। ४४ ।। वासकसज्जादशाशेषे मानस्य विरतावपि ।। पारतंत्र्येन तथा पूर्वोरुत्कंठा स्यादसंगमात् ।। अथ खंडिता ।। उल्लंघ्य समयं यस्याः प्रेयानन्योपभोगवान् ।। भोगलक्ष्मांकितः प्रातरागच्छेत् खंडिता हि सा ।। एषा तु रोषनिश्वासतूष्णींभावादिभाग्भवेत् ।। यथा ।। ४५ प्रावेर्पमत्तितं शिरोऽभजततटीताडंकमुद्रांकितं संक्रांतस्तनकुंकुमोज्वलमुरो माल्यां परिम्लापितां ।। घूर्णाकुल्यावलिने दृशो व्रजपते ईदृक्तया प्रागेव्यामन्नत्वा चिंतेरुद्रगुणं मुखं वनसुमुखी भेजे मुनीनां व्रतं ।। ४६ ।।

४४ ।। मानस्य विरतावपीत्यत्रापि पूर्ववोक्तेनानागसीत्यनेन न विरोधः ।। तद्दाप्यनागस्त्वमननात् ।। ४५ ।। व्रजपतेरित्यत्रम रदियोरिति वा पाठः प्रगे प्रातः ।। ४६ ।।

विप्रलब्धा कालेन कारणान्तराद्वं चिन्तेति योगिकार्यः ॥ ७७ ॥ एवं खंडिताविप्रलब्धयोः पूर्वापरीभावस्तु लिखनभ्रमादेव
अनन्तरानिमाण्डिकेन्यादौ विप्रलब्धाखंडितेत्येव पाठः ॥ सखीनां पुरः इति निर्देशेन तु मानः स्यात्तु न शङ्कनीयः
अभिप्रायात् ॥ ७४ ॥ प्रोषितभर्तृकेत्यादि ह्येये भर्तृशब्दप्रयोगो दोषमत्यस्ये वांगि निरसे रसशास्त्रकर्तृभिः स्वीकृतत्वात् पुरुषस्य

अथ विप्रलब्धा ॥ कृतासंकेतमप्राप्ते दैवाज्जीवितवल्लभे ॥ व्यथमानान्तरा प्रोक्ता विप्रलब्धा मनीषिभिः ॥ निर्वे
दचिंतारवेदाश्रुमूर्छा निश्वसितादिभाक् ॥ यथा ॥ विन्दति स्म दिवमिंदुरिंदिरानायकेन सखि वंचिताव
यं ॥ कुर्महे किमिह शाधि सादरं द्रागिनिर्गममगारमगेक्षणा ॥ अथ कलहान्तरिता ॥ ७७ ॥ या सखीनां पुरः पा
दपतितं वल्लभं रुषा ॥ निरस्य पश्चात्तपति कलहान्तरिता हि सा ॥ अस्याः प्रलापसंतापग्लानिनिश्वसि
तादयः ॥ यथा ॥ स्रजः क्षिप्ता दूरे स्वयमुपहृताः ॥ केशिरिपुणा प्रियाः वाचस्तस्य श्रुतिपरिसरान्तेऽपि न कृताः
वमन्नेष श्रोणी विलुठितशिरः प्रेक्षि न मया मनस्तेनेदं मे स्फुटति पुटपाकार्पितमिव ॥ ७८ ॥ अथ प्रोषि
तभर्तृका ॥ दूरदेशं गते कान्ते भवेत्प्रोषितभर्तृका प्रियसंकीर्तनं दैन्यमस्यास्तानवजागरौ ॥ मालिन्यम
नवस्थानं जाड्यचिन्तादयो मताः ॥ यथा ॥ विलासी स्वच्छन्दं वसति मथुरायां मधुरिपुर्वसन्तः संतापं प्रथ
यति समन्तादनुपदं ॥ दुराशेयं वैरिण्यहह मदभीष्टोद्यमविधौ विधत्ते प्रत्यूहं किमिह भविता हन्त शरणं ॥
व ॥ अत एव वासकसज्जायां गेहशब्दः प्रयुक्तः ॥ न हि भर्तृशब्देन जारोऽपि वाच्यस्तेन चौरस्वामिनोरिवैकार्थत्वासंभवा
त ॥ अन्ययाप्याधीनपतिकाशब्दवत्कचित्स्वाधीनजारेऽप्यपि प्रयुज्यते ॥ अप्रोक्तत्वाज्जारे पित— दोन प्रयुज्यते किन्तु

भर्त्रादिशब्दरहितं चेत् तर्हि हि हि हाहा न न हं तयस्य शब्दप्रयोगेणापि अश्लीलतापद्यते तेन दर्पप्रयोगस्य तु तत्रामेव वि
रसतापादकत्वं स्यात् ॥ न च वक्रत्वं दाम्पत्ये अभिसारे न संभवति गरुड एव मिथो नित्यप्राप्तेरिति वक्तुम् प्रवत्स्यत्प
त्नीसंकटत्वेद्भिन्नास्य नायकस्य व्रजकुलगुर्वादिजनसंकटत्वेन लज्जातो ः कस्याः कस्याश्चिदनुरागिण्याः स
समाह्वाननं तां प्रति गमनं च संभवतीति ॥ न च वक्रत्वं स्वगृहानसमाह्वानात्ते सर्वे एवैतास्य तरस्यत्वं तत्रापि यथेति

अथ स्वाधीनभर्तृका ॥ स्वायत्तासन्नदयिता भवेत्स्वाधीनभर्तृका ॥ सलिलारण्यविक्रीडाकुसुमा
वचयादिकृत् ॥ यथा ॥ ४९ ॥ मृदा कुर्वन् पत्रांकुरमनुपमं पीनकुचयोः क्षतिं हृद्वेगं धाहतमधु
पमिंदीवरयुगं सखि त्वं धम्मिल्लोपरि च कमलं कोमलमसौ निराबाधां राधां रमयति चिरं के
शिदमनः ॥ यथा वा ॥ श्रीगीतगोविंदे ॥ रचय कुचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयोर्घटय जघने
कांचीमंच स्रजा कवरीभरं ॥ कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुराविति निगदितः प्रीतः पीतां
बरो पि तथाकरोत् चेदिदं प्रेयसा हा तु क्षणमप्यति दुःशका ॥ परमप्रेमवश्यत्वान्माधवी तिततरे
तृहृहः स्वाधीनपतिका ॥ वासस्सज्जाभिसारिकाः मंडिताश्चापराः पंच खिन्नामंडनवर्जिताः ॥ वामगंडाश्रितक
कराश्चिंतासंतप्तमानसाः ॥ ५० ॥
परगृहान्तर्हितधिक्यापत्तेः ॥ यथा चातद्यो तत्र गोपनं स्यात्ते ये वात्र संभवाच्च ॥
तस्मात् हृत युवराजस्य समरहिमद्वाख्य संभोगलीलायामप्यभिसारलीला संभवत्येव ॥ यथा ललितमाधवे चंद्राव
लीलः शंकया श्रीराधायाः श्रीकृष्णपार्श्वाय गुप्तामद्दुर्गमनं वर्णितं ॥ तस्मादुर्गत्वेचोपपत्तामासे चास्ये वता दृशीलो

केशिदमनइति सर्ववत यथा चतुराणां गुरुश्चित्तनीत्यो देवतानीश्रामिष्टयोस्तयातथा कथाप्रसिद्धा ॥ इयं नर्मो
पिका मात्राणां भेदान्तराण्याह उत्तमेति ॥ उत्तमादित्रये यो भेदा वस्तुविचारे गणगणत्रयात्मकत्वात् ॥ एवंकृते ज्ये
ष्ठादिभेदद्वयं तु पारस्परिकापेक्षया सर्वेष्वपि संभवतीति व्यवहारमात्रात्मकत्वादिति ज्ञेयं ॥ भावस्येति सर्व

उत्तमा मध्यमा चात्र कनिष्ठा चेति तास्त्रिधा ॥ प्रज्ञेंदनं दने प्रेमतारतमेन कीर्तिता ॥ ४१ ॥ भावः सं
दुत्तमादीनां यस्माया वान्प्रियेहरौ ॥ तस्यापि तस्यांता वान्स्यादिति सर्वत्र युज्यते ॥ तत्रोत्तमा ॥ यथा
कर्तुं शर्म क्षणिकमपि मे साध्वसंकृतशेषं चित्तेत्संगेन भजति मया दन्तरवे द्राघ्यमूर्यां ॥ कृत्वा चा
त्तविदत्तति मयाप्यार्त्तिवार्ता ॥ लव मे राधामूर्तिसदृशां राजते मङ्गलेन ॥ मध्यमा यथा ॥ ४२
दुर्मान मे वमन सा वद्ध मानयन्ती किं ज्ञात कृष्ण हृदया त्विरपि प्रयासि ॥ रंगे तरंगदत्त्विलेंगीवरांग
नानांना सो प्रियेस्त्वेव भवत्स नु रागमन्द्रा ॥ कनिष्ठा यथा ॥ ४३ ॥

नायकप्रणयं प्रतीतिय उक्तसंप्रतिचं प्रज्ञेदनं दने प्रेमेति यत्तनयोरेकार्थत्वमेवानेन ज्ञाप्यते ॥ ४२ ॥ रंगे हेरंगा
नाम्नि उच्चकेरित्यत्रात्म्य देति पाठान्तरं ॥ त्रयोत्तमादित्रयस्योदाहरणत्रयमिदं विप्रतिपद्यते ॥ तत्रोत्तमोदाहरणे
यथा ॥ ननु कर्तुं शर्मेत्यत्र एवं रति मात्रे पि संभवति ॥ यथोक्तं सर्वं यथोरति लक्षणे ॥ क्षोभहेतावपि प्राप्ते स्वान्तिरक्षुतामता ॥

॥उ०नी०॥ तथा प्रथमे ॥ तं मोपयातं प्रतिपन्नु विप्राः इत्यादि ॥ तथा चिन्तो तद्दुःखत्यादिकं प्रेममात्रेपि घटते ॥ ह्रासशंकाच्यु
॥३५॥ तेत्यादिका प्रेमलक्षणमुक्ता तदुदाहृतं ॥ अणिमादितोर्यवीचीमवाछिदुःखप्रवाहं वा ॥ नवमां विकृतिर्नेहिमेहश
त्वमदकमल्लावंलस्वसेति ॥ अकृत्वा वान्नशीति स्नेहमात्रेपि युज्यते ॥ सान्द्रश्चित्तद्रवं कुर्वन्प्रेमा स्नेह इतीर्यते
क्षणिकस्यापि नेह स्याद्विश्लेषस्य सहिष्णुता ॥ यथादंभेन वाष्पं तु रुरुन्वेत्यादि न देवं स्वभावतः ॥ एवात्र दशो विका
रश्चेदार्ति श्रवणेन्तुकेमुत्यमेवापद्यते ॥ तथा मध्यमोदाहरणे दुर्मानमेवेत्यादि दर्शितं मानचरित्रं श्रीराधायामपि
दृश्यते ॥ यथा विदग्धमाधवे नाङ्गाकं ॥ कर्णे नेन कृता प्रियेण किरचना क्षिप्तं मयाद्दूरतो मल्लीदामनिकाममप्यवच

दनुजभिदभिसारप्रस्तुतो वृषिमग्रां जसगमनविगमाद्देके तोपि तुष्टा ॥
कथयकथमिदानीं जंभिते मे द्युइंभे कुतकिनिवतं कुंभ प्रस्थितो मन्यरासि ॥

स्नेसर्वेष्वेरुषः कृतिनाः ॥ स्रोतोलं न्यविमंवउप्रेरवसमसोनाभ्यर्थ्य यन्नो स्थितः स्वान्तं हन्त ममाद्य तेन स्वदिरांगा
रेणदंदह्यत इति ॥ नत्वत्र मानस्य मनसा चन्द्रमाननं किन्तु वहिश्चेष्टयैव यतः ॥ स्वान्तमित्यनेन स्वान्तस्य भावो
स्थैव प्रतिपादितः ॥ यद्येवं नहि परमप्रेमवतीनां सर्वासमेव श्रीव्रजदेवीनां नदिश्यमेव संभवति न तु मा
नस्य मनसांव द्रुमाननेन ॥ तथाद्र्मानमित्यादि सखीनां शिक्षावचनमिदं प्रणयरोषमयमिति किंचिदधिकम
प्यारोपाश्वत्रंततोस्यानता दृशात्वं मन्तव्यं ॥ तथा कनिष्ठोदाहरणे दनुजभिदित्यादिरीतिः ॥ श्रीव्रजदेव्यां कस्यां

चिद्दपिनयुज्यते॥ रागमात्रोदाहरणे भक्तान्तरे स्थापितद संप्रति पत्तेः॥ यथोक्तं॥ स्नेहः सरागो यत्र स्यात्स्सुखं दुःखमपि स्फुटं॥ तत्संबंधलवे प्यत्र प्रीतिः प्राणव्ययैरपीति॥ यथा गुरुरपि भुजगाङ्गीस्तक्षकात्प्राज्यराज्यच्युतिरतिशयिनी च प्रापचर्व्याच गुर्वी॥ अतनुतमुदमुच्चैः कृष्णलीलासुधान्तर्विहरणसचिवत्वादोन्तरेयस्स राजन्नेति॥ तस्मादधिरूढमहाभावपर्यन्तगतानामासां तन्नुदुदाहरणं नोचितमिति॥ उच्यते॥ आरब्धजिज्ञासाना

पूर्वं यः पंचदशधा प्रोक्ता स्तामा शतं तथा॥ विंशतिश्चाभिरत्रस्यादवस्थाभिः कित्ताष्टभिः॥ पुनश्च त्रिविधैरेभिः प्रभेदैरुत्तमादिभिः त्रिशती स्यष्टभक्ता त्रषष्ट्याद्युक्ता मनीषिभिः॥ ५५॥ यथास्युर्नायकावस्था निखिलाएव माधवे॥ तथैव नायिकावस्था राधायां प्रायशो मता॥ एतासां प्रथमुख्यभांविशेषो वर्णितोप्यसौ स्तहृदादौ व्यवहृतिव्यक्तये वर्ण्यते पुनः॥ ५६॥ सौभाग्यादेरिहाद्विक्यादधिकासाम्यतः समा॥ लघुत्वान्नघुरित्युक्ता स्त्रिधा गोकुलसुभ्रुवः॥ ५७॥ प्रत्येकं प्रखरा मध्या मृद्वी चेतिपुनस्त्रिधा॥

मायातवो धार्ष्यमेव तत्तदुदाहृतं॥ विशेषजिज्ञासायां स्थायिभावप्रकरणएव तत्तारतम्यं सुष्ठुव्यक्तीकर्तव्यमिति तत्रोत्तमोदाहरणं प्रेमैवांशामवलम्ब्य कृतं॥ मध्यमोदाहरणं स्नेहपातं भां शमवलम्ब्य॥ कनिष्ठोदाहरणं तद्वाग्यंशं तिंतां शामवलं ब्येति ज्ञेयं॥ पूर्वं याः पंचदशधेत्यादिकं न विस्तरभिया विव्रियते॥ ५५॥ प्रायशइति सरसतानुसारेणैवनचान्यथेत्यर्थः॥ ५६॥ सौभाग्यं नायकस्य प्रेम्णा तज्ञादरत्वं॥ आदिग्रहणाद्गुणरूपादि॥ नदाधिक्यात्॥ ५७॥

36

उ०ल०
३६

दुर्लंघ्यमन्याभिर परिहरणीयं भाषितं यस्याः सेतिकेवलप्रगल्भभाषितत्वे वैरूप्यमेव स्यान्न तु रसोपयोगित्वमि
तिभावः ॥ भाषितेति चेष्टादीनामप्युपलक्षणं ॥ तद्भूनत्वइत्यत्रोनत्वं रिक्तत्वं ॥ विंशादिना रिक्ता न्यूनविंशत्यादयउ
च्यंते ततश्च सत्त्वादिगुणान्तरेषु तेन प्रागल्भ्येनोनत्वरिक्तत्वे मध्या भवेदित्यर्थः मध्येति साम्यमत्रैकत्वं यथाम्भोनो
णः समानपूरस्त्वत्र समानत्ववत् ॥ ततश्चैतयोः प्रागल्भ्यमार्दवयोः साम्ये समयोः शीतोष्णयोरिव मिलितयोःप
रस्परोपमर्देन परस्परसंस्थापन्यायाद्वयोरेकतमामात्रावान्मध्या प्रागल्भ्येमित्यर्थः ॥ तदागतामामध्या भवेत मध्यावस्था

प्रगल्भवाक्यात्प्रखरात्ख्याता दुर्लंघ्यभाषिता ॥ तद्रूनत्वे भवेन्न्यूनो मध्यानत्साम्यमागता ॥ तत्राधिका
त्रिका आत्यन्तिकी तथैवापेक्षिकी चेत्यधिका द्विधा ॥ ४८ ॥ तत्रात्यन्तिकाधिका ॥ सर्वथैवासमोर्द्धा यासा
स्यादत्यन्तिकाधिका ॥ साराधासा तु मध्येव यन्नान्या सदृशी व्रजे ॥ यथा ॥ ४९ ॥ तावद्भ्रुवंदति च दुर्लफु द्र
रत्नतामेति पाली शालीनत्वं त्यजति विमलाश्यामला ह्रे करोति ॥ स्वैरं चंद्रावलिरपि चलत्युन्नमय्योत्तमांगं यावत्के

त्नान्मध्यामवेतमध्यावस्यत्वान्मध्या भणत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ तत्रेत्यत्यन्तिकाधिकेति आचक्षते पदं रवल्व निरतिक्रमणे चेत्य
नेनाव्ययीभावात्सिद्धं ॥ ततश्चात्यन्तेना तस्य सीमाया अतिक्रमेण चरति या सा आत्यन्तिकी ॥ आधिकादिशब्दाश्चा
त्रनापिकाविशेषसंज्ञाः ॥ अनयोश्च कर्मधारये पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेष्विति विशेषसूत्रात्कोपधत्वे
पिपुंवत्त्वं ॥ साराधेत्यत्र सा तु मध्येत्यत्र च हेतुर्ये दितिं ॥ तत्र सर्वत्र पुराणादिकं तु प्रमाणीतमेव ॥ उत्तरत्र च तद्दे
वप्रमाणं ॥ मध्यात्वस्यैव रसातिसायाधायकत्वात्नस्यास्तत्रतत्रोक्तमसाधारणत्वमुपपद्यत इति ॥ ५१ ॥ ऽऽ॥ऽऽ

नत्वेभयन्त्राण्युदाहरणं तावद्गन्धेति ॥ अत्राहरा धेति नाम्न एव प्रभावोदर्शितः ॥ साक्षादोहृत्यंतु न दर्शितमिति मध्यात्वं चावग
तं ॥ शालीनत्वमध्यष्टत्वं त्वधिकप्रखरादिषु यस्यावाकं से वसाज्ञेया ॥ कार्मेणेन ततराभवकमलकर्मणा ॥ मूलमोष

ध्येन हि निविशते हन्तराधेति मंत्रः ॥ अथापेक्षिकाधिका ॥ मध्येयूथाधिनाथानामपेक्ष्यैकतमामिह ॥ पा
स्यादन्यतमाश्रेष्ठासाप्रोक्तापेक्षिकाधिका ॥ ६० तत्राधिकप्रखरा यथा ॥ पश्य क्षोणीधरा दुर्वेति पुरतः कु
लोभुजं गायणीस्तूर्णमीरुभिरालिभिः समभिततस्त्वया हि मंत्रो ज्झिते ॥ आचार्याहमयमिभो गिरमणी वृंद
सवृंदाटवी किं नः कामिनि कार्मणेन वशतां नीतः करिष्यत्यसौ ॥ अथाधिकमध्या ॥ ६१ ॥ आलीभिर्मे त्वमसि
विदिता पूर्णिमायाः प्रदोषे वेषेणासो प्रथयसि कथं पाटवेनावहित्थां ॥ धृत्वा धूर्तेः सह परिजनां मद्गृहे त्वा
न्निरुध्यां वर्त्मप्रेक्षी गुणयतु सतेजागरं कुंजराजः ॥ अथाधिकमृद्वी ॥ न्यंचन्मूर्द्धा सह परिजनैर्द्दूरतो माध
मासी ॥ मामालोकप्रिव सखि यतः ॥ प्रेमपात्री ममासि ॥ मालामैलीं तव परिचिता मत्कलाकौशलाद्याघूते जि
त्वादन्तुजदमनं मा त्वया स्वीकृतास्ति ॥ अथसमाधिकं ॥ सामन्यं भवेदधिकयोस्तद्यात्तद्युपगस्यच ॥ तत्रस
मप्रखरा ॥ ६२ ॥ नभवति तव पार्श्वे चेत्सखी कापि मा भूत्परिहर हरिदेकं मंपा किं हरिस्ते विधाता ॥ अहमति
चतुराभिर्वेष्टिता लीघटाभिः प्रियसखि वपुरंतस्तेदुरन्तरावदुशस्मि ॥ अथसममध्या ॥ ६३ ॥

यं ६१ ॥ आलीभिरिति ॥ पूर्वोरवल्लागगद्धनं कृष्णमुपसद्यापि संकोचमविधायान्योपरा वर्त्ते येन्तुप्रेरमुक्तवतीराधान्त
कृष्णात्तद्दूरतएवान्यापरिहसितवतीतिमध्या ॥ परिहास श्च गृहे नीतस्यात्तस्याबंधनं न संभवति इतिवक्रा एव श्लेषेवा

37 उ०ल० लोलेइति वा कोवाकं ॥ कुहको नागविशेषः व्यङ्ग्यपक्षे मायावी ॥ एवं शुषिरतीविस्तात् पक्षे शुषिरविशेषवंशी
हेतोः ॥ सर्पन्ति सर्पा यान्ते पक्षे भिसरन्ति ॥ किं त्वत्र वक्रश्रोतभेदेन व्यङ्ग्यभेदसंप्रतिपत्तेर्वक्रुः श्रोतृश्चात्र श्री
३७ कृष्णप्रेयसीजनत्वाद्द्व्यान्तुरागादीनां तत्तद्विशेषपर्य्यवसानमेवावगन्तव्यं ॥ एवमन्यत्रापि ॥ ६४ ॥ प्रत्याख्यात

लोलेन स्पृशमां न वास्तिकतटे धान्तुर्यदालक्ष्यते त्वं स्पृष्टासि कथं भुजंगरमणी दूराद्गत स्वाङ्ग
मे ॥ धिग्वामं वदसि त्वमेव कुहक प्रेष्ठासि भोगां किं तैयैनाद्य च्युतकंचुकाः शुषिरतः सर्वोपि सर्प
न्ति ॥ अथ समम् सङ्ग्रही ॥ ६४ ॥ प्रत्याख्यातस्तु हृज्जनः कथमयं ताराभिधस्ते गिरं प्राणास्त्वं हि ममोद्वैकेर
सि शापे धर्म्मायत्तो लावति ॥ किन्तु त्वामहमर्थये परमिदं कल्याणि तं वस्त्र भं स्वी यंशाधि यथा स
गौरि सरले कुर्य्यान्नुनेन छलं ॥ यथा वा ॥ प्रहित्य कठिने निजं परिजनं मदार्य्या त्वया निकासमुप
जल्पतां किमु विभीषि काडम्बरैः ॥ व्रजामि रकितातरं गुरुगिरा मत्पार्श्वं किनिप्रदोषसमये समंस
वयसा शिवांसे वितं ॥ अथ तत्घुत्रिकं ॥ लघुरापेक्षिकी चात्मानि की चेति द्विधोदिता ॥ तत्रापेक्षिक
लघुः ॥ मध्ये मुग्ध्याधिनाथानामपेक्ष्यैकतमा हि मिया स्यादन्यतमान्यनासा प्रोक्तापेक्षिकी लघुः ॥

परिहरन्तु ताराभिधः इति स्वयमेव स्वनाम गृह्णाति प्रतिज्ञा द्राग्द्यापसरत्लेम द्विधे जने छलं न कुर्य्यात ॥ प्रहित्य प्रस्थाप्य
मदार्य्या मम श्वश्र्वः ॥ उपजल्पतां भेदयतां ॥ गुरुगिरा व्रजामि नवशोभां प्राप्तिश्र्यति प्राश्रणे उद्वासितं गृहं ॥ नसमेत्यत्र मे ॥ ३० ॥

वविशदयति ॥ विनेति ॥ आद्येति ॥ अथ ॥ आत्यन्तिकाधिका ॥ अन्तिमाश्चात्यन्तिकलघुः । एवमात्यधिकानभवेदेवनेनसमाल
नत्वलघुप्रखरा ॥ त्वं मिथ्यागुणकीर्तनेनेनच दूत्येरे दारवीतस्करे गाढं देवि निबध्य मां किमधुना तुषात
टस्थायसे ॥ हत्वा धैर्यधनानि हन्त रभसादाच्छिद्य ह्रीवैभवं येनायं सखि वंचितोपि वहुधा दुःखी जनो
वंच्यते ॥ अथ लघुमध्या ॥ गोष्ठाधीशसुतस्य सानववनच प्रेष्टस्य यावद्दृशोः ॥ पन्थानं वृषभानुजा सखि वशी
कारौषधिज्ञायये ॥ तावत्वय्यपिरूक्षमस्यवल्लवदाक्षिण्यमेवेक्ष्यते का चंद्रावलिदेवि दृग्भंगतया इत्यात्म
नोनः कथा ॥ अथ लघुमृद्वी ॥ अपसरणमितो नः सांप्रतं सांप्रतं स्याद् इदमपि हरिचक्रेरं चित्रमालोचयामः ॥
कलयत सहचर्यः पर्यटन् गोरदोष्णिस्तटभुवि नवशोभां प्राप्ति चंद्रावलीयं ॥ अथात्यन्तिकलघु ॥ अन्या
यतोऽस्ति नन्यूनासामस्यादात्यन्तिकी लघुः । त्रैविध्यसंभवेप्यस्या मृदुत्वेवोचिता भवेत् ॥ यथा ॥ निजनि
खिलसखीनामाग्रहेण प्रवैरी कथमपि समयाद्य चापि कामं मन्त्रितोस्ति ॥ क्षणमुरुकरुणाभिः संवरी
तुं त्वपां मे ॥ मृदुदवसितलक्ष्मीर्गोष्ठदेव्यस्तु नुध्वं ॥ नसमानलघुश्चाप्याभवेन्नैवाधिकांतिमा ॥ अन्या
स्त्रिधाधिकाश्चस्युः समाश्चत्रयवश्चताः ॥ विनात्यन्ताधिकां तेन सर्वा सलघुता भवेत् ॥ सर्वासामधि
कृताचस्यात्द्विनेवात्यन्तिकी लघुं ॥ आद्येकेवाप्तिमादेधामध्यस्थानवधोदिताः ॥ इत्यसौ प्रपनायाना
भिदा द्वादशधोदिता ॥ इति नायिकाभेदाः ॥ अथाश्रितसहायानां ह्रस्वसंगमत स्मया ॥
घुश्रेति द्वैधेत्वाद्यया सहजि स्वः ॥ मध्यस्यात्त्वधिकप्रखरादेभेदेमन्नवेति मिलित्वा द्वादशभिदामता । इति नायिकाभेदाः

उ॰नी॰ ॥ १ ॥ ८

अथौत्सुक्यत्रपाव्रीडायाचरागातिमोहितेतिया पदस्य द्विरावृत्त्यान्वयः॥ पूर्वं चेत्स्वयमभियुङ्क्ते नायकं प्र
तिभावं प्रकाशयति तदा नतरां तु स्तुतरामेवेति भावः॥ औत्सुक्यं रिरंसामयत्वेऽपि सं भवति॥ रागस्तु रतिमयत्व एवे

एतासां पूर्वरागादौ हृत्प्रयुक्तिर्विलिख्यते॥ इतीस्वयंतथाप्तासा द्विधात्र परिकीर्तिता॥ तत्र स्वयंदूती
१॥ अथौत्सुक्यात्रपाव्रीडायाचरागातिमोहिता॥ स्वयमेवाभियुङ्क्ते सा स्वयंदूती ततः स्मृता॥ स्वाभि
योगास्त्रिधा प्रोक्ता वाचिकाङ्गिकचाक्षुषाः॥ तत्र वाचिकः॥ वाचिको व्यङ्ग्य एवात्र स शब्दार्थभवो
द्विधा॥ उक्तो व्यङ्ग्योऽच्यते तो कृष्णपुरस्थविषयो द्विधा॥ तत्र कृष्णविषयः॥ स साक्षाद्व्यपदेशाभ्यां स्यात्कृ
ष्णविषयो द्विधा॥ तत्र साक्षात्॥ साक्षाद्बहुविधो गर्वाक्षेपयाच्ञादिभिर्भवेत्॥ तत्र गर्वेण शब्दोत्थो
व्यङ्ग्यो॥ यथा विदग्धमाधवे॥ ३॥ साध्वीनां धुरि धार्य्याललितनासंगेन गर्विताच्चास्मि॥ हित मा तपामि
माधव पथि मा घभुजंगतां रचय॥ अर्थोत्थो यथा॥ तमालश्यामाङ्गः स्मितमितः प्रसिद्धा हं श्यामा त्रिज
गति सतीनां कुलगुरुः समारम्भे यस्याः कथमपि मनाग्बाधनविधौ मृगीमात्ताप्येषा प्रसभमभितो
हन्ति कुपिता॥ आक्षेपेण शब्दोत्थो व्यङ्ग्यो यथा॥ ४॥ दुः स्विपसि किमपा २

ति वैशिष्ट्यतया पृथगुक्तिः॥ २॥ व्यङ्ग्य एवेति वाच्यत्वे तु रसविघातः स्यादित्यभिप्रायात्॥ तदुक्तं रसस्य स्वशब्देन च
शृङ्गारादिशब्देन वाच्यत्वं दोष इति॥ स च व्यङ्ग्यः शब्दार्थभवः सन् द्विधा भवति साध्वीनां पतिव्रतानां प तिक्षे सुंदरी

णं धुरि वो ढथे मस्तके परीत्यर्थः ॥ ललिताया संगेन पक्षे ललिताख्यभावस्य ॥ भुजंगतां शिहुतां ॥ पक्षे भुजंगमितिपृथक्
पदं ॥ मानिषेधे पक्षे मा मां धर्षय मनाग्बाधनविधाविति वपाठः संमतः ॥ ४ ॥ हे धूर्त त्वं अध्वानं व्रज मार्गं गच्छ हारणं मा नु ॥ आ
वृणु यद्वा हे धूर्त व्रज अध्वानं तु मा वृणु ॥ कथं तत्राह ॥ अंग वगं ते आकाशानो दृशं निक्षिप्य उरुपयोधरा णां महामेघाना
मुन्नतिं पश्य ॥ कीदृशीं ॥ नष्टें इत्तेर खाश्रियं ॥ भवतु नाम सा तया तव का हानिस्यात्तत्राह ॥ नव्यानूतननातनुः सूक्ष्माव

अध्वानं व्रज धूर्त मा वृणु पुरः पश्यां वरान्ते दृशं निक्षिप्योरुपयोधरोन्नतिमिमां नष्टेंदुत्तेरखाश्रियं ॥ नव्या
कंचुलिका ज्वला तनुरियं रागेण वल्गुश्रिया यावन्नास्ति मिता सती कुटिलमेवेवर्णमापद्यते ॥ अयोत्थोप
या ॥ कदम्बारण्यणालीकितवविकचं तुलचसिनवं मदुत्संगदृष्ट्वावरपरिमलं मल्लिपटलं ॥ रुचिस्फारं हारं ह
रसि यदि मे कोत्र शरणं विदूरे यद्गोष्ठं जनविरहिताचेयमटवी ॥ अथयात्रा ॥ याञ्चात्यार्थो परार्थेति
द्विविधात्र प्रकीर्तिता ॥ तत्र स्वार्थयाञ्चा यथा शब्दोत्थोद्यंगो यथा ॥ पुष्पमार्गणमनोरथोद्धता त्वं समं
जुलतयातवानया ॥ रक्षितास्मि सविकासया पुरो विस्फुरत्तु मनसं कुरु स्वमां ॥ अर्थोत्थो ॥ यथा ॥

नवल्गुश्रिया रागेणोज्वला च कंचुलिकेयं मे मम यावत् नास्ति मिता न्यूना सती वैवर्ण्यं नापद्यत इति ॥ पक्षे ॥ हे व्रज धू
र्त त्वं अध्वानं अशकं मयास्यात् तथा मां मा वृणु अङ्गीकुरु ॥ तत्र कारणमाह ॥ अंबरस्य वस्त्रस्यान्ते दृशं निक्षिप्य पयोधर
योरुन्नतिमिमां नष्टेंदुत्तेरखाश्रियं चिरं त्वत्संगमाभावेन नष्टनखांकश्रियं पश्य ॥ कथमासौ तेरव मे तत्राह ॥ नव्यास्तव्या

॥उ० नी०॥ 39
॥३९॥

कंउके ति कयोज्ज्वलामेममतनुरियं यावात वत्सा भ्रियाराणेणानुरागेणास्ति मितास्त्वामसतीवैव वर्णमापयतीति
१॥ कहरचारणणत्नीत्वाद्दोषयापितेन स्वयं महानुयमः॥ कृतः तयापितस्याः स्वयमपि योगत्वयोन्य कयस्वभावादे
व मन्तव्यः॥ मञ्जिपटलमित्यत्र पुष्पपटलमीत्येव पाठः ७॥ पुष्पमार्गणं पुष्पान्वेषणं॥ पुष्पमार्गणः कामः॥ मन्त्वामनो

हराणं भुजगनिकराक्रान्तमध्वानयस्मात् कान्तायन्येकुसुमपटलं जातमीर्नाहरामि॥ तेनक्रोडेडु
न फाणि यतेश्र इयास्मि प्रपन्ना त्वामेकाकेदिशविषहरं मंत्रमे कं प्रसीद॥ यथावा ८॥ समस्तममि
रक्षितं जनमरं धुवीरु हुनेव नेचरसिकीर्त्येसेत्वमुरुकीर्तिभातांधुरि॥ प्रसीद करुणं कुरुस्वरितमु
द्दिशाध्वक्रमं य इद्हवधूजनः अयन्तु विस्मता ध्वाव्रजं॥ परार्थयाज्ञयाशदेशोमथा॥ ९॥ सकृ
त्वीत्वावंशीध्वनितवसुधां कर्णचुलुके मेदाली विभ्रान्ता लघिमनिकरोत्ता निजमतिः सद्राह
कंसारेकम पि गदमासाद्य विषसं विवर्णत्वाधन्वन्तरिमि हपरं निश्चितवती॥ अर्थ्योमोयथा॥ अस्त्यंप
ष्यापिप्रियसहचरी प्रेमभिरहं न वाप्यपुंसां लञ्जाम धुमथनइसं विदधती॥ द्रुतं तस्याः सद्रे हं निशमय ॥ तथा
वच्छिधिया धयन्॥ वक्रन्यो न्त्रांनिशि हतन्च कोरस्तदति मां॥ अथव्यपदेशः॥ १०॥

रमयालनया॥ पक्षेमनोहरतया विस्फुरन्तमनसं विराजमानपुष्पां पक्षे विराजमान शोभन चित्तां समस्तं गोपा
लं हरिणादिकं॥ अरं प्रतं निष्छि द्रत्वं॥ यइद्हेति व्रजे द्रस्यापियदुवंशतन्नात॥ तदेतद्वैस्मवतो षायम्मदशामदिप
णं श्लोकस्यैसंदर्भेच प्रकाशितमस्ति॥ ९॥ सुधांदग्धशं त्वादिन्धनं॥ पक्षेपीयूषं मदालीमम सखीपक्षेमलि॥ सदा

॥३९॥

नत्य इति ॥ यत्तु व्याजेनात्माभिलाषो क्रियापदेश इतीयत इति वक्ष्यति तेनाप्यस्यैकार्थत्वमेव स्यात् ॥ अत्रकोयम
त्रेतिपदं हि स्वयं दूत्यरत्येव वक्तित्राभिलाषमयमिति ॥ त्यजनित्यत्र श्लेषाः स्पष्टा एव ॥ तत्र वक्रोक्तिः स्वपक्षे मा

जस्यो व्याजेन केनापि अपदेशोऽत्र कथ्यते तेन शब्दोऽन्योयथा ॥१॥ त्यजनकुवृत्तयाधिकां घनरसम्भि
योल्लासिनी पुरः स्फुरत्तरंगिणीं मधुरमत्तहंसस्वनां ॥ मतीमसपयोधरामपि मदांधपश्चिन्ति मां भजनरके
मिवपंकिलामहह कर्मनाशामसि ॥ अर्थोस्योयथा ॥ मधुपैरनवप्रातां विमुच्य माकंदमंजरी मधुरा
म्याम्यसि मदकलकोकिलकथमिव वृंदावने परितः ॥ अथ पुरस्य विषयः ॥ स एव तोपि हरेर्मत्वाबा
जादृक्कृतिवत् किंतु ॥ जन्योऽयनतः स्थिते जन्तोपुरस्य विषयो मतः ॥ तत्र शब्दोऽन्योयथा ॥ अहूयमा
नास्मि कथं त्वयालिनां स्वनैः स्वपुष्पावचयाय मालति ॥ आमोद शर्णैस्तु मनो भिराश्रितं पुरागमेव
प्रमदेन कामये ॥ अर्थोन्योयथा ॥ अनवचितचरीयं चारुपुष्पालतालीतव निखिलविहंगाश्चात्र नि
द्रूतशंकाः ॥ त्वयि विचरितुमीहे तेन गोवर्द्धनाद्य प्रकटयत मुपायं निर्वृतायेन यामि ॥ यथावा ॥ प्रसि
द्धः साध्वीनां व्रतहरविनोदो व्रजपतेः ॥ सुतोयं त्वं वाचाप्यतमसि निरोद्धुं न मत इला ॥ अहो धिग्गूढा
हेतद्दपि गहने ग्रथितलतानाशना ॥ कान्ते प्रानाय दिह विचराम्यस्य पुरतः ॥ अथाद्रिकाः ॥

मिति गम्यते ॥ इमामित्यनेन तापिकान्तरस्य च तत्र गमनं व्यज्यते ॥ नदीपक्षे स्फुरत्तरंगिनी गंगा कर्मनाशाना

40 उ०लो० ४०

प्रचक्रमाच्चिन्मगधमम्मीपवाह्निनी ॥ यद्यप्यत्रश्लेषोप्यस्तितथाप्यसौ व्याजमयएवेति व्यपदेशमयं प्राप्नोति ॥१२॥ यं

(क्रान्तेश्चान्तायदिहविचराम्यस्यपरतः अथाङ्गिकाः) अंगुलिस्फोटनं व्याजसंभ्रमाधांगसंवृत्तिः पक्ष्मभू

त्तेखवनं कर्णकण्डूतिस्तिलकक्रिया ॥ वेशक्रियाभ्रुवोर्धूतिः सख्यामाश्लेषताडने ॥ दंशोधरस्यहस्तौ

गुम्फोमंडनशिंजितं ॥ दोर्मूलादिप्रकटनं कुम्भनामाभिलेखनं ॥ नरोत्तलतायायोगाद्याः कुम्भस्याग्रेस्पुरा

णिकाः ॥ तत्रांगुलिस्फोटनं ॥ इयंसतीनां प्रवराववराक्षी कथं नुतल्पे तिमयिल्कमाद्ये ॥ विशाखयास्फो

टितपंचशाखशाखात्ली मध्यसनेनसार्द्धं ॥ व्याजसंभ्रमाद्यंगसंवृत्ति ॥ पिहितमपिधत्ते मत्पुरस्ताड

शेयत्तवृतमपिमुडुरास्यथत्पटेनावृणोति ॥ व्रजनवहरिणाक्षीतन्मनोजस्यमन्येशरपरिभवघूर्णे

प्रातचिन्हेयमास्ते ॥ पक्ष्मभूलेखनं ॥ कस्त्रनत्रमरवीलिते खचरणांगुष्ठेनगोष्ठांगणेयत्तकिंचिद्व्रत

सुंदरीमदृशोर्हन्तेनवप्राघुणे ॥ तेनानंगनिदेशपद्दपदवीमासाद्यसन्मानसंक्षिप्यातकुचशैल

संकटतटीसंधौवलान्मीलितं ॥ कर्णकंडूतिः ॥ रक्तांगुलीशिरघट्टनलोलपाणिशिंजानकंकणकृतस्स

रनल्पशंकं ॥ लोलोच्चलत्कनककुण्डलमत्रकर्णकंडूयनं व्रजसरोजदृशःस्मरामि ॥ तिलकक्रिया ॥ सानं

दंशरदिंदुसुंदरमुखीसिंदूरविंदुज्वलं व्रध्नकद्युतिनाकरेणतिलकं गांधर्विका कुर्वती ॥ त्वामालो

क्यशिखंडशेखरसकृत्कर्णोच्चलकुंडलारूढं चेतसिरागकंदलमिवव्यक्तं व्यतानीद्दृहिवेशक्रिया ॥१४॥

गपक्षेपुन्नागः पुहर्षोत्तमः ॥ व्याजेनयः संभ्रमादिस्ति नांगसंवृत्तिरित्यर्थः ॥ नवप्राघुणेनवातिथौ ॥ पक्ष्मलेखभूमिका

किलिकिञ्चितं सवर्णं ॥ वड्डिकिलिकिञ्चितं चवतयं यमकः ॥१८॥

उल्लासमुत्पापालीकर्णलताग्रेस्यादिति विश्वः ॥ १६ ॥ गंधसिंधुरो मदस्रावि हस्ती ॥ १७ ॥ केपमिति ॥ आश्लेषमभ्य
हरे पुरस्थेकरपल्लवेन सलीलमुल्लासमितन्मरंदं ॥ नालीकनेत्रा किल कर्णपाली पालील वंगस्त
वकं निनाय ॥ कवोर्ध्वैति ॥ १८ ॥ विधुन्वतीमदनधनुर्भयं करंभ्रुवोर्युगं कषयकिमघरिघसे ॥ विशारवि
केमुरवशाशिका नितंबरवलाववंधजेम घुरिपु गंधसिंधुरं ॥ सख्यामाश्लिष्टः ॥ पुरः कलय मंडलीकृत
कठोरवक्षोरुहं चलत्कनककंकणक्कणितनर्तुणितानङ्गया ॥ अपांगमघमर्दिने नयनवीथिनव्याति
थ्योप्रसार्य पविशस्वजेस हचरी चिरं चित्रया ॥ सर्वांगाताडनं ॥ विमुंच निरिवलं वशीकरणकारणं त्वे
षणं मनस्त्वयि विशारवया मुरहरोपहारीकृतं ॥ मुहुर्यदनयाभवत्पदसरोजकक्षामितन्तोडि
च्छेन दृगन्तया स्फुटमताडि पुच्छेः सखी ॥ अधरदंशः ॥ भजति पयि दृशोर्व्रजेन्द्रसूनो मदनमदोन्म
दिता पुरस्तवाली ॥ इयमिह कुपितेव पश्य सस्मेर विधुवदनारदनच्छदावदांक्षीत ॥ हारादिगुंफः ॥ ११ ॥
केयं पुरः स्फुरति फुल्लसरोरुहाक्षी सख्येययास्तवलमामलोकपत्त्या ॥ आवृत्य मौक्तिकसरे परिगुम्फ्य
माने चेतो मणिर्मम सखेतरलो व्यधायि ॥ मणडनशिंजितं ॥ १२ ॥ विलोकय मां श्यामलया विहरतः संकीर्य
माणमणिकंकणावली ॥ विलत्वतीं कृतिरुवरं मुहुः शंकिब्रवीत्यं गजराजशासनं ॥ दोर्मूलप्रकट
नं ॥ १६ ॥ ऽऽस्मामेदिष्यनराः स्फुरन्निपीनो हंदावनान्ते लतायाः
सनरत्नोनायकः ॥ पक्षे चंचलः संकीर्यमाणपरस्परं संघमाना ॥ १९ ॥ वलयिनी वेष्टनशीला ॥ पक्षे कंकणयुक्ता २०

प्रेमत्वं तिष्ठते संप्रतिभावेनात्मानं प्रकाशयन्ति ॥ अत्रात्मनेपदं संप्रदातं च विहितमस्ति ॥ २१ ॥ निरूप्यते पुष्पवाणार्जुनो
त्रगोपकुमारविशेषः कलधौतं स्तवर्णं ॥ २२ ॥ स्पगयन्तीमादृष्टएव नौ ॥ २३ ॥ कवयस्तु तत्प्रेक्षामात्रं व्यंजितं ॥ ननु वास्त
कल्याणि वहन्ति हन्तमधुराम ग्रे फलानां ततिं ॥ चित्रे येन वदोर्लतावल्लयिनी यस्यास्त्व योन्नासिते भू
ते नंदितनक्षत्रके कितमभ्रदाविर्वरीयः फलं ॥ कृष्णनामाभिलेख्यनं ॥ इत्यमत्रत वतिष्ठन्तु हंदेति
ष्टते घट्टियमिंदुमुखामे ॥ नाममे विलिखतिप्रियसखाः पष्णगं इफलके यस्लेन ॥ नरो लतायोगः २१
रूपं निरूपकिमपि व्रजपंकजाक्ष्याः साक्षादभूवमहमर्जुनयावदान्तः सामामघीरमधिनोक्त
लधौतपूष्प्यास्तावन्तमालविटपे घटनां विधाय ॥ अथ चाक्षुषाः ॥ नेत्रस्मिताईमुद्र हेनेत्रा
न्तभ्रमकूननेने ॥ साचीक्षावामदृक्प्रेक्षाकटाक्षाद्याश्च चाक्षुषाः नत्र नेत्रस्मितं यथा ॥ २२ ॥
विभ्रमं रतिपतेः स्पगयन्तीकेशवस्य पुरतः कपटेन ॥ त्वामवेत्य चतुरे लसस्त्वि जात्या गूढम
त्र हसन तहाव नेत्रे ॥ नेत्राईमुद्रा २३ ॥ कवयो हरिवक्त्रपुष्करे स्मिन् सखि नेत्रकथयन्ति
पुष्पवन्तौ ॥ अनयोः सविधे न वाक्षिप यंभ विनानाद्दनि ॥ मीलनं कथं वा ॥ नेत्रान्तभ्रमः ॥ न
घेप्य ध्यस्तारातिरन दुहा संगरसे नरस्थेपि क्रीडास दसिस्तु हृद्दा घीरूप हिता ॥ त्वयि
वता ॥ श्रीभगवन्निजविग्रहस्यवीतीतपरमोन्नमतत्त्वरूपत्वात् ॥ तर्हि ग्रहनयाकस्चितस्य विराज एव तत्सं
भवाद्वपुष्करं पद्ममाकाशं च ॥ पुष्पवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ कवयः प्रेक्षकाः ॥ २४ ॥

विलक्षो विस्मयान्वित इत्यमरः तया ॥ २२ ॥ तिर्यगित्यादि कं क्रियाविशेषणं तत्र त्रिपिष्टपशब्दवत्त्र्ययनस्य त्रि
भागस्तृतीयभागः । विवशो रिष्टदुष्टधीरित्यमरः ॥ २३ ॥ रसानां रसविशेषाणां निधिमिति वा रां निधिशब्दवत्सक्षेस
मुद्रं रं ह भाभाजमित्यत्र श्रीकृष्णपक्षे मुखस्यैवेंदुत्वमतिशयोक्त्यादर्शितं ॥ तदुक्तं । उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योप
मेयस्य यदध्यवसानं मेकातिशयोक्तिः ॥ सव्येन नेत्रांजलिनेति नेत्राञ्जलेः सव्यभागेन न तु समस्तांशेनेत्यर्थः ॥ यद्वा ॥

क्षिप्ता दृष्टिं परमिह तमालायितमभ्रकुन्दे न श्यामेतदपि किमपांगनटयसि ॥ नेत्रान्तकूननं ॥ २४ ॥
कलिंदजाकूलपुरंदरे दृशोरध्वन्यवान्नेपथमाध्वनीनतां च पांचितं किंचिदकुंचितं वक्त्रं विलक्षयाभ्या
मलयादृगंचलं ॥ सावीक्षा २५ ॥ तिर्यग्विवर्तितनतत्र्ययनत्रिभागं प्रेक्षितमनरूणीजा उतिनेमृगाक्षी ॥ हम्म
ग्नभग्नमकरांकशराग्रवन्मांसपस्तदृद्यमिति तरां विवशीकरोति ॥ वामदृक्प्रेक्षा २६ ॥ श्रेणं प्रमोदोन्तरत्वेन राधे
श्यामं रसानां निधिमिंदुभाजं ॥ सव्येन नेत्रांजलिना पिबन्ती त्वमुन्मनाः कुंभभवापि नासि ॥ कटाक्षः ॥ य
दृ ताग तिविधांतिचे चित्रेण विवर्तनं ॥ तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥ २७ ॥ ध

चतुर्भुजायाद्रवभवत्याः पक्ष्मद्वयसंहृततयानेत्रद्वयरूपमंजलिद्वयं दृश्यते ॥ तेन द्वयेनापि रूपपानात् संप्रति
सव्येनेनेवतिनेदृशं कर्मेदृश्यतद्दृत्याह सव्येनेति ॥ पिबन्तीति शतृप्रत्ययेनाविच्छेदोक्तेः सम्यक्पीतस्य बहिराविर्भावा
विच्छेदोदर्शितः ॥ तस्या द्रव्यपरिच्छिन्नशक्तित्वं वर्जितं ॥ अतः कुंभभवस्य तत्पीतसमुद्रस्य बहिर्नोपमात्वमेवेति तापितं ॥ प्रणं
प्रमोदोन्तरत्वेन राधे मनोमुरारेरसवारिराशिं सव्येन नेत्रेण विधाय पीतं कुंभजातं भवतीनिगायेति तत्पारावारं संस्थं

42

उ०ल० ॥ गौरि हे गांधर्वैश्च राधे पद्मानाम्नाम्नातिश्चंद्रावलीन स्यावार्तांक सांतु इत्थं रस्थिते तत्पर्थः ॥ पक्षेपद्मा तिः पद्मश्रेणीम
४२ ॥ धुसूदनो भ्रमरः भ्रमि भ्रमणं २३ अमी वाचिकाङ्गिकचाक्षुषाः २४ मिथो मेलकत्वमेव उत्तील्लसत्संयसिद्धमितितद

यथा ॥ चित्रं गौरि विवर्त्तते भ्रमिकरी विभ्रमविभ्रम्यते हृक्तारा भ्रमरी गतागति मियं क्रोणीस्तलेकुर्वती यस्याः
केलिभिराकुलीकृतमतेः प्राप्तिवान्नो कसा ॥ गांधर्वे मधुसूदनस्य चितरांस्वसाप्यभूद्धिस्मृतिः २८ रसेन
वामसंख्यानां दिगेवेयं प्रदर्शिता ॥ यथो चित्तममी ज्ञेया नामकेप्यपवि द्विधि ॥ स्वाभियोगाद् इति प्रोक्ता श्चेद
मी उद्दिश्य केवकाः स्वभावजास्तु भावज्ञैरनुभावाः प्रकीर्तिताः २९ अथापद्रती ॥ न विस्त्रंभस्य भंगाय कुर्या
त्याग्यत्व येयदि ॥ स्निग्धा च वाग्मिनी चासौ द्रुती स्यादुपसृक्रचां ॥ अमितार्थ्या निसृष्टार्थ्या पत्रहारीति सा
त्रिधा ॥ तत्रामितार्थ्या ॥ ज्ञात्वेङ्गितेनयाभावं द्वयोरेकतरस्य वा ॥ उपायैर्मेलयेत्तौ द्वावमितार्थ्या भवेदियं ॥ य
था ३० ॥ मा तेव कांतककराक्षशरार्दितापि जीर्णां त्रपाकवचमेव दृथा वहन्ती ॥ वर्णैर्नेनोदमुरवचं द्र
विग्णाहि भिर्मागमये दृशां गुणतया न किलम्रतीनां ॥ अथ निसृष्टार्थ्या ॥ विन्यस्तकार्य्यभारा स्याद्द्वयोरेकत
रेण या ॥ युक्त्योभौ घटयेदेषा निसृष्टार्थ्या निगद्यते ॥ यथा ३१ ॥ अघदमनमुत्स्वनर्थरूपा विलसति सा
गुणरत्नराशिरेका ॥ धिगपद्ममतिरस्मि यत्पुरस्तां कठिनमणे स्तववक्तुमुद्यताहं ॥ अथ पत्रहारी ॥ ॥

नहं [illegible] अथास्रेति ३० गुणतया विषयतया ॥ गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इतिवत् ॥ गुणेषु धा
ने [illegible] चविश्वप्रकाशः जगत्सर्वघरूपे [illegible] तयासहस्वे हे दृष्टांतः ततश्च संभवन्नाम [illegible] धिगपद्ममतिरस्मी ४२

त्यादिना निराकृतस्वरूपमेवैषं ममोक्तिरिति व्यक्तीकृतमनतरएव नदेकहितमाधनेप्रवृत्तिर्दर्शनयातत्प्रतिरूपतां दर्शयित्वा तस्य
स्तभार त्वं निगूढतयाव्यंजितं । कठिनमणेरितियथा हीरकादिमणिरूज्ज्वलतयात्मानं दर्शयत्यपि स्पर्शः सन कठिनतयैवा
नुभूयते ॥ नतु करेरमणिवत्तापेन यत्किंचित्स्निग्धनपावितत्नुत्यसेत्यर्थः । नदिदं तु तत्संसाक्षात्तमोदासं दृष्ट्वा सप्रणय

संदेशमात्रं याश्नेनेयेत् सापत्र हारिका ॥ यथा ॥ तया निभृतमर्पितामपि मुकुंद संदेशवाक् व्रजांबुन दृशाग्राया
श्रु तिपुटेन तां स्वीकुरु ॥ प्रविश्य मम निर्भरे यदिह सांद्रनिद्रोत्सवे कदर्थय सिद्धं तन्मां किमिव पुनर्मेततत्त्व ॥ ताः
शिल्पकारीदेवज्ञा लिंगिनी परिवारिचारिका ॥ धात्रेयी वनयेवीचसखीचेत्यादयो व्रजे ॥ तत्र शिल्पकारी ॥ तामा
हुः प्रमदाकृतिं भगवतस्त्वष्टुर्द्वितीयां तनुं तत्तत्त्सेत्तिरवरूपमत्र भुवने यद्देति सिलोकोत्तरं ॥ दृष्टापितयाम
याघफत्तके त्वां प्रेक्ष्य सा चित्रितं चित्रा चित्र दशांगतासहचरीनेत्रे षुचित्रीयते ॥ दैवज्ञा ३१ ॥ नवापघृत्रुभगेहिणी
वृषभराशिभाजः परामवेत्यगणनादहं सुखसमृद्धिमत्रागता ॥ तरेहमुदिराकृतेपरमचित्रको दंडभाग त्वं
दु विधुमंडला भवति विधुदुघातनां लिंगिनी ॥ लिंगिनी नायसी वेशा पौर्णमासी वदीरिता ॥ यथा ॥ सरलेन वि
धेहि पवित्रचिन्तां वशगस्ते भविता व्रजेंद्रसूनुः ॥ यदहं च तु राचसिद्धमंत्रा जरती प्रव्रजिता तवास्मि इती ॥ परिचारि
का ॥ लवंगमंजरीभानुमत्याद्याः परिचारिकः ॥ यथा ३४ ॥

कोपं वचनं त्वष्टुर्विभ्रमकर्मणः चित्रीयते त्रास्यं करोति ॥ समर्पितयाचित्रयेवकर्तृनिगम्यते ॥ ३३ ॥ परमचित्रे ताक्षे
कोदंड विधु विद्युद्रूपतयाश्र्यगमुखे गोरांगोप्य वसिनारति प्रथमा विशेषोक्तिनामालंकारः भवति त्वपि ॥ ३४ ॥ ३३ ॥

सह वरेति नस्याः किं कर्यायाकाचित्स्त्रिग्धा तस्या एवं वचनं ॥ जातेत्यत्र भगिनीत्यादित्व विशेषणानि न्यास्तस्या हास प्रका
शनाय प्रत्यापनमाचनात्मर्थ्याय च देन्तानीति जेयं भ्रुवोरिङ्गितात्सालनादि ङितं भाव वंजनं स्वयं ॥ ततश्चकुर्या दिति वक्षो

स हेच्चरपरिषत्तः क्षिप्रमाराद्दिक्षस्तवगुणमणिमालामीश्वरिग्राहितश्च मधुरिपुरयमक्ष्णोः प्रापि
तश्चायकक्षां भणपुनरपि सेयं किंकरी किं करोतु ॥ पात्रेयी ॥ धात्रेयिका स्मि मधुमर्दनराधिकायास्त्वयुडु
तं किमपि वक्तुमिहागताहं ॥ निष्य यद्रूपरुचिरघहि रत्नगोरीस घः सुधाकरकलाधवलेयमासीत
वनदेवी ॥ ३५ ॥ जातासाहं वनदेवतास्मि भगिनी कुत्रापि नि प्रेमतः ॥ क्वाप्यंबा जननी क्वचित्प्रियसखी कुत्रा
पि भर्तुः स्वसा ॥ श्रीवामुत्तमयप्रसीदरचयभ्रूरिंगितादिंगीतं कुर्या द्वल्लवकुंजरः परिणतिंव क्षोजकुं
भेतव ॥ अथ सखी ॥ स्वात्मनोप्यधिकं प्रेम कुर्वाणा मोन्यमच्छलं विस्त्रंभिणी वयोवेषादिभिस्तुत्यास
खी ॥ यथा ३६ ॥ न मे शोकस्तस्यां यदियमतिदूरेनः प्रियसखी हता तेदुर्भं गाग्रभिरन्तुपमां या सतिगतिं
परं शोचाम्युच्चैर्जगदिदमहं यन्मधुरिपोः विनातस्याः प्रेक्षामहह भविता व्यर्थनयनं ॥ वाच्यंव्यंग्यमिति
द्वैधात इत्यनयोरपि ॥ तत्र क्रमप्रियायां वाच्यं यथा ॥ श्राप महरतजयोः क्षिपवहिष्कुरु ध्यायवा कदा
पि मनिराय हान्त्वसखि मे विरं स्पस्पतः ॥ प्रयामितद्देहे हेरूपनयायसत्यप्रचेन सा प्यवसितपक्षवाम

जयोः कुं भत्वमारोप्य तस्यांच कुंजरीत्वं व्यंजितं कुंजरेणपरिवृत्य कृत कराद्यातः परिणतिः ॥ साचात्र गणलिंगितादि
रूपा ३७ ॥ यंशोचाम्युच्चैर्जगदिदमिति मम्मापितदनुगतिरेव भविता ॥ भवांतु कठिनचित्तएवेति ध्वनितं ॥ ३७ ॥ क्षिपविकिस्त्रवांत

नवोन्नतनां प्रथमे पक्षे ॥ कामिनि कृष्णागुरुसौरभे इत्येकं पदं ॥ द्वितीये कामिनि कृष्णेति अगुरुसौरभे इति पदद्वयं ॥ नैग
मो वणिक् नागरश्च ॥ तत्र द्वितीये नागरो विदग्धसामान्यवाच्य इति तत्कामिनित्वेन प्रस्तुतत्वात् कृष्णमेव बोधय
ति ॥ अथवा ॥ युवयोर्घटना विदग्धजनसमीपं यामीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तथा स्मीत्यत्र तदभिलाषितरूपविवक्षितं तत्रामसौं
दर्ये त्यादिना व्यंग्यमेव नातमिति तिनसाक्षादुक्तं तथापि तत्र हितेन तु त्वंशेन तत्कार्थवासंजातमिति वाच्यत्वेनोदाहृतं

मन्वितनर्कि नासि कामिनि कृष्णागुरुसौरभा त्वमिहभवदभिमतार्थविधये नैगमसविधं गमिष्या
मि ॥ यथा वा ॥ त्वमसि किमिव बालेया कुलानन्तरयोद्वेः आगुह्नितमविलंबं तत्र यात्रां विधेहि ॥ वि
लसदमलरागः पूर्वशैलस्य तिष्ठन् विधुरुपरिचकोरैन्वत्प्रतीक्षां करोति ॥ अथ कृष्णेवाच्यं ॥ ३९ ॥ तथा
स्मिकृष्णमहिताततवाग्रेसौंदर्ग्ध्यसारोज्वलया त्रिलोकीं अभूतपूर्वां रचयन् विधिर्यौ स्वस्यापि विस्मायक
तामयासीत ॥ अथ व्यंग्यं ॥ तत्रियायाः पुरः पश्चात् कृष्णेव्यंग्यं द्विधा भवेत् ॥ तत्साक्षाद्व्यपदेशाभ्यां द्विविधं
च द्विधोदितं ॥ तत्र तत्क्रियायाः पुरः कृष्णे साक्षाद्व्यंग्यं ॥ यथा ॥ ४० ॥ माधव कलापिनीयं नसविधमायाति मे
दुराराधा ॥ निजपाणिना तदेनां प्रसीद तरणे गृहाण च ॥ यथा वा उद्धवसंदेशे ॥ ४१ ॥

त्वस्येति त्वयं स्वमपि विस्माययामासेत्यर्थः ॥ ४० ॥ कलापिनी बर्हिणी पक्षे भूषणवतीकलापभूषणे बर्हे इत्यमरः ना
र्थ्योनर ॥ मे मया दुराराधा कृच्छ्रेण राध्या ॥ संबंधविवक्षया कर्त्तरि षष्ठी ॥ मेरत्यमयं मेयत्पर्यैव ॥ पक्षे मे दुराराधा स्निग्धा
सनि स्फीता इतिपरीहास एव ॥ वाच्यव्यंग्यविशेषयोः समावेशात् ॥ तत्र वाच्यपक्षे स्फीताय था ॥ यथा मान योर्वां

॥ उ० ल० ॥ गः न घटनीय न क्षोभणीया ॥ ननु कात्र शंका ॥ तत्राह ॥ त्वामभ्यर्णे दृष्ट्वा रागिण्योरक्तिम्नामनुजासती भ्रूकोदंडे
॥ ४४ ॥ कटाक्षरूपान् इंचंद्रान् तद्राकारान् बाणान् जवात् ॥ जर्वं कृत्वा घटयति ॥ कुत एवं तत्राह संरंभणीकोपवेश
वती वा कार्यकर्मकं ॥ ननु हर्षदाने नैवाहं क्षोभयन्ती मिन त्रु हे गूढ भेनेति कुतः कोपः ॥ रत्याशंकातेविशि न
ष्टि शठकुलगुरूमिति ॥ अन्तःशाम्यमेव तन्नेवे भावः ॥ अथ व्य अप्रपक्षे व्रजस्य युवतयः इति योवने न जो नेन प्रायः
परेभ्रकाः संतीत्यर्थः ॥ तत्रापि स्फीतताः ॥ स्फायी वृद्धौ प्यायी वृद्धौ इति समानपर्यायतया पीनांगर इत्यर्थः ॥ तत्रापि

संति स्फीता व्रजयुवतयस्त्वद्विनोदानुकूला रागिण्यग्रे मम सहचरी न त्वया घट्टनीया ॥ दृष्ट्वाभ्य
र्णे शठकुलगुरुं त्वां कटाक्षार्द्धचंद्रान् भ्रूकोदंडे घटयति जवादस्य संरंभिणीयं ॥ व्याजदेशेन
यथा ॥ ४२ ॥ धवमुपेक्ष्य कठोरमियं पुरः परिमलोल्लसिता किल माधवी ॥ अपि तमुत्कलिकाव
लिताद्भुतं मनु भवन्त मुपेति हलिप्रिय ॥ तत्प्रियायाश्चात्माक्षाद्धर्मं यथा ॥ ४३ ॥

त्वद्विनोदानुकूलाः यं यं विनोदं
करोषि तत्र तत्रापि धार्ष्ट्यहेतोः स्वयमेव प्रवर्त्तमाना इत्यर्थः ॥ तस्मान्ताः परित्यक्त्वा आहृति भावः मम सहचरी त्वियं प
मया साहचर्यं एहि तु ना परो भक्त्या नितरां क्षितेत्यर्थः ॥ तत्राप्यग्रे रागिणी त्वयि न वानुरागिणीति त्वया न घट्टनी
या न वा लनीया किं तु स्वातिकशावरक्षणीयेत्यर्थः ॥ अत्र नवरागत्वेन नवयौवनं तदानुरूप्येण न उत्वं तद्विनोदसम
ये सत्वज्ञत्वं च दर्शितं ॥ नवानुरागमेव दर्शयति ॥ त्वां शठकुलगुरुं निकटे दृष्ट्वा जातमपि स्वानुरागवह्निस्य याच्छादना
स्मान ममुद्धं वंचयन्तीनेश्चितसंरंभिनीप्रणयकोपयुक्तासती जवाद्विनत्वरा हेतोः भ्रूकोदंडे कटाक्षार्द्धचंद्रान् घटयतीति

ध व हृष्ट विशेषं ॥ पक्षेपतिं ॥ माधवीवासंती पक्षेवशीकृतस्वकान्ता ॥ उत्कलिका उत्कृष्टकलिका पक्षे उत्कंठा हल्लिप्रिय
हे कदंबपक्षेश्रीवत्सदेवप्रिय ॥ ४३ ॥ चम्पकावलितन्त्राङ्गी विनाभवानापिन विभ्राजते ॥ तस्या हित्वपिता दृष्टान्ता योयो
पनासत्ती तिश्लेषेणाह स्फुरदिति ॥ स्फुरतः स्तुरमणेः कौस्तुभस्य प्रभायत्रसः ॥ सौरभं सुरभीसमूहः ॥ हितीयंतत्सौगंधं

स्फुरत्सुरमणिप्रभः सुरमणीघटाश्लाघितां सदाभिमतसौरभः प्रकटसौरभोद्भासिलां ॥ मुकुंदमंदिरं छवि
नेवतन्ति न्विभांतामसौ भवानपिनचंपकावलिमृते किल भ्राजते ॥ अपदेशाख्यं यथा ॥ ४४ ॥ शैलस्तुग
शिरा विराजति सरस्तत्सोन्तरे विस्तृतं तत्तीरे वनमुत्तमं तदुदरे हारीलतामंडपः तस्य प्राणिगभीसौरभमौ
रङ्गाद्यन्तीदिशः फुल्लास्ते मधुसूदना यपदवीमालोकते मालती ॥ यथा नापिकयाङ्गत्वेवयस्या या नियोजनं
कृष्णाय क्रियते तस्य प्रकारोयं विलिख्यते ॥ नियोजनं क्रियासाध्यं वाचिकं चेति तत्तद्द्विधा ॥ तत्र क्रियासाध्यं ॥ ४५ ॥
यथा ॥ द्विविवाक्ष्यनवां नंदं तथा सौ परिरंभोद्यममातनुतानन्तची ॥ अपि किं चिदिहानुदीर्य वाचा प्रजिघा
याद्य भिदेष यावयस्यां ॥ यथा वा ॥ मकरपिवीपुरांतवेणुमाकर्णमुग्धालयमेह नवयस्यां माधवामप्युपुंके:
अपितु विशदमस्याः स्वेदशालिन्यरूढा तनुमनुविकसन्तीं कंटकश्रेणिरेव ॥ अथ वाचिकं ॥ वाच्यंव्यं
ग्यमिति प्रोक्तं शब्देवद्वाचिकं द्विधा ॥ तत्र वाच्यं यथा ॥ त्वमसिमदसवो वहिश्चरन्तस्त्वयि महतीयदु
पुनर्गुणे नावियोग्यतामाह ॥ मुदिरेति ॥ ४६ ॥ मालवीलता विशेषः पक्षे तन्नाम्नी काचित ॥ ४७ ॥ परिरंभोद्यमं नादृशास्त्वेकं
तपुल्लपुतदनकरणं प्रजिघाय प्राहितवती ॥ अरूढा रोहु मशक्येत्यर्थः ॥ पराजेस्तोदरस्य त्रासोदः सोद्यमणकारहतिकर ॥ कंटको:

उ॰नी॰टी॰ ७१

45

उ०ल्लो०

४५

समभ्यासितुमनुशीलयितुं । सुभ्रुवां धनविशेषं केशवमिति तु व्यंग्यं ४५ । नपउमेत्यत्र न पद्मरागप्रमुखं रत्नं कामयते गोपि
मे हृदयं किं तु सदाभीरवरं वांछति हारान्तरे कर्तुमिति वाच्यं । तत्र सदाभीरवरं श्रीगोपालमिति तु व्यंग्यं ४६ विधातुरीति
जानश्शीकोन्तुरागाः याः कस्याश्चिद्वचनं । तत्र विधातुर्दौरात्म्याद्घोरप्रकृतिः प्रतिजातः तदर्थं चेतो रुचिं न वहतीत्येताव
नुक्तिः सख्या विप्रतिपत्तिं वितर्कं समाधातुमेव । वस्तुतस्तु पत्ये चेतो रुचिं न वहतीत्येतावन्मात्रं विवक्षितं । द्वेतद्

न्मचवाचि तत्त्व । लघुरपि लघिमानमेयया स्यान्न यि सखि रंजय माधवं तथा द्य । अथ व्यंग्यं । अत्र शब्दार्थ
मूलत्वाद्व्यंग्यं च द्विविधं भवेत् । तत्र शब्दमूलं यथा ४७ न हि शिक्षितं तुवरकलासु कौशलं गुणश्चातु
रीचनमगाक्षि कामये । तमहं समभ्यसितुमेव सुभ्रुवां सखि केशवं धनविशेषमर्थये । यथा वा ४८
णपउमराअप्पमुहं रअणं कामेइ गोइ मे हिअअं । किन्तु सदाहीरवरं वंछइ हारंतरे काउं । अर्थमूलं
च्छे पेण स्वपत्या देर्गोविन्दादेः प्रशंसया वैशिष्ट्यं न च देशादेरर्थमूलत्वमनेकधा । तत्र स्वपत्याक्षे
पेण यथा ४९ विधातुर्दौरात्म्यान्न हि वहति घोरप्रकृतये रुचिं चेतः पत्ये हतवपुरिदं द्वीप्यति रुचा । भ
जत्कस्यामङ्गेन विषममिदमग्रे प्रहरते यमीतीरारण्ये किमिह सखि शिक्षां न तनुषे ५०

का विधातुर्दौरात्म्यादेवेसनुगमप्यह । तव पुरित्यादिकं न दुःखं तत्तु वयुरयोग्यतापदिस्यात्तदाति विशिष्याभिस्याद्
शक्तास्यात्तच्च विपरीतं जातमिति विवक्षया तच्च यमीतीरारण्ये हे जकं जातमिस्माहमजदिति । प्रहरते तत्र विहारि
त्वेन प्रसिद्धं कमपि नायकं प्रत्याकर्षणाय मम हृदयं ताडयति । तस्मात्त्वं किमिति शिक्षां न तनुषे मया श्रवं वदत्रापि विधि
लसस्यामिति शेषः प्रहारो घंतुड इः स हद्गति तत्र विहरन्तं तमेव योजयेति गूढोभिप्रायः । तथा दीप्यादो तस्मात् कथयामीति

श्रीकृष्णसमा पुरीभंगपार्थ्येजंती कांचित् कापि सखी सखीमिवाह । इत्येति । प्रमादिता मनवधानता । परिणम्य दर्शिता भावे नेदृश प्रस्तापिता मिस
थः ४१ पुष्पाहरणव्याजेन सख्याभिसारिता सोरम्येणाधिगत श्रीकृष्णसंनिधा काचित् तां प्रत्याह ॥ इंदीवराणीति ४२ एका सखी यथा वि

गोविंदे दिःप्रसंसया यथा ॥ कुलस्त्रीणां नेषा परपुरुषरूपस्तुतिकथा न यापितं प्राणाः सखि मम वहिः स्वयमसि त्वि
पान्नासिनि तस्मिन् व्रजपतिकुमारे मधुरिमाच्छटाधारा यस्य भ्रमदयति दृष्टो हृद्धमम नेः ॥ यथा वा इत्य स्वच्छकचतुरासि कंकेले
नंदनो व्रजपतेः स नागरः ॥ मां जहाति निभृता चरहि णीमा कृपयाः ॥ सखितनः प्रमादितां ॥ देशादिवैशिष्ट्येन ४१ यथा
हे हार एव व्रजति पदस्तासंकरे पुष्पहेतोर्भ्रामं भ्रामं सह त्वं विचिरं श्रान्तिमभ्यागतास्मि ॥ तद्विश्राम्यं क्षणमिह करोम्ये
कि का हं नितुं जेत्वं कालिंदीतटपरिसरादाहरेथाः प्रसूनं ॥ यथा वा ४२ ॥ मधुरिना विधुनाप्यः सोमखि पतंगसु
ना पुलिनाटवी ॥ सवयसा वयसा च विभूषिता ननु रियं किमिह भ्रममुच्यतां ॥ ४३ ॥ इति दूतीप्रकरणं ॥ प्रेमली
लाविहाराणां सम्यग्विस्तारिका सखी विस्रंभरत्नपेटी च ततः सुष्ठु विविच्यते ॥ एकयूथान्तु षट्कानां सखीना
मेवमध्यतः ॥ अधिकादिभेदात्रेधा प्रखरादिश्च पूर्ववत् ॥ प्रेमसौभाग्यसाद्गुण्याद्याधिक्याद्धिका सखी ॥ स
मानत्साम्यतो ज्ञेया तल्लघुत्वात्तथा लघुः ॥ दुर्लंघ्यवाक्या प्रखरा प्रख्याता गौरवोचिता ॥ तदूनत्वे भवेन्मृद्वी मध्या
त्साम्यमागता ॥ आत्यन्तिकाधिकत्वादिभेदः पूर्ववदत्र सः ॥ सयूथे यूथनाथैव स्यादत्रात्यन्तिकाधि
का पि प्रखरा यूथे कापि मध्या मृदुः क्वचित् ॥ तत्रात्यन्तिकाधिकात्रिकं ॥ १ ॥

भूषयेन सख्यन्तरेण पुष्पाद्याहरणमिषात् ॥ प्रस्थाप्य स्वयं कृष्णसमीपे नेंगतापि शीघ्रनागतेति सा तदैव सख्यंतरमाह । मधु
रितेति ॥ अत्र हि विभूषिकेति विनाविनेति द्वयं काश्चिद्व्यात्तु विभूषितया सह वनं गतेति त्रयं सवयसा सख्या तपसा जवयोवनेन

46

उ०नी० दामनो दमनकसंभवा ॥३॥ अनंगशरेति स्मितमयवचनत्वात् आमध्यात्वं व्यनक्ति ॥ कृतमितस्मितमित्यर्थे ॥ र
४६ नहिंडकः सुरतचोरः ॥४॥ अधिकमध्यात्यन्ताधिकमध्येत्यर्थः ॥ प्रकरणबलात् ॥ आपेक्षिकशब्दस्य उत्तरप्रयोगा

त्त्रिकं सकलापेक्ष्यं नानीवात्र्य दर्शितथा ॥ स्वयूथे तस्य वर्तिव्यक्तयेपुनरुच्यते ॥२॥ तत्राधिकप्रखरा ललिते नी
लनिचोलमर्पय ममद्य देहि स्रजं दामनीं त्वं कालागुरुकर्दमैः सखि तनुं लिम्पत्व्यमेमम ॥ जानीहि भ्रमराक्षि
कुत्र गुरुवः प्रपप्रद्रोत्रेन्द्र मे कुंजाभिक्रमणाय मां त्वरयति स्फारांधकारावली ॥ अधिकप्रखराश्यामायं गता
द्याः प्रकीर्तिताः ॥ अथात्यन्ताधिकमध्या ॥३॥ अनंगशरजर्जरं स्फुरति चेन्मनो वस्तदामदर्थेन कदर्थनैः कृत
मितः स्वयं गच्छत ॥ दृशां पथि भवादृशी प्रणयितानुरूपः स्तुरवयदवस्त हिंडकः स किल पाति गोमंडलं ॥४॥
भवन्त्यधिकमध्यास्तु श्रीराधापालिकादयः ॥ अथात्यन्ताधिकमृद्वी ॥५॥ शृणु सखि वचस्तथ्यं मानग्र
हे मम काक्षतिः स्फुरति मुरलीनादे को वाश्रमः श्रावणं हृतौ ॥ अति कठिनता दुर्वादं ते निशम्य मयाग्र
दमयितुमभुं किंतु क्षिप्रं दृगर्द्दमयद्विषि ॥ अधिकामृदवश्चंद्रावलिभद्रादयो मताः ॥ अथापेक्षिकाधिका
त्रिकं ॥ यो धिकीणुसखीधेवयूथेशातो लघुष्विह ॥ याधिके कामपेक्षान्या सास्यादापेक्षिकाधिका ॥ तत्रापे
क्षिकाधिकप्रखरा ॥२॥ स्तुमध्येमायासीस्त्वमधिकमीभिर्मंडलतां मदस्योपादाने शठकुलगुरोर्जल्पमधु
भिः ॥ अपि किंडाल्ड्रे किमु निभृतभंगे द्रुमणिने कुंडुङ्के राधायाः क्षमममपि विसस्मार भवती ॥ यथा वा ॥६॥

द्यएवमनरत्रापि ॥ ब्रजे सखीसमहे ॥ सखीशाखानुक्तिस्तु गोष्ठत्वमनन्यानस्याः संकोचनाधिक्याय ॥ यत्त्रिलोकादिश
दो अपि प्रयुक्तास्साधिकं व्यंजयन्ति ॥४॥ निभृतं प्रेल भंगे द्राणां भणितं यस्मिन्नतादृशे कुंडे गेहकुंजे ॥६॥ ॥४६॥

शठः शाठ्ययुक्तः कलामंडलो येषां तेन तथा तेन नातुशिष्टा उपदिष्टा ललिता यया इति ॥ गांधर्वा श्रीराधा ॥ अत्र श्रीराधासंबंधि
मुग्धे त्वमभव शठकलामण्डलाखण्डलेन त्वं मंत्रेणास्फुटमिह वशीकृत्य तेनानुशिष्टा ॥ कुंजे गोव
र्द्धनशिखरिणो जागरेणाद्य राधां दृष्ट्वा पृच्छेः सखिपदं स्मितेषाद्य वादेम दृष्टा तत्ति नाद्यास्तु गांधर्वा
यूथे त्वत्र प्रखरा राधिका ॥ अथाधिकमध्या ॥ श्यामा यथा तां प्रियसखी प्रहि नं त्वयेव दामोदरे कुसुमसत्रम
यावचेयं ॥ नाहं भ्रमाचतुरिके सखि सूचनीया दृष्टां कदर्थयति मामधिकं परेषः ॥ यथा वा ॥ गिरे
गंभीरार्थाः कथमिव हितास्ते न प्रणयं निगूढो मां किंतु अथयति मुरारेरविनयः ॥ मयोल्लासात्
स्मेरस्त्वयमुपहृता हन्त सखिया ॥ कुरंगाक्षी केशोपरिपरिचितासास्त्र गधुना ॥ ७ ॥ अत्र यूथे विशा
खाद्या भवन्त्यधिकमध्यमाः ॥ अथाधिकमृद्वी ॥ दरापि न हृगर्पिता सखि शिखंडचूडे मया प्रसी
दवतमाकृथा मयि वृथा पुरोभागिता ॥ नटन्मकरकुंडलं सपदि चंडिलीलागतिं तनोत्ययमद्
रतः किमिह संविधेयं मया ॥ अधिका मदवश्चात्र चित्रा मधुरिकादयः ॥ अथ समात्रिकं ॥ गाढवि
स्रंनिर्भेद प्रेमवद्धं समात्रिकं ॥ तत्र समप्रखरा ॥ प्रविशति हरिरेष प्रेरतो हृष्टचेताः सखि
सपदि मुधा त्वं संभ्रमान्मा प्रयासीः ॥ पृथुभुजपरिघाभ्यां स्कंधयोरर्पिताभ्यां तटभुवि सुखमायां
मंडितिपर्यटावः ॥ अथ समध्या ॥ ९ ॥ ११
यूथे ॥ ७ ॥ दोषेकरद्रकु पुरोभागीतत्रुपतां ॥ च ॥ पृथुभुजपरिघाभ्यामित्यत्र श्रीकृष्णस्येति गम्यतएव ॥ ९ ॥ ११ ॥

47

॥ उ०लं० ॥ श्यामे गोरीति मिथः संबोधने क्रमः ॥ तत्र श्यामाह हरिः स्कंदी व्यनि सखीति गोर्यो हस्तोणीत्यादि ॥ तत्र शाद्वलछन्नं प्राप्य

॥ ४७ ॥ सिंह वान्चकेन शब्दांतरेण परिहसन्ती श्यामाह ॥ किं पंचेत्यादि अत्रास्य पंचनरवा इतिन्तु प्रतिपाद्यं ॥ अथ पद्यं तत्र वचनः श्रवे

श्यामे गौरि हरिः स्कंदी व्यति सखि वृक्षोणीभ्र तः कंदरे किं पंचास्य नरवाः स्व विक्रम मधुर्वक्षोजकुंभे तव

श्रीकर्षेत्यभितः स्तनागमथनस्त्वामेव कृत्वा रवं मिथ्यात्रास नटित्वमेव रमसे तन्मिनस्तकंठीरवे ॥ अथ

सममद्री ॥ १० ॥ प्रालेव मिंदुमुखियादृशमेव दृजंकुशेन लभ्य मपरं सखि ता दृशं मे त्वं चेन्नदीयमपि

दित्ससि नाथमादाहास्य विमुंच चलितात वपार्श्वतोस्मि ॥ अथ लघुत्रिकं ॥ लघुत्रिकं प्रियसखीसो त्रि

त्कर्षार्थचेष्टितं यद्यप्यन्योन्यनिष्ठं स्यात सखं तत दपि युज्यते ॥ सदासाहाय्य हेतुत्वान्मुख्यं तन्नु लघुत्रिके ॥ ल

घुरापेक्षिकी चात्यंतिकी चेति विधेरिता तत्रापेक्षिकलघुः ॥ आपेक्षिकल्लघुश्चात्र कथिता ललितादिका त

त्रैलघुप्रखरा यथा विदग्धमाधवे ॥ ११ ॥ धारावाष्पमयीन्नयाति चिरति विरतिं लोकस्य निर्मित्सतः प्रेमास्मि

न्निति नंद नंदनरतं लोभान्मनोमाकथाः ॥ इत्यं मूरिति वारितापि तरलेमद्वाचिसाचीकृतम्र इंद्वानहि गोरवं

त्वम करोः किं नाथ रोदिष्यसि ॥ १२ ॥ मालघुप्रखरा द्वेधा भवेद्वामा च दक्षिणा ॥ तत्र वामा मानग्रहे सदोद्युक्तातच्छै

थिल्ये च कोपना ॥ अभेद्यनायके प्रायः क्रूरा वामेति कीर्त्यते ॥ तत्र मानग्रहोद्युक्ता यथा पद्यावल्यां

वन गोर्यो हा श्रीकर्षतीत्यादि ॥ तत्र नाग इमनः सिंह ॥ कालिपदमनरतिन्तु प्रतिपाद्यं ॥ श्यामाह मिथ्येति ॥ मिथ्यैवत्रास

नत्रहे भटि सखंकंठीरवे सोएव वर्वतिसिंहे ॥ स्तकंठीत्वमित्यादिन्तु प्रतिपाद्यं ॥ १२ ॥ प्रालेवमम जुसल्लमितिमास्य सखिमिन श्री कृष्ण

॥ ४८ ॥

प्रेमनिर्भिन्नस्ततः प्रेमभिर्माणं कुर्वन्प्रेमास्मिन्निति तेतदत्र सहसा लोभान्मनो मा कृथा इति पाठः॥१३॥नायके प्रा

कंचनवंचनचतुरे प्रपंचय त्वं मुरात्तके मानं॥ बहुवल्लभे हि पुरुषे दाक्षिण्यं दुःखमुद्वहति॥ मानशैथिल्ये

कोपमायथ्या सरभसमभिव्यक्तिं यातेन वा विनयोक्तिरेच दुपरिमभिर्निनीता मह्वी प्रसादमघ्राहिषा॥ अस

ल्लसखीचिह्लिव्यालीपरिभ्रमकंपितावित्रस्तिवितसुखीभूयोभङ्ग्याहठाङ्कुटीदधे॥ नायकाभेद्या यथा

उद्धवसंदेशे॥१३॥ कामं दूरे वसतु पटिमा चाटुवृंदे न वायं राज्यं स्वामिन्विरचय मम प्रांगणं मा प्रयासीः

हन्त ज्ञाता मम सहचरी रात्रिमेकाकिनीयं नीता कुंजे निखिलपशुपीनागरी जागरेण॥ नायके क्रूरा

यथा दानकेलिकौमुद्याम्॥ अमूर्व्रजमृगेक्षणाश्चतुरशीतिलक्षाधिकाः प्रतिक्षणमिति कीर्तितं सवयसा तवे

वामुना॥ इहापि मुविविश्रुता प्रियसखी महार्द्धे त्वसौ कथं तदपि साहसी शठनिग्रहस्पेनामसि॥ एषेत्ववा

मप्रखरात्तलिताद्याः प्रकीर्तिताः॥ अथ दक्षिणा॥ असह्या माननिर्बंधे नायके युक्तवादिनी॥ सामभिस्तेनभे

द्या च दक्षिणा परिकीर्तिता॥ तत्र माननिर्बंधासह्या यथा श्रीगीतगोविंदे॥ स्निग्धे यत्परुषासि यत्प्रण

मति स्तब्धासि यद्रागिणि द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तस्मिन्प्रिये॥ तद्युक्तं विपरीत

रिणि तव श्रीखंडचर्चा विषं शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः॥ नायके युक्तवादि

नी यथा॥ पद्यावल्याम्॥ अद्योपाट्टेषाषास्मजति विपिने तां यदि भवान्भद्रं भद्रं वा व्रजकुलपते॥

यः क्रूरेति तस्मिन्कठिने वेतस्पर्द्धः ततश्चाभेद्योत्पत्तनायके मेते वल्लभे॥१४॥ प्रांगणमिति समीपदेशमित्यर्थः॥

48

उ०त०

॥५८॥

हे सुंदरीति सखीसखायाः संबोधनं ॥ प्रियसखी प्रायेणांशत्वनाधिका ॥ अन्यतमा प्रखरा मध्या वा मृद्वी वेत्यर्थः ॥ न
स्मादेकैव मध्यस्था आपेक्षिकाधिका ॥ नवधा ॥ अधिकप्रखरा अधिकमध्या अधिकमृद्वीति तिस्रः ॥ तथा समप्रख

त्वां वदतु कः इदं नु क्रूरं मे स्मरति हृदयं यत्किल तया त्वदर्थं कांतारे कुसुमतिलकनाम्ना पिगणिताः जायकृ
भेद्यायथा ॥ नव्यर्थां कुरु षेममेमेव भणितिं मध्ये सखीनामिति श्रुत्वा रव्याति मसौ कृती मधुरिपुर्मां वादमाश्रि
त्रिये ॥ दृष्ट्वा मद्वदनं प्रसीद रसादेनं पुरः कातरं कल्पाणि भिरत्नं कृशोदरि दृशो भंगीभिरंगी कुरु ॥ तदुक्ति
घादिका चात्र दक्षिणप्रखरा भवेत ॥ अथ लघुमध्या ॥ त्वया रचितसंकल्पा पथि समीक्ष्य मां मानिनी सखी मम
विपक्षधीः कृतकटाक्षमाक्षेप्स्यति ॥ व्रजाधिपतिनंदन त्वमवधेहि मंत्रं त्रुवे विनात्र ललिताश्रयं भवदु
पक्रमोयं वृथा ॥ अथ लघुमृद्वी ॥ सखी तव मुहुर्मृदुं प्रादयहो पि मया कृतस्तदपि च हरे जातासि त्वं प्रसा
दपरा उग्रुरवी ॥ भवतु यमुनातीरे वेणोर्निशम्य पराक्रमं किचित धति स्वं लोलाक्षी मया पि हसिष्यसे ॥ अ
थात्यंतिकलघुः ॥ आत्यंतिकलघुस्त्वत्र प्रोक्ता कुसुमिकादिका ॥ सर्वथा मृदुरेवेयं यन्निता न्तलघीय
सी ॥ यथा ॥ १४ ॥ वंदे सुंदरि संदिश प्रियसखी मानं विमुंचत्वसौ सो त्कंठापि मनस्विनावव सतित्वछ्लंक
या वेशपनिद्रूरेत नश्चरवमीक्षतेह रिरयं मौनं गुरुः शिक्षते लासंधत्तिं द्रकीस वपसः क्वासीतिनरखं विङ्‌ः
१५ ॥ प्रखरादिष्वन्यतमा प्रख्ये प्रोक्तैकेव कीर्तिता ॥ मध्यस्था नवधेवा स्यात्समा लघुरिति द्विधा ॥

खरा सममध्या ॥ सममृद्वीति तिस्रः ॥ तथा लघुप्रखरा लघुमध्या लघुमृद्वीति तिस्रः ॥ तदेवं मेता नव ॥ अन्यास्त्वात्य

न्तिकीलघुः ॥ सा च द्विधा समा लघुश्चेति द्वादशधा पेति ॥ ५८

तत्रतुप्रथमेति ॥ प्रथमाऽऽप्तत्वंतिकाधिकातत्राद्येति ॥ आद्याऽधिकाऽऽपेक्षिकाधिके सर्थः ॥ लघुष्ठपिकाचि
न्नसखीस्यादिनिप्रायपदंद्वितीयासमासाचद्विसमानापिकात्वेसखित्वेचतत्तुल्यात्ततीयाऽऽपेक्षिकलघुःनित्य

एकैकस्मिन्ननोयूथेभिदाद्वादशयाभवेत् ॥ अथइत्यार्थमेतासांविशेषःपुनरुच्यते ॥ इत्यमत्रतुतद्रूरा
घूनोर्यद्दभिसारणं ॥ १६ ॥ तत्रतुप्रथमानित्यनायिकेवात्रकीर्त्तिता ॥ स्युर्नायिकाश्चसख्यश्चतिस्रोमध्य
स्थितास्ततः ॥ १७ ॥ तत्राद्यानायिकाप्राया द्वितीयाद्विसमाततः ॥ ततीयातुसखीप्रायानित्यसख्येवपंचमी
१८ ॥ आद्यायांनिखिलाःसख्योइत्यएवननायिकाः ॥ पूर्वोक्तानायिकाएवपंचमांननुइतिकः ॥ तत्रनित्य
नायिका ॥ यात्रयूथेश्वरीप्रोक्तासाभवेन्नित्यनायिका ॥ अपेक्ष्यत्वादृतीवास्यामुख्यंइत्यनविद्यतेस्वपो
षिकसखीमध्येयायत्रानीवरागिणीनियुक्तेवास्तिनत् इत्येस्वष्टुसायूथमुख्यं यां नथापिप्रणयात्का
पिकदाचिद्विंद्वोणमीक्ष्यते ॥ दूरेगतागतमतेयदूत्यंगोणमत्रतत् ॥ गोणंहरेःसमक्षंचपरोक्षंचेतितद्द्विधा तत्र
समक्षं ॥ सांकेतिकंवाचिकंचसमक्षंद्विविधंमतं ॥ तत्रसांकेतिकं ॥ १९ ॥ तत्राद्यस्यादृगन्ताद्येःकृष्णंप्रत्यस्य
निह्नुतिः ॥ यथा २० ॥ प्रियसखिविदितंतेकर्मयत्प्रेरयंतीत्वमयदमनमक्ष्णाक्षिप्रमन्नहिंतासि अह
हनहिलन्नाःस्युस्तत्रचेत्वं ठकिन्योममगतिरभविष्यत्तत्कराल्कानदेष्मिरदमाधिकस्मह्नीइत्थं ॥ अथवाचिकं २१

सख्याःपंचमीत्वमात्यन्तिकाधिकापेक्षयेतिज्ञेयं ॥ १९ ॥ आद्यामायात्यनिकाधिकायां ॥ पूर्वोक्ताऽऽपेक्षिकाधिकाया
श्चतत्वः ॥ तत्राद्यत्तयोर्मध्येआद्यंसांकेतिकं ॥ २० ॥ अहहनहीतितत्पणवाक्यंगोपनमेचनन्तुयथार्थदिंनेतनतस्यारहस्य

॥ ५१ ॥

मिथः पुरः श्रीकृष्णस्य सख्योर्द्वयोरपि मिथ एव नो रित्यर्थः पश्चादिति कदाचित् श्रीकृष्णस्यागोचरे कदाचित् सख्या
इत्यर्थः ॥ तदा तदा तयोरेकत्र वाक्यं वाचिकं इत्यपि भवति ॥ २२ ॥ कियत् करिष्यन इति यत्कृतं तत्तल्लतमेव ॥ परन्तु
मिथः पुरो वा पश्चाद्वा क्रमे कत्र वाचिकं ॥ तत्र मिथः पुरः कृष्णे वाचिकं ॥ मया पल्लपनं कियत्त्वयि क
रिष्यते या सखी मम मा निशमुपेन्द्र नेकुसुममंजरीं लुंचति इयं गुणवती करेतव विधत्व दत्ता द्य
सा यथेच्छसि तथा कुरुष्व यमित्तोगृहं गमयते इदमधिक प्रखरा इत्यं कृष्णस्य पश्चात् सख्याय
था ॥ २३ ॥ मत्कंठादिह मौक्तिकानि विचिनुत्त्वं वीरुदारोधतः स्वस्तान्येष किलास्ति माल्यरचना
आसक्तचित्तो हरिः ॥ दिष्ट्याक्षेमसुपस्थितं स्तसुमुखि नः सा नो यदृष्यच्युतो हस्ताद्वेणुरिति प्रयामिक
परा स्निह्यतु मे नं गिरो ॥ अधिकमध्या इत्यमिदं सख्याः पश्चात्कृष्णेयथा ॥ २४ ॥ क्वचिकिलमक्वेन्तु सा
सखी मद्वचोभिः कथमपि तटपुष्पारण्यमेकागतास्ति ॥ अयि हरमम गेहाद्यानमभ्यर्थयेत्वां पुनीय
मति मुग्धा न त्वया खेदनीया ॥ अथ हरेः परोक्षं तत्परोक्षं हरेः सख्याः सखीद्वारा यद्दर्पणं ॥ अपदेशा
दिना वापितत्पार्श्वे प्रेषणादिकं ॥ तत्र सखीद्वारा यथा ॥ २५ ॥ रूढां विद्धि गुरोर्गिराशशिकलामात्मद्विती
या मनस्त्वामुद्यमयनया मिश्रा मे णिस यजगर्जिते राधिका ॥ भंगाः श्रुश्रूतन दृंगसोरभभरे रा कृष्णमा
नकस्त्रेशनं इत्यर्थः ॥ २६ ॥ हस्ताद्य इत्येणश्चुत इति एतत् क्षेमसुपक्षिप्तं तस्मात् प्रयामीत्यादि ॥ उपागतमिति
वा पाठः ॥ गिरो प्रयामीति क्व कर्मण्यधिकरणविवक्षा गिरेः ॥ प्राप्नप्रायत्वयं जनायाउन मिति वा पाठः ॥ २७ ॥ वि

॥ ४५ ॥

तदंगसौरभेतितछ्वैनैवयस्तस्यनिर्द्देशो नतुनत्काम्नासखल्त्तियं साक्षात्तन्नामश्रवणेनवाय्यंकुर्य्यादितिसांश
कयाज्ञेयः २६ संध्योर्जिनेत्यत्रसंध्याहरेरिति व्रजपतेरित्यत्रचवत्समतेरितिवापाठः २७ सकलरत्नानातत्रत
णाः क्रमातपंथानंप्रथयन्तितेकुरूपरः कुंजप्रवेशोत्वरां॥ अथव्यपदेशः॥ व्यपदेशोहरीत्नेरवोपायनाद्य
पणक्रिया॥ निजप्रयोजनाश्चर्यदर्शनादिश्वकीर्त्तितः॥ तत्रत्नेख्यव्यपदेशेनयथा॥ इतीपद्धतिमुद्धतेपुरीह
रत्वंसाचिकिंप्रेक्षसेवामाक्षिस्त्वयमाहृतंप्रियसखीत्नेखपुरोवाचय॥ शय्यापुष्पमयीनिकुंजभवनेसौरभ
पुंजावृतामद्दीत्वामियमाह्वयत्यत्निघटाकोत्नाहत्नव्याजतः उपायनव्यपदेशेनयथा २८ प्रसीदस्वसनातं
त्नंममविमुंचमिर्म्मंछन्नंव्रताभिनन्दनिर्दयस्फुरति॥ पश्यसंध्योर्जिता॥ विदत्यपितवोन्नतंगुणमपाहरंमेरं
ध्रीःस्वजंप्रियसखीगिराव्रजपतेननंतेदूषणं॥ निजप्रयोजनव्यपदेशेनयथा॥ मुक्तावत्नीनिशिमयाद्यितानके
ट्वंव॥ चाटीकुटीरकुहरेसखिविस्मृतास्ति॥ नामाहरेतिवृषभानुजयानियुक्तातांप्रोन्नत्यकिंशशिकत्नेग
हमागतासि॥ आश्चर्यदर्शनव्यदशेनयया २७॥ सखिआत्नीवक्त्रेयुमणिपरत्नंकंठसविधेदधत्चंद्रा
नम्रेन्द्रोपरिसकत्नरत्नानिवमति॥ अत्निश्यामोहंसःस्फुटमितिमद्धत्तयासिचत्निताततदाश्चर्य्यंद्रष्टुंकिमि
वकुपितेवात्रमित्नसि॥ अथनायिकाप्रायात्रिकं २८ आपेक्षिकाधिकानांपत्निसत्नणंत्नघुषुटं॥ कदाचिदेवद्वतं
इतिपद्येष्वकुपदंश्रतिशयोत्नाप्युरत्नादयस्तुज्ञेयाः युमणिवत्नयमितिपाठान्तरं॥ मंजुत्वंवत्नयोद्वियामित्यमरः २८ आ
पेक्षिकाधिकानांतिसत्नणंयत॥ यस्मात॥ त्नघुषुकदाचिदेवद्वतंस्यातनतस्त्वसाक्षात्तित्नोनायिकाप्रायाऽप्युच्यते २९ शंखवत्नीइतिभेदः

आकुलं यथा स्यात्तथा कांकुं मा कृथाः॥ निष्क्रयं त्वस्मिंस्त्वत्कृतस्य खेदनस्य परावर्त्तं॥ अनेनाभिसारेरित्यत्र त्वत्कारितैरित्येवक्त
भवते समानीतेत्यत्र ममानीतेतिवापाठः॥ वास्तवार्थे सिंहरत्यनुक्त्वा सिंहीपतिरित्युक्तिः सिंहीसदृशीनां पतिरिति प्रतिपाद्य
तस्यैतादृशाचेष्टितेप्रागल्भ्यंदर्शयति ३०॥ अनुशिष्यशिक्षयित्वा उपलंभितः प्रापितः उपयापित इतिवापाठः॥ छलयसि इर्वं

तत्राधिकप्रखराद्वृत्तं॥ पाणौ मे पतिनास्तिशंभलिचिरादद्याकुलं मा कृथाः कांकुं ते करवाणि निष्क्र
यमहं शीर्णाभिसारैः सदा॥ त्वं दिष्ट्यात्र निकुंजसीमनि समानीता किमुक्तं भसेमत्कारस्त्वत्कुचकुंभगाः
क्षपयतु स्यामः स सिंहीपतिः॥ अथाधिकमध्याद्वृत्तं॥ ३०॥ कथयसि सदा मां वाग्भंग्या शनैरनुशिष्य यं
छलयसि च मां भ्रू नर्तक्या विनुद्यय स इहने॥ अयमिह वशीकृत्य स्वैरीमया प्युपलंभितस्त्वयि वितनुतां हृष्टः
पयासपद्मिनि विभ्रमं॥ अधिकमद्योद्वृत्तं॥ ३१॥ अनुदिनमभिसारं कारितास्मि त्वयाहं कुसुमितरविकन्या
तीरवन्याकुटीषु सकृदहमकृतत्वां प्युरः कुंजमध्येयदियमुपनये का निष्कृतिस्तेन नोभूत्॥ अथ द्विसमा
त्रिकं॥ सामान्यं प्रखरामध्यामद्वीनां तु परस्परं॥ द्वृत्तं च नाधिकात्वं च समं ताद्विसमात्ततः॥ तत्र समप्रख
राद्वृत्तं॥ प्रागेकान्तरमेव निश्चितमभूदन्योन्यद्वृत्तं हि नैवावारस्तत्रैवायमस्तु करवैद्वृत्यंतथाप्यद्यते॥

तिः शांकतां अंत्यपश्चात्तद्वारा क्रदर्थम सिसोयमित्यन्वयः॥ अममित्यत्र उत मिति वापाठः॥ पद्माहस्ति द्यर्थः हे पद्मिनि तेइति
कर्मणि षष्ठी॥ निष्कृतिः प्रत्युपकारः॥ अनुदिनमभिसारं कारिता हं त्वया याहरिमनु रविकन्यातीरवन्याकुटीषु सकृदियम
कृतज्ञात्वां नदीयं समीपं समनयमिह का निष्कृतिस्ते मया त्वीति वापाठः॥ ३२॥ एकमेकतरं द्वृत्यमन्तरं व्यवधानं यत्र तद्यथा

स्मात्॥ वारो वसरः॥ तस्मात् वृंदावने माधवं मृगये॥ ३३॥ अहमेव तनवद्दृतीन तु त्वं मम दूतीत्यर्थः॥ हंमालती तिष्ठीह
भ्रूभंगं सखि विमुंच मंडयतनुं यद्याचते मामसौ सख्यातेस्फुरती दृगद्य मृगये हं दावने माधवं॥ अथ समम
ध्या इत्यं॥ ३४॥ त्वं कन्यस्तासि मुग्धे शशिकले पाण्णे मया गम्यते इती हल्लनवाहू मे वकमले विंधि धिगुषा
तत्वसि॥ इत्यनोन्यविल्लक्षण प्रणयिता माधुर्यमुग्धो हरिर्दोर्भ्यां ते हृदये निधाय युगपत् शेषां सद्यः स्वेल
ति॥ यथा वा॥ ३५॥ हंमालतिकया र्पितां चलसि माधवि त्वं मम हूं माधविक पार्षितां तमपि यास्यं ललमा
लति श्रसंभवसहो हमेर हसि कूसमं गोपुवा पुवामिह धयन्त्रयं वह तकं चिदानंदधं॥ अतीवा भेदम
धुरं सोह हृदं सममध्ययोः॥ विरलं शक्यते ज्ञातुं किंतु प्रेमविशेषिभिः॥ अथ सममहीं इत्यं॥ इतमनुस्य
कंदारा क्षीमकुंदनिवर्त्तय वृजतिनिभृतां याकुंजान्तः कुटीमुपनीयमां॥ इति तव सरवी वाक्येन त्वामहं सु
खमाद्क येस्फुरति हिमुहूर्मध्ये तिष्ठन् विधुः समन्मारयोः॥ अथ सरवीप्राया त्रिकं॥ लघुनां प्रखरा मध्याम्
हीनां प्रायशः सदा॥ इत्यं भवति तेजने नेमाः सरवीप्रायाः प्रकीर्तिताः॥ तत्र लघुप्रखरा इत्यं यथा गीतगोविं
दे॥ त्वां चिन्तेन न खिरं वहन्नयमतिश्रान्तो भृशं तापितः॥ कंदर्पेण च यातुमिच्छति सुधासंबाधविंबाधरं॥ अ
स्यांकं तद्दलं कुरु क्षणमिह भ्रूक्षेप लक्ष्मील वक्रीते दासस्वोपसेवितपदांभोजे कुतः संभ्रमः॥ अथ लघुमध्या इ
त्यं॥ किमिति कुटिलितभ्रू श्वेरिशत्ना पैस्त्व मिहकुसुमहेतोः सोह दादाहतास्मि॥ व्रजनरपतिपुत्रेस्तु
लवा कंपं एव मृगनरत्नापि ममसत्रिस्त्र संभवसहो हूमतं उष्यपक्षे पिकविसंप्रदायानुसारेण मालत्याः शरदि माध्याव

51

उ० नी०

५१

मन्तेऽपि तत्वा पुगवत्प्रकाशलक्षणउदयो नास्तीति ॥ २५ ॥ सिचयेन वसनेन ॥ सखीप्रायत्वं सर्वदा हरणे भवत्व
त्वमित्यतः संप्रति सर्वत्रान्वये जपरत्वव्यतिरेकेण न व्यंजयितुं स्वकारिका मदाहरणद्वयमाह ॥ आसामिति ॥ दृष्टो
वारं वारमिति ॥ दृष्टो वारं वारमित्यर्थः ॥ २६ ॥ सख्येनैवेति परस्परमेलनसाहाय्येनैवेत्यर्थः ॥ तथाविधत्वया पुडु
प मज्यते इत्यादिना सखीसौख्येन सौख्यय हक्ष्यते तत्तत्र वल्लभ ज्ञातीयत्वेन सखीसौख्यं शास्त्रे वप्रावेण ग्रह

णम न जित्वलीयप्रियसखि नटकुंजे हन्त जाने कथं वा ॥ अथ लघुमद्वीद्वत्वं ॥ कुंजगेहमवगाह्य माधवं
स्तनमत्र सिचयेन वीजय ॥ फुल्लमिंदुकिरणैः कुमुद्वती कीरकप्रकरमाहराम्यहं ॥ आसां मध्ये भवेत्काचिन्
नायिकात्वे दरा यहा नस्मिन्नन्नायाग्रहा काचित्सख्यसौख्यामिलाषिणी ॥ तत्राद्या यथा ॥ लेखा माहरनीपकुंज
कुहराल्वं चंद्रकाणां मया प्यत्राभ्नाभि तिमद्विरासरभसं सैरा स्वयं प्रस्थिता ॥ तामुन्मुच्य मदीरितां शशिकले
किं चंद्रलेखाशतं चेलेनावृतमन्यदेव दधतीलब्धासि नगृहं ॥ द्वितीया यथा ॥ मां पुष्पाणामवचयमिषात् वृं
दशो मा प्रहे षीर्वृंदारण्येपरमिह भवद्दुःख भीत्या प्रयामि सत्यं सत्यं सुमुखि सखितासौख्यतज्जिनमस्या
त्यपादीयानघा विजयिनः केलिशय्याधिरोहः ॥ अथ नित्यसखी ॥ २६ ॥ सख्येनैव सदा प्रीता नायिकात्वमनपे
क्षणी ॥ भवेन्नित्यसखी सा तु द्विधैकाप्राणकीलघुः आपेक्षिकलघुर्नांच म[illegible] ध्येन्याकाचिदीरिता ॥ यथा २७ ॥

णादितिमन्तव्यं ॥ ननु स्वसुखनिरपेक्षतया शुद्धप्रेमधारिणी यं कथमात्यन्तिकलघुः कथं वा श्रीकृष्णांगसंग
सुखसापेक्षतया नातिशुद्धप्रेमवतीनामन्यासामेतस्याः सकाशाद्दापिक्यं उच्यते न तावदुत्तरातामात्मतत्प्रेम
यं सुखं किन्तु कान्ततत्प्रेमप्रधानमयमेवतत्वप्राप्तमेव ॥ तत्र सति तदप्यनवधायमुख्यसखी द्वारा पतदलृतो

सुखदानं यच्च नहारातसेसरवदानं ततरवलुषथकुत्स्वस्य रवावरणं जातमित्यादिर्कथं एर्वासान्ननतत्सुखं कश्चित्

नप्राप्नं ॥ किन्त्वनास्वादितामृतानां तत्कामत तवज्ञातं ततस्माल्लघुत्वमिति ॥ २७ ॥ प्रथमोदाहरणे स्वयमवाप्नितइतिले

त्वयायत्तु पशुज्पतेमुरजिदंगसंगे सुखंतदेव वकुं जानती स्वयमवाप्नितःशुद्धधीः ॥ मयाकृतविस्तो

भनाप्यधिकचातुरीचिर्थयाकदापिमणिमंजरीनकुरुते भिसारस्पृहा ॥ यथावा ॥ राधारङ्गलसत्वडु

ज्वलकलासंचारणप्रक्रियाचातुर्यान्तरमेवसेवनमहंगोविंदसंप्रार्थये ॥ येनाशेषवधूजनोद्गरमनो

राज्यप्रपंचावधीनोत्सुकोभवदंगसंगमरसेप्यालंवतेमन्मनः ॥ ततद्रूतंयथा ॥ अन्तःप्रविशतिनरवीकुप

तिमेकुंजदेहलीलाना ॥ तदिमंभंगुरितम्रुवमन्तुनयवृंदातवीचंद्र ॥ प्राखर्यमार्दवंचापियथापेक्षि

कं भवेत ॥ तयापिविस्तरभयान्नहिशेषोत्रनेरितः ॥ प्राखर्यादिस्वभावोयंयथायथमुदीरितः देशकाला

दिवैशिष्ठ्येस्यात्स्यापिविपर्ययः ॥ तत्रप्राखर्यस्यविपर्ययोयथा ॥ ३० ॥ ध्वान्तेघोरतमेत्रभीमगणयन्नह

र्ष्यंचधारामयीचंडंचानिलमंडलंसखिहीहहरंतवासोश्रितः ॥ हाक्रोधंविसृजप्रसीदतरसाकंठेगहा

णप्रियंमूर्ध्नायंललितामिधस्तवपदंनत्वाजनोयाचते ॥ मार्दवस्यविपर्ययोयथा ॥ ३१ ॥ गुणस्तवनरू

टतःकुलधीःसखित्वामसोकटाक्षितवतीकथंतदपिनोजमसिमश्रयं ॥ रूषंकुरुकरोषिवेन्मृदुतराय

नयाकृष्णस्यप्राप्तिस्तस्याःसकाशादित्यर्थः ॥ द्वितीयोदाहरणे ॥ उत्तरंप्रधानंप्रपंचोविस्तारः ॥ ध्वान्तेइतितवंडिता

यांश्रीराधायां ॥ ललिताया एव वाक्यं ॥ अत्रश्रीराधायाःक्रोधस्तुललिताभयात्तद्दामयएवज्ञेयः ॥ ३२ गुणस्तवनेतिश्री

राधाविहारविवृतिः

52

॥ उ० नी० ॥
॥ ५२ ॥

कृतोव्याजः कटाक्षितवती कटाक्षशब्देनात्र कटाक्षविषयो लक्ष्यते स च निंदाव्यंजकतयात्र लभ्यते ततश्च ताद्
शकटाक्षविषयीकृतवती त्यर्थः ॥ पद्मायास्तन्नाम्न्याः श्रीचंद्रावलीसख्या उपरि श्लेषेण पद्मानामुपरि ॥ ३९ ॥ हंसतेति सम्यक्
चित्राप्यसौ विधास्यति तिनंदौचितौ हिमधटे वपद्योपरि ॥ इत्थं तु कुर्वती सख्याः सखीर हसि संगता ॥ कृष्णेन
प्रार्थ्यमानापि स्यात्कदापिन संमता ॥ यथा ॥ इत्येनाद्य स्तुहृज्जनस्य रहसि प्राप्ताप्यि ते सत्त्रि धिं किं कंदर्प धनुर्भं
यं करममुंभ्रूयुग्मं छद्मयद्य छसि ॥ प्राणानर्पयिताप्यि संप्रति वरं वृन्दाटवीचंद्र नेन त्वेतामसमापितप्रियस
खी कृत्यानुबंधां तनुं ॥ ४० ॥ मिथः प्रेमगुणोत्कीर्त्तिस्तयोरासक्तिकारिता ॥ अभिसारो द्वयोरेव सख्याः कृष्णे
समर्पणं ॥ नर्माश्वासननेपथ्यं हृदयोद्घाटपाटवं ॥ छिद्रसंवृतिरेतस्याः पत्यादेः परिवंचना शि
क्षा संगमनं काले सेवनं व्यजनादिभिः ॥ तयोर्द्वयोरुपालंभः संदेशप्रेषणं तथा ॥ नायिकाप्राण
संरक्षा प्रयत्नाद्याः सखीक्रियाः ॥ तत्र कृष्णे सखीप्रेमोत्कीर्त्तिर्यथा पद्यावल्यां ॥ ४१ ॥ मुरहर रसाहसग
रिमाकथमिव वाच्यः कुरंगशावाक्ष्याः ॥ खिदार्णव पतितापि प्रेमधुरां तेन सा त्यजति सख्यां ॥ कृष्णे प्रेमो
त्कीर्त्तिर्यथा तत्रैव ॥ ४२ ॥ केलीकलासु कुशला नगरे मुरारे राभीरपंकजदृशः कति वा सन्ति ॥ राधे त्वया
महदकारि तयोपदेषदामोदरस्त्व पि परं परमानुरागः ॥ तत्र तस्या गुणोत्कीर्त्तिर्यथा ॥ ४३ ॥

[illegible] ॥

आसक्तिकारिणी त्यर्थः ॥ सम्यक मनं यस्याः इति विग्रहात् ॥ ४० ॥ द्वयोर्मिथः परस्परा स्मिन्प्रेमगुणो त्कीर्तिः ॥ द्वयोः प्रेमणो गुणस्य
च यथावसरं द्वौ प्रति उत्कर्षेण कथनमित्यर्थः ॥ काले संगमनमित्यभिसारास्तं मेलनमित्यर्थः ॥ कातर इति सर्वत्रयो

नगरे व्रजे व्रजस्थनस्य ग्रामता मतीत्य नगरतामेव हारशालित्वात् । तत्रापि मुरारेरिति तस्य विशिष्टतामुक्ता अत्र
तजेत्पत्र ह्रियम वापपद्याल्पपीति वा पाठः ॥ पद्मा याः लक्ष्म्या आली तत्र तत्र तत्र प्रकाशभेदेन श्रेण्यपि ॥ पद्मा ॥
त्रिनिंदन्निज मिंदिराव पुर वेक्ष्य पद्यस्याः श्रियं विचार्य गुणेप्यचातुरीमचक्षत जाचलत्तां गता । अथ राधेनैनतया
विनाजगति कानुरूपास्तिते परं परमदुर्लभामिलतु कस्य सामे सखी । तस्याः तस्या गुणो कीर्ति यथा ललित
माधवे । महेंद्रमणिमंडलीमधुरिम विडंबिद्देहद्युति व्रजेंद्रकुलनंदनः स्फुरति कोपि नव्यो युवा सखि
स्थिरकुलांगनानिकरनीविबंधार्गलच्छिदाकरणकौतुकी जयति यस्य वंशीध्वनिः । कृष्णसख्या आ
सक्तिकारिता यथा विदग्धमाधवे । सासौरभोर्मिपरिदिग्धदिगंतरापि बंध्यं जनुः सुतनु गंधफली
विभर्ति । राधे न विभ्रमभरः क्रियते यदंके कामं निपीतमधुना मधुसूदनेन ॥ तस्याः तस्याः सक्तिका
रिता यथा । यद्येतस्या वरपरिमलाद्य विभ्वोत्सवायां नत्वं कृष्णभ्रमररमसे राधिकामल्लिका
यां । अर्थः कोवानवनतरुणीमोद्रासि न स्तेन नः स्यात् वृंदाटव्यामिह विहरणप्रक्रियाचातुरीभिः
कृष्णस्याभिसारणं यथा ७७ अवरुद्धस्य धाम्नः वे भवं विनुदन्नो सखि सर्वतोमुखे रह कृष्णं घनं प्रगल्भतं
ललिता प्रावृडियं समागता सख्या अभिसारणं यथा श्रीगीतगोविंदे । त्वद्वाम्येन समं समग्रमधु
पद्मा पालन्नाम्नापोपान्नात्तोचं द्राक्षल्पपि । कंसेतिकर्मणि संबंधविवक्षा । माषाणामष्टीयादितिमाषा
प्रयोगादेः परंभस्म दूरगात्वयि मिलिलेन्ने मे ए सखीनि तपाणा नरं सवेनो सख्वजलं विनुदंतं क्षिपतं । पक्षेमुखं

53

उ०ली
५३

सर्वतो मुदत्तंचालयं नंतदिदं रूपकंतुश्रीराधामानिदाघ द्रूनलतारूपत्वं धनयति घनं प्रगल्भ तंललिता
प्राचूडियं समागता ॥ ४५ ॥ पदंतरमुपास्तितुमितिप्रतीपमानो त्प्रेक्षा ॥ यदुक्तं भवेत्संभावनोत्प्रेक्षाप्रकृत
स्यपरात्मना वाच्याप्रतीयमाना सा प्रथमं द्विधामता ॥ वाच्येवादेः प्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनरिति ॥ किंचनेतो
नातिग्मांशुरस्तंगतो गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सांद्रतां ॥ कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दी
र्घा मदभ्यर्थना तन्मुग्धे विफलं विलंबनमसौ रम्योभिसारक्षणः ॥ कृष्णे सख्याः समर्पणं यथा ॥ ४५ ॥ यद
न्तरमुपासितुं कमलयोनिमी जगुर्णा यदृंगमुपसेवितुं तरुणिमापि चक्रे तपः ॥ नवप्रणयमाधुरीप्रम
दमेदुरेयं सखी मयाद्य भवतः करे सुरहरोपहारीकृता ॥ मर्म यथा विदग्धमाधवे ॥ ४६ ॥ देहं ते मुव
नान्तरालविरलछायाविलासास्पदं मा कौतूहलचंचलाक्षि लतिकाजाले प्रवेशं कृथाः ॥ नम्राम
जनतुंजमंजुलरुचिः कुंजेचरी देवताकानां कान्तिभिरंकितामिह वने निःशंकमाकर्षति ॥ आश्वासनं
यथा ॥ ४७ ॥ मागाः क्लमम सखि मुकुन्दं वृषभानुपुत्रि मान्तु प्रतीहि चिरमाचलचंक्रमोत्कं आनंदयन्नपनमु
दुरधेनुधूलिध्वान्तं विधूपविधुरेषपरोजिहीते ॥ नेपथ्यं यथा ॥ ४८ ॥ भाले मया ते मृगनाभिनासौ पत्र
भंगीस्तिविरच्यमानाः ॥ सविंदुरूपेण यतन्वमं मांबुलुष्टो हरेर्वक्त्ररुचिं तनोतु ॥ हृदयोद्घाटपास्वयथा ॥ ४९ ॥२३॥
द्यानमाक्षिप्यते लोकानिशयसंपन्ने वं र्णनारूपं हि तदिति ईजपेजन्तिस्म ॥ चिरलछायायाः दुर्लभकान्ताः ॥ ४ ॥
भुरोजिहीते उदयं प्राप्स्यति ॥ यावत्सुरानिपानयोर्लेदिति पुरायोगे भवति लट् ॥ ५० ॥ हरेर्वक्रूरुचिं तनोतितिवेव

अस्मिन्गोकुले का विवोढरि मन्नेरिरज्यते न कापीति तस्याः संकोचं विधूय हृदयोद्घाटनार्थमेवातिव्यापिनीयं
मोक्तिः वस्तुतस्तु प्रायिकतामात्रमभिप्रेतं । इयं विवोढर्य्यरतिरूपा वीथिः पद्धतिस्त्वयैव नक्षुण्णा न चरणपातदलि
ता कृतात्वमानचलितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ वयःसौन्दर्य्यं च कर्त्तृ जिहीते गच्छति । तदासे च नकं त. प्रेनोत्संतोयप्युद्दश
नात् । परिणेतावि वोढा परिणेतोष्ठः एकेति एवं व्रजकुलश इदस्या योग्यानामेव तस्या नायक हृणेनात्यर्थ्यं चो

तथ्यं वदाघनहि संकुचपंकजाभं इंद्रदृशोरिह किशोरि निमीलयन्ती । कारज्यते साविविवोढरि गोकु
लेऽस्मिन्नक्षुण्णा न वीथिरियमेकिकया त्वयैव ॥ यथावा ॥ ४९ ॥ वयस्ते साम्राज्यसखि वितनुते पुष्पधनु
षा जिहीते सौन्दर्य्यं त्रिभुवनदृगासेचनकतां ॥ नदासे प्योचित्यं वहति परिणेतापि रणतस्त्वमि का
हो दग्धेव तविमुषितासि व्रजकुले ॥ छिद्रसंवृत्तिर्यथा विदग्धमाधवे ॥ ५० ॥ मुदा क्षिप्तैः पर्वौन्तराले
हदृष्ट्यामिथ्येवज्ञिभिः पयःपूरैः पीतीकृत मतिहरिद्राद्रवमयैः । दुकूलं दोर्मूले परिपरि दधानां
यसखी कथं राधा माय्येकुटिलि नहगजं कल्पयसि ॥ पत्यादेः परिवञ्चना यथा ॥ ५१ ॥ रूपामांगः पहुरे
वकमेणि वदुर्गगैस्य शिष्योमयाराधामर्च्चयितुं प्रगे दिनकरं सद्यस्वयं प्रापितः ॥ तेनाभीरपयस्त्व

जनीयं हे हा दग्धे विमुषितासि हरिजनिधिरसि स्वयं प्राप्त श्रीकृष्णं हणि तवत्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पीतवस्त्रं कदाप परि
दधानायां श्रीराधायां तद्दकस्मात्परिहितं दृष्ट्वा पूर्व्वं पूर्व्वं संदेहानुसारेण श्रीकृष्णवस्त्रं जया वितर्कयन्तीं वाह्य कमन्द
दृषि श्रीराधाश्वश्रूं मन्यां तत्र यन्ती श्रीराधा सख्याह । मुदा क्षिप्तैरिति । दोरं तदालहृति वा सन्नवते पिहितो मूले पर्य्य

क्रोडे वस्त्रं कृत्न तया प्रतिपाद्येव वस्त्रेतस्य जिह्मास्येनयाव
त्र नार्य्यमनादरोपि सूचितः ॥ ५१ ॥

उ०नी० ॥ ५५ ॥

ष्पाम्भोजगरन्ति ललितानाम्नीकुसुमपल्लपतिः ॥ अर्चमि तु मिति हेतुणिंजनं राधामितिप्रयोज्यकर्तुः कर्म्मत्वं केचित्
माद्यर्थो दन्यत्रापि तस्य स्वीकारात ॥ प्रगे प्रातःकाले ॥ हे अभीरेति ॥ श्रीराधायाः पतिमन्यं प्रति संबोधनं त्वंगा कुञ्जा

गागमय गां कुंजंबाप नटु · प्रियां पिंगाक्षी मरुणाम हं तु करवाणि एभिः सरोजैः स्रजं ॥ शिक्षा यथा ॥ ५२ ॥ त्व
मीरय समीरणं वरसरोजवल्लीदले विधेहि सखि मन्थरं चरणपद्मसंवाहनं ॥ मुखे घटय वीटिकामवहेलया
कुरु रिणी हरेरिति नवांगनाप्रणयिनीपदं विन्दति ॥ यथा वा ॥ कुर्वीथाः परमादरं प्रियसख्यं गेसदा प्रेयसः को
मं तस्य हरस्य संवृत्ति विधौ निर्वंधमार्गी कुरु ॥ मन्येतनत्त्वदसंमतेसखि निजाभीष्टेपि क्रूत्वे कथाः ॥ प्राप्यते
वमनर्गलोपि स हरिस्तूर्णं तवाधीनतां ॥ अथ कान्तसंगमनं यथा ॥ ५३ ॥ नास्तुरीय विरहज्वलमविंड्ढे
लोचनोत्पलदृग्मरालि ॥ राधिकाकुमुदिनी विधुने यं संमनक्ति ललितोत्तरसंध्या ॥ अथ ध्वजनादि
नासेवा यथा ॥ ५४ ॥ चामरीकृत तल्लतानच्चमरीका कुंजधाम्नि ललितालु लितांगी ॥ स्विद्यदाकृतमवी
जयदेनां पेतु षीमय हरोर सिराधां ॥ अथ तयोर्द्वयोरुपालम्भः ॥ तत्र हरेरुपालंभो यथा ॥ सोमप्रतिरूप
नीयनिर्भरं शारदार्कद्रवरागमयतः ॥ त्वं भजनस्य पदितीव्रतां कुतः प्रतनाईनटुनो षि मे सखी ॥ सख्या
उपालंभो यथा ॥ विपक्षे दक्षिणं प्रणयासि परं केलि कुन्तके मकुन्देनारच्ये कलयसि ध्रुवं पशुभरं

पय आगमप श्चानय ॥ पिंगाक्षीमरुणामिति कपिला विशेषत्वं गमयति ॥ अतएव पतंगस्य सख्यस्य प्रियां ॥ ५२ ॥
तमीरयेत्यादि द्वयं प्रायो नवोढाविषयं गम्यते ॥ अवहेलया समन्तात तवेंड पिता ॥ ५३ ॥ पक्षे भ्रमराः चूर्णकुन्तला ॥ ५४ ॥

प्रमोदाणीपतिर्यमः ॥ ५१ ॥ दिव्यंशपथं वेणोकीचके ॥ माधवीनाम्नी ता मायान्तं वदति शपथं कुर्वती छद्मवादे

मुग्धेवाभ्यस्यन्ती सहचरि सदा मंजुलकलां कुतो मौग्ध्येन त्वं समयमनभिज्ञेगमयसि ॥ अथ सन्देशप्रे

षणं यथा हंसदूते त्वया गोष्ठी निल्लककिलत चेद्विस्मृतमिदं न तूर्णं धूमोर्णापतिरपि विधत्ते यदि कथां अहे

र्देदं वृन्दावनकुसुमपाली परिमल्ले दुराली कं शोकास्पदमथ कथं नेष्यति सखी ॥ अथ नायिकाप्राण

संरक्षाप्रवृत्तः ॥ ५६ ॥ त्वामायान्तं कथयति मृषा कुर्वती दिव्यमुग्रं नूच्छैरं भेतव मणिमयीं दर्शय

त्याशु मूर्त्तिं ॥ वन्ये वेणोध्वनति मरुता कर्णरोधं विधत्ते रक्षसस्याः कथमपि तनुं माधवी या दवेन्द्र

अथासाम परः कोपि विशेषः पुनरुच्यते ॥ असमं च समं चेति स्नेहं सख्यः स्वपक्षगाः ॥ तत्र यूथाधि

पायां च वहन्त्यो द्विविधा मताः ॥ तत्रासमस्नेहाः ॥ ५७ ॥ अधिकं प्रियसख्यास्तु हरौ तस्यात स्नथा वह

न्यः स्नेहमसमस्नेहास्तु द्विविधामताः ॥ तत्र हरौ स्नेहाधिकाः ॥ अहं हरेरिति स्वान्ते गूढामभिमति

गताः ॥ अन्यत्र कापनासन्नत्या स्वेष्टा यूथेश्वरी श्रिताः ॥ मनागेवाधिकं स्नेहं वहन्त्यस्तत्र माधवे ॥ नर्द

स्यादिरताश्चेमा हरौ स्नेहाधिका मताः ॥ यथा ॥ ५८ ॥ न मे चेतस्यन्यद्वहसि पुनरन्यत् कथमपि स्थवीयान्मा

नं स्नेसखि विमयि सुरवं नप्रथयति ॥ रवेस्तापेन वक्षश्राणमुदयतायेन जनितो वकारे वक्रे नु छविशवलिमा

मां ग्लपयति ॥ यथा वा ॥ सुरकुलमखिलं प्राणमयमजेकाप्र वरमर्म वरमर्त्ये ये वरांगि मुहुरभिमतसेव्या

चेति वा पाठः ॥ ५७ ॥ तातो हरेः ॥ ५८ ॥ मम चेतस्यन्यद्वहसि पुनरन्यदिति । कथमपि न स्यात् । किन्तु द्वयोरेकमेवेत्यर्थः ॥ न

देव कस्यचेत्याकांक्षायामाह स्पर्धीपतिनि निस्पृत्तस्पस्पर्धवादे

55

उ० नी० ॥ श्रीकृष्णेन दिनांशाणवक्तृन्द्राद्वाराहूतायां स्वप्रियसख्यां च ललनयुक्तालाभेन राआगमे जाते प्रियसंखी प्रत्याचष्टे
॥ ५५ ॥ विरमत्विति प्राहृषेण्या प्राहृषि भवा ॥ ६० ॥ यत्र श्रीराधासख्योः श्रीहरिप्राणपानंदसम्पत्तिरनन्तभावं प्राप्नोति ॥ ६१ ॥ याः
पूर्वमित्यादिना प्राणसखश्चेत्यादिकाः प्रोक्तास्तेयाश्च पूर्वं सख्यादय उक्तास्तास्तथा सं ज्ञात्वयं श्रीकृष्णेनैव स्वप्रे
यसी प्रेमतारतम्यात प्रीणताकृतास्ति पूर्वं शाभिस्तु श्रीकृष्णस्नेहाधिकारे वबद्धमन्यन्ते ॥ यथा प्रेयसीभिर्ध

यथाहं सुवल्लसखं स्तुरवमाभिराधिकां च ॥ याः पूर्वं सख्यस्त्युक्तास्तास्तु स्नेहाधिका हरौ ॥ अथ प्रि
यसखीः स्नेहाधिकाः ॥ तदीयभिमानिन्यो याः स्नेहं सर्वदाश्रिताः सखीमत्याधिकं कृष्णात्सखी
स्नेहाधिकास्तु ताः ॥ यथा ॥ ५९ ॥ विरमतु नववृन्दे इत्यभातुर्यचर्या सहचुरि विनिवृत्य ब्रूहि गोष्ठेन्द्र
सूनुं ॥ विषमविषधरेयं शर्वरी प्राहृषेण्या कथमिह गिरिकुं[...] भीरुरेषा प्रहेया ॥ यथा वा ॥ ६० ॥ वय
मिदमनुभूय शिक्षयामः कुरु च तरे सहराधये वसखं प्रियसहचरि यत्र बाढमन्ता भवति हरि
प्रणयप्रमोदलक्ष्मीः ॥ ६१ ॥ याः पूर्वं प्राणसख्यश्च नित्यसख्यश्च कीर्तिताः ॥ सखीस्नेहाधिकास्ते या
स्ता एवात्र मनीषिभिः ॥ ६२ ॥ अथ समस्नेहाः ॥ कृष्णे स्वप्रियसख्यां च वहन्त्यः कमपि स्फुटं ॥ स्नेहमस्म
नताधिकं समस्नेहास्तु भूरिशः ॥ ६३ ॥
ननन्तन्वामस्तु सखि विष्णुश्रीकृष्णेन प्रेयसीघनुकूलाः प्रियनर्मस
सखीं वबद्धमन्यन्ते ॥ तद्वदिति ॥ ६२ ॥ कृष्णेस्वप्रियसख्यां चेत्यत्र ॥ सखीविशेषाणामुभयत्रापि स्नेहस्यतुल्यता
रतम्यं ज्ञेयं ॥ अत एव परां काष्ठां प्राप्तेन स्नेहेनलालितादिष्वाधिक्यमुक्तं ॥ ६३ ॥ ऽऽ ॥ ऽऽऽ ॥ ऽऽऽ ॥ ऽऽऽऽ ॥

॥ ५५ ॥

विना कृष्णमिति निर्माल्ये न्यासत्वां श्रीराधायां वा मां निर्माल्यसत्वां श्रीराधायां वा मां सखी प्रति समस्त्रिग्धावाक्यं क्षणंहुहे
उत्सवशेखरके ॥ ३४ ॥ राधाया वयमिति स्त्रीत्वादि सामेनेत्यादन्तरेव प्रवेशात् । एवं हरौ स्नेहाधिकानामपि ज्ञेयं ॥ इ
ति सखीविशेषविवृतिः ॥ १ ॥ अथ सर्वासामेव व्रजसुभ्रुवां भेदान्तराण्याह ॥ २ ॥ सुहृत्पक्षो भवेदित्यत्र पतङ्कि

यथा ॥ विना कृष्णं राधा व्यथयति समन्तान्मम मनो विना राधां कृष्णोऽप्यहह सखि मां विक्लवयति ॥ जनिः
सा मे माभूत् क्षणमपि न यत्र क्षणदुहोर्युगेनाक्ष्णोर्लिह्यां युगपदनयोर्वक्त्रशशिनौ ॥ ३४ ॥ तुल्यप्रमाणकं
प्रेम वहन्त्योऽपि द्वयोरिमाः ॥ राधाया वयमित्युच्चैरभिमानमुपाश्रिताः ॥ परमप्रेष्ठसख्यश्च प्रियसख्यश्च प्रि
यसख्यश्च ता मताः ॥ इति सखीविशेषाः ॥ आसां चतुर्विधो भेदः सर्वासां व्रजसुभ्रुवां स्यात्स्वपक्षः
सुहृत्पक्षस्तटस्थः प्रतिपक्षकः ॥ सुहृत्पक्षतटस्थौ तु प्रासंगिकतयोदितौ ॥ द्वौ स्वपक्षविपक्षौ भेदावेव रस
प्रदौ ॥ प्रोक्तस्तत्र स्वपक्षस्य विशेषः पूर्वमेव हि ॥ सुहृत्पक्षादिभेदानां दिगेव किल दर्श्यते ॥ तत्र सुहृत्पक्षः ॥ २
सुहृत्पक्षो भवेदिष्टसाधकोऽनिष्टबाधकः ॥ तत्रेष्टसाधकत्वं यथा ॥ ३ ॥ अद्य कर्णय मद्गिरं परिजनैरेभिः समं
श्यामस्तेन राधायास्त्वयि सौहृदं सखि जगच्चित्रीयते ॥ उल्लासाद्भवदागमाय यदनिशं नस्योगरागस्तया
सार्द्रं श्वेद्रुकशेखरस्य समये चन्द्रान्वितः ॥ अनिष्टबाधकत्वं यथा ॥ ४ ॥ गर्भे मृदजनस्य सर्वं उतिमति र्भेऽरी

ऽग्निद्वेष्टसाधकत्वादिकं ज्ञेयं ॥ कान्तेऽस्मि तु सख्यमेवापद्येतेति ॥ यद्वा ॥ नन्दीतमात्रं सौहृद्यत्तु क्षणमित्यर्थः ॥ गाढ
प्रणयादिकं त्वधिकं सख्यमेवमन्तव्यं ॥ ३ ॥ कंकसेखरस्येति नादर्थेऽपि संबंधमात्रे षष्ठी ॥ चन्द्रान्वितः कर्पूरयुक्तः ॥ ४

56

॥उ०ली०॥ गर्भिरिति जटिलानाम्न्यावृद्धायावञ्चनं वैहासिकइति नास्ति तत्र वयोर्भावान्तरं॥ किन्तु विहसनमात्रमिति भावः
॥५६॥ स स्वैरं वटराजधामनि वधूं प्रत्याययन्मायया मा मा श्वेत्याक्षुभितो करोतिय दियंगेहे मम श्वा जानत इति तु पाठान्तरं अ
वतु नासूयन स्वल्लकुल्यायमोहितान्तस्य माययेत्यत्रोपजीव्यमस्ति॥ २ विपक्षस्य सुहृत्पक्ष इति विपक्षेसौहृद्यमा
त्रपरिग्रहात् द्दाय मर्मास्पर्शोन्नतद्वृत्तीर्ष्यादिकं तद्दाय विपक्षे भजतीति तटस्थ एवस्यादिति भावः॥ ९ मिथोद्वेषि

मृत्तेमुग्धा किं गन्तास्मितवोदितेवल्लवती श्यामे प्रतीतिर्मम॥ निर्व्याजं वटराजरोधसि वधूर्वेषक्रियो
च्छ्रासिनाकं सादिः सुवल्लेन गोष्ठनगरी वैहासिकः क्रीडति॥ अथ तटस्थः॥ २ यो विपक्षस्तु हृत्पक्षः स त
टस्थ इहोच्यते॥ यथा॥ रविंदंन व्यसनेन तेनो विवहसेनोल्लासमस्याः शुभे दोषाणां प्रकीर्टीकृतो न हि घिषंध
त्से गुणानामपि॥ अव्याक्षिप्तमनोगतिः सुवदने द्वेषेण रागेण च त्वं श्यामे मुनिवृत्तिरत्र सततं नंचद्राव
लो दृश्यमे॥ अथ विपक्षः॥ ६ मिथोद्वेषी विपक्षः स्यादिष्टहानिष्टकारकः॥ तत्रेष्टहंतत्वं यथा॥ ७ राधेत्व
त्पदवीनिवेशितदृशं कुंजे हरिं जानती पद्मा तत्र निनाय हन्त कुटिलाचं द्रावली छद्मना॥ इत्याकर्ण्य
कुन्दसाम्स्ववत्ततः स्नज्ञातया घ स्थितादृष्ट्वानीतपटीं तेनोनरिल्लयाप्रातर्गत्या तर्जित॥ अनिष्टकारित्वं यथा॥ ८

जनोमिथोविपक्षः स्यादित्यर्थः॥ सचेष्टहानिष्टकारकश्चस्यात्॥ ७॥ नीलपट्याश्वेंधकाराभिसारत्तक्षणात्वा
दभिसारवन्तोग्रेस्तत्वात्वात्रु सतर्कयातयातर्जितेतिगम्यते॥ स्तज्ञेभ विष्यत्पाधिप्राणालीभिरनेष्यतस्वसद
नं चेत्ते पमद्य प्रगेगेइति तु पाठान्तरं॥ अत्र प्रगेइत्यव्ययं प्रातरर्थोपेत्यर्थः॥ ८॥ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

॥५६॥

कुतः पद्मे पुत्रि दशमिलयादम्बजटिलेव धूर्ह्रिष्टाङ्कनुरविगिरहे हरनरतः ॥ चिरं नयात्येषा कथमिव चिरं कौ इति हरिः प्र
श्यात्येवं रुद्वात्वदुपगति मुञ्चेर्मगयते इति पाठान्तरं ॥ दृष्टेति द्वयस्य स्वरभेदेन प्रश्नोत्तरा ९ ॥ प्राग्नाग हमित्यन्वयः गे हं प्रा
प्य करोति पश्चपलत्तितेति पाठान्तरं ॥ १० कचपक्षं कचसमूहं ॥ पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलया र्थाः कचात्पमरः नीलपवि

कुतः पद्मे पुत्रि क्षितिधरजरादंवजटिलेव धूर्ह्रिष्टा दृष्टाङ्कनुर विनिकेतस्य पुरतः ॥ चिरं नायात्येषा कथमि
व निरुद्धात्र हरिणा नवाध्वानं पश्यत्य हह भवती धावत्तु रुषा ॥ छद्मेर्षा चापल्ला स्यामत्सरामर्ष गर्वितं सक्ति
प्रायुक्तिचेष्टभिः प्रतिपक्षसखीष्विदं ॥ नत्रमप्रयथा ॥ ९ ॥ स्त्वाकीचकमद्रिमूर्द्धि पशचरणामंच दृष्टा बुद्धे धार्व
त्वत्यधियः कथं त्वमपि धिग्धीराधिकं धावसि द्रुतमुच्चैरन्तोत्तरेण नरत्ला ॥ प्रस्याप्यप्र ग्राम सो प्राप्ताप श्पग
हं करोतित्वत्तितारा धाप्रयाणे त्वरां ॥ श्रयेर्षा ॥ १० ॥ उद्धरकुटिलं कचपक्षं दे विदर्शयसि किं वनमालां ॥ नी
लयष्टिवद मं मदलिन्देलोक पालि वनमालिनमेव ॥ यथा वा ॥ ११ ॥ निर्वं धप्रवणेन कंसरिपुणा प्रागर्थमा
णोपियः प्राप्तं दोषमवेक्ष्य नायकमणेन सखी कृत्तो मृन्मया ॥ हारः यं प्रति सोयमेव विषमो त्वज्ञे ह्लल ध्वस्त्व
या द्राधिष्ठोप्युरगक्ष्मतां गुत्तिनिभोड्ड्रशः सखित्यज्यतां ॥ श्रयचापल्ले ॥ १२ ॥ नात्मानं व्ययय दृश्यानि कुंजमध्ये
स्वच्छो तिष्ठुति मिहकुर्वन्तो सरागं ॥ कृष्णाभ्रे गिरिवरसंगते वरूपा सोमाभाविलसितमत्र विद्युद्देव ॥ भ्रसपा ॥ १३ ॥

वदित्यादिकमीर्ष्ये यामि ध्येवोक्तं यया कुटिलमित्यपि दोषत्वेनारोपितं ॥ ११ ॥ प्राज्यं प्रचुरं पागं तरं तु प्राज्यं दोषमवे
क्ष्य रत्नतनि करे स्वेहान्मम व्यर्पितः ॥ हारः स्वामि विपत्ति कृतस्थितिरसौ त्वं द्युक्तेति दृशं ॥ १२ ॥ सोमाभा नाम्नी विद्युद्देवा

57

॥उ०ली०॥ ॥५७॥

त्रविलसि तुमनुरूपेत्यन्वयः॥ कृष्णाङ्कं न भसि विराजितुं मकुः सासौ मा भापरमनुरूपतां प्रयातीति पाठान्तरं
१३॥ प्रकृतिलडहा स्वभावेन सुन्दरी॥१४॥ अवरयाऽधमया स्वज्ञाय हा हृदयमुरू नूत्ने मणिसरैः स्वजाकृष्णेनेयमि
निमाभः॥१५॥ विभ्राणितं दत्तं॥१६॥ गर्वितं गर्वः॥ अस्य सामान्यतो लक्षणमभ्यसहेलनं गर्वरति॥१०॥ अस्फुट

पङ्क्तं डीरे तव सहचरी तां उवं स्वाभ्रतानीत पञ्चेशे व्यास मजनि न तत्कस्य विस्मायनाय॥ साचेन्न नीश
कृति लडहा शिक्षिता चाभ विष्यन्मन्ये सर्वं जगदर्पितमश्रेष्ठ्यऽमोहयिष्यन्॥ मत्सरः॥१४॥ अल्ल
चक्रे राधा हृदयमुरुहारेण हारिणा स्वजा धूर्ते नेयं न वन्तुक वरश्रीरवरया॥ मनो हंसातीतं मुनिवद
वि कल्पं च दधती तथापि त्वं मुग्धेन विपिन दिनो दारिद्रमसि॥ अमर्षः॥१५॥ स्फुटद्विरिव कोरकैरक्तघुमिश्र
गुंजाफलैर्मया द्यविरच्य प्ययन्मुरहराय विभ्राणितं॥ तपात्र सखि राधिका अवसि वीक्ष्य न तकुण्डलं
मनः स्वमुदया रिपत्त दति स्ताघवायेवनः॥ गर्वितं॥१६॥ अहंकारो भिमानश्च दर्पउड्डसितं तथा मदरू
ढत्वमित्येषा गर्वः कोदा निगद्यते॥ तत्राहंकारः॥ अहंकारः पराक्षेपः स्वपक्ष गुणवर्णनात्॥ यथा॥१७
आकाशेरू चिल्लवमिन्द्रनीलशोभे सोमाभजनयतिताव दस्फुटश्रीः॥ नेत्राणं तिमिरहरावरेण दी
प्तिः सामावन्न हि वृषभानुजाभ्युदेति॥ अभिमानो निजप्रेमोत्कर्षख्यानं तु भंगिनः॥१८॥

श्रीरितिन चिद्यते स्फुटाश्रीर्यतः सा सर्वोत्तमश्रीरपीत्यर्थः॥ तथापि संदिग्धार्थं जयोक्तिरहंकारेणैव॥ लवपदोक्ति
रपि नैनेव॥ आसम्यकुकाशतस्या काशपदेन तु श्रीकृष्ण एव विवक्षितः॥ आकाशेरू चिमपि नीलरत्नशोभे सोमाभाजन

॥२८॥

नवैति ॥ कृष्णे यः स्वपक्षस्य प्रेमा तस्याख्यानं पद्येत्यर्थः ॥ अतः पूर्वमपि निजपदेन स्वपक्ष एवोक्तः ॥ त्वं धीरधीरिति
तत्प्रस्तावमात्रं निंदितास्वयं यत्प्रस्तुतं तत्तु खलु गोणरसेषु हासादीनामिव स्यापि नमावृत्य गर्वस्योदयादिति
नेयं ॥ रम्यो यमव्यक्तशब्दानुकरणमुल्लनद्देशाइलेन जलपतनवाची देशी यः प्रवृत्तरम्यः स्तनसंगवांछयेति
न हत्य ततन सामान्येपि प्रयुक्तमिति तत्र रम्यसंबंधिनि कदम्बे ॥ उदिते कथितेनेतदिदं तु तया कृतं यत् किंचिन्न तत

तत्र कृष्णे स्वपक्षप्रेमाख्यानं यथा ॥ त्वं धीरधीः फणिहृदे हरिरंगगाथां निष्कंपमेव यदियं गदितुं प्र
वृत्ता ॥ तत्रानुवर्णिकतमाप्युदिते कदम्बे वक्षः पिनष्टि रुदती नरलास सखी मे ॥२०॥ स्वपक्षे कृष्णप्रे
माख्यानं ॥ धन्यासि कृष्णकरकल्पितपत्रवल्लीरम्यास्ति का विहरसे मदमन्थरांगी ॥ हा त्वं विना
स्मि कलितेन ललितेन मुखेन्दो जाड्यं स यात्यखिलशिल्पधुरंधरोपि ॥ दर्पः ॥ गर्वमाचक्षते दर्पं वि
हारोत्कर्षसूचकं यथा ॥२१॥ विघ्नः पुष्पवती शिखामलिम्लिहुल्लामे वहम्मेय यानीयनेत्रशरदिंदु
धामधवलाः स्वापोत्तवेनक्षपाः ॥ कोयं नः फलति स्म कर्मविटपी वृन्दाटवीकंदरे श्यामः
कोपि करी करोति हृदये न्मादेन निद्राक्षयं उद्धसितं ॥ उपहासो विपक्षस्य साक्षादुद्धसितं भवेत यथा ॥२२॥

प्रस्तावमावत्तं लेखे स्वपाविस्तायैव प्रोक्तं तस्या अपि सर्वातिक्रमि प्रेमाणं श्रीव्रजदेवीनामेकनरत्वात् ॥२०॥ स्वप
क्ष इति पूर्ववद्व्याख्येयं ॥ अलिकं ललाटं ॥२१॥ कोपि हृदये न्मादेन निद्राक्षयं करोतीति त्वप्रमिव प्रकटं यज्जागर
एव गूढं जल्पने ॥ यत्र श्यामपदेन श्रीकृष्ण एवाक्रूर इति ॥२२॥

वागुरामरुगवंधती ॥ २३ ॥ जगत्यां जंघालो वेगवत्तरः कीर्तिध्वजो यस्याः कुल्यायाः कुली नायाः कृपणावलीषु युष्मद्दि
धाम्नि ॥ २४ ॥ गोविन्देन मत्र्याहितमर्पितं पदे गोविंदस्य मत्र्याहितं द्वेषयो मंडनं यस्याः ॥ विधुरतादुःखितं ॥ पक्षे विधोः श्री
कृष्ण स्मरतं तस्याः सस्यवावाष्पिप्रयसद्गेनाप्युज्झितात्पन्ना ॥ श्रनल्पकलावद्गुकला ॥ वयसोद्य नोरुचिं ॥ पक्षे श्रनल्प

नो द्वेर्निश्वसिहि प्रसीद परमे मुंच यद्गृहं दुर्लभे ग्लानिं ते सद्वीवीक्ष्य हन्त कृपयामश्चिन्तमुत्तामयति
वक्षः यश्यविभंगुरे त्रललितागवाग्वागुराडम्बरे ज्ञानीतेन किल स्वमेव सरले श्यामः कुरंगीपतिः सदः मे
वाद्युत्कर्षक कृर्वी मद्द्रुत्पभिधीयते ॥ यथा ॥ जगति ललितैर्नि धम्माय यंस्तुगंधिभिरद्भुतैरविरविरतंया
भिः पुष्पैरमीभिरूपास्यते ॥ वनविधिवशाज्जातं वन्यस्त्रनिव्यसनं तयाद्दत्तमपि ननः कात्यापन्न पृथा
परिशिष्यते ॥ ऊर्द्धत्वं ॥ स्पर्शस्योत्कृष्टतारव्यानमोद्भत्पमितिकीर्त्यते ॥ यथा २३ ॥ कस्ता वद्धनमंडले स्सतो
नेगां घर्विकास्पर्द्धतां साईहनोजनेन येन जगती जंघाल कीर्ति ध्वजा ॥ कुल्यायाः कृपणावलीषु कृपया
कामं द्रवच्चेतनश्लोयस्याः प्रेरणयाक्षणं भवति वः पश्चे निषेव्यो हरिः ॥ किंच ॥ श्लिष्टेक्तिस्त्र कचिन्तासंतिंदा
गर्भोपनायते ॥ २४ यथा २४ ॥ गोविंदाहितमंडनाविधुरतावाप्तिप्रसंगोज्झितादश्रानल्पकलावयो
द्यनरुचिं तन्वामुद्गस्तन्वती ॥ सर्वानुत्तमसाधुतापद कृतिर्भव्येभवत्याः सखीनासो भाग्यभरानकं द्दा
पिविरतिं प्राप्तो तिसो द्दामिनी ॥ यथा ॥ २५ ॥

कल्लोदक्षा ॥ श्रयो द्यनरुचिं तो द्दुरकान्तिं ॥ श्रनुत्तमं त्वं सर्वोत्तमत्वं ॥ प
क्षे उत्तमनारीहितत्वं ॥ श्रसौ भवत्याः सखी पक्षे श्रसो भाग्यभरान्नद्दोर्भाग्यातिशयान्न ॥ सौ छामिनीनाम्नी ॥ २५ ॥

विनोदो विलासः पक्षे दूरीकरणं ॥ विलक्षणा परमाश्चर्य्या गतिक्रिया अंगचालनक्रिया तया विचलिता अंगस
हाराणां च स्थितिर्नैश्चल्यं यस्याः ॥ पक्षे विगतसंगीतोक्तलक्षणा या गतिक्रिया स्वच्छंदांगचालनरूपक्रिया तया वि
चलिता स्थानभ्रष्टा अंगहारा संगचालनसौष्ठवानां स्थितिर्मर्यादा यस्याः हरितालंधातुविशेषः पक्षे हरेर्ला
लसेन वादितः कलक्रियामानमयशब्दः ॥ द्युतिः कान्तिः । पक्षे क्रीडा आत्मनो देहस्य ऊर्जितैः शिक्षामयशक्तिविशे

समस्तजनलोचनोत्सवविनोददानिष्पादिनी विलक्षणगतिक्रियाविचलितांगहारस्थितिर्निरस्पहरितालजंधु
नितरंगमात्मोर्जितैः ॥ सखी नटति ते रसस्खलितनमत्र रेवलावती ॥ यास्तु यूथाधिनाथाः सुःसाक्षाल्लक्ष्मीलताः
स्फुटं ॥ विपक्षाय स्वगांभीर्य्यमर्य्यादादिगुणोदयात् ॥ यथा २६ ॥ विपक्षरमणीसखीपि श्रुनितोरुगर्वच्छटां
विलोक्य किलमंगलाविरलहासफेनीज्वलं ॥ नतानतमनाकुलं विनयनिर्झरं येन सा निजेन रसिमजि
तासदिल्लजिता विव्यथे ॥ विपक्षयूथनाथायाः पुरतः प्रकटं नहि ॥ जल्पन्ति लघवः सेर्ष्यं प्रायशः प्रखरा
अपि ॥ यथा २७ ॥ दिष्ट्याद्य स्मरतो मद्गुर्क्कि निडाल्मक्रासिमगंधेक्षणा दर्पणे वृषभानुजा विजयते यद्रा
नजायास्तटे ॥ नातथ्यं प्रथयामि दे अपि गिरां वाग्धूतकेलीषु मे निर्दूतप्रतिभोऽहमा भगवती लज्जाणि देमज्ज
ति ॥ २८ ॥

बेः ॥ पक्षे स्वाछंद्यचापलमयैस्तैः ॥ रसेन स्खलितं नत्यगतिविशेषो यत्र नटं ॥ पक्षे रसात् स्खलितं यथा स्यात्
खेलावती नाम्नी अत्रापि वात्सल्यक्रीडामात्रं न तु स्पर्द्धेति भावः ॥ २६ ॥ पिष्ठुनितत्वं सूचितं तत्व निजे स्व स्वविनमतिनरस्यसं
धिनिनरसि वेगे ॥ येन विनिर्झरेणैव सजिता मग्नीकृता ॥ २७ ॥ श्री वृषभानुजायाः सखी चित्रा प्रतिचंद्रावलीसख्याः प

छायावचनं मुग्धे इति मुग्धे उत्तरान्मदुक्तिनिगूढार्थं तत्क्षणाद्बिलम्बं विना मुक्तासितदृष्ट्यानवभङ्गं नातमित्यर्थः
क्षणान्मुक्तत्वे हेतुः ॥ यत् यस्मात् ॥ अभ्यर्णे भ्रातृजायास्तटे ॥ वृषभानुजा विजयते निजमुत्कर्षं विस्तारयन्त्यस्तित
स्मादत्र त्वरितमेवायास्यतीति संकोचं विभाव्य तद्विस्तारं त्यक्त्वा त्यक्ष्यतीति व्यञ्जितं ॥ यदुक्तिप्रभावं च संक्षेपाच्छ
ल एव त्वाहं नानन्यमिति ॥ केलीशब्दस्य स्त्रीत्वेन निर्देशात् तत्र छायेत्यादि वक्ष्यमाणमापतिधरवचनदृष्ट्यान्वेयः ॥ २८ ॥
हरिप्रियजन इति हरिप्रियजनसामान्यान्तर्गतत्वात् तत्प्रियाजने प्रीत्यर्थः प्रियाजन इति वा पाठः ॥ अप्येवं ताति
कोऽत्यन्तत्वरसिका इति शब्दश्लेषमः ॥ २९ ॥ रामेवस्यापयं स्त्रत्रसमाधाणेन स्याप्युज्ज्वलरसस्य वैचित्र्यं साप

हरिप्रियजने भावाद्विषानोचिता इति ॥ ये व्याहन्ति ते ज्ञेया अपूर्वरसिकाक्षितौ ॥ २९ ॥ सम्मोहनस्य कन्दर्प
वृन्दे भोऽप्यद्य विद्विषः ॥ मूर्तो नर्मप्रियसखः शृङ्गारो वर्तते व्रजे ॥ क्षिपेन्मिथो विजातीयभावयो
रेषपक्षयोः ॥

त्मादिमयत्वेनैव तत्राक्षेमतं ॥ किमुत श्रीकृष्णलीलामयस्य तस्य तत्राह ॥ संमोहनस्येति कंदर्पवृंदान्यप्य
तिक्रमस्य संमोहनस्येति सर्वासामेव पृथक् पृथक् तत्र गाढसंभोगलौल्यसादृश्यता ॥ साक्षान्मन्मथमन्मथ इति
श्रीभागवतोक्तं तस्य महामन्मथत्वं च सूचितं ॥ महामन्मथत्वे च शृंगारपरिकरत्वं च सिद्धं तत्परिकरत्वे च सति ता
सां भोगस्तु तत्प्रियजनान्तराणां सेवादिकमिव योगपद्येन न संभवति ॥ तस्मादीर्ष्यादिकं जायत एवेति भावः
शृंगारपरिकरत्वे सिद्धे तत्र विद्विष इत्यनेन भेदं गमयति ॥ अद्य स्यापि मोक्षदातृत्वेन सर्वाश्रयपरमपारमैश्वर्यत्वात्

देवत्वे देवदेहा सा मानुषीति दिशा श्रेयसी विशेषत्वेन लक्ष्म्यादिवच्छृंगारोपि प्रियनर्मसखत्वेन व्रजेपि वर्त्तत एवेति
गम्यते यदिच्छासौ वर्त्तते तदेर्ष्यादीन् स्वपरिवारान् क्षिपेन तत्र तत्र प्रवर्त्तयत्येव ॥ नन्वीर्ष्यादीन् विशेषेण क्षिपति
चेत्तर्हि सखीस्तु हृद्वर्गौ कथं दर्शितौ ॥ तत्राह ॥ मिथो विजातीयभावयोः परपक्षयोः क्षिपतीति ॥ लोके यथा व्यावहा
रिकविजातीयभावयोर्मिथो विपक्षत्वं तथा तासामपि श्रीकृष्णविषयकवृत्तितो यभावानां मिथो विपक्षत्वं स्यात
परस्परमरोचकत्वात् ॥ तासामेव मिथो सावीर्ष्यादीन् क्षेप्तुं शक्नोति ॥ यूनामेव कामः कामिनीति भावानां साजा
त्यवैजात्ये तु दर्शयिष्यते ॥ तदेवं यथाधिकारमपेक्षते तथा समयमयी स्यात् ॥ योग इति ॥ तत्र च योगे युगपत्प्रोषित
भर्तृकावस्थत्वं विनान्यावस्थत्व एव तान् क्षिपेत न तु विश्लेषे युगपत्प्रोषितभर्तृकावस्थत्वे पीत्यर्थः ॥ तासां तद्दू

रेर्ष्यादीन् स्वपरीवारान् योगे स्वप्रेष्ठतुष्टये ॥ स्वतएव हि विश्लेषे स्वेहस्तां सा प्रकाशते ॥ ३० ॥

ये केवि स्वल्पभजीवनत्वान्मिथः स्वभावत एव स्निग्धानामुपाधिविशेषसमयं प्राप्यैव तान् क्षेप्तुं शक्नोतीति भावः
यस्मादेवमत एव विश्लेषे तु तासां मिथः स्नेहः प्रकाशते साक्षाद्भवति ॥ यथा लोके कजीवनानां चक्षुःश्रोत्रादीनामात्म
प्रत्यासत्तिसमये ॥ जागरे स्वस्वहृद्यशब्दादिसंतर्पयितुं पिशुनानां प्रत्येकं पृथग्गात्मानुगतीच्छा यदा जायते तदैव च तत्तद्वृत्ति
कदाम विशेषस्तानीर्ष्यादीन्देषु क्षेप्तुं शक्नोति न तु तथा तदो दासीव्यम यस्वापसमये ॥ यथा च स्वापसमये तानि सर्वा
ण्यपि पृथक्कृत्वैच्छां परित्यज्य मिलितत्वाल्लौकिकानुगतानि भवन्ति न तु तथा ईर्ष्यादिमनितद्व दिति भावः ॥ नन्वेवं शृङ्गार
श्चेन्नास्यादीर्ष्यादीन् क्षिपति तर्हि तत्र श्रीकृष्णस्यासहनत्वं स्यादिति चेत् ॥ न प्रत्युत परितोष एव स्यादित्याह स्वप्रेष्ठस्य श्रीकृष्णस्य

60

उ०नी० तुष्टय एव शिपतीति परस्परमीर्ष्यादयः श्रीकृष्णरागमेव पुष्णन्ति पुष्टे च रागे तस्य तुष्टिरेव जायत इत्यर्थः वि
६० रुद्धायमाना अपि व्यभिचारिणः स्थायिपोषका एव द्रष्टा इति भावः ३० तत्र तत्र वक्ष्यमाणप्रमाणमनुसृत्योदा
हरणमाह यथेति तत्र सान्द्रैः सुन्दरीति विरहावस्थायां श्रीराधावचनं संधुक्षय जीवयत देवं श्रीरासपंचाध्या
यामपि वर्ण्यते तस्मात् अस्रूनिनः क्षोभं कुर्वन्तु च्चैः पदानि यदि ते का सा विश्लेषे बेउभयासां तु विश्लेषे वेद दृशः प्रिय
विश्लेषा[illegible] दुःखितां मोहितां सखीमिति ३१ सजातीयविजातीयभावा मिथः स्वपक्षत्वादिभेदं विभ्रत्यो

यथा ललितमाधवे सान्द्रैः सुन्दरि वृन्दशो हरिपरिष्वंगैरिदं ङ्कूलं दृष्टं ते हतराधयांगमनपादिष्व्याद्य
चन्द्रावलि द्रागेनां निह्नितेन कंठमभितः श्रीर्येन वक्रं सद्विषः कर्णेत्तं स सुगंधिना निजभुजद्वंद्वेन संधुक्षय ३२
यूथेशायाः स्वपक्षादिभेदहेतुरथोच्यते भावस्य सर्ववैधेवात्र साजात्ये स्यात् स्वपक्षता मनागेतस्य वैजा
त्ये सुहृत्पक्षत्वमीरितं साजात्यस्य तथाल्पत्वे सति ज्ञेया तटस्थता सर्वथा स्वल्पवैजात्ये निश्चिता प्रतिपक्षता ३३

ति यूथेशाया इति साजात्यद्वयेन भावस्य प्रेमविशेषस्य भावस्य साहं कृष्णस्येति ममायं कृष्ण इति द्विधा भिन्नस्य तद
वान्तरभेदैर्नवहुधापि भिन्नस्य यत्साजात्यं यः कश्चिदेकः प्रकारः तस्मिन् साजात्ये द्वयोस्तत्त्वं यूथेशयोः समानतया
तन्न्नामे च स्तबोरिव कर्णयोरिव मिथः स्वपक्षता स्यात् सर्ववैधेवेति वाम्यदाक्षिण्यादिभेदे व्यभिचारेण साजा
त्ये सतीत्यर्थः यः खल्पोपमस्माकमिति भाववत्यस्ताः सम्र दुनास्वभावेन दाक्षिण्यस्त्वशस्योपि वाम्यमत्यजंत्यः
स्थितरां तद्विपरीताः स्युरिति भाव एतस्य भावस्य परस्परंमर्मस्पर्शमनाग्विरोधित्वे वैजात्ये सति सुहृत्पक्षत्वमीरितं

साजात्यस्य नष्यात्पत्वेए कत्रसजातीय भावस्याल्पत्वेना त्रप्रान्तूर्येण मिथो वहिरषि प्रवेशो न जायते ॥ नदल्पतामप्या
श्रवज्ञा विषमत्वान्न त्वाचुर्यमप्या: संकोचविषयत्वादिति नटस्यान्ते याएवं सर्वथेति ॥ ३२ ॥ नत्रसर्वथा वैजात्ये वि
पक्षत्वविहृतसस्थापयति मिथइति ॥ ३३ ॥ तत्रश्री राधायावचनं येति मध्यस्थस्य नटस्य स्वयत्पदं व्यवसायस्तेनसंकुल
नरेति तस्या: श्रीकृष्णे आदरवाकुलत्वमेवता टस्थेन मन्यते ॥ चंद्रश्रेएणा: पक्षे मध्यवर्जितापदेन लक्षणेनेति ॥ शुद्धामाधु
र्यविशेषरहिता ॥ पक्षेश्वेताजडाप्रएणपि प्रणयोचित बुद्धिरहितापक्षे शीतला ॥ दोषान्तरं उन्नमजातीयभावेष्वस्य

मिथो भावस्य वैजात्येन भावो रोचते मिथ: ॥ अरोचकं जपेवायमक्षाम्लिंजनयेत्परां ॥ यथा ३३ ॥ यामध्य श्रंतातमन
स्थपदेन संकुलन राधुडाप्रकृत्या जगद्वेदग्धीनलिनीनिमीलनपटुर्दोषान्तरोल्लासिनी आशयाः
स्फुरएणं हरेर्जनयितु युक्तात्र चंद्रावली सापिस्यादिति लोचयन्सरिवजनः कः सोढुमीषे क्षितो ॥ ३४ ॥ २
घाडश्यकस्त्वमुडोर्दिमुंचसहसानामापिवामाशयेतस्याटुर्विनयैर्मुनेरपि मनः कुप्यति ॥ धिक्लगोष्ठेंद्र
स्तनेसमस्तगुणिनां मौलौ व्रजाभ्यर्चितेपादान्ते पतितेपि नैव कुरुते अक्षेपमप्यत्र या ॥ ३५ ॥

दुर्गोष्ठ हेष: पक्षे दोषा रात्रि: ॥ तन्म घोल्लासिनी ॥ पारवल्लेवंभूता सापि हरे: श्रीकृष्णस्य त्रासायास्तत्साया:
स्फुरणं जनयितं युक्ताकाक्का सर्वथान युक्तेत्यर्थ: पसेरं द्रसदिश: लोचयन विचारयन् ॥ ३४ ॥ अथ चंद्रावल्या वचनं षो
डशेषाइति ॥ तत्रखोडस्यात्त्वमहोदीतितस्तनाम्नाराधायात्यर्थ: ॥ सौक्षा नन्दामाग्राहणं त्वीर्ष्ययेति मन्तव्यां नत्येवमध्या
यात्क्षपितस्यात्क्रपितस्यादित्यादिना प्रखरात्वंप्रख्यापितं ॥ मुनेरीति मौनं शीलस्यापि तत्र दोषोऽङ्गार: संभाव्यतइत्यर्थ: ॥ ३५ ॥

61

उ० नी० ॥ दिज्ञभावस्य श्रीकृष्णविषयकस्य प्रेम्णः । तुल्यप्रमाणतारतिप्रेमप्रणयादिनामभिर्वक्ष्यमाणैरुज्ज्वलोत्कर्षैः सदृशः । ता
॥ ६१ ॥ प्राय इति क्वचित्तु सादृश्यातिशयाभावेपि सदृशम्मन्यता वक्तव्येहेतुरितिज्ञापितं ॥ २६ ॥ अत्र श्रीराधामहिममहोदधि
मवगाहमानानां मतमाश्रित्याह नांशोपीति । विपक्षादौ विपक्षस्वपक्षसुहृत्पक्षा इति त्रयोस्तेनैवेति । यथा हनुमद
दि चरितश्रवणेन वीररससमुल्लासे समुद्रलंघनोद्यमादयः समीक्ष्यन्ते ममत्वेन चरसविद्भिः तथात्रापीति भावः
२७ ॥ नन्वत्र न्यूनाधिकयोरपि कयोश्चिद्भावसाम्यात्स्यादेव तत्तत्श्च सपक्षत्वमपि स्यात् तत्राह ॥ भावस्येति ॥ द्वयोः स्व
नैव यूथाधिपयोः स्वस्वयूथमन्यत्र न्यूनाधिकत्वे सति भावस्य [illegible] तदीयतामयस्य मदीयतामयस्य च साजात्ये सर्व

प्रकारस्याभिजभावस्य प्रायस्तुल्यप्रमाणता । पक्षः स एव मे न्यायविद्भिर्बाध्यचोच्यते ॥ २८ ॥ नांशोप्य
न्यत्र राधायाः प्रेमादिगुणसम्पदा । रसेनैव विपक्षादौ मिथः साम्यं निवार्यते ॥ २९ ॥ भावस्यात्मनिका
धिक्ये साजात्ये सर्वथा द्वयोः । तथा तुल्यप्रमाणत्वमेवं प्रायः सुदुर्घटं स्यात् ह्रि(?) गुणाश्रयन्यायात्सुहृत्ते
वेह संमता । रसस्वभावादत्रापि वैपक्ष्यमिति केचन ॥ ॥ इति स्वपक्षविपक्षादिभेदः ॥

था सुदुर्घटं ॥ किं त्वंशेनैव तत्स्यात् सर्वथा साजात्ये सति कस्यांचित् कस्याश्चित् प्रवेशे यूथाधिपत्वं न स्यात् ॥ ननु प्रे
म्णः सुतुल्यप्रमाणत्वे स्वतंत्रतैव स्यात्तत्राह ॥ तथा सर्वथा तुल्यप्रमाणत्वमित्येवमपि सुदुर्घटमिति ॥ प्राय इति नलि
ताविशाखादिष्वदृष्टत्वादिति चेत् द्विरलत्वाचारित्वमेवेत्यर्थः ॥ ननु राधाचन्द्रावल्योर्विनान्यत्र साजात्यं ब्रूमः ॥ ते हि परमार्त
ि काधिके इति स्वस्वयूथात्यजिकाधिकानां ललितापद्मादीनामपि तत्तद्विषयं सख्यं संभवत्येव सुतरामत्र तु का वा
र्ता तयोः कथमिह(?) ॥ स्याद्धृदिति ॥ रसस्वभावादिति शृङ्गाररसस्य स्वभावोयं यत्र परस्परं वैपक्ष्यं भवतीति ॥ केचनेति स ॥ ६१ ॥

त्यादिदर्शनात्तस्य घटत इति भावः॥ यदुक्तं श्रीदशमे काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य सखीभ्योन्वचीकथन्निति॥ ॥इति सखीप्रभेद विवृतिः॥१॥ तदेवं सपरिकरमालम्बनविभावमुक्त्वा इदानीमुद्दीपनविभावानाह उद्दीपना इति॥ तदीयप्रियपाल्यांचे चिपद्यद्यप्युद्दीपनविस्तारस्तथापि अत्र रसे अस्मिन्नासोत्तरवत् श्रीकृष्णविषयिका याए एव रतेरसत्वं प्रतिपाद्यं॥ ननु तत्प्रेयसीविषयिकाया:॥ नतु क्रमुरव्यरसेषु उरायइति॥ ततश्च श्रीकृष्णगुणा एवोद्दीपनत्वेन वाच्याः॥ ननु तासां गुणास्तथापि तासां स्वस्मिन्नस्वीयरूपयोर्वनादयोप्युद्दीपनत्वाम वन्तीति तद्भावभावितेथा धुनिके स्वपितद्वदे वनेस्फुरंतीत्यभिप्रा

अथ विभावे उद्दीपनाः॥१॥ उद्दीपना विभावा हरेस्तदीयप्रियगणांच॥ कथिताः गुणनामचरितमंडनसंबंधितटस्थाश्च॥ तत्र गुणाः॥ गुणास्त्रिधामानसाः स्युर्वाचिकाः कायिकास्तथा॥ तत्र मानसाः॥ गुणाः कृतज्ञताक्षान्ति करुणाद्यास्तु मानसाः॥ यथा २ वशामल्लिकयापि सेवया मुचिहितेप्यागसि दुःसहे स्मिनास्यं॥ परदुःखलवेपि कातरं मे हरिमुद्वीक्ष्य मुदं मनस्तनोति॥ अथ वाचिकाः॥ वाचिकास्तु गुणाः प्रोक्ताः कर्णानंदकतादयः॥ यथा ३॥ कर्णापहारि वर्णमञ्जतवरमाधुरीभिरभसं॥ ॥ आलिरसालामापवचांचनाचमत्पाम्पि॥ अथका

येणोक्तं॥ २॥ वशामल्लिकयेतिना कामे कपुरवासित्या: सर्वरागमयमिति गम्यते॥ ततदुणानुभवसात्यावगतेः हरिमुद्वीक्ष्येति प्रथमा याहृत्वेः प्रतिपन्तोश्च॥ एषा च श्रीसत्यभामावगम्यते॥ किन्तु मधुराख्यरसस्यासाधारणोद्दीपनगुणानुक्तेः सखीं प्रति किं चदवहीत्यार्थमितिपद्येयं॥ ३॥ कर्णापहारिवर्णमित्यत्र चतद्वत्॥ श्रीव्रजकुमार्याः कस्याश्चिन्तद्रूपावेशेन स्यामादवज्ञापाः एचेत्तौ सखीं प्रति हि ववनमिदं माधुरीभिरर्थैवेचित्रीभिः रसमालास्वादनहरति(सालो

॥ उ॰ नी॰ ॥ रूपलावण्यादीनामपि भेदाः स्वयमेव वक्ष्यन्ते ॥ ५ ॥ बाल्ययौवनयोः संधिरिति कैशोरस्य प्रथमतमभागतात्पर्य्यकं सर्व
॥ ६२ ॥ स्यापि कैशोरस्य तत्संधिरूपत्वात् बाल्यमत्र पौगण्डं यौवनं कैशोरं ॥ ६ ॥ यान्तीति कस्याश्चिद्वृत्तकुमार्य्याः श्रीकृष्णेन सह तस्याः
परस्परमिथुनतास्पृहि एणावचनं लिपिर्लिखिताक्षरविन्यासः ततश्च ज्ञातलिपिं वर्णयन्ति ज्ञापयन्ति पायं क्लिष्टतस्याः पदवी

नेव यौः स्तूपत्ता वल्पेसोंदर्य्यमभिरूपता माधुर्य्यमार्द्दवा द्याश्च कापि काः कथिता गुणाः तत्र वयः ॥ वयश्चतुर्विधं
त्वत्र कथितं मधुरे रसे ॥ वयःसंधिस्तथा नव्यं व्यक्तं पूर्णमिति क्रमात् ॥ वयोमुखगागुणाः पूर्वमुक्ताः केशवसंश्रयाः
तेन नेत्र प्रवक्ष्यन्ते प्रायशस्तत्प्रियानुगाः ॥ तत्र वयःसंधिः ॥ ५ ॥ बाल्ययौवनयोः संधिर्वयःसंधिरितीर्य
ते ॥ सकृष्णस्य यथा ॥ ६ ॥ यान्तीश्यामतनुं विमुच्य कपिशच्छायां स्मरक्ष्मापते रच्या ज्ञातलिपिवर्णयन्ति पदवी
माप्नोति रोमावली ॥ वाञ्छत्तु छलितुं मनागभिनवां तारुण्यनीरच्छटां लज्जा किं विदधीरमक्षिशपरहं हंचकं
सहिषः ॥ ७ ॥ तन्माधुर्य्य ॥ दृशाद्धेशरलुहृकंचलमवेक्ष्य लक्ष्ये छया विशान्तमिहसांप्रतं भवदपांगभृं
गोपरि ॥ सदाक्रमिकरोक्षिता व्रजमहेन्द्र वृन्दावने कुरंगनयनावली दूरपरिप्लवत्वं गता ॥ ८ ॥ तत्प्रियाणां
यथा ॥ वाचं किं किणिमाहरत्युपचयं ज्ञात्वा नितं वो गुणस्व संधंसमवेक्ष्य वक्षिचवलिभिर्य्यो गंद्रूसन्मथ
मं ॥ वक्षःसाधुफलद्वयं विविन्तुते राजोपहारक्षमं राधायास्तनु राज्यमं च तिनवेक्षोणिपतौ यौवने ॥ त

माधुर्य्य ॥ ९ ॥

परिपाटीकं सद्विषद्रतिसामर्थ्यमपिद्योतितं ॥ ७ ॥ तन्माधुर्य्यमितितनस्य रोचकतेत्यर्थः एषे वोद्रिक्ता सतीक्रच्चिन्मोह
नतेत्यत्यणुध्यते ॥ लक्षं वेयं कुरंगनमनानामावलीश्रेणी ईषद्दशाद्धं पक्ष्मेदं भयं ॥ ९ ॥ तत्प्रियाणामपयेति तासां च ॥ ६२ ॥

पः संधिर्विधेयेत्यर्थः॥ वाद्यमिति॥ कस्याश्चिद्दूत्याः श्रीकृष्णं प्रतिवचनं॥ तेन स्वचयसाश्री राधाया भारो द्रेकवोध
यति॥ एवमुत्तरेष्वपि ज्ञेयं॥ किंकिणिरूपं वाद्यं॥ गुणीति राजयोग्यत्वं व्यनक्ति॥ पक्षे गुणी वस्त्रवं धडोरकवान्॥ म
ध्यम मिति तिनतो न्यूनत्वात्तत्रायोग्यमित्यर्थः॥ पक्षे वलग्ननामकमुदरं निनम्रयोः संधिः॥ साध्विति वक्षो विशे

आशास्ते पतिं तुंकटाक्षमधुपोमंदं हृगिन्दीवरे किं विद्रीडविसांकुरं मृगयते चेतोमरालार्भकः॥ नर्मोला
पमधुच्छटाद्यवंदनांभोजेन वोद्दीयते शंके सुन्दरि माधवी स्तवकरीकां चिद्दशामश्रपि॥ अथ नवं॥ द
रोद्भिन्नस्तनं किंचिच्चलाक्षं मन्थरस्मितं मनागभिस्फुरद्भावं नवं यौवनमुच्यते॥ यथा॥ उरः स्तोकोच्छू
नं क्वचनमृदयद्धक्रिमलवं दरोद्घूर्णा दृष्टिर्जघनतटमीषद्घनतरं॥ मनाग्व्यक्ता रोमावलिरपचितं किं
चिदुदरं हरेः सेवोचित्यं नवसुवदने विंदति वयः॥ तन्माधुर्य्यं १२॥ वारं विचरसि हरेरवधि विश्रामवे
श्मा मुग्धा नासि स्फुरति पवनेन तव भुर्ग्घिभाजि॥ वाते नेत्रं विकिरसि मुहुर्न्नैचिकीनां पदव्यांभावा
ग्निस्ते स्फुटमिह मसौ धाम्नि धूमायितोस्ति॥ अथ व्यक्तं॥ वक्षः प्रव्यक्तवक्षोजं मध्यं चसुवलित्रयं॥ उज्ज्व
लान्यंगानि व्यक्ते स्फुरति यौवने॥ यथा १३॥ रथांगाभिख्यं नवं प्रकट पत्युरोजद्युतिर्व्यनक्ति युगलंदर
शोः शफरवृत्तिमिंद्रावति॥ विभर्त्ति च वलित्रयं तव तरंगभंगी रूमंत्वमत्र सरसी कृतात्तरुणिमश्रियाराा

धरां॥ कुंचनिगच्छति॥ नवे यौवने श्रोणी यनौवनवेरुत्यन्वयः॥ ११॥ आशास्त इति सख्याः सखीं प्रति भावोद्दीपनं वचनं
मंदमिपद्यथास्यात्तथा शास्ते उड्डीयत इति कर्त्तर्य्येवप्रयोगः॥ ईडगनाविति देवादिकस्य॥ १२॥ वां वारमित्यादिकं भावाम्बु

हे वरदन्ति श्रेष्ठदशने ॥ पक्षे वरदन्तिनां श्रेष्ठहस्तिनां मौक्तिकगणः ॥ पुष्करमालापद्ममाला पक्षे करिशुंडाग्रस्रः
म्रहः ॥ संवेशायनत्याशापर्यन्त्यालक्षणहेत्वोः क्रियाया इति हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति वरित
भविष्यत्काले वा ॥ ततश्शोभयथापि शापदिनु मित्यर्थः ॥ नेत्रेणत्वक्षुषा पक्षे मन्थानद्रोरकेण कथंकेनप्र

श्रानन्ते वरदन्ति मौक्तिकगणायस्यो ल्लिस्वङ्गैर्नरेवैः क्षिप्ताः पुष्करमालया वृत्तरुचः कुंजेषु कुंजेष्वमा ॥ शो
टीयाद्विरुरोजपंजरतटे संवेशयन्त्या कथं यश्श्रीमान्हरिणेक्षणे हरिरभूत्त्रेत्रेणवद्धस्त्वया ॥ अथ शंणं
नितं वो विष्णुत्तो मध्यं कृशमंगं वरद्युति ॥ पीनौ कुचावूरुयुगं रम्भाभं श्रणि यौवने यथा ॥ दृशौ ईदृड्वक्त्रो हर
ति शफरोल्लासलहरीमस्वं वंदुं तुंड श्रीविधुमधुरिमानं दमयति ॥ कुचौ कुंभभ्रान्तिं मुहुरस्विरुतांकं
दलयतस्तवापूर्वे लीलावति वयसि श्रेणेवपुरभूत ॥ तन्माधुर्ये ॥ नवित्रस्ता कान्ते प्रतियुवतिरास्ये
न्दुरववरुचा दधारस्ते मित्वं प्रणपद्यनवृष्टा नवनका ॥ व्रजेशीघ्याकामं त्वहितवकलायामिति हरे
र्निकुंजस्थाराज्ये त्वमसि रसिके पट्टमहिषी ॥ १५ ॥ तारुण्यस्पनवन्वेपिका सांचि ह्नृत्सञ्चवां शोभा श्रीं
विशेषेण श्रणि जिवप्रकाशने ॥ अथ रूपं ॥ १६ ॥ अंगान्यभूषितान्येव केनचिद्भूषणादिना येन भूषितवद्भ्रं
तितद्रूपमिति कथ्यते ॥ यथा ॥ दानकेलिकौमुद्यां ॥ त्रपनेविलोक्य पद्मात्तिलितेरा धां ॥ विनाप्यलंकारं ॥

कारेणवहः ॥ १५ ॥ तारुण्यस्पनत्सामयस्य शोभाश्रजिरत्रतु दृशोरित्यादिना वर्णिता ॥ ततश्श्रणेनेत्रेतियथाम
त्रप्रणिनावस्यानवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ अंगानीति ॥ केनचिद्भूषणकल्यानामेकतरेणाप्यभूषितान्यंगानि येन भूषितानीव भा

पुनरुक्तादिशब्दा व्यर्थी कृतवाचकाः शब्दभेदविन्यासभङ्ग्यानवीकृताः सरसाः ॥ १८ ॥ छायायाः कान्तेस्तरलत्वपि
तिनरङ्गायमाणत्वमित्यर्थः ॥ लावण्यशब्दः खल्लु लवणशब्दप्रकृतिकः ॥ लवणकान्तिरुच्यते लवणोरसभेदेस्या
त्ल वण्णं तु नदीति विश्वोरितिमेदिनीकरकोपात् ॥ ततश्च लवण्णमिन्नस्तीति लवणः ॥ अर्शआद्यच् ॥ तस्यभावो लावण्यं

नदत्तं मणिमयमंडनमंडलरचनाप्रयासेन ॥ यथा वा विदग्धमाधवे ॥ १७ ॥ नीतं नेपुनरुक्ततां भ्रमरकैः
कस्तूरिकापत्रकं नेत्राभ्यां विफली कृतं कुवलयद्वंद्वं चकर्णार्पितं ॥ हारश्चस्मितकान्तिभंगिभिरलं
पिष्टानुपेपीकृतः कीराधे नवखंडनेनमितरामंगेरसिद्धेर्तिनी ॥ अथ लावण्यं ॥ १८ ॥ मुक्ताफलेषु छाया
यास्तरलत्वमिवांतरा ॥ प्रतिभाति यदंगेषु लावण्यं तदिहोच्यते ॥ यथा ॥ १९ ॥ जगदमलरुची विचित्रराधा
धेयपितविधिस्तवन्न मृगनाभिनि ॥ मणिमयमकुरं कुरंगनेत्रे किरणगणेन चिरं स्वयन्तियानि
यथा वा ॥ २० ॥ शृणुसखि तव कर्णे वर्णयाम्यत्र नीचैर्विरचयमदवेचंद्रमाश्चथाराद्विवर्णे ॥ रयमुर सिमु
रारेरत्तिनान्यामृगाक्षी मरकतमुकुराभेविंवितासित्वमेव ॥ अथ सौन्दर्यं ॥ अंगप्रत्यंगकानां यः सन्निवे
शो यथोचितं ॥ सुश्लिष्टसंधिवंधः स्यात्तत्सौन्दर्यमुदीर्यते ॥ यथा ॥ २१ ॥

लवणिमावेतिसिद्धं ॥ नदेवं योगिकार्थत्वेप्यर्थाधिकं रूढ्यालक्षितं ॥ १९ ॥ अधितमकरोत ॥ विडम्बयन्निभिरा
क्षि ॥ नत्रे दृशलावण्यभावातिरस्कुर्वन्तीच ॥ २० ॥ शृणुसखीतिस्वच्छे पिमुरारेरुरसिलावण्यचाकचिक्येनउद्दैशेस्व
प्रतिविम्बमेवकांचिदन्यां संभाव्यसमत्सरां श्रीराधां प्रतिसखीसांत्वनं ॥ यथा वायन्यकृतामेव कांचित्कंपयान्तरं ॥

कृष्णस्योरसि नीरधिश्रिणिविधो रूचनन्नूस्तप्रभा श्रीराधाप्रतिबिम्बतां गतवती तत्राधिकं दिद्युते ॥ लावण्येन तपो:
सचंद्रिकचलद्विरह तिषायत्रनाः सरस्मश्रुष्ठ सुचित्रितां रचयता चित्रा चिता श्चक्रिरे २१ अंसे स्तन्ये स्वस्तो भनता विस
र्थः नम्रा विति वा पाठः ॥ करपरिवेष्टनेन मितं करपरिमितं मध्यपदलोपी समासः मुष्टिमितमित्यर्थः ॥ २२ गंडोपान्ते
अरवंडे हो स्तनुत्वं मुखस्तरूकुचघीति तस्तुरोभुजौ स्वस्तावंसेकरपरिमितं मध्यमभितः परिस्फाराश्रीलो
क्रमभागरूरुवालं न वा पूर्वैराघे किमपि कमनीयं वपुरभूत ॥ अथाभिरूपता ॥ यादृग्लीयगुणोत्कर्षैर्वस्त्व
न्यन्निकटस्थितं ॥ सारूप्यं नयति प्राज्ञैराभिरूप्यं न कुष्यते ॥ यथा ॥ २२ मग्नाङ्गुष्ठे दृशानकिरणो स्फालिकीव
स्फुरन्ती लग्ना शोणे करसरसिजे पार्श्वरागी वगोरि ॥ गंडोपान्ते कुवलयरुचा वेंद्रनीलीव यातास्त्रिरत्न
त्रयधियमसो यश्यकृष्णस्य वंशी ॥ यथा वा ॥ वक्षोजेन वचंपकछविमवर्ष्मो रुकुंभोपमे राधेको कनदश्विपंक
रनले सिंदूरजः सुन्दरे ॥ भृंगी दृन्दिरवंधुरेष्व चिकुरेष्विन्दीवराभां वहन्नेकः केरवकोरको विजनुं तेपुष्पमत्र
पीविभ्रम ॥ अथ माधुर्यं ॥ २३ ॥ रूपं किमप्यनिर्वाच्यं तनोर्माधुर्यमुच्यते ॥ यथा ॥ २४ किमपि हृदयमस्त्र प्यामस्
तं धाम रुंधे दृशामहह विलुठ्यांगी कीकापि मुद्रा ॥ चटुलयति वपुर्नाधर्मच यो वकारैः सुमुखिनवबि
पानाप्राप्रासती श्यामे गंडहृदयपरिसरे संगता नीलरत्न आकीर्णे व प्रथयति रुचिमिति पाठान्तरं रूपं गाव्यम
पितानीत्यादि नाक्षिप्तं ॥ यत्तदे व किमपि विरलप्रचुरमनिर्वाच्यमास्वाद्यमानत्वेपि निर्देष्टुमशक्यं चेत्तदा तनोर्मा
धुर्यमुच्यते ॥ २४ ॥ वपुर्नामिति सर्वत्रान्वेति ॥ हृदयकर्मा तत्त्वं धामकर्तृरूपं वकारैर्माधुरीणं कोप्यसौ विवर्तः ॥ २५ ॥

निशिराधिकाश्लिष्टरुपश्रीकृष्णस्थेनसहेतिबोध्यते ॥ ततश्च तस्य मार्दवलक्षणः स्वगुणोयं श्रीकृष्णभोगपत्वेनानुभूयमा
न उद्दीपनायकत्वत्तेस्मेतिभावः ॥ वक्ष्यमाण मध्यकनिशेदाहरणेनुतांतांप्रतिसखीवाक्यत्वात्पूर्ववदुद्दीपनेनां
नेएवेत्येवमन्यत्रापिज्ञेयं ॥ सव्रणेतिस्नेहादत्युक्तिः ग्लपितेत्येववास्तवं ॥ २६ ॥ वीनस्यतन्नामदेशोद्भवस्य ॥ २७ ॥ अ

वर्जन्कोप्यसौमाधुरीणां ॥ अथमार्दवं ॥ मार्दवंकोमलस्यापिसंस्पर्शासहतोच्यते ॥ उत्तममध्यमंप्रोक्तंकनि
ष्ठंचेतितत्त्रिधा ॥ तत्रोत्तम ॥ २८ ॥ अभिनवनवमालिकामयंसाशयनवरंनिशिराधिकाधिशिश्येन कुसु
मपटलंदरापिजग्लौतदनुभवाननुरेवमव्रणासीत् ॥ मध्यमंयथा ॥ २९ ॥ चित्रंघनिष्ठेतनुवाससो
पिचीनस्यपीनस्तनिसंगमेन ॥ क्षिप्तेववतेलोहितचन्दनेनमूर्त्तिर्विदूनासखिलोहितासीत् ॥ कनि
ष्ठं ॥ यथारसमुधाकरे ॥ ३० ॥ आमोदमामोहनमादधानंनिलीनलीलालकचञ्चरीकं ॥ क्षणेन
पद्मामुखपद्ममासीत्त्विषार्दवेः कोमलयापितान्नं ॥ अथनाम यथा ॥ नटभविरविपत्राः पद्मगोश
ङ्कि रज्जूस्फुरतिसखिकुरङ्गीमंडलेकृष्णसारः ॥ इतिभवदभिधानंश्रस्य तोसामहोक्तोस्तनुरतनुशूर्ण
पूरशल्यंवभूव ॥ अथचरितं ॥ ३१ ॥ अनुभावाश्चलीलाचेत्युच्यतेचरितंद्विधा ॥ अत्रेनुभावा वक्ष्यालीले
पंकथ्यतेधुना
मोदंसौरभं ॥ आमोदनमानन्दनंमादधानंस्वसंनिहितेपि संचारयंतंकिमुतस्वयंदधानमित्यर्थः
निलीनाननेपद्मवैदग्ध्याभालोपरिचित्रवदनुज्ञावचनयास्थितालीलालकामध्यपदलोपाद्विलासवंतकाल
काएवचंचरीकापत्रततत्रस्येपिचंचरीकाआसक्ताश्चेतपद्येलीनाश्चवतिष्ठतीति ॥ तदेवंपश्यान्तरेगासाधारणमु

॥ ५८ ॥

65

॥उ०नी०॥ अनुभावाश्चत्रालंकारावरव्याउ ड्ढास्वरावरव्यावाचिकारव्याश्च ॥२९॥ अरुणरुचिमितिद्वयं कांचित्प्रति सखीवचनत्वाउ

॥६५॥ द्दीपनं कंदुकक्रीडायां केशानां व्याकुलतापगमार्थं वेणीवंधनं ज्ञेयं ॥३०॥ प्रचलाकः पिच्छं चर्चरीतालविशेषः

लीलास्यात्सारुचिक्रीडा तांडववेणुवादनं ॥ गोद्दोहः पर्वतोद्धारो गोगोदूतिर्गमनादिका ॥ तत्र चारुक्रि
डा ॥ रासकंदुकविलासा चारुक्रीडात्र कीर्त्तिता तत्र रासः । तं विलासवति रासमं॥ उल्लेपुण्डरीकन
यनं स्तुरांगनाः ॥ प्रेक्ष्य संभ्रमतविहारविभ्रमं वभ्रमुर्मदनसंभ्रमोर्मिभिः ॥ कंदुकक्रीडा ॥२९॥ अरुणरु
चिमुदस्य क्षेपणीकुंचिताग्रां सरभसमभिधावन् विभ्रमद्दीर्घवेणिः ॥ विरचयति मुकुन्दः कंदुकां
दोलनं त्यद्विपल्लनयनभंगीविभ्रमः कौतुकेनः ॥ तांडवं ॥३०॥ प्रचलप्रचलाककुंडलोयं स्वसुहृ
न्मण्डलचर्चरीपरीतः हरिरद्य नटन् पतंगपुत्रीतटरंगे मम रंगमातनोति ॥ वेणुवादनं यथा ललि
तमाधवे ॥ नं घाधस्तटसंगि दक्षिणपदं किंचिद्विभुग्नत्रिकं साचिस्तंभितकंधरं सखि तिरःसंचारि
नेत्रांचलं ॥ वंशीं कुड्मलिते दधानमधरे लोलांगुलीसंगतां रिंगद्भ्रूभ्रमरं वरांगि परमानंदं पुरः स्वीकु
रु ॥ गोदोहो यथा पद्यावल्यां ॥३१॥ अंगुष्ठाग्रिमयंत्रितांगुलिरसौ पादार्द्धनीरुद्धभूरापीनां चलमाद्रयल्लि
हपुरो द्वित्रैः ॥ पयोविंदुभिः न्यग्नानुद्वयमध्यवंत्रिनघटीवक्रान्तरालस्वलद्धाराधानमनोहरं सखि प
योगां दोग्धि दामोदरः पर्वतोद्धारः ॥३२॥

३१॥ जङ्घाधस्तटेति द्वाम्यत्वेन श्रीकृष्णप्राप्त्युपायसमयेन दभे देवक्षीरा
धयाप्रतीनायाः प्रतिमायावर्णनं ॥ अंगुष्ठेति निरं कपद्धे ॥३१॥ आपीनमस्धः पुरः प्रथमं ॥३२॥ ऽऽऽऽऽऽऽऽ॥ ॥६५॥

कुंडुकितः कंडुकीकृतः मंदरसो दूरस्तनतुल्यो द्रिर्येन तं सव्यंकरमुद्यम्य अस व्यं करं करिमनुस्थगयन्न् संवृ
एवानतयास्थापयन्नित्यर्थः सव्यं भुजं कटितटे घटयन्निति तु पाठान्तरं ॥ ३३ ॥ दृष्टमपि वाम्येनादृष्टमिव ज्ञाय
पत्नीं कांचित्प्रति सस्यात्तत्त दृडुः वर्णेन ष्वमरमित्याद्यपि वर्णनेनेतोपं ॥ किन्नपश्यसीति रवारस्यात् ॥ संवरः संवर

उद्यम्य कंडुकितमन्दरसो दूराद्रिं सयं करं करिमनुस्थगयन्नसव्यं स्नेराजनश्चलदृगं चलचंचरीकश्रि
जांबुजं मम हरिश्च डुलीच कार गोहृतिः ॥ पिशंगिमणिकस्तनिप्रणतशृंगिपिंगेक्षणो मदंगमुखविधूम
ते शवत्तिहंसि वंशीप्रिये ॥ इतिस्वस्तुरभीकुलं मुहुरुदीर्णहीही ध्वनिर्विदूरगतमाहृयन्हरति हन्त
चित्तं हरिः ॥ गमनं ॥ अनुपदमदमंदानन्दोत्ति दोरंग लक्ष्मीः सुरगजगुरुगर्वस्तंभिगंभीर केलिः ॥ स
ह चरि दरचंचच्चारुचूडारुचिर्मा मदयति गतिमुद्रा माधवस्य ॥ अथ मंडनं ॥ चलद्धीमंडनं वा सोभ
या माल्यानुलेपनैः ॥ तत्र वस्त्रं यथा ॥ ३३ ॥ अंबरं रचितधैर्यसंवरं रम्यमंवरमणिप्रभोज्वलं ॥ सुभ
किंज्वलं ॥ सुभ्रु किं न हि कठोरमंडले पुंडरीकनयनस्य पश्यसि ॥ यथा वा ॥ ३४ ॥ अमलकमलराग
रागमेतत्त्वजपति स्फुटमङ्गनं डुकूलं मम हृदि नितरां मत्वराघे दृधद्दृपियद्विगुणं वभ्रवरत्नं ॥ भ
पायथा ॥ ३५ ॥
णमावरणं ॥ प्रारजाभाप्रभामध्यपटुलेपान्न वो ह्नतेत्यर्थः ॥ रम्यमित्यादौ प्रोद्यदम्बरमणि
प्रभां वरमिति वा पाठः ॥ ३६ ॥ कमलरागः पद्मरागमणिः ॥ द्विगुणं वभ्रवरत्नमिति स्वहृदयस्य रागातिशयोक्तं
नितः ॥ रागस्य चात्र रागवाचकत्वे पि स्त्रीयविषयत्त्रकत्वो त्कर्षं व्यंजकत्वा युक्तमेवचतद्वित्यपि सहचित्तं ॥ रत्नमित्य

नीलकंठपक्षोमयरपिछं ॥ पक्षेनीलकण्ठोरुद्रः ॥ तस्याङ्गत्वविद्वेषित्वेनप्रसिद्धस्यपक्षःसहायोपीत्यर्थः ॥ २६ ॥
हारेरणेत्यात्यपिहरिविषयायाः ॥ ललितानारतेतरहीपनत्वंशर्वरीत्यात्रेयंसाक्षात्परमरायावाततयाता हृशश्रीकृष्ण
वाक्यकृतेः ॥ तारेणमुक्ताश्रेण्याद्युतिर्यस्यतेन ॥ लालितासखीभिरूपसेविता ॥ २० ॥ आलोलेतेरित्यपि पूर्ववत्परप

महरनु हरिणाकदम्बपुष्पंप्रियसखिशेखरितंयदंगजास्त्रं ॥ वतकथममुनावतंसितोसौममहृदिवि
ध्यतिनीलकंठपक्षः ॥ यथावा २६ हारेणतारद्युतिनाकपोलप्रेंखोलिनाकुंडलयोर्युगेन ॥ उत्तुंगभा
साकनकांगदेनमालालितेयंललितातिनोति ॥ माल्यानुलेपनेयथा ॥ रसस्तुयाकरे २७ आलोलेर
उमीयतेमधुकरैःकेशेषुमाल्यग्रहः ॥ कान्तिःकापिकपोलयोःप्रथयतेताम्बूलमन्तर्गतं ॥ अंगानाम
नुमूयतेपरिमलैरालेपनप्रक्रियादेषःकोपिविदग्धएषस्तु दृशाःस्तूतेसुखंचक्षुषोः ॥ यथावा ॥ २८
अनंगरागायवभूवसद्यस्तवांगरागोपिकृशांगनास्तु ॥ उद्दामभावायतयाकिमासीद्दामापिदामोद
रतावकीनं ॥ अथसंबंधिनः ॥ तस्याःसन्निहिताश्चेतिद्विधाःसंबंधिनोमताः ॥ तत्रलग्नाः ॥ वंशीशृंगीर
वोगीतंसौरभ्यंभूषणक्वणः ॥ पदांकावीविपंक्त्यादिनिक्वणः शिल्पकौशलं ॥ दृष्ट्यादियोत्रकथितालग्नाः

संबंधिनोबुधैः ॥ तत्रवंशीरवोयथा दानकेलिकौमुद्यां २९

रत्रचावनारिकाभज्ञातस्येवयोऽयं वेषोविदग्धइतिविदग्धरचितत्वेनोपचारात् सचैवेदग्ध्याधिक्यविव
क्षया ॥ २४ अनङ्गरागायेतिश्रीकृष्णंप्रेयस्याःपुरतःश्रीकृष्णंप्रतिसखीकृतपरीहासवचनं ॥ २५ ॥ ॥ ५ ॥

व्याज स्मृते क्षुधादिप्रकाशे निमित्ते नेदो हृदंवां छनीयमित्यर्थः ॥ दक्षाणामपि नच्छास्त्रे दोहृदं तथा तथा विधी यते
पारायणं पाटस्य साकल्पकरणं ॥ ४० ॥ मिलतिपरनलव्रीः कस्य वारीमूले मतेत्येव पाठः ॥ सुरभितया सुगंधिर
वेणोरेष कलस्वन स्तरुलता व्याज स्मृते नेदो हृदं संध्यागर्जभरः पिक द्विज कुटुस्वाध्याय पारायणे
श्री भीरैं दुमुखी स्मरानल शिखो त्से के सलीला निलीराधा धे येधरा धरें द्रदमने दं भोलिरूत्मी
लति ॥ यथा वा ॥ रससुधाकरे ॥ माधवो मधुरमाधवी लता मंडपे पटुरटन्म धुव्रते ॥ संजगौ श्रवणवा
रुणोपिकामानमीनवहिशेन वेणुना ॥ कृष्णवक्त्रेन्दुनिष्टृतं मुरली निनदामृतं ॥ उद्दीपनानां सर्वे
षामध्येप्रवरमीर्यते ॥ शृंगीरवः ॥ कंसारातेः पिवनु मुरली तस्य सद्वंशजन्मासा वक्त्रेन्दुस्फुटमकु
टिलापंचमो हारगुर्वी ॥ श्रास्वाद्यामुं त्वमपि विषमाभं गुराङ्कारकालीतुंगं शृंगि ध्वनसि यदिदं तन्न
दुःखं करोति ॥ अथ गीतं ॥ मानानलं मे प्रशमयन् सखि हृंगानामृतं वर्षति कृष्णमेघः ॥ माकुप्य वात्या सिस
खिप्रसीद दूरे नयामुं निजविभ्रमेण ॥ सौरभ्यं ४० ॥ मिलति परिमलश्रीः कस्य रोमश्रियासौ ममतनुल
तिकायां कुर्वती कुड्मलानि ॥ सखि विदितमिहाग्रे माधवः प्रादुरासीद्भुवि सुरभितया यः ख्यातिमंगीक
रोति ॥ यथा वा ४१ ॥ मदयति हृदयं किमप्यकांडे ममयदिदं भवतो सौरभं वरीयः ॥ तदिह कुसुमसंग्रहाय मा
यापक्षे वसन्नतया ॥ ४१ ॥ मदयतीति कदाचिदृभिसरत्यलज्जस्याः शिखीनटे शिखरद्विजाविवेश ॥ भूषणकाः ४२ ॥
संकेतकुंजस्य मध्यस्थश्री कृष्णं वितर्क्यलीनायां स्त्रएव त्यां श्रीराधायां श्रीकृष्णवाक्यं ॥ अकांडे अनवसरे ॥ पद्मदारि

रसिकजीवनं टी० ५९

परिष्वङ्गवाञ्छंच तत्ता॥ कतसीयं श्रीकृष्णत्ताभार्थ्ये देवताराधनायमन्त्रे वस्वयमूदा॥ ननुदास्या घभावेन स्वयमेव स्वग
हकमरेणे॥ ननु आरभ्य नंदस्येत्यादेः ४३॥ कदाचिद्दूरवर्त्तिनीमपि श्रीराधामविलोक्य तस्यां प्रएव स्या श्रीकृष्णः
नाह मधुरिमेति॥ परिणमयन्तीपरिपाकं प्रापयन्ती॥ ४४॥ नरवरत्तुठितेति॥ लुठितत्वं स्वत्तितेत्वं॥ लुठ संश्ले

कल्ल हंसनादमिंदु हंसगामिनीनिशमय्य हंसदु हितुस्तटान्तरे॥ तवनूपुरध्वनिधियापरिष्वङ्गवाकल
सीनवेदृशिरसश्च तामपि॥ यथा वा ललितमाधवे॥ ४३॥ मधुरिमत्तहरीभिः स्तंभयत्यं वरे यास्मरमदसा
सानां सारसानां रुतानि॥ इयमुदयतिराधा किंकिणीझंकृतिर्मे हृदि परिणमयन्ती विक्रियाडंवराणि॥ प
दांकाद्याय यथा दानकेलिकौमुद्यां॥ ४४॥ पुतनतिभिरत्तं कृतोज्वलेयंध्वजकुशपंकजांकिताभिः॥ न
खरत्तुठितकुचत्तावनात्ती किमपि घेनोति धुनोतिवान्तरं मे॥ विपंचीनिक्वाणो यथा ललितमाधवे
४५ स्मरकेलिनाघ्रनान्दी शवद्ब्रह्मश्रियं मड्डुइहती॥ वहति मुदं मममहती मिहमहिनाश्यामस्ताम
हती॥ शिल्पकौशलं यथा॥ वरकुसुमनिवेशप्रक्रियासौष्ठवेन प्रकटितहरि शिल्पोपदृसूत्रो ज्वल
श्री॥ हृदि विनिहितकंपानिर्मिमीतिस्वगेषानिशितशरपरीतस्मारतूणीरशंकां॥ ग्रथसन्निहिताः॥ ४६॥

बाणइतिनिहितइत्यादिपाठः॥ संश्लेषणं च संवद्धो भावः॥ सवात्र नरवरकरणत्वेन भविस्त्वात्तितत्वएव तात्पर्य
वानितिवा॥ ४५॥ स्मरकेलीसपि मधुरिमेत्यादि सहोदरं॥ शब्दब्रह्मश्रियमिति शब्दरूपं यद्ब्रह्मवेदास्तद्यंतस्य
संपत्तिरूपतया चितकं माण्या तादृशी स्मरकेलिनाघ्रस्यनान्दी मारम्भएव मंगलपाठं इहती प्रपुरयन्ती महती विपं

अथ सन्निहितारण्येनेन तेषां जातयोप्युपलक्ष्याः बर्हादिसान्द्रदर्शनेन तद्गन्तानाम राधाप्रवेशदर्शनात् ॥४७॥ आसा
मंगोत्तीर्णे विलेपननामनिर्मोल्यस्रजां ॥ कोन गणातिन कथयति ॥ अंगेन उत्तीर्णैः स्तंधितं त्यक्तमिसक्तमित्यर्थः ॥ तादृश

निर्मोल्यघ्राः सन्निहितावर्हे गुंजाद्रिधातवः ॥ नैचिकीनां समुदयो लगुडी वेणुशृंगिकाः ॥ तत्रैष दृष्टि
गोचरत्ते वृंदारण्यं तदाश्रिताः ॥ गोवर्द्धनो रविसुता तथा रासस्थलादयः ॥ तत्र निर्माल्यघ्राणं यथा विदग्धमा
धवाद्रो ॥४७॥ अंगोत्तीर्णे विलेपनं सखि समाकृष्टिक्रियायां मणिर्मैत्री हन्त मकुर्वशीकृतिविधौ नामा
स्य वंशीपतेः ॥ निर्मोल्यस्रगियं महोपधिरिह स्वान्तस्य संमोहने नासां कस्ति सखे न गणाति परमा चित्तं
प्रभावावली ॥४८॥ दुकूलेस्मिन् कान्तस्य रमहसि विस्तारितरशीवपुः किन्ते फुल्लेव हृति तुलनां
नीपकुसुमैः त्रुटनीभिः किंवा स्फटिकमणिपालाभिरूपं मोलभन्ते मीश्रामो द्विनपतयोस्तोपदेष
नाः ॥ अथ वर्हे गुंजे यथा विदग्धमाधवे अग्रे प्रेक्ष्य शिखंडखंडमचिरादुत्कंपमालम्बते गुंजानां तु वि
लोकनान्मुहुरसौ सास्त्रं परिक्रोशति ॥ नोजाने जनयन्न वंशमनटनक्रीडाचमत्कारितां बाला याः कितचिन्त
भूमिमविशत्कोयं नवीनो ग्रहः ॥ अद्रिधातुर्यथा ॥४९॥ आभीरेन्द्राधिपनन्दनस्य कलेवरान्तं करणोवि
न श्रीः ॥ क्षिप्तेंद्रगोपांसुरपांमुत्तो यत्र नोति रागमम धातुरागः नैचिकीसमुदयो यथा संध्याद्योते
विलसत्तिगताः प्रेक्ष्य गोष्ठप्रकोष्ठे हं भारं भोन्मरवारितघ्रावीनैचिकीस्तद्विहीनाः ॥

यष्ठिलेपनं चंदनादि ॥ नोयपदेषनाजत्तविंद्रवः ॥ श्ववैत्रादिग्रहणं नदिदंपयंलत्तितमा पवेज्ञेयं ॥ श्ववेत्रय

॥उ०नी०॥ 68
॥६८॥

कदाचिन्नेयसीभिः सह लीलायमानएव श्रीकृष्णः सपरिहासमनर्दयातिस्म ॥ पत्रवसं भ्रमेणशृंगमपि निर्तं नसंभा
लयतिस्म तत्र श्वतमन्विष्य स्वखाः शृंगं ालभतेस्म ॥ ततस्त्वति मयास्तुतास्तु ब्यग्रतयासमागतंतं प्रत्युपालभमानाप्रा
हुः वल्लितमिति ॥ श्रेवेव पूर्त्तिभिः शावल्लितमितिसंगच्छते ॥ नतु मथुरादिगमनमय विप्रयोगे ॥ तावन्तं कालं तस्य
नाहंगवस्यस्य नत्परिच्छदस्यत्र तवासिनामेकेनाप्युपेक्षायाञ्चसंभवात् तथैवसाक्षात् वल्लवरजेत्यामंत्र्यतंप्रति

श्रनाश्विनाभुक्तिं किनमनिर्यान्दवेंद्राधमंद्राकर्षंचेद्रावल्लिरिहकथं प्राणवंधं करोनु ॥ लगुडीजथा ॥ वि
षभ्पयांभुविधुरः शिरवरार्पिनेन विन्यस्त वारुचिडुक्रेनकरद्वयेन ॥ दीव्यन्हरिर्गिरितटे मुदमादद
धान्नः सा हन्त यष्टिरधुनाहृदयं पिनष्टि ॥ वेणुर्यथा ॥ हृदिन्यस्तावंशीत्वदधररसुधाभागितिमयाद्वर
न्तं विश्लेषज्वरगरलमस्याः शमयितुं वितेने सातूर्णं शतगुणमिदं यादवपते विरक्तो यत्रेशस्त्रमिह
नहि वाकः प्रहरति ॥ शृंगिका यथा ॥ २० ॥ वल्लितं विलोचनाग्रेशावलंयूत्तिभिरिदं वल्लावरज ॥ क्लव
कुवलयनयनास्तवगवलं कवलयत्यद्य ॥ तत्क्षेष्टरिर्यथा ॥ २१ ॥ सखिवन्यगमदन्तेरवयाविरवाह
दिमरूरीरपिराधिकालिरवत्नी ॥ स्तवन्नमवकल्प्यग्रपर्णीताग्रेपुलकवनोपुरुषोत्तमंतित्तिरव ॥ यथा
दर्शयन्ति ॥ रद्दमिति ॥ नत्रचायेति पूर्वपूर्वदिवसे परपरस्तत्परिच्छदरवेदयतिस्मा वल्लितमाधवे ॥ २२ ॥
यत्तुतदिदमिति ॥ कदापित्वत्ताभिर्नेस्तुरवंलज्ञामितिभावः ॥ वल्लितंसंसज्जं गवलं कर्त्तृ कुवलयनयनामद्विषाः
कवलयति ग्रसति ॥ गवलमत्रवन्यमहिषस्य शृंगं न्तेयं ग्राम्यस्य तु तदयोग्यमिति ॥ किं तत्रापि शृंगे स्वमभिहितं शिल्ति
नासुषिरीकृतं खलु शृंगं तावद्वास्तां तदिदमपिदुःखं दातुं प्रवृत्तमितिभावः ॥ २१ ॥ पुरुषोत्तमामित्यत्र वनमालिनमितिप
॥६८॥

निखिलसुहृद्रामिति॥ अत्र ललितमाधवस्य हि प्रक्रियेयं॥ ललितानाम्नी श्रीराधासखीनाथ्यवन्तीसर्वासां तासां संचा
रिकया योगमाया यया केनकेनचिद्व्याजीकृतेन प्रकारेण तस्या एव गोपगृहे नाम्नव वज्र हे चन्द्रहितत्तया संचारणात्॥ गोप

निखिलसुहृद्यसर्थारंभे वित्तं वितचेनसोमत्तणीतशिखोयः प्राणोभून्मनाक्षात् द्रुतामिव॥ सख्युललितास्
द्वस्नेहप्रसंगघनीभवन्नपुनरपि वलाद्दिधेराधावियोगमयः शिखी॥ गोष्ठस्तियथोद्धवसन्देशे आप्रत्यूषा
दपि सुमजसांवीथिभिर्यच्छमाना पत्नेनासौ सखि कथमहो वेजयन्तीं समाप्ति॥ धिन्वन्गोपीनयनशि
खिनो व्योमकक्षां जगाहे सोयं मुग्धे निविडधवलाप्रत्यश्च क्रोडवाहः॥ वृंदारण्यं यथा तत्रैव॥ आशापाशैः
सखिनवनवैः कुर्वती प्राणबंधं जाता याभीरुः कतिपुनरहं वासराणि क्षमिष्ये॥ एते वृंदावनविटपिनः स्मा
रयन्तो विलासान्फुल्लास्ता मम किल वालान्मर्मनिर्मूलयन्ति॥ तदाश्रितारवगाभंगाः कुंजा तत्तास्तथा
तुलसीकर्णिकारश्च कदंबाघ्राश्च कीर्तिताः॥ तत्र खगा यथा ललितमाधवे॥ कस्तानपश्यन्पश्यन्न भवदु
वहनस्निग्धपिंछावतंसात् केसारा तेन खलु शिखिनः खिद्यते गोष्ठवासी॥ उन्मीलज्जनवजलधरेनील
लमच्यापि मत्वा य त्वामनन्तर्मे दिनमत्तपस्तन्वते तां उवाच॥ मंजा यथा॥ वृन्दावने अवसिये निनदं विपंचीभिर्बु
नपंचममनोहरमाहरन्त॥ निषद्पद्मः कुलिशघट्टनघोरमेतं दैवे वे विरोधिनि भवन्ति न के विपक्षाः॥ मृगा
यहे कन्या त्वरक्षणादियमेव समनन्तकाहरणी श्रीकृष्णाय जाम्बवता दत्ता॥ तथा पूर्वेव श्रीराधे न्वयोगमायया स
त्यभामानाम्नासत्राजितो गृहे प्रापितापि श्रीकृष्णेन प्रथममभिजाता नासीत्॥ तत्र सति श्रीकृष्णस्य ललिता प्रोष्ठे सत्यां तदि

॥उ० नी०॥ 69 हस्योर्द्दीपनं जातमिति तदिदं चरसप्रकरणे विरोधं परिहृत्य प्रमापयिष्यामः ॥ तदेवं ललितायामपि स्वरूपत्रे
॥६९॥ क्षणेन तस्य श्रीकृष्णस्याभिध्यं प्राप्तस्य दर्शनेन श्रीराधाया यावि प्रलब्धस्मरणां श्रीकृष्णमधिकृत्य समुद्दीप्यते स्म ॥ श्री
राधायाः स्मरणेन च तस्याः संभोगस्तु खमपि निरङ्क्षि यते स्म ॥ किं वा यत्रास्तु भयोरपि सह चर्योः शेषपत्य स्नमम

हरिहरिभवतीभिस्वान्तहारी हरिणोहरिरिह किमयागाति च्छसंगीत्यधार्षि ॥ यदनुरणितवंशीका
कलीभिर्मुखेभ्यः सुरवनृणकवलावः सामिलीढाः स्खलन्ति ॥ कुंनायथोद्धवसंदेशे ॥ ५४ ॥ लज्जा
दोलः प्रणयरभसाद्देषनात्रो षिनम्रः प्रम्लायन्ती किमपि भवनीयाद्यतेनंदसूनुः ॥ प्रेमोद्दा
मप्रमदपदवीसाक्षिणीशैलकक्षे दृष्ट्वा तेकथमपि नसामाधवीकुंतलेखा ॥ लतादिर्यथा
तल्लसि विलसन्निवं मल्लिजाना सि फुल्ला स्थलकमलिनि भंगैः संगतांगी विभासि ॥ कथयतव
नसरव्यः क्षिप्रमस्मासु कस्मिन् वसति कपटकंदः कन्दरे नंदसूनुः ॥ कर्णिकारो यथा ललित
माधवे ॥ रासान्तिरोहितनन्तः सखि यस्य पुष्पैः श्रृंगं चकार चिकुरे मम पिंछचूडः ॥ कूले कलिंदद
हितुर्घतकं दलोयं मां दुर्दृहीति समुद्रनवकर्णिकारः ॥ कदंबो यथा सखिरोपितो द्विपत्रः शत
पत्राक्षेण यो व्रनहारि ॥ सोयं कदम्ब डिम्भः फुल्लो वहन्नवधूस्तु दति ॥ गोवर्द्धनो यथा ललितमाधवे ॥ ५५ ॥

परिप्रलम्भोद्दामयत्यमर्यसंभोगाद्दीपयिष्यतीति भावः ॥ ५२ ॥ सामित्वर्द्धे ॥ ५३ ॥ लज्जादोलेरेति श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण
संदेशः ॥ शैलकक्षे पर्वतादृणे ॥ कक्षः स्मृतो भुजामूले कक्षोरण्ये च वीरुधः ॥ इति धरणिकोषात् ॥ ५४ ॥ ऽऽऽऽऽ ॥ ॥६९॥

अभिपत्य प्राप्य गोपीकपोलसंश्लेषमभिपत्य हरेर्भ्रंजा वितितिवत ॥ ४६ ॥ लोकप्रसिद्ध वंशीवटनामाक श्रिद्दटो वृंदावने स्थि
तः मुकुंदः प्राणेः सह विहरतीति प्राणेः समं क्रीडतीति श्रीगीतगोविन्दइव प्रयोगः मुकुंभियत्र्याकर्षणरूपांत्रीणेक
गोवर्द्धनत्वमिह गोकुलसंगिभूमोत्तुंगैः शिरोभिरभिपत्य नभोविभासि ॥ नेनावलोक्य हरितः परितो वदाशुकु
त्रा घवल्लवमणीः खलुरवेलतीति ॥ रविसुतायथा पद्यानन्तरं ॥ मथुरापथिकमुरारे रुपगेयं द्वारिवल्लवीवचनं
पुनरपि यमुनासलिले कालियगरलानलो ज्वलति ॥ रासस्थलीयथा ॥ ४६ ॥ गोष्टादप्यवलोक्यमानशिखरो छत्र
यश्रिया दूरतः स्पष्ट्वेदिनि चित्तचत्वरत्तटे वंशीवटीनार्पिता ॥ कुर्वाणा हृत्तवृत्तिभिः स्त्रियगणं सावादवेन्द्रापते
कष्टं रासविहारभूर्विहरति प्राणेः कुरंगीदृशां ॥ अथतटस्था ॥ तटस्थाश्चंद्रिकामेघविद्युत्तो माधवस्तथा ॥
शरत्पूर्णस्तु धांस्त्रश्च गंधवाह खगादयः ॥ तत्रचंद्रिकायथा रससुधाकरे ॥ ४७ ॥ दूरासदेर्चंद्रिकयासखी
गणैर्लनानिगूहिता ॥ चकोरचंचुस्नुतकौमुदीकणं कुतोपि दृष्ट्वा भजति स्म मुकुंदं ॥ मेघोयथा ॥ वासः पी
तंकुतस्तिकिनिकुतः कुत्रचं हेमदाधे कंसारिर्वाकनुसखिमधां संभ्रमान्मोह प्रयाहि ॥ पश्येत्तुंगे क्षणरूचि
घटालिंगितं शैलशृंगे नव्यशाक्रं दधदुदयने काश्येकंवार्मगेषः ॥ विद्युद्यथा रससुधाकरे ॥ ४८ ॥ चर्षी
सुनास्तु क्षणरुकप्रकाशा ह्यपांगनामा धवमालिलिंगविद्युच्च सावीक्ष्य तदंगशोभं हृणे वत्सरं जलदं जगाहे ॥
रोतीत्ययः प्राणास्तु निसंहृशीनवन्तः नेनाक्षणाएवमवेपुरितिभावः ॥ ४७ ॥ चकोरचंचुच्युतमिव कौमुदीकणमितीवाद्य
प्रयोगे पुत्त्रेक्षासम्मता ॥ चकोरास्तु खेलयान । छद्रसंधि लेशप्रदेशमागता इवेत्यपि ग्मन्ति ॥ ४८ ॥ ह्रीणेवेत्यत्रोत्प्रेक्षा छेतक

चं दीपे

तनश्रवीस्येत्यादावप्यन्वितः॥नास्तुश्रणारूकप्रकाशादित्यत्रविद्युन्त्रकटप्रकाशादित्येवपठितव्यं॥५९॥तानितमांसिमानरूपा
णि दुःखानिराकास्तुधांशुमुखीतिसंबोधनंसंदेहालंकारमेवद्विगुणयतीति॥तत्रयुक्तं॥यस्याईदृशंमुखंतस्याहृदितमएवता
दृनसङ्गच्छतइतिहिगम्यते॥५९॥मनोभवेति॥हेमनोभवस्यमनोरथविशेषस्यकामस्यानंदन॥निजोहीपनताशक्त्यातद्वि
षयसमर्पणादानंददाननाशीलहेचंदनानिलजन्मतएवचंदनसंबंधादशेषतापनिवारकस्वभावमारुत॥प्रसीदम

वसन्तोयथा॥ऋतुहतकःसखिभुवनेकिमवतितीर्थुर्षभ्रवाद्य॥मंद्रादरमलिवृंदंवृन्दावनकुन्दसंगमेष
दभ्रूत॥शरद्यथा॥कलहंसोज्वलजल्पाप्रकटितवृन्दावनोरुमाधुर्य्या॥धृतिमपहर्तुसखिमेइतीव
हरेःशरन्मिलिता॥पूर्णास्तुधांशुर्यथा॥५९॥राकास्तुधांशुरभवन्नतमांसिहर्त्तुवृंदाटवीजउरगाण
धुनापिशङ्कः॥राकास्तुधांशुमुखिवतानितवोन्नतानिहत्कन्दरान्तरचराणिकुचंजहार॥गंधवाहोय
थाश्रीगीतगोविन्दे॥मनोभवानन्दनचंदनानिलप्रसीदरेदक्षिणमुंचवामतां॥क्षणंजगत्प्राणविधा
यमाधवंपुरोममप्राणहरोभविष्यसि॥खगायथा॥मानेनसार्द्धपश्चपात्रस्तुकंवोमरालमालाम्चलितजाघ

यपितत्समर्थणपूर्वकंसंतापंनाप्राय॥नद्देवंस्वानुकूलीकर्त्तुतंस्तुत्वापितस्यप्रातिकूल्यान्नुभवेनामर्षगोपयित
सममर्थासाधिक्षेपमाहरेइति॥हीनसंबोधनेनतुरेइतिप्रसिद्धाहेहीनहेनिजननडुणाह्रियुत॥नदेवदर्शयति
दक्षिणदागतत्वेन॥दक्षिनातवाप्रहिइवामतांप्रतिकूलतांमंचेति॥अन्योपस्तवसनामादक्षिणोजनःस
खत्वनुकूलस्वभावतयानकुत्रापिप्रातिकूल्यंकरोतीतितत्याहेहविभागविशेषोयोदक्षिणःसोपिकदा

चिदपि नवामतां प्रतिपद्यत इति त्वं कथं वा वाम्नात्यरन्नतज्जमस इति भावः ॥ त्वं तु वामतां सकृत्पदि नशान्तो सितया
विनिजद् दक्षिणतां व्याति सकृदपि प्रतिपालये इति संदेशमाह ॥ हे भगवन् प्राणान्तद्रूपत्वादशेषकर्मणि समर्थ तथा मज्जी
वनरक्षां सकृदपि करु मृत्युचिंत हा हा क्षणामपि मम पुरः पुरस्तान्माधवं विधाय मम प्राणहरो भविष्यसि भवित

कदम्बकुंजे विजिहीर्षया समं समागतानां नागरिचातकावली ॥ आदिशब्दात्सखीस्नेह आत्मस्तुतीप
नो वरः ॥ यथा ॥ ६० ॥ हरिमवेक्ष्य पुरो गुरुशंकया मनुजभूर्नम्रकुलं नवविभ्रमा ललितनया विवृतेति
जसो हृद्ये चलत्तरंगं चलमाधितराधिकः ॥ इति विभावविवृतिः ॥ अथानुभावः ॥ अनुभावास्त्वलंकारा
स्तथैवांगस्वराभिधाः ॥ वाचिकाश्चेति विद्वद्भिस्त्रिधामी परिकीर्तिताः ॥ तत्रालंकाराः २ यौवने स
त्वजास्तासामलंकाराश्च विंशतिः ॥ उदयन्त्यंगनाः कान्ते सर्वथाभिनिवेशतः ॥ भावो हावश्च हेला
च प्रोक्तास्तत्र त्रयोङ्गजाः शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव
स्युरयत्नजाः ॥ लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितं ॥ मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललि
तं तथा ॥ विहृतं चेति विज्ञेया दश तासां स्वभावजाः ॥ तत्र भावः ३ ॥ प्रादुर्भावं व्रजत्येव रत्याख्यो भाव

प्रको सिन पुनरविधायेत्यर्थः ॥ दक्षिणानिलरूपस्त्वं माधवाख्यं वसन्तं पुरोधायेति चेत्तदाख्यं कृष्णं वा
कथं सकृदपि पुरो न दधासीति भावः ६० हरिमवेक्ष्येति ललितया पत्नयोः पद्याद्वयोरीषड्जिह्मसमपचीत्रम
यत्वे ज्ञेयं ॥ आधित्वहृदयावर्पितवानी ॥ अथानुभावविवृतिः १ अलंकारादिसंज्ञारूढ्या प्रयुक्ता यथाकथंचित्तकवि

देवयोगि कार्ये भजते २ सत्वाजातानासत्वजाः सत्वं तु ...

॥उ०नी०॥ उज्ज्वल इति निमित्तसप्तमी ॥ चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत् ॥ ततश्च उज्ज्वलाख्यं रसं संसाधयितुं रत्याख्ये रतितया सत्र
॥७१॥ प्रसिद्धे मधुरे तिनाम्ना त्वत्र परिभाषिते भावे सत्यपि गांभीर्यत्तज्ञादिनायन्निर्विकारं तद्व्यंजनाशून्यं चित्तं तत्र याऽप्रथ
मा विक्रियाऽसंवरीतुं दुःशकतया तस्य भावस्य व्यंजनाय नेत्रादिभंगीः किंचित् प्रादुर्भावं व्रजति सा विक्रिया भावाख्यो
नुभाव इत्यर्थः ॥ नत्वयं स्थायी व्यभिचारी वा ॥ विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधक इति विभागलक्षणेः ॥ किं त्व
त्र भावत्वेनेनेति करण एव यत्नप्रत्ययो ज्ञेयः ॥ अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति हित त्तत्रे ॥ ७ ॥ चित्तस्य विकृतेः
कारणे भावे सत्यपि चित्तस्याविकृतिः स्त्रीत्वं हि भावाक्रान्तं चित्तमेव सत्त्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ पूर्वग्रन्थे हि साविकप्र

उज्ज्वले ॥ निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥ तथा युक्तं ॥ ७ ॥ चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः
कारणे सति ॥ तत्राद्यविक्रिया भावो बीजस्यादिविकारवत् ॥ यथा ॥ ८ ॥ पितुर्गोष्ठे स्फीते कुसुमिनि
पुरा रवोऽइव वचनेन ते दृष्ट्वा संक्रंदनमपि मनःस्पंदनमगात् ॥ पुरो वृंदारण्ये विहरति मुकुंदे सरवि
मुदा किं मां दोलादक्षणः स्फूर्ति कुमुदमिंदीवरमभूत् ॥ अथ हावः ९ ॥

करणारंभे सत्त्वपदं तथैव सम्मतमस्ति अत्र
चैवमेव सत्त्वनाम तु युक्तं स्यात् ॥ न ह्यभावाद्भावो जायते ॥ येनाविकृतिरेव सत्त्वस्य प्रकृतिर्मतया ॥ तस्मात्तत्रतादृशे चित्ते या
द्या विक्रिया रत्याख्यभावस्य व्यंजनाय प्रथमा नेत्रादिभंगी सा दिभावतया संज्ञाप्यते ॥ स च चित्तस्य विकारमयो भावो बीजस्या
दिविकारवज्ज्ञेय इत्युत्तरार्द्धस्यार्थः संगच्छते ॥ ननु भावे सत्त्वजत्वमस्तु अविकृतचित्ताज्जातत्वात् हावादयस्तु तदनं
तरजा इति कथं सत्त्वजाः उच्यते तत्र द्योतत्वाज्ञेयितव्योचं तत इति ॥ ८ ॥ पितुर्गोष्ठे स्फीते इत्यादिकं परिहासाय संभावितमिव कृ
त्वा पुरो वृंदारण्य इत्यादिकं साक्षाद्यथमिवोक्तं ॥ अपीति हि संभावनायां ॥ वस्तुतस्तु संक्रंदनमपि दृष्ट्वा तव मनः कर्त्तस्पंदनं

म्रकुंदे तु विहरतिकिमित्यादि वाग्भंग्या मुकुंदस्यैव माधुर्य्यमाधिक्येन स्थापितं ॥ भावलक्षणं चात्रैवमत्र गमनीयं पितुर्गोष्ठस्थादिनायमुक्तं तत्र चश्रीकृष्णभावस्वभावायायुक्तमेव ॥ वृंदारण्ये विहरति तत्र त्वरि द्वारादविरते दिमुकुंदे पुरःसं प्रसंगत्वानिर्दिश्यमानए वस्यत्ते विहरतितस्मिन किंमिति तवाक्षाक्षोदोलाद्या वाभिव्यंजकत्वात्तन विशेषाच्छुतिकुमुदमिंदीवरमभूत नीलो त्पलतयाप्रतीयतेस्म ॥ तस्मादेवतावंतं कालंभावगोपनमेवभवत्या ॥ कृतं संप्रतितु न दृशक्यमिति भावः

ग्रीवारेचकसंयुक्तोभ्रूनेत्रादिविकासकृत ॥ भावादीषत्प्रकाशोयः सहावइतिकथ्यते ॥ यथा ॥ ७ ॥ सा चित्तं भितकंठिकुड्मलवतीनेत्राल्लिरभ्येतिते घूर्णन्कर्णलतां मनाग्विकसिताक्षवल्लरीनत्यति ॥ अत्रप्राङ्गरभूत तटे सुमनसामुल्लासक स्त्वत्परोगोरांगिप्रथमं वनप्रियवधू वंधुःस्फुटं माधवः ॥ अथ हेला ॥ हाव एव भवेद्धेलाव्यक्तः शृंगारसूचकः ॥ यथा ॥ ८ ॥ श्रुतेवेणौ वक्षःस्फुरितकुचमाध्मातमपितेतिरोविक्षिप्ताक्षेपुलकितकपोलंच वदनं ॥ सवल्लकोंचिस्वेदाद्गलिततस्मिचयं चापि जघनं प्रमादंमाकार्षीःसखिचरतिसव्येगुरुजनः ॥ अथ यत्नजाः ॥ तत्र शोभा ॥ ९ ॥

नवाक्षाणरुतिश्वर्वस्येवतेपदस्याचपाद्या ॥ ६ ॥ भावाद्भावमतिक्रम्यईषत्प्रकाशोयस्य सबोनुभावविशेषः सहावउच्यतइत्यर्थः ॥ भावातिक्रममेवदर्शयति ग्रीवेत्यादि ग्रीवारेचकस्तिर्य्यक्कुरण विशेषः ॥ ७ ॥ सुमनसांपुष्पाणां ॥ वनप्रियवधूवंधुःकोकिलवधूप्रियः ॥ माधवोवसंतःपक्षे क्रमेण स्वचित्तानां ॥ वृंदावनविहारप्रीतिनांप्रियः ॥ माधवः श्रीकृष्णः उभयत्रस्फुटमित्युत्प्रेक्षायां तस्यदर्शनेनादिकं संभावयामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ आध्मातंभस्त्रावतश्वासगतयागतिं प्रकारेणनतोन्नतं ॥ जघनमपीत्यचयः प्रमाद्म टीका ६२

उ०नी० ॥ भोगः संभोगः ॥१०॥ प्रकृत्या गाढानुरागस्य भावेन मधुरा मूर्त्तिर्य्यस्याः सा ॥११॥ सुष्ठिनि स्वाभाविकं दाक्षि

॥७२॥ साशोभा रूपभोगाद्यैर्यत्स्यादंगविभूषणं यथा ॥ धृत्वा रक्तांगुलिकिशलयैर्नीपशाखां विशाखा निष्क्रामंती प्र

ततिभवनात् प्रांतरुद्घूर्णिताक्षी वेणीमंशोपरि विलुठतीमर्द्धमुक्तां वहंती लग्नास्वांते मम नहिः सेयमघाप

यासीत ॥ अथ कांतिः ॥ शोभैव कांतिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्वला ॥ यथा ॥१०॥ प्रकृतिमधुरमूर्त्तिर्वाढ

मत्राप्युदंचत्तरुणिमनवलक्ष्मीलेखयालिंगितांगी ॥ वरमदनविहारैरद्य नेत्राणुदारा मदयति हृदयमेदं

धनी राधिकेयं ॥ अथ दीप्तिः ॥ कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः ॥ उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्ति

रुच्यते ॥ यथा ॥ निमीलन्नेत्रश्रीरचदुलपटीराचलमरुन्निपीतस्वेदांबुस्फुटदमलहारोज्वलकुचा ॥ निकुंजे

क्षिप्तांगी शशिकिरणकिर्मीरिततरे किशोरी सा तेने हरिमनसि राधा मनसिजं ॥ अथ माधुर्य्यं ॥ माधुर्य्यं नाम

चेष्टानां सर्वावस्थासु चारुता ॥ यथा ॥ असव्यं कंसारेर्भुजशिरसि धृत्वा पुलकिनं निजश्रोण्यां सव्यं करम

नुविष्टंभितपदा दधानामूर्द्धानं लघुतरतिरःस्रंसिनमियं वभौ रासोत्तीर्णा मुहुरलसमूर्त्तिः शशिमु

खी ॥ अथ प्रगल्भता ॥ निःशंकत्वं प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता ॥ यथा विदग्धमाधवे ॥ प्रातिकूल्यमेव

यद्विदुरावतीं राधिकारदनखार्पणोद्धुरा ॥ केलिकर्मणि गता प्रवीणतां तेन तुष्टिमतुलां हरिर्ययौ ॥ अथौ

दार्य्यं ॥ औदार्य्यं विनयं प्राहुः सर्वावस्थागतं बुधाः ॥ यथा विदग्धमाधवे ॥११॥ मविशतनयनान्ते कापि सारल्य

निष्ठावचसि च कि

एपमप्यतिक्रम्यारोपितं दाक्षिण्यं मन्युमेव स्वचरणे नेत्रयोः सुष्ठुतामेव दर्शयति कापीत्यादिभि ॥२॥ ॥७२॥

72

लीलासर्वस्वसंतस्यालीलायायावानपरिकरस्तावन्तमाददे गृहीतवतीत्यर्थः ॥१३॥ निरास्यत् तिरस्कृतवती ॥१४॥ दुग्धेत्या

द्वि
येनस्तोत्रभंगीम्यवात्सीत् ॥ अजनि च मयि भूयान्संभ्रमस्तेन तस्याव्यवृणुत हृदि मन्युं सुष्ठु दक्षिणमेव
यथा वा ॥ कृतज्ञोपि प्रेमोज्ज्वलमतिरपि स्फारविनयोप्यभिज्ञानां चूडामणिरकृपानीरधिरपि ॥ यदंतः स्वच्छो
पि स्मरति न हरिर्गोकुलभुवं ममैवेदं जन्मान्तरदुष्टद्रुमफलं ॥ अथ धैर्यं स्थिराचित्तोन्नतिः ॥ यां तु त
द्धैर्यमिति कीर्त्यते ॥ यथा ललितमाधवे ॥ उदासीन्यधुरापरीतहृदयः काठिन्यमालंवतां कामं प्रणा
मल्लसुन्दरो मयि सखि स्वैरी सहस्रं समाः ॥ किन्त्वश्रान्तिभराददपि क्षणमिदं तत्र प्रियेभ्यः प्रियं चेतो
जन्मनि जन्मनि प्रणयिता दास्यं न मे हास्यति ॥ अथ स्वभावजाः ॥ तत्र लीला ॥ प्रियानुकरणं लीला
रम्यैर्वेषक्रियादिभिः ॥ यथा विष्णुपुराणे ॥१२॥ दुष्टकालिय तिष्ठात्र कृष्णोहमिति चापरा वाहुमास्फो
ट्यकृष्णस्य लीलासर्वस्वमाददे ॥ यथा वा छंदोमञ्जर्यां ॥ मृगमदकृतचर्चापीतकौशेयवासा रुचि
रशिखिशिखण्डावद्धधम्मिल्लपाशा ॥ अनृजुनिहितमंशे वंशमुत्क्वाणयन्ती कृतमधुरिपुवेषा मा
लिनी पातु राधा ॥ अथ विलासः ॥ गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणां ॥ तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं वि
लासः प्रियसंगजं ॥ यथा ॥१३॥ रुणत्सि पुरतः स्फुरत्यघहरे कथं नासिकाशिखाग्रग्रथितमौक्तिकोन्नमन
कैतवेन स्मितं ॥ निरास्यदचिरं सुधाकिरणकौमुदीमाधुरीमनागपि नवोढतामधुतिः ॥ यथा वा ॥१४॥ अथा
सीनमभ्यंकदम्बमिकटे क्रीडाकुटीरस्य तीमाभीरेन्द्रकुमारमत्र रभसाद्दालोकयन्सः पुरः ॥

द्विनास्मितमेववर्जितं।

ततश्चकाकोपि ध्यानागायमात्रसंवर्गं ॥१४॥ ८८

अल्पाप्याकल्पकल्पना कान्तिपोषकृच्चेद्विच्छित्तिरुच्यत इत्यर्थः ॥१६॥ अमलपत्रेणेत्यत्र पत्राणि मृगमदपत्रभङ्गाः
१७ प्रियागसीति प्रियकर्तृके अपराधे सति ॥१८॥ कृष्णभुजङ्गे इत्येतावन्तं कालं तस्य दृष्टिरभिलाषदात्री वासीदित्यु

दिग्धाङ्गुष्ठसमुद्रमुग्धालहरीलावण्यनिस्यन्दिभिः कालिन्दीनवहृद्कूतरङ्गितभरैस्त्वं च तिरङ्गायते
अथ विच्छित्तिः ॥१५॥ आकल्पकल्पनाल्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ॥ यथा ॥ माकन्दपत्रेण मुकुन्द
चेतःप्रमोदिना मारुतकम्पितेन ॥ रक्तेन कर्णाभरणीकृतेन राधामुखाम्भोरुहमुल्ललास ॥ यथा वा
हरिवंशे ॥१६॥ एकेनामलपत्रेण कण्ठसूत्रावलम्बिना ॥ रराज बर्हिपत्रेण मन्दमारुतकम्पिना ॥१७॥
सखीयत्नादिव धृतिर्मण्डनानां प्रियागसि ॥ सेर्ष्यावज्ञावरस्त्रीभिर्विच्छित्तिरिति केचन ॥ यथा ॥१८॥
मुद्रां गाढनतां विधाय निहितेङ्गरीकुरुष्ठाङ्गदे ग्रथिन्यस्य कठोरमर्पितमितः कण्ठान्मणिं भ्रंसय ॥ मु
ग्धे कृष्णभुजङ्गदृष्टिकलया दुर्वारया दूषिते रत्नालंकरणे मनागपि मनस्तृष्णां न पुष्णाति मे ॥ अथ वि
भ्रमः ॥ वल्लभप्राप्तिवेलायां मदनावेशसम्भ्रमात् ॥ विभ्रमो हारमाल्यादिभूषास्थानविपर्ययः ॥ यथा
विदग्धमाधवे ॥ धम्मिल्ले पदवीनीलरत्नरचितो हारस्त्वया रोपितो विन्यस्तः कुचकुम्भयोः कुवलय
श्रेणीकृतो गर्भकः ॥ अङ्गे च चर्चितमञ्जनं विनिहिता कस्तूरिका नेत्रयोः कंसारेरभिसारसम्भ्रमभरान्मन्ये
जगद्विस्मृतं ॥ यथा वा श्रीदशमे ॥ लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने ॥ व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः का

दनिजस्वभावं हिंसत्वमेव दर्शितवतीति भावः ॥ कांतस्येति ॥ मनसा भिन्नं दनं वर्त्तत एवेति भावः ॥ न हि कुतः ॥

तत्राह । वामतोद्रेकात् । वाङ्मात्रेणाकौटिल्यातिशयात् । प्रणयविशेषस्य तथैव स्वभाव इति भावः । तदुक्तं श्रीहरि
वगतिः प्रेम्णः प्रीति । २० । तथैवोदाहरन्नाह यथेति । २१ । हर्षादेतोर्येगर्वादयो भावा दयो व्यभिचारिणः । तत्तदङ्गानु
भावा इत्यर्थः । तेषु स्मितं हर्षस्य व्यंग्यं । रुदितं च कृत्रिमं दैन्याभासस्य व्यंग्यं । तेषां संकरीकरणं युगपत्प्रकाशनं किलकिं

अधीनस्यापि सेवायां कान्तस्यानभिनंदनं । विभ्रमो वामतोद्रेकात् स्यादित्याख्याति कश्चन २० यथा
त्वं गोविन्द मयासि किन्नु कवरीवंधार्थसम्प्रर्थितः क्लेशेनालमवद्धएव चिकुरस्तोमो मुदं द्रोग्धि मे
वक्रस्यापि न मार्जनं कुरु घनं घर्माम्बु मे रोचते नैवोत्तंसय मालतीं मम शिरः खेदं भरेण स्पृशति । अथ कि
लकिंचितं २१ । गर्वाभिलाषरुदितस्मितासूयाभयक्रुधां संकरीकरणं हर्षादुच्यते किलकिंचितं य
था २२ । मया जातोत्कंठं प्रियसहचरीलोचनपथे वलन्त्यस्ते राधा कुचमुकुलयोः पालिकमले । उ
दंचद्भ्रूभेदं सपुलकमवष्टंभि वलितं स्मरामयन्तस्तस्याः स्मितरुदितकान्तद्युति मुखं । यथा वा दानके
लिकौमुद्यां २३ । अनन्तस्मेरतयोज्ज्वलाजलकणव्याकीर्णपक्ष्मांकुरा किंचित्पाटलितांचला रसिकतोत्सि
क्ता पुरः कुंचती । रुद्धायाः पथि माधवेन मधुरव्याभुग्नतारोत्तरा राधायाः किलकिंचितस्तवकिनी दृष्टिः श्रियं वः

चितमुच्यते । तत्राभिलाषरूपस्तु कामितिज्ञेयं । २२ । अवष्टंभितिर्यक्कृत्या सखीमवलम्बमानमिति गर्वः । सपुल
कित्व अभिलाषः स्मितरुदिताभ्यां कान्तद्युतिकमिति रुदितरुदितस्मिते शब्देएव उदंचद्भ्रूभेदमित्यसूयाक्रुधौ । वलि
तं किंचिन्नयपहृतमिति भयं । तस्या इति समासेनोपसर्जनीभूतामपि श्रीराधामेव वाहाति । अन्यस्यास्तु तिविग्रहकृष्णत्वात् २३ ।

74
उ॰ती॰
७४

रसिकतनोस्तिकेतिगर्वः ॥ उत्सेको स्वचित्तोन्नत्यं ॥ मधुरेत्यभिलाषं ॥ व्याभुग्नेत्यसूया स्मितरुदिते स्पष्टे पुरः कुर्व

अथ मोट्टायितं ॥ कान्तस्मरणवार्त्तादौ हृदि तद्भावभावतः प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमुदीर्यते ॥ यथा
नम्रे तेक्रमवीजमालिभिरलं पृष्टापि पाली यदा चातुर्येण तदग्रतस्तव कथा ताभिस्तदा प्रस्तुता तांपि
ताम्बरजंभमाणवदनांभोजाक्षणं शृण्वती विंबोष्ठी पुलकैर्विडम्बितवती फुल्लांकदम्बश्रियं ॥ अथ कुट्टमि
तं ॥ स्तनाधरादिग्रहणे हृत्प्रीतावपि संभ्रमात् बहिः क्रोधो व्यथितवत् प्रोक्तं कुट्टमितं बुधैः ॥ यथा ॥ क
रोरुत्स्यं हन्त स्थगय कबरीमेविघटते दुकूलं च न्यंचन्यघहरत वास्तां विहसितं ॥ किमारब्धः कर्तुं त्वम
नवसरे निर्दयमदात् पताम्येषा पादे वितरशापितं मे क्षणमपि ॥ यथा वा २४ ॥ नम्रे त्वंतां कुटिलयसि
पनेव हस्तं चक्रं चकं टकितगंडमिदं न रुंधि ॥ प्रीणातु सुन्दरितवाधरवंधुजीवे पीत्वाम धुनिमधुप्र
दनोसौ ॥ अथ विब्बोकः २५ ॥ इष्टेपि गर्वमानाभ्यां बिब्बोकः स्यादनादरः ॥ तत्र गर्वेण यथा ॥ प्रियोक्ति
लक्षेण विपक्षसन्निधौ स्वीकारितां पञ्चशिखण्डमौलिना ॥ श्यामाति वामा हृदयंगमामपि स्वजं दराग्र
यन्निरासहेलया ॥ यथा वा ॥ स्फुरत्यग्रे तिष्ठन्नहित तव मुखक्षिप्तनयनः प्रतीक्षांकृत्वायं भवदवसरस्या
प्यद्य मनः दृशोर्द्वे गर्भोर्भ्य ग्रथितगुरुहेलागहनया हसन्तीवक्षीवे त्वमिह वनमालां रचयसि ॥ मानेन यथा ॥ ह
रेणास्तखिन्नाद्य मंडली क्रियमाणमवमन्युतः ॥ न दृष्ट्या यस्तु शिक्षितामपि स्वयमध्यापयपंगोभिको ॥ अथ ललितं ॥

नीतिभावं किंचित्पाटलितां च लेति ॥ कृतविंलकिंचितरूपोयः स्तवकः गांभीर्यमयमन्दस्फुटो भावविशेषः ॥ तद्रति ॥ २७ ॥ न

दीपिकानार्पितवस्त्वपिकान्तेपिवा मुग्धानस्यापीति विभ्रमलक्षणस्य परमतत्वान्तानेन सांकर्यं ॥ २६ ॥ स्वं दृष्ट्वावि ॥ ७८ ॥
लसंतीश्रीराधामेवं दूरात् ॥ कनकलतात्वेन प्रतीत्य श्रीकृष्णः स्वयं निश्चिनोतिस्म भङ्गमिति ॥ प्रेक्षोत्तयन्तीचापत्नी

विन्यासभंगिरंगानां भ्रूविलासमनोहरा ॥ सुकुमारा भवेद्यत्र ललितं तदुदीरितं यथा ॥ २६ ॥ सभ्रूभंगमभं
गवाणजननीमालोकयन्ती ततः सोल्लासं पदपंकजे दिशि दिशि प्रेरवोलपन्नु त्वला ॥ गंधाकुष्ट
धियः करेणमदुनाव्याधुन्वतीषट्पदान् राधानंदति कुञ्जकंदरतटे वृन्दावनश्रीरिव ॥ अथ वि
हृतं ॥ २७ ॥ ह्रीमानेर्ष्यादिभिर्यत्र नोच्यते स्वविवक्षितं ॥ व्यज्यते चेष्टयैवेदं विहृतं तद्विदुर्बुधाः ॥ तत्र
ह्रिया यथा ॥ निशम्य मुकुन्दमन्मुखाङ्ग वदभ्यर्थितमत्र सुन्दरी ॥ नगिराभिननन्द किन्तु सा पुल
केनेव कपोलशोभिना ॥ यथा वा ॥ २८ ॥ न परपुरुषे दृष्टिक्षेपो वराक्षि न वोचितस्त्वमसि कुलजा सा
ध्वी वक्रं प्रसीद विवर्जय ॥ इति पथि मया नर्मण्युक्ते हरेर्नववीक्षणे सदयमुदयत्कार्पण्यं मामवेक्ष
तराधिका ॥ मानेन यथा ॥ मय्यासक्ते भवति प्रसादनविधौ विस्मृत्य चंद्रयहृंतद्विजन्निसमुत्सुकापि विज
हौ मौनं न सा मानिनी ॥ किं त्वश्यामलरत्नसंपुट हस्तेनाहृत्य किंचिन्मुखं वसत्यास्मारयतिस्म विस्मितम
सौ मामौपरागीं श्रियं ॥ ईर्ष्यया यथा ॥ वितरतस्करिमे मुरलीहृतामिति मदुद्धुरजल्पविशृतया ॥ भ्रुकुटिभंगु
रमर्कसुता तटेसपदि राधिकया हसुदीक्षितः
२७ ॥ विवक्षितमिति ॥ सर्वमोघायितेभिलायस्य व्यक्तिस्त्वहृविवक्षित
मात्रस्येति भेदः ॥ किन्तु द्वाहरणेषु भावव्यक्तिरपि यद्युस्याने तद्विवक्षिता तर्गनत्वान्नेनांशेनवेतिज्ञेयं ॥ केवलविवक्षि

इति नर्मणि उक्तेः सति सहृदयं दयासहितं दयाविषयीकृतं यथा स्यात्तथा उदयत् कार्पण्यं यथा स्यात्तथा मम वेक्षत
स्मभयमनुदयत्कार्पण्यमिति वा पाठः ॥२८॥ चंपकस्य मधुपास्पृहणीयत्वेपि निजमुखामोदेनागमने सति विलासादेव
अलंकारा निगदिता विंशतिर्गात्रचित्तजाः ॥ अमी यथोचितं ज्ञेया माधवेपि मनीषिभिः ॥ केचिदस्य पृ
लंकाराः प्रोक्ता नात्र मयोदिताः ॥ मुनेरसम्मतत्वेन किंतु द्वितयमुच्यते ॥ मौग्ध्यं चचकितं चेति किंचिन्मा
धुर्यपोषणात् ॥ तत्र मौग्ध्यं ॥ ज्ञातस्याप्यज्ञवत्पृच्छा प्रियाग्रे मौग्ध्यमीरितं ॥ यथा मुक्ताचरिते ॥ कास्ता लता
ताः क्व वा सन्ति केन वा किल रोपिताः ॥ कृष्ण मत्कंकणन्यस्तं यासां मुक्ताफलं फलं ॥ चकितं ॥ प्रियाग्रे च
कितं भीतेरस्थानेपि महद्भयं ॥ यथा ॥२९॥ रक्ष रक्ष मुकुंद रे सभीषणो धावति श्रवणाच्चंपकं मम इत
ईर्ष्यमधुपाद्विशंकिता सस्वजे हरिणलोचना हरिं ॥ अथोद्भास्वराः ॥ उद्भासन्ते स्वधाम्नीति प्रोक्ता उ
द्भास्वरा बुधैः ॥ नीव्युत्तरीयधम्मिल्लस्रंसनं गात्रमोटनं ॥ जृंभा घ्राणस्य फुल्लत्वं निश्वासाद्याश्च ते मताः
तत्र नीविस्रंसनं यथा विदग्धमाधवे ॥३०॥ नैरंजन्यमुपेयुषः परिगलन्मौ दाक्षिणी लोचने स्वेदोद्भूत
विलेपनं किल कुचद्वंद्वं जहौ रागितां योगोत्सुक्यमगादुरःस्फुरदिति प्रेक्ष्योदयं संगिनां राधे नीवि विधेयं
नव श्लथगुणा शंकिमुमुक्षां दधे ॥ उत्तरीयस्रंसनं यथा ॥३१॥ नवहृदि मम रागातकोपि रागोगरिष्ठः स्फुर
नघोक्तिरित्यस्य स्थानत्वमतिस्पष्टं ॥ हृल्लकमिति स्पष्टं ॥ हृल्लक्रमिति वा पाठः ॥३०॥ नैरंजन्यमिति ॥ अत्र श्लेषपक्षे नेत्राम
धिकारिणां क्रमान्न्यूनत्वमवगतं ॥ तत्र नीव्याः क्रमप्राप्तं प्रथमप्रथमारब्धं बोधयितुं कृतं ॥ उदयं सप्तस्वाधिकारं ॥३१॥

इनी वंतपन्वयः॥ इति किलेतिवा पाठः॥ अत्रच्युत मिवेति च्युत कल्पमित्यर्थः॥ ३२॥ स्पुतती ति दृन्दायाः परिहासवचनं॥ ३३
अंगुभंगं गात्रमोटनं॥ अनङ्गभंगं कामतरङ्गं॥ ३४॥ अधीत्येत्यत्र प्रपज्येतिवा पाठांतरं॥ ३५॥ रचितेति श्रीकृष्णस्य भावना

तित दपसत्य व्यक्तमेतं करोमि॥ इति खलु हृदया ने राधिके रोधकारि च्युत मिव पुरतो मेमं जुमां तिष्ठ
वास॥ धम्मिल्लस्वंसनं यथा॥ ३२॥ स्फुरति मुरद्विषि पुरतो दुरात्मनाम पि विमुक्ति दे गोरि॥ नाद्भुत मिदं य
दीयुः संयमिनस्ते कचा मुक्तिं गात्रमोटनं॥ ३३॥ व्रजांगने वल्लवयुगवस्य पुरः कुरङ्गीनयनासलीलं अ
पांगभंगं किल कुर्वतीयमनंगभंगैनरसाव्यतानीत॥ जंभायथा॥ ३४॥ पुष्पेर खेल्य विपिरिखेर्भवतीमसा
ध्यांसाध्वी मधीत्य मदनः किल जंभणास्त्रं चंद्रावलि प्रसभमेव वशीचकार यद्गोष्ठसीमनि मुहुः स्मति
जंभसेद्य॥ घ्राणस्यफुल्लत्वं यथा॥ ३५॥ रचित शिखर शोभारंभमंभोरुहाक्षी श्वसितपवन दोलां दो
लिनामौक्तिकेन॥ पुटयुगमति फुल्लं भ्रतीनासिकायाम मनसि विलग्नादर्शनादेव राधा॥ यद्यपेते
विशेषाः स्फुमौ हापितविलासयोः॥ शोभाविशेषपोषित्वाज्ज्यापि दृष्यगीरिताः॥ अथ वाचिकाः॥ आलाप
श्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः॥ अनुलापोपलापश्च संदेशश्चातिदेशकः॥ अपदेशो च निर्देशोय
निर्देशो व्यपदेशकः॥ कीर्तिता वचनारंभा द्वादशामी मनीषिभिः॥ तत्रालापः चाटु प्रियोक्तिरालापः यथा श्री
दशमे॥ ३६॥ कात्र्यंगते कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितार्यचरितान्न चलेत्त्रिलोक्यां॥ त्रैलोक्य सौभगमिदं च निरी

आरंभ शद्बीत्र परिपाटी तात्पर्यकः पुगशद्बोत्र मौक्तिकस्य वामपुटं छिद्रमवलम्ब्यमानस्यापि॥ स्वर्णसूत्रगत्यापुटद्वयस्य

उरसां वमानानां वो पवनेरि॥ देवजनसंदनाक्राकाकाराकिंवाकरोमि
यातिड्डतीपक्वरजेपाठांतरं॥ ३॥

76 ॥उ०ती०॥ अविभ्रमस्त्वविभ्रमः॥३७॥ नरावुत्तिष्ठनमिमधिकल्पोर्द्वस्थितिंकुर्वितसर्थः॥३८॥ तापिंछसंगतंस्थयत्तपसंपुष्पितवंधूकं
॥७६॥ रीक्ष्यरूपंयज्ञेद्विजद्रुममगाःपुलकान्यविभ्रमन्॥ यथावाविदग्धमाधवे॥ कठोराभवमहीवाप्राणा
स्त्वमसिराधिके॥ अस्तिनान्याचकोरस्यचंद्रलेखांविनागतिः॥ अथविलापः॥ विलापोदुःखजंवचः
यथाश्रीदशमे॥ परंसौख्यंहितैराश्यंस्वैरिण्यप्याहपिंगला॥ तजानतीनोनःकृष्णेनयथाप्याशादुरत्यया
संलापः॥ उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यंसंलापइतिकीर्त्यते॥ यथापद्यावल्यां॥३०॥ इतिशारदानवरोमेतरुणि
ममनवोःशाक्तिरारोहणेकासाक्षाद्दारखामिमुग्धेनरणिमिहरवेराखयाकारतिर्मे॥ वार्त्तेयंनोम
संगेकथमपिभवितानावयोःसंगमार्थी वार्त्तापीतिस्मितास्यंजितगिरमजितंराधयाराधयामि॥ प्रला
पः॥ व्यर्थालापःप्रलापःस्यात्॥ यथा॥ करोतिनादंमुरलीरलीरलीव्रजादुःनाहन्मथनंघनं॥ ततो
विद्रुनाभजतेजतेजतेहरेभवन्तंत्ततितातितातितो॥ अनुलापः॥ अनुलापोमुहुर्वचः॥ यथा॥ हंसः ॥३८॥
कृष्णोनहिनहितापिंछोयंवेणुर्वैणुर्नहिनहिभृंगोघोषः॥ गुंजागुंजानहिनहिवंधूकालीनेत्रेनेत्रेन
हिनहियच्छंद्वं॥ अपलापः॥ अपलापस्तुपूर्वोक्तस्यान्यथायोजनंभवेत्॥ यथा॥ फुल्लोज्ज्वलवनमाले
कामयतेकामनाधवंप्रमदा॥ हरयेस्पृहयसिराधेनहिनहिवैरिणिवसन्ताय॥ संदेशः॥ संदेशस्तुप्रो
षितस्यस्ववार्त्ताप्रेषणंभवेत्॥ यथा॥३९॥

चदृष्ट्वाभ्रान्त्याप्रत्ययंतीकाचित्प्रतिवाचिद्वाह॥ कृष्णःकृष्णइति॥ प्रथमंवेणुरिति द्वितीयंगुंजेतितृतीयंनेत्रेइतिचतुर्थेश्री

॥७६॥ [illegible] (vertical, right margin)

॥७६॥

व्याहरेति चंद्रावली सख्या श्री कृष्णं प्रति संदेशः कुहूः कोकिलध्वनिरमावास्या च । चंद्रावलीतन्नाम्नी चंद्रश्रेणी च विकलावै
कल्पयुक्ता कलाहीना या विकला कृता चेत्तत्तदा कलयं त्वं भज इति प्रश्नः । हरावितिनुप्रत्युत्तरमुद्देशं प हरिस्त्वत्र सूर्यः कृष्ण
श्च ॥ ४० ॥ हृष्येति स्वयमेव स्वपित्रा ललितेत्येवं वदतीति निश्रयोजनतया प्रतीतानि विचिचित्सितानि संदेहान् । ललितेति स्व
नाम्ना स्वयमेवोद्दिष्टं ॥ ४१ ॥ सोपदेशाइरिनंक यं तत्राह ॥ इति इपिं तच्चा किं तत्राह ॥ अन्यार्थेनच्छल्येन वाच्येन यन्तु कथनं

व्याहर मथुरानाथे मम संदेशप्रहेलिकां पांथ ॥ विकला कृता कुहूभिर्दंभते चंद्रावली कलयं ॥ अतिदे
शः ॥ सोतिदेशस्तदुक्तानि मदुक्तानीति यद्वचः ॥ यथा ॥ ४० ॥ हृष्या कृ यास्त्वं विचिकित्सितानि भागो कुलाधी
श्वर नंदनात्र ॥ गांधर्विकाया गिरमं तव स्यां वीणे क्वणीतिं ललिताव्यनक्ति ॥ अथापदेशः ॥ ४१ ॥ अन्यार्थक
थनं यत्तु सोपदेशा इतीरितः ॥ यथा ॥ ४२ ॥ धत्ते विक्षतमनुज्वलंत्व पक्षपफलं द्वंद्वं न वाञ्छा द्रिमी भगे णप्रीणि
तं मधूनि पिवता ताम्रं च पुष्पद्वयं ॥ इत्याकर्ण्य सखी गिरं गुरुजनान्तो के किल श्यामलाचेलेन तत्तनयो
र्युगं व्यवदधे दन्तच्छदौ पाणिना ॥ उपदेशः ॥ ४३ ॥ यत्तु शिक्षार्थवचनमुपदेशः स उच्यते ॥ यथा ॥ छंदे
मंतर्थ्या ॥ मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला चैतो क्वाद्भुतरूपो गोविन्दोऽति दुरापः ॥ वृंदावनकुंजे
गुंजद्भृंग सनाथे श्रीनाथेन समे तास्व छंदं कुरु केलिं ॥ निर्देशः ॥ ४४ ॥

स वचनं तदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ श्यामलानाम्नां कथं चिन्नो जितेपतिम्मन्येकदाचिदेकान्ते प्यञ्जनां कुर्वत्याम कस्मादतिसंकोचका
रणास्या गमनं ज्ञायमन्ती सखी तच्चनस्मादपलपनीचातुरी विशेषेणोपदेशतःत्राह ॥ धत्त इति ॥ विक्षतं पक्षि ॥ तं पक्षिक्षतं
इति सखीगिरमाकर्ण्येति ॥ कदा तत्राह गुरोर्जनस्य दासी लक्षणस्यालोके दूरादर्शने सति ४३ शिक्षार्थे विशिक्षत्तं यद्वनमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

॥ उ०नी० ॥ सोयमिति ॥ पुंस्त्वेननिर्देशस्तु सामान्यतो जन इत्येतद्दपेक्षया अथसात्विकविवृतिः ॥ १ ॥ निष्कम्पमभ्युक्ष्यपतयालुनापत
॥ ७७ ॥ नशीलेन स्वेदेन ॥ पंचप्रालयोयस्याःसा ॥ उत्तरत्रपंचालिकाप्रति ॥ २ ॥ भयाद्यथेत्यत्रभयंत्रासः ॥ ३ ॥ दिग्धोयमित्यत्र

निर्देशस्तु भवेत्सोयमहमित्यादिभाषणं ॥ यथा ॥ सेयंमेभगिनीराधाललिते पंचमेसखी ॥ विशाखेवयमहं
कृष्णेति स्वःपुमार्थमागताः ॥ व्यपदेशः ॥ व्याजेनात्माभिलाषोक्तिर्व्यपदेश इतीर्यते ॥ यथा ॥ वितसखवक
त्तवकाकाम्यवनेपर्यपमाल्लतीमिलति ॥ कथमिवद्धुंवसितंवीमध्य वाभ्रमरोसि किंब्रूमः ॥ अनुभावाभवं
त्येतेरसे सर्वत्रवाचिकाः ॥ माधुर्याधिक्यपोषित्वादिहैवपरिकीर्तिताः ॥ अथसात्विकाः ॥ तत्रस्तंभःसह
र्षाद्यथा दानकेलिकौमुद्यां ॥ १ ॥ अभ्युक्ष्यनिष्कंपतयालुनामुहुःस्वेदेननिष्कंपतया व्यवस्थिता ॥ पंचालि
काकुंचितलोचना कथंपंचालिकाधर्म्ममवापराधिका ॥ २ ॥ भयाद्यथा ॥ घनस्तनितचक्रेणचकितेयंघन
स्तनीवभूव हरिमालिंग्यनिश्चलांगी व्रजांगना ॥ ३ ॥ दिग्धोयं ॥ आश्चर्याद्यथा ॥ तवमधुरिमसंपदं वित्तस्यविश्व
जगद्दलस्यतत्ताकुन्दराधाः ॥ कलयहृदिवत्सत्वमक्षिपासोसमजनिनिर्निमेषाचनिश्चलाच ॥ विषादा
द्यथा ॥ वितन्वमंभोरुहलोचनस्यविलोकसंभावितविमलमूर्त्ति संकेतगेहस्वनितान्तमंके चित्रार्पितातत्रव
भूवचित्रा ॥ अमर्षतयथा ॥ माधवस्यपरिवर्जितगोत्रं श्यामलत्वाविशिखांतरं निशामय्य ॥ देवयोषिदिवनिनीमेषाक्षी

सर्वयत्र्यक्षोन्वेषणीयः ॥ पद्योक्तं ॥ सति द्वयविनाभूतैर्भावैर्मनस आक्रमात ॥ जनेजातरसोदिग्धास्तेचेत्तत्स्तु गामिनइति ॥ इतिद
पंचात्रप्रशान्त्यादिर्मुखव्याहासादिअगोरीतिर्ज्ञेयं ॥ ४ ॥ गोत्रंनाम ॥ छायया कान्त्या ॥ पक्षे स्वव्यवधानकृता तपाभावरूपया ॥ छायातस्तंभप्रणा

अभिपत्य प्राप्य । पुलकोद्गमसर्वस्वं संपादयितुं । स्वेदाम्बूनां घनतां प्राप्तौ । घनशब्दस्य निविडवाचित्वं तु प्रकृतं ६ । द्रवती
ति द्रवस्तद्रूपतां । द्रववत्तामित्यर्थः । स्वेदभरच्छलादिति स्वेदोयं न भवति । किंतु नद्द्रव इत्यर्थः ४ शालीनभावं मद्दुचेष्टा
छायया चरहितां क्षणमासीत् । अथ स्वेदः स हर्षाद्यथा । श्रीविष्णुपुराणे ५ । गोपीकपोलसंश्लेषमभिपत्य हरे
र्भुजौ । पुलकोद्गमसस्याय स्वेदांबुघनतां गतौ । यथा वा ६ । एवमुज्वलचंद्रकान्तमय्या विधिना माधव
निर्मितास्ति राधा । यदुदंचति तावकास्यचंद्रे द्रवतां स्वेदभरच्छलाद्विभर्त्ति । भयाद्यथा । माभूर्विशाखेव
नरलाविद्रुतः पति सवासो निविडोल्लतां कुटी । मयाप्रयत्नेन कृता कपोलयोः स्वेदोदविंदुर्मकरीर्वि
लुम्पति । क्रोधाद्यथा । स्विन्नापि गोत्रस्खलनेन पाली शालीनभावं छलतो व्यतानीत् । तथापि तस्याः परमा
द्रेयतो स्वेदांवुवृष्टिः क्रुधमाचचक्षे । रोमांचः । स चाश्चर्याद्यथा । चुम्बनमालोक्य च मरुच्चस्तबकांचमूरम
बोस्तु गपन्नुरारिद्विषं । व्योमांगने तत्र सुरांगनानां वली रोमांचिता विस्तनदृष्टिरावभौ । हर्षाद्यथा श्रीदशमे ७
तं काचिन्नेत्ररंध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च । पुलकांग्युपगुह्यास्ते योगीवानंदसंप्लुता । यथा वा रुक्मिणीस्व
यंवरे ८ । रोमाणि सर्वाण्यपि वालभावात् प्रियश्रियं द्रष्टुमिवोत्सुकानि । तस्याः स्तदाकोरकितांगयष्टेरहू
विकाद्दानमिवान्वभवत् । भयाद्यथा । परिमलचटुले द्विरेफवृन्दे सुरवमभिधावति कंपितांगयष्टिः । विपुल
पुलकपालिरयपाली हरिमधरीकृतवृद्धीधरातिलिंग । अथ स्वरभेदः । स विषादाद्यथा श्रीगीतगोविन्दे ९ ।
योगीवसंयोगीवयथास्या त्वयास्ते स्म ८ । वालभावादिति । वालः केशः तत्सजातीयत्वादत्र रोमस्वपि वालत्वमारोप्यते ।

॥उ०ली०॥ ततश्चार्भकसमानपर्यायतयातत्त्वभावत्वादिव॥उडुनाग्नीवाउडूवा॥सेवउड्डीविका॥तस्मात्दानंतत्रार्पणं॥नदिवान्वभू

॥७८॥ वनस्त्रीचक्रुरित्यर्थः॥९॥हे कितवनवघ्यानलग्रासतीव्रमंदकन्दर्पचित्तांविधायरसजलधिमग्नासीदितियोज्यं॥न

न्निमग्नत्वेलक्षणंविपुलेपुलकेत्यादि॥१०॥रोषगद्गदपदेरित्यत्रजातगद्गदपदैरितिवापाठः॥पदमत्रव्यवसायः॥प

विपुलपुलकपालिःस्फीतशीत्कारमन्तर्जनितजडिमकाकुव्याकुलंव्याहरन्ती॥नवकितवविधायामं

दकंदर्पचिन्तांरसजलधिनिमग्नाध्यानलग्नामृगाक्षी॥विस्मयाद्यथा॥गुरुसंभ्रमस्तिमितकंठयामयाकर

संततयापिवहुधाववोधिता॥नपुरस्त्वमत्रहरिवेणुवादनेपुलकान्वितोकितवतीलतास्वपि॥अमर्षाद्य

था॥१०॥प्रेयस्वःपरमाद्भुताःकतिनमेदीव्यन्तिगोपान्तरेतासांनोज्वलनंमभंगिभिरपिप्राग्नोस्मितुष्टिंत

थाहिवैरघमहुस्तरंगदथस्यस्त्वार्द्धवर्णैर्यथाराधायाःसविरोषगद्गदपदैराक्षेपवाग्विंदुभिः॥हर्षा

द्यथाहुक्मिणीत्वयम्बरे॥११॥पश्यपेमतंभूपरतिप्रवाणंसरवीवचोभिःकिल्लसाननर्ज॥नप्रीतिकर्णेजप

तांगतानिविदांवभूवस्वरवेहुतानि॥भीतेर्यथा॥प्रथमसंगमनर्मणीसाध्वसतवलितयापिप्रियासस्विवा

धिकानवसुधाद्रुदिनीमदिरेक्षणाक्रतितरेममकांचिदवीवहत॥अथवेपथुःसत्रासेनयथा॥१२॥केश

वेषुवतिवेशभागयंवालिशस्तवपतिःकिलायतः॥राधिकेनदपिमूर्तिरघनेकिंप्रवातकदलीवतांदधेह

वेपथ्या॥१३॥

दंव्यवसितित्रासोत्यादिनानार्थवर्गात॥११॥तंभूयःपश्यपेमेत्यसमाव्ययाभूरित्याक्षेपलभ्यं॥भूपरतिस्सेवक्रकेश

वेधानुसारेणपूर्वमपिनदर्शनंजातमितिज्ञेयं॥कर्णेजपःसूचकः॥१२॥वालिशोमूर्खः॥नकिंचिदहिंतुशंकास्पर्धः॥प्रकृशेवा

पेसल्लाचतुरा॥२४॥निचातेकातप्रवेशरहितेदृष्ठोदृश्यतेचयथादीपोनवातस्थोनेंगतइत्यादेो॥निवातदीप
स्तिमितेनचक्षुषेतिरघुकाव्येच॥२५॥श्येनीश्वेतवर्णा॥तस्याःसारंगपाक्ष्याइतितच्छेदेनवेशिष्ठाव्यक्तिः॥अत
एवविधुतुल्तिनत्वंधिक्कांतस्यात्॥वृंदारण्येयानील्लासुरवशर्वैकाचेष्टातयायो।विहारइतस्तनोभ्रमणंतस्मि
वल्लवराजकुमारेमिलितेपुरतःकिमात्तर्कपासि॥तवपेप्राल्ला।स्मिपार्श्वेवल्लत्लितेयंपरिहरानं
कम्॥अमर्षेणयथा॥१४॥यदिकुपितासिनपश्येकिंतनुरुत्कंपतेप्रसभं॥विचल्लतिकुतोनि
वातेदीपशिरवानिर्भरस्निग्धा॥अथवैववर्णे॥तद्धूपादाघयथा॥१५॥मधुरिमभरेर्मृक्तसालंकतं
किंतकुंकुमेर्द्दिरदरदनश्येनीमाभांचिरायवितन्वतः॥विधुरपितुल्तामाप्नस्तस्यामुरवस्यवकौ
रियोवदपरमतःसारंगाक्ष्याःकिमस्तिविडम्बनं॥रोषाद्यथा॥१६॥विलसतिकिल्तवृन्दारण्यल्लीला
विहारेकथयकथमकारेनाम्रवक्रासिवृत्ता॥प्रसरदुदयरागग्रस्तशोणेंदुविंवाकिमिवससि
निशीथेशारदीजायतेद्यौः॥१७॥भीतेर्यथा॥क्रीडन्त्यास्तटभुविमाधवेनसार्द्धंतत्रारात्पतिमवलो
क्यकांतरायाः॥राधायास्तनुमनुकांतिमातथासीत्तेनेयंकिमपियथानपर्यचापि॥अथाश्रु॥तद्
त्रपीतिभ्रमजन्यएवार्यंतवरोअइतिभावः॥द्यौःकिमिवकथंनिशीथेईरात्रेप्रषौद्यथागीतगोविन्दे॥१८॥
सरदित्यादिल्लक्षणजायते॥तत्रतद्रागस्याभावान्नेवजायतइत्यर्थः।शारदीतितत्रविद्युदादिद्दोषाभावेन
नान्यथापिसंभवतीतिभावः॥१७॥तेनपत्या किमपीतिकिंचिदपीत्यर्थः॥दरश्चेति॥वापाठः॥१८॥ऽऽ॥ऽऽ।

तदानीं यः प्रियतमसमालोकसमयस्तस्मिन् ॥ राधाया ॥ अक्ष्णोर्हर्षाश्रुनिकरः पपात कथंभूतयोः तरलतरतारयो
यास्यान्तयापीगमतिक्रम्ययतितयोः गतयोः ॥ पल्लगतौ ॥ लज्जयामुकुलितयोस्तिर्यक्कृतप्रस्थानयोरित्यर्थः ॥ कद्रव ॥ स्वेदाम्भः

अतिक्रम्यापांगं श्रवणपथपर्यन्तगमनप्रयासेनेवाक्ष्णोस्तरलतरतारं पतितयोः ॥ तदानीं राधायाः प्रिय
तमसमालोकसमये पपात स्वेदाम्भःप्रसर इव हर्षाश्रुनिकरः ॥ १९ ॥ फुल्लगंडं सरोमाञ्चं बाष्पमानं
दर्जमनं रोषाद्यथा ॥ प्रातर्मुरद्विषस्तुरःस्फुरदन्यनारीपत्रांकुरप्रकरमीक्षमाणा ॥ अप्रोच्य किंचिद
पिकुंचितदृष्टिरेषा रोषाश्रुबिंदुभरमिंदुमुखी मुमोच ॥ यथा च विल्वमंगले ॥ राधे ऽपराधेन विनैव क
स्मादस्मासु वाचःपरुषास्तव ते ॥ अहो कथन्ते कुचयोः प्रयन्ते हारानुकारास्तरलाश्रुधाराः ॥ शिरःकंपिस
निश्वासं स्फुरदोष्ठकपोलकं ॥ कटाक्षभ्रुकुटीवक्रं स्त्रीणामीर्ष्यात्थरोदनं ॥ विषादाद्यथा पद्यावल्यां ॥ म
त्तिनं नयनांबुधारया मुखचंद्रं करभोरु माकुरु ॥ करुणावरुणालयो हरिस्त्वयि भूयः करुणां विधास्य
ति ॥ अथ प्रलयः ॥ स सुखेन यथा ॥ २० ॥ जंघे स्याद्दधतांगते परिहृतस्यन्दादृपाने त्रयोः कण्ठः कुंठितनिस्वनो
विघटितश्वासा च नासापुटी ॥ राधायाः परमप्रमोदसुधया धौतं पुरो माधवे साक्षात्कारमिते मनोपि मुनि
वन्मन्ये समाधिं दधे ॥ दुःखेन यथा ललितमाधवे ॥ २१ ॥ दंशः कंसनृपस्य वक्षसि रुषा कृष्णोरगेणार्पितो

प्रसरः इव स्वेदप्रसररसंभावनायाः को हेतुः ॥ तत्राह ॥ अतिक्रम्यापांगमित्यादि ॥ १९ ॥ बाष्पमत्रनायिकायामेव ज्ञेयं ॥ २० ॥ मुनिव
न्मुनेरिवेति सर्वत्र योज्यं ॥ २१ ॥ दंश इति पौर्णमासीवचनं ॥ अत्र गोष्ठस्य तज्जगत्त्वेन रूपकं जीवनशब्दस्य च श्लिष्टतया प्रयोगो लभ्यते ॥

तत्र गोष्ठपक्षे जीवनं जीवद्दशा। तडागपक्षे जलं॥ तत्र च सति गोष्ठशब्देनात्र तत्स्थाः प्राणिन उच्यंते। श्रीकृष्णरूपे जीवने हृते सर्वेषा
मेव जीवद्दशायामपगतायामाभीरीशफरीणां शिथिलित्वे तन्मात्रस्मोर्मिमात्रत्वं न स्यात्॥ अपि तु न श्वासोर्मित्वमेव स्यात्। सति च
श्रुवैत्वे गोष्ठस्य प्राणिमात्रे भयत्रासो वैशिष्ट्यं न स्यात्। तस्माद्गोष्ठशब्देन तद्वासस्थानमेव वाच्यं॥ तस्य च वाच्यत्वे जीवनशब्देनया
थातत्थ्येन तत्तद्दीयास्थितिरुच्यते। तदपहारेण चवैतथ्येन स्थितिरिति स्थिते तेन च श्रीकृष्णस्थितिस्तद्दास्थितिरूपेणैव ज्ञापि
ते। ततः श्रीकृष्णापहारे तु जाते तत्रस्थायेन्ये प्राणिनस्तेषां कंचित्कालमपि स्थितिः स्यात्। आभीरीणां तु न स्यादिति तासा
मतिनौ सौकोमलतासूचकेन शफरीरूपकेणावोधितं॥ २२॥ धूमायितेत्यादि। तल्लक्षणं पूर्वमन्योऽत्र द्वितीयाश्रमी

गोष्ठतडागजीवनसितोयेनापहृते हरिः॥ हा धिक् कः शरणं भवेत् मदितुल्लाभीरीयमन्तः क्रमाद्दाभी
रीशफरीततिः शिथिलितश्वासोर्मिरामी॥ २२॥ अथैतेषु धूमायिताः स्वराङ्गनेसखि मथुरापुरांगने पुरः
पुरातनपुरुषस्य वीक्षया॥ तवाक्षिणी जलकणसाक्षिणी कुतः कथं पुनः पुलकिचगंडमंडलं॥ २३॥ ज्वलि
ताः॥ सखि स्तब्धीभावं भजति नितरामूरुयुगलं तनूजाली हृष्टेयुगमपि तवाश्रोणः सासतां॥ तदुन्नीतं धम्मे
हसि करपंकेरुह तत्ते प्रपन्नस्ते द्विष्यानलिनमुखिनीत्ता निधिरभूत॥ ४॥ ११

भावाश्रयवासद्दितीयकाः ईषद्व्यक्ता

अपह्नोतुं शक्या धूमायिता मता इति॥ २२॥ पुरातनपुरुषस्य वीक्षया तावत्सर्वेषामस्त्रादिकं भवत्येव॥ किं तु तत्र भावभेदाः
सन्ति॥ भवत्यास्तु को भावस्तत्र हेतुरिति स्वराङ्गनेत्यादिकस्याभिप्रायः॥ श्लेषेण तु पुरातनपुरुषस्येत्युक्तं नमेवं जना॥ हृद्दवा
चित्वात्। जलकणः साक्षी विद्यमानो ययोस्ते तादृशे॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षिपदसाधनत्वं मासीच विद्यमानो
भवति इति तत्रैव पर्यवसीयते॥ २३॥ ज्वलितेत्यादि॥ तल्लक्षणं च यथा द्वौ वा त्रयो वा युगपद्याताः सुप्रकटा दृश्याः॥ शंक्याः क्षुत्त्राणि

ङ्गोत्तुङ्गज्वलिता इति कीर्त्तिताः ॥ पूर्वं काचिच्चिन्तितामुन्मनस्कां वितर्क्य पृष्टवती सखीं प्रति स्वप्रियकनीलनिधिं लाभस्तवश
दृश्लेषच्छद्मना कारणमुक्तवत्यासीत् ॥ संप्रति तु सा सखी तस्या महाहर्षलक्षणं दृष्ट्वा साक्षात् श्रीकृष्णरूपं तं त्व
मनुमिमीते ॥ सखीति तनूजानां रोमणां माली श्रेणिः ॥ सुदं रोमाणां पालिरिति पाठान्तरं ॥ २४ ॥ दीप्ता इति तल्ल
क्षणं चोक्तं ॥ प्रोद्दाम्रा त्रिचतुरा व्यक्तिं पंच वा युगपद्गताः ॥ संवरीतुमशक्यास्ते दीप्ता धीरैरुदाहृता इति ॥ दन्तुरयन्ति नतो
न्नतं कुर्वन्ति ॥ २५ ॥ उद्दीप्ता इति ॥ तल्लक्षणं यथा ॥ एकदा व्यक्तिमापन्नाः पंचषाः सर्व एव वा ॥ आरूढाः परमोत्कर्षं
उद्दीप्ता विदग्धमाधवे ॥ क्षोणीं पंकिलयन्ति पंकजरुचो रक्ष्णोः पयो विन्दवः श्वासास्तांडवयन्ति
पाण्डु वदने हारांकुरोजांशुकं ॥ मूर्ध्नि दन्तुरयन्ति सन्ततममी रोमांचपुंजाश्च ते मन्ये माधवमा
धुरी श्रवणयो राध्या समभ्यायया ॥ २५ ॥ उद्दीप्ताः ॥ स्नाता नेत्रजनिर्झरेण दधती स्वेदांबु मुक्तावली
रोमांचोत्कर कंचुकेन निचिता श्रीखंडपाण्डुद्युतिः ॥ खंजनं नंजुलभारती सवयसा युक्ता स्फुरन्ती तमो
सज्जा तेन वसंगमाय ललिता स्तंभाश्रिता वर्त्तते ॥ उद्दीप्तानां भिदा एव सूद्दीप्ताः सन्ति कुत्रचित् ॥ सा
त्त्विकाः परमोत्कर्षकोटिमत्रैव विभ्रति ॥ यथा २६ ॥ स्वेदे दृष्टि प्रीतउर्द्दना विद्धं तीवाष्पांबुभिर्निस्तषेव
सूद्दीप्ता इति शष्टिता ॥ श्रीखंडपाण्डुद्युतिः स्तंभशब्दो श्लिष्टो ॥ २६ ॥ महादभिसरत्यश्रीराधायया मुरल्याप यि सज्जातांवा
दितवन्तं श्रीकृष्णं प्रति गन्तुकं चिद्दूती तदुत्कगदाविशयमाचष्टनात्पर्थ्या मस्तुक्तिमाह ॥ स्वेदैरिति ॥ तत्र च स्वेदैर्दर्शिन
द्वार्द्दने तिस्वेदा रख भावसद्भूलधरत्वस्वेदा स्वानुभावानां तु जलत्वं दर्शितं ॥ तथा च पूर्वग्रंथेते स्तंभस्वेदरोमांचा इत्यु
क्ता ह ॥ वहिरन्तश्च विक्षोभविधायित्वादतः स्फुटं ॥ प्रोक्तानुभावतामीषां भावता च मनीषिभिरिति ॥ वत्सी वा षर्णानुभि

निस्तषो विदधती निशैवं कुर्दिते च सति वाष्पामुमयाद्दृष्ट्या वत्सी त्वाद्वहवद्दाम्रपिता निकटे जलत्वं भनान्निस्तषः
कुर्वतीत्यर्थः ॥ वत्सीगि नित्वत्या स्वायामेव डाभ्र सयः ॥ न तु सर्वा एव स्त्रीजातय इति ॥ असंभवादनुपयोगाच्च ॥ न चैक
शेषेण गाव इव ताः स्त्रीमात्रावशिष्टतया प्रयुज्यन्ते ॥ ग्राम्यपशुषु तरुणेषु स्त्रीतिस्त्रेतासां तरुणत्वे न प्रत्युदाहृतिविष
यत्वात् वत्साद्दमेव र्कसरइतिवत् ॥ तदेवं वृष्टे जातायामङ्कुरुहालिभिर्मुकुलिनी सतीत्यपि युक्तमुक्तं ॥ तत्र चांगरुहाणां
स क्ष्मो षधित्वं नस्याश्चाङ्कुरस्य साई क्षेत्रत्वं मज्यता वृष्णा वृष्टेर्योगमेव न तत् कर्मेत्व त्वं जितं ॥ तत्र चाम्लल
नः फुल्लाभिरुच्छूनाभिः श्लेषेण विकसिताभिरिति तु वैशिष्ट्यं दर्शितं ॥ तत्र तत्र हेतुमाह ऋतत्वात्तेमुरलीमिति
हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण न्मुन्नाम हदति क्रमणशंकितचेतामन्दमन्दमनु गर्जति मेघः स तु ह्रस्वमभ्यवर्षत्स मनोभि

लामीरङ्कुरुहालिभिर्मुकुलिनी फुल्लाभिरामूलतः ॥ ऋतत्वात् मुरलीनया भवदियं राधा यथा राधयेत् मुग्धे
मोधव भारती प्रतिकृतिर्भ्रान्त्या यया विघार्णिभिः ॥ २७ ॥

ति स्तुकत्वात् शुक्तमेव च तदिति भावः ॥ न च मुरल्यास्तस्यां न जदाश्चर्यकृति नानातावद्वास्तां तदानीमेव भारती प्रतिकृतितापि
दृष्टेत्याह ॥ तथा भवदियमित्यादिना ॥ तदेवं शर्वा द्वैनस्वेदवाष्परोमाञ्चाङ्कुराः उत्तरार्द्धे भारती प्रतिकृतित्वेन सितिरूपं वे
वर्णवत्त्वात् वं च वर्णं जितं दुर्दिनादिपदे श्लेषेणास्तु दीप्तत्वमुदाहृतं ॥ तदेवं सतीदमुक्तं भवति ॥ स्विदेदेत्याद्युक्तिरस्मिन्नुदाहृता
लंकारमयी स्वालंकारस्तस्य परमाविशेषिता मात्रध्वनिनार्थमारोपितं तयाप्यलौकिकसंपद्दर्शनमयः संपाद्यते ॥ ध्व
निश्चाथम विवक्षितवाच्यनामा भण्यते ॥ तत्र च सति यथा स्वेदे रलौकिकसम्पद्रूपत्वेन दुर्दिनत्वं यथा च वाष्पाम्बुभिर्वत्सी
नो निस्तस्त्वमङ्कुरुहाणीनं च मुकुलित्वमारोपितं कविकृतिमिमामलंकरोति तथा मतास्तद्राक्षेस त्यपितसा भारती प्रति

उ० नी० ॥ 81

॥२१॥

अथ व्यभिचारिभावविवृतिः ॥१॥ ॐ ॥ औग्र्यालस्ये विमेति ॥ औग्र्यस्य हि स्वाकरचंद्रतारूपतादात्म्यस्य शक्यावपि त्रि-
यान्नु न्मुरवनारूपत्वजिन संभवतः किंतु मिथुनस्य परस्परमेवेति ज्ञेयं परस्परसंगविद्यान्तिपजनेषु कर्मास्तु

अथ व्यभिचारिणः ॥१॥ निर्वेदाद्यास्त्वयस्त्रिंशद्भावा ये परिकीर्तिताः ॥ उग्र्यालस्ये विना तेऽत्र विज्ञेया व्य-
भिचारिणः ॥ सख्यादिषु निजप्रेमाप्यत्र संचारितां व्रजेत् ॥२॥ साक्षादङ्गतयाभीष्टाः किंत्वत्र मरणादयः
वर्धमानास्तु युक्ताभी गुणतामुपचिन्वते ॥४॥ तत्र निर्वेदः ॥ स महार्त्या यथा विदग्धमाधवे ॥ यस्योत्स-
ङ्गसुखाशया शिथिलिता गुर्वी गुरुभ्यस्त्रपा प्राणेभ्योऽपि सुहृत्तमाः सखि तथा यूयं परिक्लेशिताः ॥ धर्मः
सोऽपि महान्मया न गणितः साध्वीभिरध्यासितो धिग्धैर्यं तदुपेक्षितापि यदहं जीवामि पापीयसी ॥ वि-
प्रयोगे शापयोर्हंसदेशे नक्षोदीयानपि सखि मम प्रेमगन्धो मुकुन्दे क्रन्दन्तीं मां निजसुभगता-
ख्यापनाय प्रतीहि ॥ खेलद्वंशीवलयिनमनालोक्य तं वक्त्रबिम्बं ध्वस्तालम्बा यदहमहह प्राणकीटं बि-
भर्मि ॥ ईर्ष्यया यथा ॥५॥ नात्मानमाक्षिप त्वं म्लायद्हृदनागभीरगभीरगरिमाणं ॥ सखि नान्तरं क्षि-
तौ कश्चन्द्रावलितारयोर्वेत्ति ॥६॥ अथ विषादः ॥ सद्दर्शनवाप्तितो यथा विदग्धमाधवे ॥ पीतं नवागम-
नमत्र हरेरशङ्कं न्यस्तं मया स्ववदनेन हगं च तल्पं च ॥ रम्ये विरादवसरे सखि तज्जमात्रे हा दुर्विधिर्विरुरु-
धे जरती छलेन ॥ यथा वा श्रीदशमे ॥७॥

चक्रमेणाते संभवनतएवोति ज्ञेयं ॥२॥ संचारितां व्यभिचारितां ॥३॥ उपचिन्वते गृह्णंतियुक्तेति व्यक्तीकरिष्यते ॥४॥
वैग्रन्थानुसारेण निर्वेदः स्वावमाननं ॥५॥ ताराशब्देनात्र श्रीराधायोतिता ॥६॥ विषादोनुतापः ॥७॥ ३३॥३३॥

वयस्यैःसहपशूननुविवेशयतोर्वनाद्वनंप्रवेशयतोर्व्रजेशसुतयोःश्रीरामकृष्णयोरनुपश्चाद्वेणुजुष्टंयद्वक्त्रंतद्यैर्निपीतं
चर्व्यचोष्यास्वादितंतेषांतदास्वादरूपंममफलंनादिदमेवाक्ष्णवतांचक्षुष्मतांफलं। परंतुनविद्मोनविद्मः। तस्मात्तदास्वा

क्ष्णवतांफलमिदंनपरंविद्मःसखःसख्यःपशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः। वक्त्रंव्रजेशसुतयोरनुवेणुजु
ष्टंयैर्वानिपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षं। प्रारब्धकार्यासिद्धेर्यथाश्रीगीतगोविन्दे। गणयतिगुणग्राममभ्रां
भ्रमादपिनेहतेवहतिचपरीतोषंदोषंविमुञ्चतिदूरतः। युवतिषुवलत्तृष्णेकृष्णेविहारिणिमांविना
पुनरपिमनोवामंकामंकरोतिकरोमिकिं। विपत्तितो। यथाललितमाधवे। निपीतानस्वैरंश्रुतिपु
टिकयानर्मभणितिर्नदृष्टानिःशंकस्मुमुखिमुखपंकेरुहचयः। हरेर्वक्षःपीठंनकिलघनमालिंगनम
भूदितिध्यायंध्यायंस्फुटतिलुठदन्तर्ममनः। अपराधाद्यथा। हरेर्वचसिसूनृतेननिहिता
श्रुतिर्वामयादृगपिनार्पिताप्रणतिभाजितस्मिन्पुरः। हितोक्तिरपिधिक्कृताप्रियसखीमुहुस्तेनमे
ज्वलत्यहहमुर्मुरज्वलनजालरुद्धंमनः। ५ अथदैन्यं। तद्दुःखेनयथाबिल्वमंगले। अपिमुरलिमुकु
न्दस्मेरवक्त्रारविन्दश्वसनरसरसज्ञेत्वांनमस्कृत्ययाचे। मधुरमधरबिम्बंप्राप्तवत्यांभवत्यांकथयरहसि
कर्णेमद्दशांनन्दसूनोः। ६ यथावाश्रीदशमे। तन्नःप्रसीदवृजिनार्दनतेऽङ्घ्रिमूलंप्राप्ताविसृज्यवसतीस्त्वदु
पासनाशाः। त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनांपुरुषभूषणदेहिदास्यं। तत्त्रासेनयथा। अपिकरपुति
भयान्नत्रोमुखमयमंचतिचंचलो।

दृपितुमरुनपुण्यालयसमाकंपर्यमेवचदृष्टस्तवमितिभावः। ७ मुर्मुरज्वलनस्तुषाग्निःदवदेषांषष्ठानांपृथगेषां

८२ र॰ सि॰ टी॰

दैन्यमात्मनि कृष्टतामननेनेन चाटुः ॥ अयीति श्वसनमत्र रूत्कारः ॥ पूर्वेण रसशब्देन माधुर्य्यमुच्यते ॥ द्वितीयेनत्वास्वा-
दः ॥ १० ॥ आलीत्यादौ तेन क संबंध इति त्वयीत्यर्थः ॥ अपराद्धमिति तव वंचनावधानेनेति गम्यते ॥ नत्र हेतुः दुहेति म-
नःकुग्रहीतया मयेति पाठांतरं ॥ ११ ॥ म्लानिर्निर्वलता ॥ व्यात्युक्षीमन्योन्यसेकं ॥ १२ ॥ कुवलयदृशः श्रीराधायाः प्राणान्न के-
वलमसौ भवदाशासहचरी वलाद्दधावति ॥ कीदृश्याः व्यक्तस्मरकदनभाजः स्मरोत्र स प्रेमविशेषः तत्स्मरणं पुनः की-

द्विरेफः ॥ अघदमन मयि प्रसीद वन्दे कुरु कुरुणामवरुंधि दुष्टमेनं ॥ अपराधेन यथा ॥ १० ॥ आलि तथ्यमथ
सान्द्रमेव ते दुष्टमानफणिदष्टया मया ॥ पिंछमौलिरधुनानुनीयतां मामकीनमनवेक्ष्य दूषणं ॥ ११ ॥ अथ म्ला-
निः साश्रमेण यथा ॥ व्यात्युक्षीमघमथनेन पंकजाक्षी कुर्वाणा किमपि सखीषु सस्मितास्तु ॥ सामग्रीमगुण-
वलयं स्ववलत्करान्ता कान्तिं दीपयति सरोधनाद्य राधा ॥ आधिना यथा हंसदूते ॥ १२ ॥ प्रतीकारारंभ-
श्लथमतिभिरुद्यत्परिणतेर्विमुक्ता या व्यक्तस्मरकदनभाजः परिजनैः ॥ अमुंचन्ती संगं कुवलयदृशः
केवलमसौ वलाद्दध्य प्राणानवति भवदाशासहचरी ॥ रतेन यथा श्रीगीतगोविंदे ॥ मारांके रतिकेलिसंकु-
लरणारंभेण या साहसप्रायं कान्तजयाय किंचिदुपरि प्रारंभि यत्संभ्रमात् ॥ निस्पंदा जघनस्थली शि-
थिलिता दोर्वल्लिरुत्कंपितं वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिद्ध्यति ॥ १३ ॥ अथ श्रमः ॥ सौ-
ध्वनेर्यथा पद्यावल्यां ॥

दृश्याः परिजनैर्विमुक्तायाः कीदृशैस्तैः प्रतीकारारंभश्लथमतिभिः ॥ कुतस्तादृशता
तेषां इत्यपेक्षायां तादृगवस्थाविशेषमेव तत्र हेतुमाह ॥ उद्यत्ती उद्दृश्यमाना परिणतिरन्तिमावस्था यस्यास्तादृश्याः
अहो आशासहचरी कीदृशी ॥ तत्राह ॥ सङ्गममुंचंतीति ॥ नन्वेवं ललितास्वान्निंदित्वा नामाशामेव स्तुवतीत्स्पष्टम्

श्चा या: पालनं नभ वतात्माज्यमिति व्यंजयति ॥ अत्र च वलाद् ध्यावतीति वलं नु तस्याः अ: स्यात् तानवेति वितर्क
तत्पर्यन्तमपि विलम्बं मा कार्षीरिति भावः ॥ १२ ॥ श्रमः क्लेशः द्वित्रैरिति कस्याश्चिद् दूत्याः श्रीकृष्णं प्रति वचनं ॥ अत्र
द्वित्रैः केलिसरोरुहं त्रिचतुरैर्धम्मिल्लमल्लीस्रजं कंठाम्भोक्तिकमालिकां तदनु च त्यक्ता पदैः पंचषैः कृष्ण
प्रेमविघूर्णिनान्तरतया दूराभिसारातुरा तन्वंगी निरुपाय मध्वनि परं श्रोणीभरं निन्दति ॥ नत्वाद्यथा ॥ शि
थिलगति विलासास्तत्र हल्लीशरंगे हरिभुजपरिरम्भ्याग्रन्यस्तहस्तारविन्दाः ॥ श्रमलुलिततलं लाटिष्ठि ए
लीलाल कान्ता प्रतिपदमनवद्याः सिष्विदुर्वै द्विमध्याः ॥ रतान्ध्यथा ॥ १४ ॥ अहह दमभजयोर्द्वंद्वमन्देवभूव
विशारिविके समन्तनिधनस्विदं चेदं युगं तव गंडयो: ॥ धृतमधुरिमस्फुर्तिर्मूर्तिस्तथापि वराननेऽश्रमहस्त
धयाक्रान्तं स्वान्तं मम प्रणयत्तसे ॥ १५ ॥ अथ मदः यथा ॥ या द्रिया हरिपुरोस्तरवमद्रोभं कुमधवसंसे
नक द्वापि ॥ सा पपाठ च डुलं मधुपीत्वा शारिके वपमुपालकिशोरी ॥ १६ ॥ अथ गर्वः संसेभाग्येन य
था ॥ मुंचन्मित्रकदश्वसंगमभजन्नपुत्तुकाः प्रेयसीरेष द्वारि हरिस्त्वदाननतटीन्यस्तेक्षणस्तिष्ठति
स्पर्धाभिर्मकराकृति स्मितमुरवी त्वं कुर्वती कुंडलं गंडेयस्तलकाद्दशोपिन किल क्षीवे क्षिपसंचलं ॥ रूपे
ण यथा ॥ चंद्रावलीवदनचंद्रमरीचिपुंजं कस्तोतुमप्यतियडुःक्षमतेक्षमयां ॥ येनाद्यपिंछमुकुटोपि भिकेतं
कृष्णेति च सम्बोधनमेव निरुपायं प्रतीकाराम्भिक्रान्तं ॥ इराभिसारेच्छा तु राजासामर्थ्यरहिता ॥ १७ ॥ मंदमपदुमेडा
त्याय द्दनिर्भाग्या मंदारतिना नार्यवर्गीनं ॥ प्रणयति करोति ॥ १८ ॥ मद्यो विवेक हर उल्लासः नाध्यवसेसोनाध्यवसितव

गर्वोन्यहेलनं ॥१७॥ लालितैनेव कलकंठी कोकिला ॥१८॥ नानामीति श्रीसत्यभामाख्याकं ॥१९॥ नत्रेत्यत्र वक्त्रपाएव गर्व
उन्नेयः ॥२०॥ उन्नायेति लक्ष्मणा या स्वयंवरणायागतायाश्च रितं स्वयमेव तया कथितं ॥ उरुकुंडलेत्यादि लक्ष्मणैव
कुमुनीयस्वयंवरणीयस्य मुरारेर्दर्शनस्यान्यथानुपपत्ते रुन्नममध्यमुरारेरं प्रोस्कंधे स्वास्वयंवरणायस्तेन रचितां

वाटीपर्यन्तकाननकुटीरचरः कृतोयं ॥ यथावा विदग्धमाधवे ॥ सहचरि वृषभानुजयाप्रादुर्भावेवक
तिपोपगते ॥ चंद्रावली शताध्यपिभवनीनिर्दितकान्तीति ॥ गुणेन यथा ॥१७॥ रमयन्नुतारदमल्लेर्धनि
भिर्गोपीकपोतिकाः कृष्ण ॥ इह ललिता कलकंठी कलं नया वत्सपंचयति ॥ सर्वोत्तमाश्रयेण यथा ॥ श्रीवि
ष्णुपुराणे ॥ जानामि ते पतिं शङ्के जानामि त्रिदशेश्वरं पारिजाततरुयाच्ये न मानुषी हारयामि ते ॥ इष्टलाभेन
यथा ॥१९॥ न भ्रान भवत वंशीमुकुंदवक्त्रेंदुमाधुरी रसिका ॥ त्वं दुर्लभतरं धांतगुडि दृष्ट्यालस्तवेनोव
हसि ॥ यथावा श्रीदशमे ॥२०॥ उन्नायवक्त्रमुरुकुंतलकुंडलत्विड्गण्डस्थलं शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः
राज्ञो निरीक्ष्य परतः शनकैर्मुरारेरंसेनुरक्तहृदया निदधे स्वमालां ॥२१॥ अथ शंका सा वोर्ध्या ग्र
या ॥ हरन्ती निद्राणेव कमपि दिकरात्केलिमुरलीमितो तत्संगेत्तीनाघनतमसि राधा च कित धीः ॥

मालांनिदधे निहितवत्यस्मि किं कृत्वा शनकैरवज्ञया मन्दं मन्दं राज्ञो निरीक्षणए एवकं परित्यर्थः केः सहितां मालां निहित
वत्यस्मि शिशिरः शिशिरकरांशुरिव हर्षस्वाभाविको हासः स्मितं येषु तादृशैः कटाक्षमोक्षैरपाङ्गदृष्टिविसर्जनैः नत्वकाम
णमाह अनुरक्तहृदयेति ॥२१॥ अथ संकेति तल्लक्षणं चोक्तं स्वानिष्टोत्प्रेक्षणं शंकेति भयं त्वस्याः कार्यं तच्चेत्त्वादितं ॥ भयं चित्र

नातिचांचल्यं मन्तु घोरे क्षणदिमिरिति ॥ हरन्नीत्याहोल्लतोत्सङ्गे लीनाद्रुहवरविस्तुतायत्र तमसि ॥ घनेतस्मिन्शान्ते
निजवदनकान्तेर्विधातारं तासां जितविधुरुचां निन्दति विधिमितिच्छायामिमचरणत्रयमस्ति ॥ २२ ॥ सरभसं सत्वरं मंद
स्पंदमिति कृतजागरत्वात् ॥ चकिता भीता ॥ २३ ॥ नहि कथंशंकायां एवोदाहरणमत्र कृतं तत्राह शंकात्विति ॥ शंकातु भयं

निशिध्वान्ते शान्ते शरदमलचंद्रद्युतिमुषा मसौ निर्मातारं स्ववदनरुचां निंदति विधिं ॥ अपराधाद्यथा
ललितमाधवे ॥ २२ ॥ उन्नामयन्ती विरमति तमःस्तोमसंपत्प्रपंचे ॥ त्वं चन्द्र हे सरभसमसौ स्वस्त वेणीं वृतां
सा ॥ मंदस्पंदं दिशि दिशि दृशो ईद्भमल्यं क्षिपन्ती कुंजात् गोष्ठं विशति चकिता वक्रमावृत्य पाली ॥ २३ ॥ शङ्का
तुप्रवरस्त्रीणां भीरुत्वाद्भयकृद्भवेत् ॥ परकीया यथा विदग्धमाधवे ॥ व्यक्तिं गते मम रहस्य विनोदवृत्ते रु
ष्टोत्तविष्टहृदयस्तरसाभिमन्युः राधां निरुध्य सदने विनिगृह्णते वा हा हन्त लभयति वायुरु राजधानी
२४ ॥ अथ त्रासः ॥ सतडिता यथा ॥ स्फूर्जितेन भसि भीरुरुद्यंतां विद्युतिमवेक्ष्य कंपिता ॥ सा हरे हर
सि चंचलेक्षणा चंचले वजतद्दैन्यतीयत ॥ घोरसत्वेन यथा विदग्धमाधवे ॥ २५ ॥ कर्णोत्तंसितरक्त
पंकजजुषो नंगीयते रुक्मियाभ्रान्तेनाद्य दृगंचलेन दधती भंगावलीविभ्रमं ॥ चामान्दोलितदोर्लता

नव्याभिचरस्येवा ॥ वरस्त्रीणां तु विशेषतः ॥ तत्कथं न दृष्टिनाप्युदाहृतं ख्येति भावः ॥ २४ ॥ अथ त्रास इति ॥ तल्लक्षणं त्रा
सः क्षोभो हृदि तडिद्घोरसत्वोग्र निस्वनैः ॥ गात्रोत्कम्पी मनःकम्पः सह सा त्रास उच्यते ॥ स्वापरविचारोऽसंभयं त्रासादिभिय
त इति ॥ २५ ॥ कर्णोत्तंसिते नेति श्रीकृष्णवचनं चूडाः के कणः ॥ चूडाशिखायां वडभो ॥ चूडा वाडुविभूषणं इति विश्वः ॥ वाडु शावे

84

॥उ०नी०॥ नहि करपर्य्यन्तोप्यसावुच्यते॥ आजान्वाह्वादि शब्दप्रयोगात् अधस्तात्प्रर्पयति॥ ममेति सम्बन्धार्थसंबंधसामान्यास्ति

॥८४॥ त्वविवक्षया षष्ठी॥ २६॥ त्वमसीति श्रीकृष्णवाक्यं किंवदन्तीच सख्युर्व्यधात् स्ववपुषा मुदस्त्रातपत्र मित्यादिरूपा॥ २७॥

आवेग श्चित्तस्य संभ्रमः॥ इति कर्त्तव्य मूढ नेति यावत्॥ सहचरीति प्रतिक्षणं नवनवायमानं तं दृष्ट्वा श्रीराधावचनं॥ २८॥ उ

पतरू त्वालिनामित्यत्र कथापूर्वं वल्लितनमाधवा ज्ञेया॥ तत्र हि श्रीराधास्तत्यभामयोर्ल लिताजाम्बवत्योः शंखचूडम

न्तविचल च्चूडामणिनत्का रिणीराधेव्याकुलतां गतापि भवती मोदं मम माधव स्यति॥ उग्रनिस्वनेन यथा॥ २९॥

त्वमसिमम सखेवेति किं वदन्ती मुदिरचिराङ्गवता व्यधायि तथ्या॥ मङ्गुरसिरसितै र्निरस्यमानं यदुदित

वेपथुरर्पिताद्य राधा॥ २७॥ अथावेग॥ सप्रियदर्शनजो यथा ललितमाधवे॥ सहचरिनिरातंकः कोयंयु

वामुदिरद्युतिर्व्रजभुवि कुतः प्राप्तो माद्यन्मतंगजविभ्रमः॥ अहह चटुलैरुत्सर्पद्भिर्दृगंचलतस्करैर्मम धृ

तिधनं चेतः कोष्ठाद्विलुंटयतीह यः॥ यथा वा तत्रैव॥ २४॥ उपतरूललितां तां प्रत्यभिज्ञायसद्यः प्रकृतिमधुर

रूपां प्रेक्ष्य राधाकृतिं च॥ मणिमपि परिचिन्वन् शंखचूडावतंसं मुकुरहमदपूर्णां भूरिणी संभ्रमेण प्रिय

श्रवणजो यथा तत्रैव॥ २९॥

णिस्यमंतकयोरेकत्वं दर्शितं मणिश्चायं श्रीराधायै श्रीरामेण दत्त इति च॥ यदा तु श्रीकृष्ण

स्य व्रजागमनं जातं तदा॥ श्रीराधाललितयोरपि परस्परं विश्लिष्टिर्जाता॥ मणिसहिता श्रीराधा च सत्यैरणगोकुला

दालब्धनवेयं कन्येति निर्दिश्य स्वमुपासीनाय सत्राजिते दत्ता ललिता च जाम्बवद्गेहे दुर्धरकालक्षेपाय श्रीराधमा

धवाकृती विधाय पूर्ववद्देवसख्योचितं सेवन्तेस्म॥ तत्र सति स्यमन्तकार्थे श्रीकृष्णस्य जाम्बवद्गृहगमने जाते तदि

॥टी०॥ उज्ज्वलनीलमणि

॥८४॥

माधवेतिप्रत्येकमन्वितं ॥ क्षन्ताव्रजरक्षाधिकृतः ३० उन्मादो हृद्भ्रमः ३१ अक्रूरकृद्भूः चलद्गगलाः कंसंप्रपतीतितसनर

धन्येकज्ञलमुक्तवामनयनापश्येपदोहांगदासारंगि ध्वनदेकनूपुरधरापात्तिसवलन्मेरवला ॥ गंडेप्रघूर्णित

कान्तवंगिकमलेनेत्रार्पिता लक्ता माधावोत्तरत्नं त्वमत्र मुरलीं इरे कलं कूजति ॥ अप्रियदर्शनजो यथा

तत्रैव ॥ क्षणं विक्रोशन्ती विलुठति शतांगस्य पुरतः क्षणं वाष्पग्रस्ता किरति किल दृष्टिं हरिमुखे ॥ क्षणं राम

स्याग्रे पतति दशनोत्तंभितत्णा नराधेयं कं वा क्षिपति करुणांभोधि कुहरे ॥ अप्रियश्रवणजो यथा व्रज

नरपते रेष क्षत्ता करोति गिरा अग्रे नगरगत ये घोरं घोषे घनां सरिव घोषणां ॥ श्रवणपदवीमारोहन्त्या

याकुलितिशोग्रयमश्चितमचिराद्गाभीरीणां कुलं मुहुराकुलं ॥ एवमन्ये प्यूह्याः ३२ अथोन्मादः सप्रोढा

नंदो यथा ॥ प्रसीदमदिराक्षिमां सखि मिलं तमालिंगितुं निरुन्धि मदिरयुतिं नवघनमेनं पुरः ॥ इति भ्र

मरिकामपि प्रियसखीत्रमाद्याचते समीक्ष्य हरिमुन्मदप्रमदविह्वला वल्लवी ॥ विरहा यथा ३१ ॥ क्वापि होे

लितकुन्तला विलुठति क्वाप्यंगुलीभंगत स्त्वं गद्गद्दशं वै विदधम्प दशनान् केशं प्राप रसेभुरा ॥ कुत्राप्यधृतमा

लमुत्तरलधीरालोक्य धावत्यलं यधात्त्व द्विरहज्वरेण व्रजवनाङ्गना यद्गता पते ३३ अथापस्मारः यथा अं

गक्षेप विधाय भिन्नि विदितोत्तुंगमला पेरत्लं गादो ह्वर्णितता रलोचनप्रवरे फेनछटोद्गारिभिः ॥ कृष्ण त्व द्विरहे

स्थिते मे ससखीमन्तर्विकारोर्मिभिर्ग्रस्तां प्रेक्ष्य वितर्कपन्निगुरवः संप्रत्यपस्मारिलो ॥ ३३

ष्माताये तिभावः ३२ अपस्मारो दुःखोत्थधातुवैषम्याद्युद्भूतश्चित्तविप्लवः ॥ अपस्मारिणो लोकप्रसिद्धेन वादं पस्मारेण

85

उ॰नी॰ ॥ व्याधिर्ज्वरादिः प्रज्ञिरूपो विकारः परागो न चूर्णं ॥ क्वाथात पाकात ३२ मोहो हृन्मूढता लीनचित्तेति यावत ३३
२५ . लेनाम्भे विद्रुमस्य न भवस्तद्दीयतरणदिः स्वरतो दृगवांस्वरैः कृतछेदं निजपदाद्रदस्ते सत्स्यशैः सथएवाङ्कुरो

अथ व्याधिः सयथा रसप्रसुधाकरे ॥ प्रायः पुष्पमयी परागमयता मंगार्यणा दृश्यते तामस्यंति क
तालवृन्तनलिनीपत्राणि गात्रेऽर्पणा ॥ न्यस्तं चसत्तनसंउल्लेमलयनं शीर्णान्तरं त्तक्ष्पते क्वाथादाम्ब
भवाब्धिके नित्यमुरवाम्बुधामृणालांकुरा ॥ ३४ अथ मोहः सहर्षाद्यथा विदग्धमाधवे ॥ दृरोन्मी
लन्नीलोत्पलदलरुचस्तस्पनिविडाङ्घ्रिरूपानां सयः करसरसिजस्पर्शकुतकात ॥ वहन्नीसो
भाग्यं निवहमिहनाज्ञासिषमिदं क्व वाहं का वाहं च करकिमहं वास खिन्नदा ॥ यथा वा श्रीदश
मे ॥ कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविविक्तगीतं ॥ देव्यो विमानगत
यः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥ विप्रलंभाद्यथोद्धवसंदेशे ॥ सापत्न्यं केकि
शालपकुलैः कल्पिते तत्र सम्प्राग्यूनी रस्त चकितदृशांचक्रवालैः सखीनां दृष्ट्यातेऽक्रोशिमकलितां कं
ठसंदेनान्तर्वपुरनुमितस्वर्णसंगावरांगी ॥ ३५ विषादाद्यथा श्रीदशमे ॥ निजपदाब्जदलैर्ध्वज
वज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः ॥ व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीरितवेणुः ॥ व्रजति तेन
वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः ॥ कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कबरं वसनं वा ॥ ३६

रोतपादकैः शमयन् ॥ वर्ष्मधुर्य्यगतिर्गजतुल्यगतिः ॥ ईरितवेणुरिति वेणुवाद्येन नतत्रापि वैशिष्ट्यं दर्शितं ॥ कुजो वृक्षः

अथ मृतिः मृतेरध्यवसायो वर्ण्यते ॥ ... स्यिंनहि ॥ ३७ ॥

कश्मलो मोहः ॥ ३६ ॥ मृतिः प्राणत्यागः मृतेरध्यवसाय इति ॥ ३८ ॥

अनर्गङ्गता: काश्चिदित्याद्येर्गतिस्तुवै भवतोथपरं व्याख्यातास्तीति भाव: ॥३८॥ साक्षाद्दंगं न चेति अालस्यं खलु शंकोस
त्यामध्यशक्तिव्यंजना ॥ सातुतासां कृष्णसेवादौ न संभवत्येव नपारये इं चलितुमिति तु हृ: देमालस्यं ज्ञेयं तस्मा द्विधिन

यथो हृदवसं देशो ॥ यावद्य क्तिं न किल भजते गां दिनेयानुवंधस्तावन्न त्वासु मुरिविभवती किंचिदूर्ध्वयधि
ष्ठे पुष्ठे र्पस्यामदूर करवं कर्णश रान्नूरारे: सेयं फुल्लाग हयरी सरे मालती पालनीया ॥ अथालस्यं ॥३९॥ सा
क्षाद्दंगं न चालसं भंग्याते ननिवध्यते ॥ यथा ॥ निरवधि दधि शर्णगर्गरी लोडपित्वास विकृतत नुभंगं कुर्वती
भूरिजस्त्रां ॥ भव मनुपतिताते पत्सुरास्ते सवित्री विरचय तदशंकं त्वं हरे मूर्ध्नि चूर्णं ॥४१॥ अथ जाड्यं ॥ त
दिष्टकृत्याय यथा ॥ गोपुरे रुचति कृष्णनूपुरे निष्क्रमाय धृत संभ्रमाप्यसौ ॥ कीलिते व परिमीलिते क्षणासीदति
स्मसदने मनोरमा ॥ अनिष्टकृत्याय यथा ललितमाधवे ॥४०॥ आली व्यलीक वचनेन मधुद्विहस्ता हस्तमपवि
द्ध विगलत्कुपिता ईमात्मा ॥ हाहा न्तहन्त किमपि प्रतिपन्न तंद्रावली किल दृशान्तर माहरोह ॥ द्वेषेणैन
यथा विदग्धमाधवे ॥४१॥ अहो धन्या गोप्य: कलितनवनर्मोक्तिभिरलं विलासे रामोदं दधति मधुरैर्यो
मधुभिद: ॥ धिगास्तुस्त्वं भाग्यं यदिह मरा धाप्रियस ख्वी पुरस्तस्मिन्न प्रा प्ते जडिमनिविडांगी विलुठति
अनिष्टेक्षणेन यथा ॥४२॥ राधा वनान्ते हरिणा विहारिणी प्रेक्ष्याभिमन्युं स्तिमिताभवत्तथा ॥

न स्यतन तद्दर्शनात्स्यापि पोषणपरिपाद्येव तल्लिवदताय कृ ॥ ॥३९॥ जाड्यम प्रतिपत्ति: ॥४०॥ आलीव्यलीक
वचनेने त्यस्य प्रसङ्गो ललितमाधवान्नेप: ॥ व्यलीकमप्रियं ॥४१॥ अहो धन्या इत्याद्य च गतेन तस्याई दृशास्व भावेति

यत्प्राकारकादिषत्रापि च कुत्र कुत्र चिन्नर्मादिकं वर्णयनेत त
त्खलु विरलमेवेति ज्ञेयं स्तंभदीपं ॥५२

86

उ०नी० ॥ नासूयन खलु कुप्यायेत्यादिना श्रीभागवते तत्पतिंमन्यादीनामसूयानिराकरणाय मायया तत्तद्गाछादनं प्रती
॥ ८६ ॥ त्यन्तरं च दर्शितं ॥ तस्मात्राधावनान्त इत्यादावत्र यद्भवानीप्रतिमाकारत्वं तच्च मायाया एव कार्यं साक्षादुपप्रति
मयोर्बहुवैलक्षण्यात् एवमन्यत्रापि प्रकारभेदेन तत्तत्प्रतारणमुक्तेनुक्तेपि ज्ञेयं ॥ तस्मात्रास्य यत्नित्यनेनावि
रोधः कुत्रापि नमन्तव्यः ॥ ४३ ॥ फणिवल्लीपक्वहल्लसैवस्वादुत्वेपि सखीभिः किसलयसमर्पणं विरहे शीत

तु धास्यतृणं भजतोपि सन्निधिं यथा भवानीप्रतिमाभ्रमं दधे ॥ विरहेण यथा पद्यावल्यां ॥ ४४ ॥ गृही
तेतांबूलं परिजनवचोभिर्न सद्यःसखीस्मरंत्यन्तः शून्या मुरहर गतायामपि निशि न चैवास्ते हस्तः क
लितफणिवल्लीकिसलयस्तथैवास्यं तस्याः क्रमुकफलफालीपरिचितं ॥ ४४ ॥ अथ व्रीडा सा नवीनसं
गमेन यथा ॥ विधुमुखि भज शय्यां वर्त्तसे किं नतास्या मुहुरयमनुवर्ती याचते त्वां प्रसीद ॥ इति चटुभि
रनल्पैः सा मया प्रार्थमाना व्यरुचदिह निकुंजश्रीरिव ह्रीरिराधा ॥ अकार्येनायथा ॥ ४७ ॥ पटुः किमपि
भाग्यतत्त्वमसि उन्निविद्वितार्जनेयदेतमतुलं छलादपजहर्थ हारं हरेः ॥ गभीरमिति शृण्वती गुरुजनाडु
पालंभनं मणिश्रगवलोकनान्मुखमवांचयन्मालती ॥ स्तवेन यथा ॥ ४८ ॥ ५
ल प्रयोगापेक्षायेनिरोयं फालीखं
डं ॥ ४४ ॥ व्रीडा प्रणालीनत्वेन मनः संकोचः ॥ अरुचदिहेत्यत्र लससिवतेति वा पाठः ॥ ४८ ॥ पटुः किमपीति प्रतिपक्षना
यिकया प्रेषितायाः कस्याश्चिद्दृढरूपधारिता विद्याप्रवीणया निजानुगत इत्या मालतीमातामहीवेषधारिण्या माल
तीप्रत्युपहासवचनं ॥ किमपीत्यसौ तस्य विशेषणं किमपि यथा स्यात्तथा पटुरसि ॥ अनिर्वचनीया तव स्थितिरित्यर्थः

संकुचनेति ललितमाधवादिरीत्यादाम्यत्येनाते सोयं कयाचित्स्तवः कृत इति गम्यते ॥ तत एव स्तव बुद्धिस्तस्या जाय
ते ॥ अदाम्यत्वे तु कलङ्कः बुद्धिरेवेति ॥ मार्ष्टि शोधयति ॥ ४७ ॥ हे कितव तवेदं पश्य न्याम त्वदालोकः कर्ताप्रणयभरभंगे
न जातं शोकमतिक्रम्यापि किमप्यनिर्वचनीयं यथा लज्जां जनयति ॥ इदं किं ॥ हृदयं कीदृशं अरुणधाति ॥ तादृशत्वेन

संकुचनतथ्यवचसा जगन्नितवकीर्त्तिकौमुदी मार्ष्टि ॥ उरसि हरेरसिराधे यद्दक्षयाकोंकुमीचर्चा
अवहन्यायथाश्रीगीतमो विदे ॥ ४७ ॥ न वेदं पश्यन्त्याः प्रसरदनुरागं वहिरिव प्रियापादालक्तं छुरितम
रुणद्योति हृदयं ॥ ममाद्य प्रख्यात प्रणयभरभंगेन कितव त्वदालोकः शोकादप्यैकिमपि लज्जां जनय
ति ॥ ४८ ॥ अथावहित्था ॥ साजैह्मेन यथा ॥ जगन्नाथवल्लभे ॥ अमुष्याः प्रोन्मीलत्कमलमधुधाराइ
गिरो निपीयक्षीवत्यं गतवचत्तरधिकं ॥ उदंचत्कामोपि स्वहृदयकलागोपनपरो हरिः स्वैरं स्वैरं
स्मितसुभगमूचेकथमयं ॥ जैह्म्यलज्जाभयाय चोद्भवसंदेशो ॥ ४९ ॥ माभूयस्त्वदरविस्तुतातीर प्रत्न
स्पवाल्लोगन्तव्या मेन खलु नरत्ते इतिसीमापि नस्य ॥ विख्याताहं जगति कठिनायत्सिध त्तेमदंगे रोमां
चोयं सपदि पवनो हे मनस्तत्र हेतुः ॥ दाक्षिण्येन यथा ललितमाधवे ॥ उद्धूता स्मितकोमुदीन मधुराव

ज्ञाजनकत्वेद्व हेतुः ॥ प्रियेति ॥ छुरितं युक्तं किमिव ॥ वहिः प्रसरन्ननुराग स्तद्विव कैडविवाल्न यामहीनां न गिरा
यो नुरागो यत्र न हि व ॥ ४८ ॥ अवहित्थाकारगुप्तिः ॥ अमुष्या इति क्षीवत्वं मत्तत्व इवेति वा क्यालंकारे ॥ कलाकलनाभा
वनेत्यर्थः ॥ स्वैरं स्वैरं मंदं मंदं स्वच्छंदमंदयोः स्वैरमिति नानार्थवर्गात् कथमूचे तद्यथा कथमेतिशेषः ॥ ४९ ॥ तर्हि कुतोयं रोमां
चस्तत्र दाक्षेप मा क्षिपति ॥ मतपिधत्तरति ॥ हे मनो हे मन्मथः समाक्षाति:

उ०नी० ८७

क्रान्तिरियेलज्जाभयाभ्यामेवकुलवधूत्वाल्लभ्यतेततस्तद्धेतुकावहित्थापिता दृशी पक्षेभ्रमिः ॥४९॥ चंद्रावली निभृति
कृतानिजशिगं माधुर्यलक्ष्मीरपि ॥ कोष्णैर घडुरावरैर्निजरावरैर्निजमनोगूढव्यथाशंसिभिः श्वासैरेव
दृशोर्दुतस्तनपटैस्तस्यारुषः कीर्तिता ॥ ह्रीपायथा विदग्धमाधवे ॥ भजन्त्याः सव्रीडं कथमपि तदाऽऽस्यम्
टामपह्नोतुपत्ता नमिनवमदामोदमधुरा ॥ अधीरा कालिंदी पुलिनकलभेंद्रस्य विजयं सस्रो
जोऽस्याः साक्षाद्वदति हृदि कुंजेनवनी ॥ ह्रीभयाभ्यां यथा ॥५०॥ हृदयेत्वदीयरागं माधवदधतीशमी
चसादवनं ॥ अन्तर्ज्वलितापिवहिः सरसास्फुरति तमागुणतः ॥ भयेन यथा ॥५१॥ चंद्रावलीमंदिरमं
उनानिपन्तुरस्ताच्चिरचरन्ती ॥ वंशीनिनादेन विरूढकंपानिनिन्द धन्ती घनगर्जितानि ॥ गोरवहानि
एपाभ्यांयथा ॥ स्वकरग्रथितामवेक्ष्यमालां विलुठन्तीं प्रतिपक्षकेशपक्षे ॥ मलिनाप्यघमर्द्दनादरोभि
स्पर्गिनाचंद्रमुखीवभूवतन्वी ॥५२॥ अथस्मृतिः ॥ सासदृशेक्षयायथा हंसदूते ॥ तमालस्यालोकाद्गि
रिसन्निचपत्ताः पुलिंदीगोविन्दस्मरणभसोत्तप्रवपुषः शनैःस्वेदंनासाक्षणनयनयन्त्यासति
भवानवशंपकालिंदीसलिलशिशिरैः पक्षपवनैः ॥ दृढाभ्यासेन यथा ॥५३॥ तेपीयूषग्रंथिकिरांगिरांपरिम
लाः सापिच्छचूडोज्ज्वलातास्तापिंछमनोहरास्तनुरुचस्तेकेलयः पेशलाः ॥ तद्वक्त्रंशरदिंदुनिंदिन
यनेतेपुंडरीकश्रियौ नस्येतिक्षणमप्यविस्मरदिदंचेतोममाघूर्णते ॥५४॥

पक्षनायिकायाः सखावचनं ॥ निनिन्देनिवंशीनिनादृघनगर्जितयोः समकालत्वंवोधयति ॥५२॥ स्मृतिः पूर्वानुभू

विलर्को विमर्शाद्यनन्तरं विचारः विमर्शो हेतुपरामर्षः । तदनन्तरं विचारो व्याप्तिग्रहणं । यथा धूमपरामर्शानन्तरं यत्र
यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति । इत्यादिग्रहणात् संशयविपर्ययौ च ग्राह्यौ । तत्र संशयः कोटिद्वयस्पर्शान्निर्णेतुमशक्यं
ज्ञानं । विपर्ययोऽतस्मिंस्तद्बुद्धि तनदनन्तरं तु विचारो हेतुपरामर्शादि हेतुपरामर्शादिरिति ज्ञेयं विघूर्णन्तरस्य

अथ वितर्कः सविमर्शो यथा विदग्धमाधवे । विघूर्णन्तः पोष्यं न मधुलिहन्ते मीमधुलिहः । शुको
यं नादन्ने कलितजडिमा दाडिमफलं । विवर्णं पर्णाग्रं चरति हरिणी यं न हरितं पथानेन स्वामीन
द्विमवरगामी ध्रुवमगात् ४४ संशयो यथा ललितमाधवे । विदूरे कंसारिर्मुकुटितशिखंडा
वलिरसौ पुरो गोराङ्गीभिः कलितपरिभोविलसति । न कान्तो यं शक्रे सुरपतिधनुर्धाममधुर
स्तडिल्लेरवा हारी गिरिमवलम्बे जलधरः ४६ अथ चिन्ता साध्यानवाप्ताय थापयावलं । अहा
रे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा नासाग्रे नयनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः । मौनं चेदमिदं च
शून्यमखिलं यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि ४७ यथा वा
विदग्धमाधवे । अक्ष्णोर्द्वंद्वं प्रसरति दरोद्घूर्णितारं मुरारेः श्वासाः स्विन्नं किल विचकिलैर्मालिकां स्नापयन्ति
न्ति । केयं धन्या वसतिरमणी गोकुले क्षिप्रमेतां नीता तस्ती व्रामयमपि धाननिष्ठा । अथ निष्यापयथा ४८
त्र व्याप्तिग्रहणस्फुरणे विचारः पूर्वपूर्वानुभवात् ४४ संशयाद्यैरिति संशयानन्तरं यो विपर्यासस्तस्मादित्यर्थः । किं वा
वाकाकु निर्विशेषाद् उदाहरणपद्ये संशय एव संगमनीयः । न कान्तो यमित्यत्र न कंसारिरिति वा पाठः । काकुं विना तु सोऽयमेव
विपर्ययस्य हेतुकोद्दासणं ज्ञेयं किन्तु ममत्र हेत्वादिपरामर्शस्तु ज्ञेयः ४६ चिन्ताऽभीष्टस्यानामानिष्टपरिहारस्य वं ध्यानाभावना

२७ नासाग्रेरस्मत्र नातिसंतुष्य का आलम्ब्य दाहरति यथा योगी

88

॥उ०नी०॥ छिदुरेति कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः ॥ तत्तया स्वयं छिद्यमानतयेत्यर्थः ॥ शीर्णत्वं स्खलितप्रकाशत्वेनानवस्थितत्वं यथा वदवयवत्वं
॥८८॥ मरवपक्षे च्युत्तरं तःकरणं तद्देवसंतानमुन्नमरो यत्र तादृशं ॥ ४९ ॥ माचंद्रावलीति श्रीराधासख्याः प्रतिक्षितायाः शारिकाया
वचनं प्रत्युत्येषाग्रे विपक्षसखीनां तादृशाधार्ष्ट्यासंप्रतिपत्तेः सौभाग्यं तादृशी विषयककान्तप्रेमा तादृश्याः तालित्वं ॥ त
त्र नाप्युक्तमित्याह ज्योतिर्विद इति ॥ कृष्णे कृष्णरूपे पक्षे ॥ नारतद्विशेषरूपा ॥ श्लेषे तु तारा तद्विशेषनाम्नी श्रीराधा कृष्णस्नेहस्म

वात्पसौ छिदुरतया यथायथांगे राधायाम धुरिमकौमुदीपे ॥ पद्यायामुखकमलं विशीर्णमन्तःसन्ताप
द्भ्रमरभिद्दं तथा न यासीत् ॥ यथावा ॥ ४९ ॥ माचंद्रावलिमलिनाभव राधायाः ॥ समीक्ष्य सौभाग्यं ज्योतिर्वि
दोऽपि विदुः कृष्णे किल वल्लवतीनां तारा ॥ ५० ॥ अथ मतिः ॥ सा यथा पद्यावल्यां ॥ आश्लिष्य वा पादरतां पि
नष्टु मामदर्शनान्मर्महतां करोतु वा ॥ यथा तथा वा विदधातु लंपटो मत्प्राणनाथस्तु स एव नापरः ॥ प
द्यावा ॥ ५१ ॥ भवांबुजभवादयस्तव पदांबुजोपासना मुधं जितस्तुरर्वंदिताः किमुत मंदपुण्या नपाः ॥ त्वत
स्तव जगत्पतेमम पुरिमांबुधेर्मद्विधो न दास्यमिह वष्टिकः पुरुषरत्नकन्याजनः ॥ ५२ ॥ अथ धृतिः ॥

श्लेषेनि ज्ञकान्ते ॥ ५० ॥ मतिर्विचारोत्यमर्थनिर्धारणं ॥ कापि सखी कस्याश्चित् छ्रीकृष्णप्रेयस्याः सत्वपरीक्षार्थमेवमुक्तव
स खलु तरुणावयास्तव नववयस्कायामसुखदायीदृश्यते ॥ तथापि तद्देकांतरक्तां त्वामुपदिशामि ॥ तदनुवर्णस्व
जेति ॥ तत्राह आश्लिष्येति ॥ पादरतामिति तितुत्पाग भयाद्देत्योक्ति ॥ ५१ ॥ भवांबुजेति श्रीरुक्मिण्याः श्रीकृष्णकृतामप
हासादनन्तरं वचनं ॥ किमुतेत्पत्र करहेतिवापाठः ॥ ५२ ॥ ऽऽ ॥८८॥

धृतिः शृणु तामनसो चांचल्यमिति यावत् । तदिति । न केवलं तां मनोरथानां तत्प्रकाशं पपुः । अनतयो पियथा ये नता सांतत्ते सो
भाग्यवर्णनप्रकारेण तं पपुरित्यर्थः । ततश्च ताः स्वैरुत्तरीयैरिति ॥ १२ ॥ सर्वासामेवाभीरमृगीदृशामपि या यौवनमंजरीन
वयौवनं किमुतान्यासां सा पुनरिह श्रीराधायाः न त्वास्त त्वासर्वश्रेयसीत्यर्थः । तथा तासामपि तद्रूपं तदिह विस्मापनं श्री
ताद्दृशः स्वभावेन यथा श्रीदशमे । तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः । स्वैरुत्तरीयैः
कुचकुंकुमांकितैरचीकॢपन्नासनमात्मबन्धवे ॥ उजमाधायथा ॥ १३ ॥ नमायौवनमंजरी स्थिरतरारू
पंच विस्मापनं सर्वाभीरमृगीदृशामिह गुणश्रेणी च लोकोत्तरा । स्वाधीनः पुरुषोत्तमश्च नितरां सक्ता
न्यकान्तीस्पृहो राधायाः किमपेक्षणीयमपरं पद्येक्षितो वर्त्तते ॥ १४ ॥ अथ हर्षः सोभीष्टेक्षणेन यथा श्री
दशमे । तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोबलाः । उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतं । यथावा
ललितमाधवे ॥ १५ ॥ स एष किमु गोपिकाकुमुदिनीसुधादीधितिः स एष किमु गोकुलस्फुरितयौ
वनराज्योत्सवः । स एव किमु मन्मनः पिकविनोदपुष्पाकरः कृशोदरि दृशोर्द्वयीममतवीचिभिः सि
ञ्चति । अभीष्टलाभेन यथा तत्रैव ॥ १६ ॥ कृष्णस्यापि विस्मियजनकं । तथा तासामपि या गुणश्रेणी सा च हला केन
रा सर्वतोपि लोकानां चमत्कारित्यर्थः । तथा तासामपि स्वाधीनो यः पुरुषोत्तमः स चेह नितरां सक्तान्यकान्तास्पृहः अ
न्यकान्तास्वत्र तासामेवतत्प्रयत्ने ॥ १७ ॥ हर्षश्चेतः प्रसन्नता । तमिति तन्वस्तद्देहवा । आगतमित्यनेनश्वेंग तमिस्तृप्सने
॥ १५ ॥ स एष किल गोकुलस्फुरितेति चरणस्य प्रथमतः पाठस्तु वैशिष्ठ्यक्रमगमकः ॥ १६ ॥ ऽऽऽऽ । ऽऽऽऽ ॥

89

उ०नी० गह्वरकुंठिनासतीउत्तरविधौ नालं न समर्थासीत् तदैवं कापि वृत्तिश्चिरोपस्थिते संगमनये विघ्नो बभूव ॥ न
श्लेषे किल प्रातिभागति पृथुस्तं भाव वा कुर्वयीति वा पाठः ॥ ९७ ॥ अथ तस्य कस्य स्पृहयाकल्पना यामक्षमत्वं ॥ ९८ ॥
९४ अत्र प्रंच एतत्त्वं नवीनेति अत्र नव्या द्वौहित्रीसुतात्मजे मन्त्र इति तथा च आख्यानात् ॥ ततः पुत्रेश्च पौत्रे च नप्तृभिः

आलोके कमले क्षणस्य सज्जत्तासारे दृशोनक्षमे नाश्लेषे किल शक्ति भागति पृथुस्तंभानुजा वल्लरा ॥ वा
णी गह्वरकुंठितोत्तरविधौ नालं विरोपस्थिते वृत्तिः कापि बभूव संगमनये विघ्नः कुरंगीदृशः ॥ ९९ ॥ अथ
तस्य कं ॥ न दृष्टिक्षा स्पृहयाय यथा हंसदूते ॥ असव्यं विश्राणप दमधनत्ता क्षारसमसौ प्रयाता हंमु
ग्धे विरमम वैशेः किमधुना ॥ अमंदादाशंके स विद्युपुर पुरंध्री कल्प कल्पा इति न्दाग्रे वृंदावनकु
सुमैर्धन्वा विजयते दृष्टा प्रीति स्पृहयाय यथा गीतगोविंदे ॥ अंगेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेपि संचारि
णि प्राप्तं त्वां परिशंकते वितनते शय्यां चिरं ध्यायति ॥ इत्याकल्पविकल्पतल्परचना संकल्पलीला
शतव्यासक्तापि विना त्वया वरतनुर्नैषा निशां नेष्यति ॥ १०० ॥ अथ योग्य ॥ ऊरुष्टंभं न साक्षाद्दृगंगस्यान्तेन दृष्टा
दि पश्यते ॥ यथा विदग्धमाधवे ॥ नवीनाग्रे न च उज्ज्वलन हि धर्म्मान् नवमयं न मे दृष्टिर्न ध्येदिनमपि
जरत्याः प्रहरियं ॥ अनिंद्रात्त्वं नंदात्मजं जनयद्दिरेषा स्मितरसा ततो हंमि हैवापाचिकिपति हहो मधुपुरी ॥ १०१

सह गोत्रजे रितिन्नीयस्कंधे भेदेनोपादानाच्च ॥ यद्यपि यद्दामार्थस्तु हन्त्रियात्मनन्त्र प्राप्राया स्वत्वकृते ॥ नास्यन्
खल्लु कृष्णायेत्यादिरीत्या श्रीकृष्णं प्रति व्रजमात्रस्यासूयादिकं न संभवत्येव तथापि तन्नीपक्षपातेन नवीनाग्रस्ता
दिना तस्मिन्नाक्षेपः परदारसंनिकर्षमयममकुलमस्य याभ्रदित्यनर्विचिन्त्य तत्र तत्रोग्रप्राभासोदर्शितः ॥ १०१ ॥ ९९ ॥ ९४

अथामर्ष इति अमर्षः अधिक्षेपापमानादेः स्यादसहिष्णुता ॥ कर्कशापविहासं पिधाय श्रीकृष्णेनोद्वेजितायाः श्रीरुक्मिण्या वचनं त
स्याः स्फुरत्यतेति ॥७०॥ यद्यपि वार्त्तेइति सख्या एवामर्षो व्यक्तस्तु नायिकापास्तथापि तस्या अप्यमर्षेण तस्या रतिः पुष्यत इति
युक्तमेवोदाहरणं ॥ एवं सर्वत्र परत्र च ज्ञेयं ॥ कलकः नतिभिः संकुलयान्नित्यन्वयः ताभिर्मिलितीकुर्वन्नुत्पद्यः
असूयापरोदये द्वेषः ॥७१॥ हे गोप्यः वेणुरयं किं कुशलं पुण्यमाचरत् ॥ यस्माद्गोपिकानां मिथ्यः ऊत्यत्निकभाव

अथामर्षः ॥ सोधिक्षेपेण यथा श्रीदशमे ॥ तस्याः स्फुरच्छतनपाभवतोपदिष्टा स्त्रीणां गृहेषु खरगोमृ
विडालभृत्याः ॥ यत्कर्णमूलमरिकर्षणनोपयायाद्युष्मत्कथा मृडविरिंचसभासु गीता ॥ अपमा
नाद्यथा विदग्धमाधवे ॥७०॥ बाले वल्लववर्यो वतस्तनतटीदन्ताङ्कनेत्राञ्जितस्तूर्णं पापमशिक्षितावि
लासि हृदयाद्वेतः परा वर्जय ॥ विस्रः किं न हियद्धि कृष्णकुलजाः केलीभिरेषस्त्वियो धूर्तैः संकुलयन्
कलंकततिभिर्निःशंकमुन्मुंचति ॥७१॥ अथासूया सा सौभाग्येन यथा श्रीदशमे ॥ रमान्यधिकमग्रा
निवहतो वधूं ॥ गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भारात्क्रान्तस्य कामिनः ॥ यथा वानंत्रेव ॥७२॥ गोप्यः किमाचरदयं
कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानां ॥ भुंक्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोश्रुमुमु

सिद्व दाम्पत्या जायात्वेन संवद्धानां स्वभोग्यरूपां दामोदराधरसुधां भुंक्ते तत्राप्याश्चर्यमित्याहुः स्त्रीनातिश्चेद्रसन्तु
रागेण परा सापत्नुरप्यधरसुधां भुंक्तां नाम ॥ सोयं वेणुः स्वतः पुरुषजातीयः कथं तस्यतां भुंक्ते ॥ तत्राप्याश्चर्यमित्याहुः
स्वयमात्मनैव भुंक्ते । ननु कस्यैविज्ञोपि कायेन तल्लेशमपि ददातीत्यर्थः अहो आसां तदपि ॥ यस्यावशिष्टं भुक्तं सक्तेहस्त्रू
त्वा घ्रत्वतः शब्दरूपेण परिणतः सोपो रसः न परमपावित्रा ह्रदिन्योपि भजते समास्वाद्य फुल्ला भवन्ति ॥ अहो तद
प्यासां ॥

९०

॥उ०नी०॥ तत्स्वरेणैव स्नातस्य महिमदर्शनानन्तरं च जातस्तस्योप्यङ्कुरादिभिर्येण हृष्यन्त्वचो रोमहर्षयुक्तामधुमिषेणाश्रुमुक्तुर्मे
॥९०॥ स्वेदभीतस्तस्य: ततः तं तत्स्यान्यायमपि न गणयतीति भावः॥ तत्र च यथार्थ्याः केचिदात्मगोत्रजमहिमदर्शनेनतत
तज्ज्ञावान् दधतीति येति तेषामनार्यत्वं व्यञ्जितं॥७३॥ कृष्णाधरेति वचनमप्यनुरागवैचित्त्येन पूर्ववन्स्मरत्या त
दधरपानं निश्चित्य प्राह॥७४॥ चापलं चित्तलाघवं फुल्लास्वित्यत्र नन्दककुसुमामित्येतत्पदं श्लिष्टमिति चापलाय
कृष्णाधरमधुमुग्धेपि वससि सदेति त्वमुन्मदा मा भूः॥ मुरली मुकुन्दविम्बकैरज्यति भवती वका तत्र॥ गुणेन
यथा त्वत्तोपि मुग्धे मधुरं सखी मे वन्यस्रजः स्वक्षमसो प्रवीणा नास्याः करौ सिंचति चेदुदीर्णो निरुद्धर
हिं प्रणयाश्रुधारा॥२७॥ अथ चापलं॥ तद्रागेण यथा॥ फुल्लास्तु गोकुलतडागभवासु केलिनिःशंकम
वरचिरं वरपद्मिनीषु॥ मद्वीमलव्यकुसुमां नलिनीत्वमेनां मा हूं भकुंजरकदेण परिस्पृशाद्य॥ यथा
वा श्रीगीतगोविन्दे॥७५॥ रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवामभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरमुरः
प्रेमान्धया राधया॥ साधुत्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुतिव्याजादुद्भटचुम्बितः स्मितमनोहा
री हरिः पातु वः॥ द्वेषेण यथा॥७६॥ या तु वक्षसि हरेर्गुणसंगप्रोक्षिता तलयमिपं वनमाला॥ या कदाप्य विलं.
सौख्यपदं नः कंठमस्य कुटिला न जहाति॥७७॥ अथ निद्रा साक्रमेण यथा॥ व्यासस्य नन्दनं वधूरोदरमतं
कल्पते स्मतत्र चैनामिति स्वमेवोपदिष्टं॥ यद्वा॥ नायकचापलमेवेदमुदाहृतं॥७८॥ विशेषेण श्रमभृतां किंचि
दृष्टानुसंधातुमसमर्थानां॥ ततश्च रहसीव परिरंभादिकं नायुक्तं॥ चापलं तु क्रममेवेति भावः॥७९॥ नयं यातिस्म
त्ययः॥७७॥ निद्राचित्तनिमीलनं वंधुरं तु नतोन्नतं॥ स्वस्तरं शय्याभेदः स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेपिनीवीपरिपणेपिवेति ॥९०॥

नानार्यवर्गा दिग्भामीरवामध्रुवाएवेतिगम्यते तां कलापनूस्य शान्ते वे त्वास क्ति विशेषो व्यंजितः ॥ उपधाय उपधानं कृत्वा
७८ सुप्तिः स्वप्नः ॥ चुचुकविचरदित्यत्र कुचमनुचरदित्येव पठनीयं ॥ चुचुकशब्दस्य ह्रस्वादित्वं न सार्वत्रिकमिति ॥ ७९

पुष्पावलीस्वस्तरमंचमौक्तिकहारयष्टिकलयनीवीमनागाकुलां ॥ क्लान्तः केलिभराद् उरोजकलसीमाभीरवामभ्रुवः कल्याणीमुपधाय सान्द्रपुलकामद्रोनिद्रो हरिः ॥ यथा वा हंस इति ॥ स्तिं दे कालिंदीकमलस्तरमौक्तं जवसन्ते वसन्तीवासंतीनवपरिमलो ह्रारिचिकुरः ॥ त्वदुत्संगे निद्रासुखमुकुलिताक्षी पुनरियं मां कदा हंसे विब्बोकि सन्नयकलापम् अजनिनी ॥ ७८ ॥ अथ सुप्तिर्यथा ॥ पुरः पश्यानं मे सजयदमुनायामियमुनामितिव्याचक्षाणा ॥ चुचुकविचरत्कौस्तुभरुचिर्हरेः स बंराधाभुजमुपदधत्सुजमुरवींदरीकीर्दे क्लान्तानि विडमिह निद्राभरमगात ॥ यथा वा ॥ आभीरेन्द्रसुतस्यांगे इमुकुरे स्वापीभिरूल्लासितं लीलाभिः पुलकं विलोक्य चकितानि भिन्न्वती जागरं ॥ सा वेणी हेरणोत्सवे धृतनवोत्कंठापि तल्पाञ्चले विस्वस्तकरतोपिनाघवसनोत्नहन्तु मेने क्षणा ॥ ७९ ॥ अथ प्रबोधः ॥ निद्राप्रमोदहरमधुरुकंक्षादकंठीरवस्यश्रितिकंठपतत्रमोत्लिः ॥ तुष्टोवसत्वरविबुद्धपरिष्वजाञ्जराधापयोधरगिरीन्द्रनिपीडितांगः ॥ सरवांत्वस्नेहो यथा ॥ शैलमद्रिं हरिणाविहरन्तीरोमकुच्यलकरं विनम्रशिंः ॥ राधिकासललितंललितानायः पश्यमारिह्लुतितालकमास्य ॥ अथोत्पत्यादिदशाश्च तत्र एवं तत्रोत्पत्तिर्यथा ॥ ८० ॥

बोधो निद्रान्त उन्मीलनं ॥ कण्ठीरवः सिंहः सतु विदूरपर्वतगततयानवादेति न द्विधो पिश्रीकृष्णसां निध्यगुणेन न किं
चिद्दपिहिनस्तीति चनात्रभयानकेनम पुरोपमाभास्यते ॥ ८० ॥

॥उ०नी०॥ म्रडुरियमिति ललितायां मथुरातः श्रीकृष्णस्य पत्रिका ॥ कुडुंगे कुंजे स्पुटं विषयं ॥ राधिकाया इति कर्म्मणि पाक्षिकी सख्य
॥५९॥ यषष्ठी ॥ अत्रासूयोत्पत्तिरिति ॥ उत्पन्ने रसाभूत ऋर्वत्वं ज्ञेयं ॥ ८१ ॥ संधिरनेकभावयुतिः चिरादिति ॥ अवष्टंभप्रतिकृतिः स्व

म्रडुरियमिति वादीमोत्तमस्याः कुडुंगे शशिमुखि तव सख्या पौरुषं दृष्टमस्तीति भवदुपकंठे मद्वि
राभुग्नदृष्टेः स्थपुटितचदना या राधिकायाः स्मरामि ॥ अत्रासूयोत्पत्ति ॥ ८१ ॥ अथ संधिः तत्र सरूपयो
र्यथा चिराभीष्टप्रेक्षे दनुजदमने विंदति दृशोः पदं पत्यौ चाद्धे स्फुटवचसि रक्तिविरुष्टा इयं नि
ष्टं हांगी निमिषकलनोन्मुक्तनयना वष्टंभप्रतिकृतिरिवांभोजवदना ॥ अत्रे शानिष्टे क्षणक
तयोर्जाड्ययोः संधिः ॥ अथ भिन्नयोः ॥ तत्रैकहेतुजयोर्यथा ललितमाधवे ॥ ८२ ॥ शिखरिभरवित
र्केतः प्रतप्तं समहमहर्निशमीक्ष्यया प्रियस्य ॥ हृदयमिह समस्तवल्लवीनां युगपदशर्वविधं द्विधा बभूव
अत्र विषादहर्षयोः भिन्नहेतुजयोर्यथा ॥ ८३ ॥ स्थवयति नवगंगं माधवे राधिकायां गिरमथ ललिता
याः सावहेलां प्रतीत्य ॥ चलनरचरणाग्रेणालिखन्ती धरित्रीं विधुतवदनपद्यात्तत्र सिद्धे दृपद्या ॥ अत्र
चिन्तामर्षयो ॥ ८४ ॥ अथ शाबलत्वं यथा विदग्धमाधवे ॥ धन्यास्ता हरिणीदृशः सरमते याभिर्नवीनोयु
वा स्वैरं चापलमाकलय्य ललिता मां हन्त निन्दिष्यति ॥ गोविन्दं परिरब्धुमिंदुवदनं हा चित्तमुत्कं टएते
पिग्वामं विधिमस्तुयेनगरेस्लमानाभिधं निर्ममे ॥

णि प्रतिमा ८२ प्रियस्येति शिखरवीत्याद्यावहर्निशमित्याद्यो चान्वितं ॥ अतः प्रियं एवो भयोर्हेतुजनितः समहं सोत्सवं ॥
अथ चविधं आश्चर्यप्रकारः ८३ स्थवयति स्थूलं कुर्वति ८४ शाबलत्वमुत्तरोत्तरेणोपमर्दनं ॥ धन्यास्ता हरया ॥५९

दिकमकंपद्यंप्रापितं किन्तुगोविंदमित्यादिकमुदाहरणं ॥ प्रथमोधन्यास्ताइत्यादिकस्तुततीयइत्येषक्रमएवश्लोकपि
तुरन्विष्टः ॥ नहिंवसइतिपदस्यगोविंदमित्यादिकर्षणं यथास्यानविन्यासः स्यात ॥ यथा ॥ कमलानाम्नीयूथेश्वरीवि
भ्रत्रचापल्तेशंकौन्तुकामर्षाणांशावल्यं ॥ अथशान्तिः यथा ॥ यथा ॥ भ्रान्तीयुक्तिकदारिकापरिमभियो
नप्रवेदेछिद्रांडूतीजल्पितनिर्भरेणचचिरं यः कापिनोज्ञापितः ॥ वंशीनादमरुत्प्लवेनकमलाचेत
स्तटीवेष्टनोमानाख्यःप्रवलोन्नतिस्तरूरयंसक्षिप्रमुन्मूल्यते ॥ अत्रईर्ष्यारव्यभावस्यशान्तिः ॥ ७ ॥ इति
व्यभिचारिणः ॥ अथस्थायी ॥ स्थायीभावोत्रमधुरारतिः ॥ सायथागोविंदविलासे ॥ १ ॥ कान्ता
हिवक्रविलसद्रसनायजाग्रहोपीदृगंचलचमत्कृतिविद्धमर्मा ॥ शर्मादिशत्वरुणघूर्णितलोचनान्तसंचा
रघूर्णितसतीहृदयोमुकुन्दः ॥ यथावादानकेलिकौमुद्यां ॥ गोवर्द्धनंगिरिमुपेत्यकटाक्षवाणान् कर्णस्फुर
न्मणिप्रीनोपरिसंक्षणवाणा ॥ कान्भ्रूधनुर्धुवनसूचितलुचनेयंव्यग्रीकरोत्यहहमामपिसंभ्रमेण ॥ अ
भियोगाद्विषयतः संबंधादभिमानतः ॥ सातदीयविशेषेभ्यउपमानःस्वभावतः ॥ रतिराविर्भवेदेषामुत्तम
त्वंयथोत्तरं ॥ तत्राभियोगः अभियोगोभवेद्भावव्यक्तिःस्वेनपरेणवा ॥ तत्रस्वेनाभियोगाद्यथा ॥ मदधरवि
लुठद्विलोचनांतंमडुलतानववल्लवदशनं ॥ सखिहमिमवलोक्यभानुजापास्तटविपिनेस्फुरदन्तरास्मि
ता ॥ यथावा ॥ कुवलयविपिनान्यसौसृजन्ती दिशिदिशिलोचनचापलाञ्चलाक्षी हरतिनरिणजानटे ॥
कतिः ॥ १ ॥ इतिस्वमिताभिभावविवृति ॥ अथस्यापिभावविवृति ॥ १ ॥ कान्ताहिवक्रविलसदित्यत्रविश्वेषामनुरंजनेनज

उ०नी० अतीवसाध्वी समर्थ्या दापि त्वदीयं संवादं मया सहृत्वदनुरागमयं संकथनं तदेव माध्वीकं मनागपि पीय आस्वाद्य ग
९२ ता वल्लावासर्वत्रो दासीनासती आघूर्णमाना स्येयं विनाभूतानी वीसवल्लतीमपि न विद्रां चकार ॥ ३ ॥ नादोत्र वेणुना
दः प्रकरणलभ्यते ॥ ४ ॥ एकस्येति ॥ अत्रायं तत्रत्यः प्रबंधः ॥ राधेयं प्रथमं कृष्णनाममात्र श्रुत्वा परममधुरत्वेनानु
भूय तन्नाम्नि निरतिमुवाह ॥ ततश्च वंशीनादं परममधुरत्वेनास्वाद्य तद्द्वादिनि रतिमुवाह ॥ ततश्च कृष्णाकारं चित्र

पुरः कास्त वल्लवला न मम चिन्नचंचरीकं ॥ परेणाभियोगाद्यथा ॥ २ ॥ त्वदीयमापीय गता वल्लभासंवादमाध्वी
कमतीव साध्वी ॥ आघूर्णमाना व्रजसुन्नोनीवीसवल्लंती न विद्रां चकार ॥ अथ विषयाः ॥ शब्दस्पर्शादयः
पंच विषयाः किलविश्रुताः ॥ तत्र शब्दाद्यथा ॥ विदग्धमाधवे ॥ २ ॥ नादः कदम्बविटपान्तरतो विसर्पन्
को नाम कर्णपदवीमविशन्न जाने ॥ हाहा कुलीनगृहिणीगणगर्हणीयां येनाद्य कामपि दशां सखि लं
भितास्मि ॥ यथा वा तत्रैव ॥ २ ॥ एकस्य श्रुतमेव लुंपति मतिं कृष्णेति नामाक्षरं सांद्रोन्मादपरंपरामुपन
यत्यन्यस्य वंशीकलः ॥ एष स्निग्धघनद्युतिर्मनसि मे लग्नः सकृद्वीक्षणात्कष्टं धिक् पुरुषत्रये रतिरभून्मन्ये
मृतिः श्रेयसी स्पर्शोद्यथा ॥ २ ॥ ४

नेत्राभ्यां तथा सकृद्देवास्याधर्यं द्यतद्भेदेन तस्मिन् रतिमुवाह ॥ तत्र यद्यपि त्रीण्यपि तानि स्वाश्रयं कृष्णमेव स्योरपि तत्वा
रतिमुल्लासयामासुः ततस्तु स्पर्शसंभवे सानसंभवेत ॥ वक्ष्यते चान्तिक एवलोकोत्तरपदार्थानामिति ॥ तथापि तदेक
स्फूर्तावपि न त्रितयानामननस्यैकरूपेपि पृथक्पृथगनुभवादेकवस्तुत्वं न प्रतीतमित्यत एवज्ञेयं ॥ कश्चिदेकजाती
यत्वं स्यादिति वितर्कोत ॥ अत आह पुरुषत्रये रतिरभूदिति ॥ प्रथमं तावत्परपुरुषे रतिरतीवायोग्या ॥ किमुत त्रये ॥

तस्मान्मतिरेवश्रेयसीति॥ मतिं विनाऽदृष्यरिहरेयं रतिर्धिक्कारिण्येवेति भावः ५ सद्यएवहूरादागतायानववध्वाःस्ते
नसहागतांसखींप्रतिवचनंव्रजमिति॥ मुष्टिग्राह्यइत्यस्यात्पत्नातिरस्कृतवाच्यनाध्वनिनातिनिविडत्वएवपर्य्यवसा
नं॥ अस्तुतावदङ्गस्यवार्त्ता॥ अङ्ग जगणेरङ्गा ज्ञातेमनूरु हसमूहेरपि जागर्य्याग हीता॥ जागर्य्याउङ्गमः॥ अङ्गेषु
निद्राछेदः॥ अङ्ग जगणपदेनकामस्यगणः श्लिष्यन्ते॥ सशङ्कः॥ अहो कोयंमोहनमुखस्पर्शइतिवितर्कसहिते

व्रजंमुष्टिग्राह्येतमसि निगिरत्यङ्ग मिहमेसखिस्पर्शदेवाद्यद्वधिपरं कस्यचिद्गात्॥ गृही
ताजागर्य्यानदवधिसदैवांगजगणैः॥ सशंकैर्यापश्यक्षणमपिनस्ताद्याप्युपरता॥ रूपाद्यथाहं
सहते॥ ६॥ कृताकृष्टिक्रीडं किमपितवरूपंममसखीसकृद्दृष्ट्वादूरादहिताहितवोधोज्झित
मतिः॥ हृताशोयंप्रेमानलमनुविशन्तीसरभसंपतंगीवात्मानंमुरहरमुहुर्दाहितवती ॥ र
साद्यथा॥ ७॥ पुलकयतियदंगंसेवतेगात्रभंगं वहतिहृदितरङ्गःसद्यएवाद्यसुग्ध्या तदद्यदम
नवक्लान्तिर्णतांवृत्तमन्त्वंस्फुटमविदितमास्येन्यस्तमस्यास्त्वयातिः॥ गंधाद्यथा॥ ८॥

रिवेत्यर्थः॥ नदेवंमनोधर्मोपिचमत्कारविशेषेतेष्वारोप्यते॥ ६॥ कृताकृष्टिक्रीडंप्रेमानलस्वरूपंतवरूपंदृष्ट्वानुविश
तीत्यन्वयः॥ ततोहृताशोयमिति वर्किं वक्रवंत्रात्मानंचदाहितवती मुहुरितितज्ज्वालादेशादपगत्यापगतेत्यर्थः॥ ७
कापिसखीसख्यामुखेसद्यस्तनंतांवृत्तांचिह्नंदृष्ट्वाकांचिदेकाकिनयातन्निकटस्थांदत्ततांम्लानांविवितर्कसा
वाद्यदमनानुगतांज्ञात्वातद्वृर्णतांम्लानस्यतादृशंप्रभावंश्रवमनुभूयसखीश्वसद्यद्दमनं विकारंदृष्ट्वानाम्लू

लद्वात्रीप्रत्याहपुलकयतीति पुलकवन्तं करोतीत्यर्थः॥ विमनोवुद्धेतिहिशादिकः॥२॥

जीर्णञ्च परिभुक्तं च यामम् इदं द्वयम् इति जानानार्थवर्गः ९ तत्र तत्र संभावनार्थम् आह लोकेति लोकोत्तरपदार्था
नां मणिमन्त्रमहौषधादीनाम् अपि किम् उत श्रीकृष्णसंबंधिनाम् इत्यर्थः १० संबंधशब्देनात्र संबन्धे हेतुर्लक्ष्यते गौरव
माधिक्यं ११ वीर्यम् इति कस्याश्चिद् व्रजकुमारिकाया वचनं १२ अभिमानस्य गाढप्राचीनममताभ्यासए वस्वरूपं

विभ्राजन्ते कुसरिदि सुखिनः शाखिनो मोहनास्ते येषां पुष्पेरियम् अनुपमा वैजयन्ती कृतास्ति ॥ पद्मणक
श्रभ्रमरपटलापातयामापिकामं याभूयो भिर्मम परिमल्लैर्मोहयत्यप्य चेतः ९ लोकोत्तरयदार्थो
नां प्रभावः कोप्यनर्गलः ॥ रतिं तद्विषयं चासौ भासयेत्तृणमेकदा ॥ अथ सम्बन्धः १० संबन्धः कृतरूपा
दिसामयी गौरवं भवेत ॥ ततो यथा ॥ ११ वीर्येकं डुकितादिरूपम् अखिलक्ष्मामंडली मंडनं जन्माभीरपुरंदर
स भवने पारे परार्द्धं गुणाः ॥ लीला कापि जगच्चमत्कृतिकरी येतस्य लोकोत्तरा शृंजिवैणधरस्य डुंम
रिव धृतिं कस्याक्षणं रक्षति ॥ अभिमानः १२ ॥ सन्तुरस्याणि भूरीणि प्रार्थ्यस्यादिदम् एव मे ॥ इतियो निर्ण
यो धीरैरभिमानः स उच्यते ॥ ततो यथा ॥ १३ स्फुरन्तु वहवः क्षिनोमधुरिमोर्मिधौरेयकाः विदग्धमण
यो गुणा वल्लिपतिं वराभिर्वृताः ॥ नपस्पशिखिचंद्रकः शिरसि नैव वेणुर्मुखे न धातुरचनात नो सखि तणा

सच सौदर्यादिकम् अनपेक्ष्यापि रतिं जनयति ॥ तमेव कार्य्य भेदेनाह सन्तु रम्याणीति ॥ १३ तथ्ये वोढ्रा हरतिस्फुरत्विति
तं चाभिमानं व्यतिरेकेणोपलक्षणद्वारा दर्शयति नपस्येति एभिरुपलक्षणैः श्रीनन्दनन्दन एवोपलक्ष्यते ॥ नान्यः तैरप्यु
पलक्ष्यत एव न तु विशिष्यते ॥ भोजनशयनादौ तैर्विनापि रत्यविच्छेदात ॥ अन्यस्य तत्परेच्छदत्वेपि रतिविषयतायोग्यत्वात ॥ किं च

ज्ञसखि तण्णयमन्येन तमिति व्यतिरेकोक्त्या तत्रानुरतिजन्म व्यज्यते॥ तदिदं च वचनं स्वमनःपरीक्षिकां चित्रिजसखीं प्रति
ज्ञेयं ।१४। तदीयविशेषा इति श्लेषवदेषामपि प्रकारविशेषो मन्तव्यः ।१५। स्फुरतीति कस्याश्चिद्दूरतो नवपरिणीतायाः प्रथ
मं श्वेव व्रजेस्मिन्नागन्तुं तत्र वृंदावनप्रवेशायाः साश्चर्यं वचनं॥ तत्रापि साश्चर्यं हृदयमिति॥ अथ घ्राणरूपा रहितापी
डाकर्त्रीति यावत्॥ तादृशी या घूर्णव्याकुलं नयाघ्रातमाविष्टं हृदयमुद्घाटयन्ती व्यक्ती कुर्वती मम तनुलतिकायां कुञ्ज

तदीयानां विशेषाः स्युः पदगोष्ठप्रियादयः॥ तत्र पदानि॥ पदाम्यत्र पदांकाः स्युः ततो यथा॥१६॥ स्फु
रति सखि रथाङ्गाम्भोजदंभोलिभाजां तटभुवि विशदे पंकसंपंक्तिः पदानां॥ हृदयमघ्राणपूर्णं
घ्रातमुद्घाटयन्ती मम तनुलतिकायां कुञ्जलं यातनोति॥ अथ गोष्ठं वृंदावनाश्रितं॥ ततो यथा॥
मदयति हृदयं सखि व्रजोयं मधुरिमभिः क्वचिदप्यदृष्टपूर्वैः॥ इह विहरति कोपि नागरेन्द्रस्त्विमु
वनमंडनमूर्तिरित्यवेहि॥ अथ प्रियजनः॥ प्रोढभावानुविद्धो यस्तस्य प्रियजनोत्र सः॥ ततो यथा॥
।१७। गुरुभिरपि निषिद्धा नाम हंयावदक्ष्णोः पदमनयमनन्यश्रेयसं सान्ध्रराधां॥ तदपितमिव मनो मे
प्रेक्षते तन्वि तावद्दृशि विहरन्ती श्यामलांशान्तभंजी॥ अथोपमा॥ यथा कथंचिदप्यसमाऽदृश्यस्योपमो

लं तदूपं रोमांचमातनोति॥ नहि पीडाजनकात्वमिति कायांकुप्रलं जायत इति भावः॥१६॥ तथैव दर्शयति मदयती
ति ।१७। श्लेषवदेवकस्याश्चिन्नवागतायाः श्वशुरगृहं श्रीवृषभानुगृहानुगतेमेव॥ श्रीव्रजराजगृहं त्वतिदूरं॥ गो
ष्ठस्याष्टक्रोशीपरिमितत्वात्॥ ततस्तस्या गुरुभिः श्रीकृष्णप्रस्तावस्तस्याश्चित्तक्षोभक इत्यालक्ष्य सोततो निवारितः॥

ततश्च पितृगृहमागतायां श्रीराधिकायां तत्सङ्गिनीनां च गृहकर्मव्याजकृतागमादिमयीमवस्थामाशङ्क्य न दर्शनमपि नि-
वारितं ॥ तथापि कथं चित्तदर्शनं प्राप्तायास्तस्या निजसंगागतां सखीं प्रति वचनं ॥ गुरुभिरपीति ॥ तत्रानन्तश्रेयसां सद्मे
ति तस्यां स्वरुचिं व्यज्यापि किमप्याश्चर्यमाहृत्पथितमिति शान्तभंजीप्रतिमा ॥१८॥ ततो यथेति ॥ सेयं प्राचीनतदीयस्मा-
धनातिशयभाविनारतिस्तमुपमानं विधायोयमेय एव चित्तं प्रापयन्ती रंजयतीतिभावः ॥१९॥ तादृशानायकतया

ततो यथा ॥ नवाम्बुधरमाधुरीस्फुरितमूर्तिरुर्वीतले कुशोदरि दृशोरियात्पथि किमीदृशो वा युवा
पुरः स्फुरति गोपतेः सदसि सन्निविष्टस्य मे पितुर्विनतितेन दोयमनुकूलयन्तत्क्रमं ॥ यथा वा ॥१९
स्फुरत्येष प्रेयान्निवनवघनस्तम्भसुभगे शिखण्डानां श्रेणी तत्पतिसुरेन्द्रायुधमिदं ॥ असौ वासो
लक्ष्मीरिव विहरते विद्युदिति सा निशम्योद्दस्राक्षी त्वपि निहृतबुद्धिर्निवसति ॥ अथ स्वभावः ॥२०॥
बहिर्हेत्वनपेक्षी तु स्वभावोऽर्थः प्रकीर्तितः ॥ निसर्गश्च स्वरूपं चेत्येषोऽपि भवति द्विधा ॥ तत्र निसर्गः
॥२१॥ निसर्गस्तु दृढाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते ॥ तदुद्बोधस्य हेतुः स्याद्गुणरूपश्रुतिर्मनाक् ॥ ततो यथा ॥२२

तादृशारंजनायोग्यस्यापि तस्य तदनुकर्तुः सोपानतामात्रं किंतु न जडपदार्थतया तद्योग्यस्येत्याह स्फुरत्येष
इति ॥२०॥ बहिर्हेत्वनपेक्षीति स्वत एव क्रमात्प्रादुर्भावीत्यर्थः ॥२१॥ निसर्ग इति साधारणलक्षणं ॥ अत्र तु मधुररति
संबंधो ज्ञेयः ॥ तथा च सति बहुभिर्जन्मभिः सुचिरसिद्धत्वात्सुदृढो यो मधुररतेरभ्यासः पुनराधिक्येनोदयः ॥ तस्य
जन्मान्तरं वात्स्यादिना तिरोधानेऽपि तज्जन्यस्तदीयो यः संस्कारः सूक्ष्मतया स्थितिः स निसर्ग इत्यर्थः ॥ यथा सुष्ठु प्रो-

शुभाशुभनतत्तत्कर्म्मणा इति भावः ॥ तन्नश्वरस्य संस्काररूपेण स्थितस्य मधुरतरत्वाख्यस्य भावस्योद्बोधे वर्द्धमानामस्य
तेः श्रीकृष्णगुणरूपश्रुतिर्येदेतुः सा तन्मनागेव स्यादनावश्यकत्वे वस्यादिति वार्यः ॥ वहिहैत्वनपेक्षीति सम्भा
नलक्षणस्याद्ये इति भावः २२ ॥ श्रुतः श्रुतगुणश्रियमित्युद्दीपनमेवनतत्त्वादकं ॥ उत्पादकस्तु तमेवेन्द्रियद्युपुंग
वमित्यनयोर्वाचा एव ज्ञेयः ॥ तदिदं च वाक्यं श्रीरुक्मिण्या एव २३ ॥ तस्या नित्यप्रेयसीत्वेन स्वरूपसिद्धामेव रतिं वित
र्क्यान्यस्यामेव नैसर्गिकीं रतिं मद्राहरन् गुणरूपश्रवणस्यानावश्यकतामेव दर्शयति ॥ श्रुत्वेति ॥ स्फुरन्तु

सतजेन्तुवताग्रजस्य जन्तुमांस्तु हन्मंगलं ॥ पिता किलविल्लजुतां घनदृगंबुरंवास्तुमे ॥ मनः
सखिवसतीहतेश्रुतगुणश्रियंसर्वया तमेव यदुपुंगवं न तु कदापि चेद्दृशं ॥ यथा वा २३ ॥ असुन्द
रः सुन्दरशेखरो वा गुणैर्विहीनो गुणिनाम्वरो वा द्वेषीमयि स्यात्करुणांबुधिर्वा श्यामः स एवाद्यग
तिर्ममायं ॥ अथ स्वरूपं २४ ॥ अजन्यस्तु स्वतः सिद्धः स्वरूपं भावइष्यते ॥ एतत्कृष्णस्त्वलनो भयनिष्ठ
त्रिधा ॥ तत्र कृष्णनिष्ठं २५ ॥
वहवः क्षिनाविन्यत्रयोभिमानउदाहृतः ॥ सखत्तु विनापि रतिं गुरुपदेशादिजा
नाग्रहमात्रमयः तेन च जाता रतिस्तत्रोक्ता ॥ अत्र त्वभिमानसमवेतत्वे वानादितो नेकजन्मतो वा सिद्धेति भेदः २६ अ
जन्यो भावः स्वरूपमित्यन्वयः ॥ ननु जन्यः खल्वभाव एव स्यात् ॥ नत्राह स्वतः सिद्ध इति ॥ चंद्रादीनामाह्लादकत्वा
दिवदिभा ॥ तत्र च चंद्रस्याह्लादकतासामान्ये प्याश्रयविशेषाश्चकोरकुमुदचंद्रकान्तादीन प्राप्यतद्विशेषा उदयन्ते
येन तेषां मन्त्वादप्रकाशसमुद्भूतनताद्रवतारूपाभावामियो विलक्षणा दृश्यन्त इति नत्तद्वन्वस्तु हि शोभान्तर्क्यते ॥

तदुक्तं श्रीकृष्णस्य तद्भक्तानां च स्वस्वरूपं तत एव तद्भावहेतुत्वे स्थिते ऽत्र तु रसे श्रीकृष्णनिष्ठो ललनानिष्ठश्च स्वरूपविशे
षोद्रेकव्यक्त्याह एतत्त्रितिनत्र ललना द्विधाः रतिविहीनास्तद्युक्ताश्चेति ॥ तत्र प्रथमास्तु रतियुक्तानां सम्बन्धे
नोदयन्त्र श्रीकृष्णस्यैव स्वभावो हेतुः यथाग्रतः इयं व्यक्तिरिति ॥ अन्यद्द्वयं च स्पष्टमेवायास्यति ॥ तद्देवाह द्विधे
ति ॥२५॥ कृष्णनिष्ठं स्वरूपमिति सामान्यतोल्लासितम पिरसेस्मिन ॥ विशेषतो वर्णनत्वं ॥ तर्हि कथं केषांचित्तत्र रति
र्नोदेति ॥ तत्राह अद्वैत्येयिति ॥ द्वौभूतसर्गौ लोकेस्मिन् दैवश्चासुर एव च । विष्णुभक्तिपरो दैवश्चासुरस्तद्विपर्ययः

कृष्णनिष्ठं स्वरूपं स्याद्दृष्टैस्तैः सुगमं जनैः ॥ ततो यथा ॥२६॥ इयं व्यक्तिर्गोपीनभवति पुरः किं तु कुत
कीहरिर्नारीवेषो यदखिलसुरस्त्रीर्धुवतिनः ॥ जगन्नेत्रश्रेणीतिमिरहरणं यांचरमणिं विनाक
स्याप्यस्य प्रियसखि भवेद्दोपापिकता ॥ अथ ललनानिष्ठं ॥२७॥ स्वरूपं ललनानिष्ठं स्वयमुद्बुद्ध
तां व्रजेत् ॥ अदृष्टेप्यश्रुतेप्युच्चैः कृष्णे कुर्याद्द्रुतं रतिं ॥ ततो यथा ॥२८॥ जिहीते यः कक्षां क्वचिदल
मदृष्टाश्रुतचरस्त्रिलोक्या मस्तीति क्षणमपिन संभावनमयी ॥ घनश्यामं पीताम्बरमहह सं कल्पयहृदं

यदिति विष्णुधर्म्माग्रेयाद्यनुसारेण देवप्रकृतिभ्यो न्येऽरिय र्यः ॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृते इति श्री
भगवदुपनिषद्भ्यः ॥ अथ प्रस्तुतत्वाद्विशेषत एवोदाहरति ततो यथेति ॥२७॥ स्वरूपं ललनानिष्ठमिति ॥ इक्षुनाली
नाभिवजन्मन एव ना हृष्णामधुररसयोग्यता कृष्ण इति ॥ तादृशीनां प्राचीनसंस्कारेण तरे कसमवायित्वात् ॥२८॥ अ
तिनिदूरस्थितायाः कस्याश्चिद्वोपकन्याया वचनं जिहीतइति संभावनमयी कस्यं न जिहीतदृत्यन्वयः ॥ कक्षाप्रकोष्ठः

ननु गोकुलसुभ्रुवः प्रायो नित्यप्रेयस्य एव । न तस्तासां लीलाशक्तिप्रापितजन्मान्तराणां स्वभावजैव रतिः स्यात् । तर्हि क
थं तासामपि क्वचिदभियोगादयो रतिहेतुतया वर्ण्यन्ते । तत्राह प्रोक्ता इति । अभियोगो रत्यभिव्यंजकता न दाद्यारूपगुणानुभ
वादयः । २० । साधारण्यादीनां लक्षणं तावच्छब्दार्थवशादेव गम्यते । तथा हि । समर्था खल्वसौ वस्यात् । यान्तो कंधर्म्मं
चातिक्रम्य परमकाष्ठाप्राप्तं प्राप्नोति । तदुक्तं परकीयालक्षणे रागेणैवार्पितात्मानो लोकयुग्मानपेक्षिणेति
वक्ष्यते च स्वयमेव रतिः प्रौढा महाभावदशां व्रजेदिति । अथ यान्या रतिः समंजसा व्यासा खल्वलोकधर्मापेक्षया
जन्ये कंचिद्दोषे सखि मम तृष्यादीर्घ्यति मनः । अन्योन्यभयनिष्ठं । वत्स्यादुभयनिष्ठं यत्स्वरूपं पत्न्युः सुभ्रु
वोः । ततो यथा ललितमाधवे सहचरि हरिरेष ब्रह्मवेषं प्रपन्नः किमयमितरथा मे विद्रवत्यन्तरात्मा
त्मा । शशधरमणिवेदी स्विद्यति धाराप्रसूते न किल कुमुदबन्धोः कौमुदीमन्तरेण । २९ । प्रोक्तात्राभि
योगाद्या विलासाधिकहेतवे । रतिः स्वभावजैव स्यात्प्रायो गोकुलसुभ्रुवां । साधारणी निगदिता स
मंजसासौ समर्थ्या च । कुब्जादिषु महिषीषु गोकुलदेवीषु च क्रमतः ।
तयोच्यते न तत एव नातिसमर्था । तत एव च निवारणादिनापि भावान्तिमां सीमां न प्रपद्यत इति भावः । न चास्याः समञ्ज
सारूप्यत्वेन समर्थायाश्चासमञ्जसत्वमायातीति वाच्यं । नहि लोकधर्मोत्तन्महिमानुभवाद्धि वेत्ति नावेवगहोतो । तत
स्तदनुसारेणैव तस्याः समंजसेत्सारस्याहृता । परमपारमार्थिकानुसारेणान्तु समर्थैव परमसामंजस्याय इत्युक्तं । एताश्च
तनुभ नरस्यादिभिः । अथ यान्या साधारणी सा तु नृनत्वादेवेतन्मते । लोके च तच्छब्दप्रयोगस्तत्र दृश्यते । नूरत्वं

च संभोगेच्छामूलतया तिरस्कृतत्वात् तत एवान्यद्वयवत्पृथियोग्यत्वाभावात् ॥ संभोगेच्छारत्योर्भेदस्तु समर्थालक्ष
णे व्यक्तीभविष्यति ॥ तदेतदनुसारेणैवासां लक्षणानि व्याख्यास्यन्ते ॥ अनन्यलभ्येति अन्येनालभ्येत्यर्थः ॥ तत्र दृष्टा
न्ते श्रीकृष्णादन्येनेति दार्ष्टान्तिके गोकुलदेवीभ्योन्येन ३१ नातिसान्द्रेति व्याख्यास्यते तादृशत्वान्मूलत्वमप्याया
तं ३२ रमस्वेति संभोगेच्छानिदानत्वं व्यक्तं ३३ अस्याः संभोगेच्छानिदानायाः साधारण्याख्यायाः रतेः सान्द्रत्वात् दि
ह्रासाविद्धत्वेनानिविडत्वात् सा संभोगेच्छा विभिद्यते साधारण्यां नापि कयापि पृथक्क्रियाभाव्यते ॥ तद्धेतुत्वात् संभोगेच्छाहे

मणिवच्चिन्तामणिवत् कौस्तुभमणिवत् त्रिधाभिमता ॥ नातिसुलभेयमभितः सुदुर्लभा स्या
दनन्यलभ्या च ॥ तत्र साधारणी ३१ ॥ नातिसान्द्रा हरेः प्रायः साक्षाद्दर्शनसंभवा ॥ संभोगेच्छा
निदानेयं रतिः साधारणी मता ॥ यथा श्रीदशमे ३२ सहोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कतिचिन्मया
रमस्व नोत्सहे त्यक्तुं सङ्गं तेऽम्बुरुहेक्षण ३३ असान्द्रत्वाद्रतेरस्याः संभोगेच्छा विभिद्यते ॥ एतस्या
ह्रासतो ह्रासस्तद्धेतुत्वाद्रतेरपि ॥ अथ समञ्जसा ३४ पत्नीभावाभिमानात्मा गुणादिश्रवणादिजा ॥ भ॰ ॥
क्वचिद्भेदितसंभोगतृष्णा सान्द्रा समञ्जसा ॥ यथा तत्रैव ॥ ७

तुकत्वात् तस्याः संभोगेच्छाया ह्रासत एतस्या रतेरपि ह्रासः स्यादि
त्यर्थः ॥ ह्रासपदेन तस्या इति संबंधिपदमत्राक्षिप्यते ॥ एतस्याः संभोगेच्छाया ह्रासत इति व्याख्यायां तद्धेतुत्वादित्येतद्
नतच्छेदेनानुवादी न स्यात् ॥ किं त्वेतद्धेतुत्वादित्येवोक्ते स्यात् ॥ न ह्येषगच्छतीति पश्येत्युक्ते तयोरभिन्नावाचकत्वात्प्र
यत इति ३४ पत्नीभावेति लोकधर्मापेक्षिनादर्शिता ॥ पत्नीभावाभिमान एवात्मेवात्मा यस्येति तदभिमन स्यति ॥

रस्कारे समर्थायाः इव स्थितस्य भावश्च व्यक्तः ॥ गुणादिश्रवणादिजेतितत्माद् उद्भूतेस्येवार्थः ॥ नतु द्यमानेतिजनी प्रादुर्भावइति

धातुपाठात् ॥ श्रीरुक्मिण्यादीनां स्वाभाविकरागानुवन्धात्त्व ॥ कृचित्तस्तेतोप्यधिकप्रेमवतीसाम्याभिलाषेसतिभेदितास्व

भावसिद्धप्रेमपरिपाटीतः श्थकृतयातर्शितासंभोगतत्क्षणात्तदुत्तं वशीकृत्य निजनिकटेस्थापयितुमिच्छातदुचित

भावहावादिपरिपाटीमयीतरङ्गिण्यामिवतरंगोत्तरत्तायमाणारविमरीचिर्यस्याः सा ॥ सान्द्रेतितत्तदनन्तस्वनयप्रवेण

सामर्थ्यदर्शनयावहिरेवतादृशभावानां स्थितिर्दर्शिता ॥ ३५ ॥ कात्वामुकुंदेति ॥ अस्तुतावन्ममानन्यगतेर्वार्ता

का त्वा मुकुन्द महती कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यं ॥ धीरापतिं कुलव

तीनवृणीतकन्याकालेनृसिंहनरलोकमनोभिरामं ३६ समंजसातः संभोगस्यहायाभिन्न

तायदा ॥ नदात तुस्थितैर्भावैर्वेशपताउ करा हरेः ॥ तथाहितत्रैव ३७ ॥ स्मायावलोकलवदर्शि

तभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः ॥ पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियं

विमथितुं करणैर्नशेकुः ॥ अथ समर्था ३८

पराकेति तद्गुणानां सर्वासामप्याकर्षणेसामर्थ्यमितिस्वधाव्याख्येयः

परित्याजित ॥ ३६ ॥ संभोगस्य हायाः पूर्ववद्भावादिव्यंजनामय्याः भावैर्भावहावादिभिः ३७ स्मायेति षोडशस

हस्रमपिपत्न्योयस्यश्रीकृष्णस्येंद्रियं मनआदिकं विमथितुं नशेकुः केनैर्नशेकुः ॥ करणैः भावहावादिचेष्टितैः

कीदृशैः अनंगस्य कामस्य बाणरूपैः ॥ बाणरूपत्वेपि कीदृशैः स्मायः स्मितं तद्युक्तो योवलोकलवः तेन दर्शितोयोभा

वोभिप्रायः तेनहारी हर्तुं प्रहर्तुं समर्थोयोधनूरूपोभ्रूमंडलः तेनप्रहितैः तथासौरतेनसुरतेनिपुणेनमंत्रेणयुक्तिविशे

97

उ॰नी॰
५०

षेणपक्षेणपक्षेसोरतास्वमंत्रविशेषेणशोंडैः प्रगत्त्रैरपीति॥ विशेषणयोः समासः पत्यस्त्वितयस्मानकरणे॥ रित्यत्रतुण
दस्यात्वयाद्विंशदस्पचवत्तान्करणेस्तुविशेषेणमथितुंनशेकुरितिलज्जेपावांस्तत्रप्रेमांशस्तावदेवमथितुंशेकुरितिल
भ्यते ॥२८॥ ययारत्याप्रस्तुतत्वात्तन्न द्विशेषरूपयामधुराख्ययातादात्म्यमेकीभावमापन्नासंभोगेच्छासामधुराख्यारतिःस
मर्थेतिभण्यते॥ कीदृश्या॥ तत्राह॥ कंचिद्विशेषमायायान्येति॥ अयमर्थः॥ संभोगः खलु द्विविधः प्रियजनद्वारास्वेंद्रियत
र्पणसुखमयः॥ स्वद्वारातदिंद्रियतर्पणसुखभावनामयसुखमयश्चेति॥ तत्रशर्वेच्छाकामःस्वहितोन्मुखत्वात्
उत्तरेच्छातुमधुराख्यारतिः॥ प्रियजनाहितोन्मुखत्वात्॥ तत्रचोत्तरसंभोगेप्रियजनस्पर्शात्सुखंचभवत्वेवेतियद्य
पिनद्दियाउर्वीरातथापिवल्लवत्वात्कंचिद्विशेषमायान्त्यासततमेवानिर्वचनीयंविशेषंलम्भमानयामधुराख्या

कंचिद्विशेषमायान्त्यासंभोगेच्छाययाभितः॥ रत्यातादात्म्यमापन्नासासमर्थेतिभण्यते ॥२९॥ स्व
स्वरूपात्तदीयाद्वाजातायत्किंचिदन्वयात्॥ समर्थासर्वविस्मारिगंधासांद्रतमामता॥ यया ४

यारत्याभित्तितत्वाद्भिन्नस्तादात्म्यापन्नाभावतियद्वृत्तित्वेनैवस्फुरतीत्यर्थः॥ सारतिःसर्वातिक्रमिसामर्थ्यात्त
समर्थेतिभण्यते॥ पाठान्तरे ययारत्यातादात्म्यापन्नासतीसंभोगेच्छाकंचिद्विशेषंकाममयसंभोगेच्छावैलक्षण्य
मायान्तीतिव्याख्येयं॥ तच्चमधुराख्यरतिस्फुरणमयत्वमेवेतिरत्यातादात्म्यापन्नेत्यनेनपुनरुक्तंस्यात्॥२९॥ तदेवंका
र्य्यद्वारासमर्थायास्तटस्थलक्षणमुक्तंरतिशब्देनाप्रकरणान्मधुरत्वप्राप्त्यापुनःसमर्थेत्युक्त्यास्वरूपलक्षणम
प्यायातं॥ अथ कार्यान्तरद्वारापुरस्याउत्कर्षमाह॥ स्वस्वपलत्तनासंबंधिनः स्वरूपात्॥ नाताश्रीकृष्णसंबंधिनोयत्किं
चिदन्वयात्स्वरूपाद्धीनापेक्षतरस्यसंबंधमात्रात्जातासर्वविस्मारित्तिशमात्रासमर्थासासान्द्रतमातृयाणांमध्येप्र

कर्षेणसांद्रं वहिरपि भावान्तरेण मे न मथ्या यासता ॥४०॥

अत्रस्वरूपस्योदाहरणं। जिह्रीतइत्यादिनादर्शितमितिद्वितीयस्याह प्रेक्ष्येति तुलाकोटिर्नूपुरं अत्रोन्मदेत्यने
नमधुराख्यारतिरुद्दिष्टा।तत्रापिहाकृष्णेतिव्याहरन्तीलोकधर्म्मावतिक्रमस्यस्वलेशमात्रेणसर्व्वविस्मार्य्यचपुष्मा
पन्नेतिसमर्थात्वंदर्शितं।अत्रचानुल्लेखादनपारत्यासंभोगेछायास्तादृशत्वापन्नत्वमपिगम्यते।अतोवहिरपि
भावान्नरास्यषं।तुलाकोटिनूपुरे।तत्रादंकृत्वेतितदीपयत्किंचिदन्वयोस्यत्वंव्यक्तं स्वस्वरूपोत्यत्वंचान्यस्या
स्तछत्रवरोसानासीदितिक्रोडीकृतं ॥४१॥ अथयकंविद्धिशेषमायान्येतिपुनर्व्यनक्ति।सर्वाद्भुतेतिसार्द्धेन।अस्याःसमर्थ
र्यायां।इत्यस्यामितपत्रपदस्यामितिपाठःस्वयोजः।पूर्ववत्रतेवंव्याख्येयं।इतीतिएतद्देतोरित्यर्थः।एततत्किंतत्राह।अस्या

प्रेक्ष्याशेषेजगतिमधुरांस्वांवधूंशंकयातेतस्याःपार्श्वेगुरुभिरभितस्तत्रसंगोन्यवारि।अतोदू
रेतदपिभवतःसातुलाकोटिनादंहाकृष्णेत्यस्फुटस्वरमपिव्याहरन्युन्मदासीत ॥४१॥ सर्वाद्भुतवि
लासोर्मिचमत्कारकरश्रियः संभोगेच्छाविशेषोस्यारतेर्जातुनभिद्यते इत्यस्यांकृष्णसौख्यार्थमेवके
वलमुद्यमः ॥४२॥ पूर्वस्यांस्वसुखस्यापिकदाचित्तत्रसंभवेत् ॥ किंच ॥४३॥ इयमेवरतिःप्रौढामहा

मित्यादि।कृष्णसौख्यार्थमित्यत्रनपुंसकत्वंगम्यायाभवतीतिक्रियायाविशेषणत्वात्।अर्थशब्देननित्यसमासः
सर्वलिङ्गताचेतिप्रतिपत्तेः।कृष्णसौख्यायेत्यर्थः।कृष्णसौख्यार्थगात्रोद्यमत्वादस्यारतेः।शुद्धत्वंततएवस्वतंत्रत्वे
नसर्वाद्भुतेत्याद्युक्तरूपत्वं।एवंकेवलमित्येनयोश्चतस्याःस्वातंत्र्यातिशयएवाग्रहः।अथवा।निर्णीतेकेवलमित्यो
त्यमरः।ततश्च।यत्यस्मात्अस्यांकृष्णसौख्यार्थमेवोद्यमइतिनिर्णीतमित्यर्थः ॥४२॥ पत्नीभावेत्यत्रयदुक्तंतदपिप्रत्यर्व
नक्ति।पूर्वस्यामितिसार्द्धेन।पूर्वस्यांसमञ्जसायांस्वसुखस्याप्युद्यमःसंभवेदित्यन्वयः ॥४३॥

98

॥उ०नी०॥ इयमेवेतिसमर्थैवेत्यर्थः। पूर्वस्यामित्युक्तत्वात्समर्थायाएवप्रकृतत्वंगम्यते। मार्गेणेवननुप्राप्यानन्मार्गेणपरिपाटीनांदु
र्वोधत्वात्। तत्परिपाटीहितादृशभावमाधुरीणांभावनाक्रमेणानुभवः। एषांतुमहिमज्ञानमेवनतुतदनुभवः आस्ताम
॥९८॥ न्येषांश्रीमदुद्धवस्यापि महिमज्ञानमेवव्यज्यते। अहोयूयंस्मपूर्णार्था इत्यादिनद्वाक्येन। तदनुभवार्थमेवहिआसाम
होइत्यादिनेनप्रार्थितं तदनुभवेसतिनासामिवतस्यापिरोदनादिकंवर्णितं। सर्वेषामपितदनुभवेनुभक्तानामेवं
विधत्वंवाध्यते ४४ तच्चैवोदाहरति एताःपरमिति। एताःकेवलंसफलंतनुधारिण्यः यतोभवतीप्रमततयोयत्त्वंभावं
परमोत्कर्षदृष्ट्वावाञ्छन्त्येवननुप्राप्नुवन्ति। तन्माधुर्यानुभवस्याभावश्चेतेषुदर्शितः। किंब्रह्मजन्मभिरिति अनन्तस्यली

भावदर्शांव्रजेत्। यामग्पास्याद्विमुक्तानांभक्तानांचवरीयसां। यथाश्रीदशमेश्रीमदुद्धवोक्तौ ४७

एताःपरंतनुभृतोभुविगोपवध्वोगोविन्दएवमखिलात्मनिरूढभावाः। वांछंतियद्भवभियोमु

नयोवयंवकिंब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ४५ स्याद्दृढेयंरतिःप्रेमाप्रेघन्स्नेहःक्रमादयं।

स्यान्मानःप्रणयोरागोभावइत्यपि ४६ ।ऽऽ

त्लानन्यादनन्तधास्फुरितस्यतस्यकथास्तुकथामात्रेषु किमुततासांसंवंधिनीषुयोरसोरसाभावोयस्यतस्यब्रह्म
जन्मभिर्विरिंचितयापिबहुभिः किंनकिंचत्प्रयोजनमित्यर्थः ४५ तस्याःपरमोत्कर्षदृर्शयन्ति। इयंमधुराख्यारति
र्दृढाविरुद्धैर्नाभेद्यासतीप्रेमास्यात्। सचायंप्रेमाप्रोद्यन्क्रमान्निजमाधुर्यंप्रकाशयन्स्नेहोमान इत्यादिरूपःस्या
त्। यद्यप्रायन्निति स्नेहादिष्वपियोज्यं। भावइतिभावत्वस्यात्रैवप्रकर्षान्मुख्यतयातच्छब्दस्तत्रैवपर्यवस्यतिई
श्वरशब्दोभगवतीवेत्यभिप्रायः। महाभावशब्दस्त्वत्रमहेश्वरशब्दवज्ज्ञेयः ४६ ।। ऽऽऽऽ ।। ऽऽऽऽ ।। ऽऽऽऽ।। ॥९८॥

अथ दृष्टान्तेनैकस्यैव वस्तुनस्तत्तदवस्थाभेदेन तारतम्यं बोधयति ॥ वीजमिति ॥ वीज मंत्रे इक्षुदंडस्याग्रभागेऽग्रे च स्थितो गु-
रः वीजादिशब्देन चात्र वीजादिस्थाः क्रमादुपचिताः प्राप्रेनसितोपलारूपेण भेदभाविनः ॥ सारांशा एव दृष्टान्तत्वेनल-
क्ष्याः ॥ दार्ष्टान्तिके च सारांशो नास्तीति शुक्लपक्षचंद्रमसीवोपचीयमानतायामेव तात्पर्यात् ॥ खंड इति ॥ स्यात् खंडः शकले

वीजमिक्षुः स च रसः स गुडः खंड एव सः ॥ स शर्करा सिता सा च सा यथा स्यात् सितोपला ॥ अतः प्रेमवि-
लासाः स्युर्भावाः स्नेहादयस्तु षट् ॥ प्रायो व्यवह्रियन्तेऽमी प्रेमशब्देन सूरिभिः ५७ यस्या यादृशजाती-
यः कृष्णे प्रेमाभ्युदंचति ॥ तस्यां तादृशजातीयः स कृष्णस्याप्युदीयते ॥ तत्र प्रेमा ॥ सर्वथा ध्वंसरहितं सत्य-
पि ध्वंसकारणे ॥ यद्भावबंधनं यूनोः स प्रेमा परिकीर्तितः ॥ यथा ५८ प्रापेत्युग्र्यं धर्मस्थितिमनुसर-
न्त्या सखि मया विशुद्धा मुग्धाभिर्मुहुरपि निरस्तो भणितिभिः ॥ समुन्मुष्णन्नात्मा त्यजति न हि मे वल्लव-
नमां जगाराप ह्बौरा विरचयतु शास्तिं गृहपतिः ॥ यथा वा ५९ ॥ राधायाः सविसहृदोरनुदिनं रूपानुरा-
गादिभिः सांद्रोल्लघ्यवतोरपि व्यसनितां व्याक्षिप्तकान्तान्तरैः ॥ प्रापद्यापि परस्परीपथि ययोर्नेत्राननत्वं
पत्तपोस्तं चंद्रावलिचंद्रकाभरणयोः को वेत्ति भावक्रमं ॥ स त्रिधा कथ्यते प्रौढमध्यमंदप्रभेदतः ॥

चेक्षुविकारमणिदोषयोरिति विश्वकोषात् तु खंडं सितोपलामत्स्यंडी ॥ साचे शुभ्रमेघदाकारः ॥ ५७ ॥ उदीयत इत्येतदी-
दृगनात्विरस्य स्वदेवादिकस्य स्वरूपं ॥ ५८ ॥ विशुद्धां धर्मस्थितिमित्यन्वयः ॥ नत्यजतीति मुहुर्मुहुः स्फूर्ति साक्षात्कार ज-
या प्रतीता ॥ ५९ ॥ चंद्रावलीपक्षे व्यसनितां दुःखित्वं श्रीकृष्णपक्षे आसक्ततां ॥ एवं चव्याक्षिप्तमा कथं कान्तस्यान्तरं

हृदयं येः व स्त्र व्याक्षिप्तं तु छीकृतं कान्तान्तरं स्त्र न्या कान्ता येः ॥ ५० ॥ गत्वा ब्रूहीत्यादि विषु श्रीकृष्ण प्रेमात्र दुष्टदानवकृत
वाधत्वे प्यनपगमाद् रुम्यते ॥ प्रोढत्वलक्षणं तत्र स्वविलम्बेन कमलायास्य प्रियजनस्य चित्तवृत्तौ क्लेशात् की
दृशी जाता सेयमित्यज्ञातायामितरस्य श्रीकृष्णाख्यस्य प्रियजनस्य क्लेशो जात इति स्फुटमेवानुगतं ॥ तदेवं स्नेहांशोदय
श्चात्र प्रोढत्वे वीजं ज्ञेयं ॥ लीलेयं त्वित्थं सङ्गच्छते ॥ अरिष्टनामा दानवो यं यदा मथुरातश्चलितुमुद्यतस्तदाच्चलनात्
प्रथम दिनस्य संध्यायामेव कुन्तो प्यवगत्य सद्य एव तस्यागमनं वितर्क्य च श्रीकृष्णेन कमलां गत्वा ब्रूहीत्यादिना

तत्र प्रोढः ॥ विलम्बादिभिरज्ञातचित्तवृत्तौ प्रियेजने । इतरक्लेशकारी यः स प्रेमा प्रोढ उच्यते ॥ यथा
५१ गत्वा ब्रूहि निकुंजसद्मनि सखे विश्चिन्नां मम प्रेयसीमाकल्पय कमले मध्यप्रतीतिं
कृपाः दुष्टं दानवमत्र गोकुलशिरःशूलं चिकित्सन्नहं द्रागेष प्रणयेन पल्लवमयीं तल्पोम्मिशय्यां त
व स्त्रय मधः ॥ ५१ ॥ इतरानुभवापेक्षां सहते यः स मध्यमः ॥ यथा ॥ ५२ ॥ सर्वारंभमनोहरां सपदि मे चंद्रा
वलीविंद नोरंगः शारदशर्वरीसमुचितः पर्यालि मे वाययो नां कंदर्पचमूचमत्कृतिकरक्रीडे र्मि किमी

संदिष्टं सा खल्वनेन दूतप्रत्याशावासकसज्जासीदिति ॥ ५१ ॥ इतरेति यः प्रेमवत्यन्तरविषयको नायकस्य प्रेमा स इतरस्याः
परमं प्रेमवत्या योनुभवो नायकहृद्गतास्फूर्तिस्तत्र यापेक्षा नायकस्यासक्तिस्तां सहते न तदावृतरएव स्यात् किं पुनर्नश्यतीत्यर्थः
ततः सोयं प्रेमवत्यन्तरविषयक नायकप्रेमा मध्यः स्यादिति वाक्यार्थः ॥ ५२ ॥ सर्वारंभेत्यत्र च प्रेमलक्षणमनुगन्तमेवता
दृश श्रीराधाप्रेमणि व्यवधायकेपि मिथो नुगतेरपि त्यागात ॥ तत्र चित्तमिति चित्तप्रेमणोस्तादात्म्यापत्त्या ते

मदर्शने कंनत्स हनमा यातमितिमध्यत्वमपित्तक्षिनं ॥ साक्षादिति नुततस्फूर्त्तिदर्शिता ॥ ५३ ॥ तदेवं श्रीकृष्णस्य तास्त्रु प्रेमभेदा
न् दर्शयित्वा तस्मिं स्तासां तान् दर्शयितुमाह अथवेति ॥ ५४ ॥ निर्मायेत्यत्र फल्गुकं चित्रधारं ॥ अत्र च ॥ सखीकृत विघ्नाति
क्रमात्प्रेमा ॥ स च विश्लेषासहनात्प्रौढः ॥ ननु भवतु नाम प्रौढे प्रेम्णि विश्लेषान्तरसहिष्णुता मानस्तु नदृश्येत यदि दृश्येत
सत्यं किंतु प्रणये जाते एव मानः स्यादतः शुद्धे प्रेमण्यपि न स्यादेवेति तत्रोदाहरति ॥ प्रियसखिसुखं यापयिष्ये मुकुन्दे

ति तां प्रथाहु न त्वयापि चित्तमधुना साक्षान्ममापेक्षते ॥ अथ मन्दः ॥ सदापरिचितत्वादेः करोत्यात्यंत्ति
कान्तु यः ॥ नैवोपेक्षां नचापेक्षां स प्रेमा मन्द उच्यते ॥ यथा ॥ अनुनीयरूढमानामानय भामा सखीम
प्रोक्तवतो ॥ भवति प्रेमवती नाम मनागुपेक्षापि दोषाय ॥ ५५ ॥ अथवा ॥ प्रौढः प्रेमा स यत्र स्याद्विश्लेषस्यासहि
ष्णुता ॥ यथोद्धवसन्देशे ॥ ५६ ॥ निर्मायत्वं विततरफल्गुकं हारिकंसारिमूर्त्तो वारं वारं दिशसि यदिमां मानिनि
वो हृणाय ॥ पत्रमन्तीभवनकुञ्जकुरेरुढकर्णान्तरा हं साहं कारा प्रियसखिसुखं यापयिष्ये मुहूर्त्तं ॥ हल्ला
त्तहिष्णुता यत्र स तमर्ध्य म उच्यते ॥ यथा ॥ ५७ ॥ अवितथमसौ किं द्वारपीपान्गमिष्यति वासरः स्वमुखिसनि
शांभिः किं वास मेति मंगत्तः ॥ स्मितमुखशशीगोधूलीभिः करम्बितकुन्तलः क्षपपति दृशामार्त्तिं पश्यव्रजे
श्वरनन्दनः ॥ ५९ ॥
मित्यत्र मुग्धे स्वैरं स्वव कतिपयं यापयिष्यामि कालमितिपाठान्तरं ॥ ५८ ॥ द्वापीपान्दीर्घोसौ वा
सरः किमवितथं सत्यमेव गमिष्यति ॥ गमिष्यतीति पद्धूषेत किं सत्यमेवेत्यर्थः ॥ अंगत्वचमेव दर्शयति स्मितमुखे
ति अत्र तस्य दर्शनमात्रेण स्वस्य सुखं व्यंजितं ॥ न तु स्वं प्रति प्रेमविशेषः ॥ तस्मान्न दोषः ॥ दासीन्यरूपे ध्वंसकारणे सत्यपित

100

॥ उ॰नी॰ ॥ कुत्रापीति श्रीकृष्णस्य संबंधान्तरेणैवेति ज्ञेयं ॥ ५७ ॥ प्रतिपक्षजनः खल्वत्र विजातीयभावस्तत्प्रेयसीरूपः । ननु साधार
॥ १०० ॥ णः ॥ तासां व्यवहारान्तरानावेशात् ॥ ततो ध्वंसकारणरूपायां सत्यामपि तद्दीर्घ्यायां ध्वंसरहितीरतिरियं प्रेमैव ॥ ध्वंसराहि
त्यं चानुतापात्प्रतीतं ॥ तत्र च सति तद्गुरुस्थयापि तद्दीर्घ्यावशतया या प्रियवनमालाकृतो विस्मृतिः सा खलु प्रेम्णस्तस्य मंद
तां व्यनक्तीति भावः ॥ जृंभते प्रकाशते मुखे विकासरूपायाज्ञ ज्ञायास्त्वन्यत्रापि पारोपात् ॥ ५८ ॥ आरुह्य परमां काष्ठामिति
ध्वंसराहित्यं दर्शितं ॥ तत्र च विच्छिपस्य तद्दीपनत्वस्य चापरिच्छेदो व्यंजितः ॥ चिद्रप्यत्र प्रेमविषयोपलक्षिप्रेक्षोपल^

समंदः कंपितो यत्र भवेत्कुत्रापि विस्मृतिः ॥ यथा ॥ ५७ ॥ प्रतिपक्षजनेर्ष्यया न मे स्मृतिरासीद्वनमाल्य
गुम्फने ॥ स विकिंकरवेगवाभरो यन्नहं वाध्वनिरेव जृंभते ॥ अथ स्नेहः ॥ ५८ ॥ आरुह्य परमां काष्ठां
प्रेमा चिद्दीपदीपनः ॥ हृदयं द्रावयन्नेष स्नेह इत्यभिधीयते ॥ अत्रोदिते भवेज्जातु न तृप्तिर्दर्शनादिषु
॥ ५९ ॥ यथा क्रमदीपिकायां ॥ तदतिमधुररूपके प्रशोभामृतरसपानविधानलालसाभ्यां ॥ ११ ॥

ज्ञिश्चित्सं विविदित्यमरः ॥ तदेवं स्नेहत्वं स्तपकेण दर्शयित्वा स्नेहसामान्येन दर्शयति ॥ हृदयं द्रावयन्निति ॥ अस्यास
नटस्थलक्षणमाह ॥ अत्रेति ॥ ५९ ॥ अलसविलोलविलोचनाभ्यां प्रणसलिलपूरवाहिनीनां सललितगोपसुंदरी
णां मालीभिः सततं निषेवितं मुकुंदं संचिंतयेदिति शर्वेशोवान्वयः ॥ ताभ्यां कीदृशाभ्यां तत्राह तदतिमधुरेति ॥ तत्रालं
सं प्रेममदेन ॥ तथापि विलोलत्वं तद्रूपतज्ज्ञपेक्षाबल्येन ॥ रूपमवयवानां प्रमाणैसौष्ठवं ॥ शोभा कान्तिः ॥ मधुरत्वं कम
नीयं मनोहरत्वमेव गम्यं ॥ प्रेमत्वं चात्र तत्र शोच्यप्राप्ताव विरतिग्लान्यभावात् ॥ स्नेहत्वं च प्रणयसलिलेत्यादिनाहृदय ॥ १०० ॥

द्रवस्यवर्जितत्वात् ॥ ६० मदकलतनयामन्ततया ॥ तं ज्योत्स्नासीधुं ॥ अत्र तन्निरूपविज्ञाप्ति क्रमेण प्रेमबोधयित्वा तस्य
वाध्यातिशये नस्वेह त्वमपिदर्शितं ॥ एवमन्यत्र शब्दादि वृत्तेनाध्याहविणवानन्तदङ्गानिरूपयितव्यानि ॥ ६१ ॥ ला
वण्यमेः स्निग्धचाकचिक्यमेव सारोयस्य ताद्दशस्य पक्षे लावण्यं लक्षणैर्नेवसारो यस्य तत्वणास्वकस्तुनुः ॥ तनायमूर्त्तिः

प्रततमलिल्लप्ररवाहिजीनामलस विलोल विलोचनांबुजाभ्यां ॥ यथा वा ६० ॥ ज्योत्स्नाशीधुं हारमु
खविधोरप्यनल्पं विपन्नौनानस्तत्प्लितवकथमपि प्राप्स्यतो दृक्चकोरो ॥ अघूर्णितो मदकलतनयासु
कुसुमगंधौ यद्दैतो भूयोभूयस्तमिहवमतो वाष्पश्रच्छलेनत्रुं सङ्गे विलोके च अवणा द्देोच सत्रमा
त्र ॥ कनिष्ठो मध्यमः श्रेष्ठस्त्रिविधोयं मनोद्रवः ॥ तत्राद्यो गसंगे यथा ॥ ६१ ॥ आसिघनरसरूपस्त्वपाली
लावण्यसारमयमूर्त्तिः ॥ माधव भवदाश्लेष भवितानास्याः कथं द्रवता ॥ विलोके यथा ॥ ६२ ॥ स
ख्यास्त्वद्वदने सरोजसद्दृदि अग्रे पुरस्ताद्गतेनाश्चर्यं द्रवतामविन्दत मनोहेयंगवीनं यदि ॥ किं ताश्च
र्य्यमिदं मुकुन्दमिलितिनेमुख्यामुखे हेभवच्चेतश्चन्द्रमणीद्रवनजलतया भूयो वभूवाचलः ॥ अति
परिसरकक्षां याति नामन्नस्तवाद्दे मुरदमनदृग्भोधारयाधौतगात्री मदनमदमधूली मुग्धमेधास
मद्भिः स्खलति कुवलयाक्षी जंभते स्तंभते च ॥ आदिशब्देन स्मरणे यथा ॥ ६३ ॥ रूपसवर्त्मनि क्रान्ताभिनि
वेशासा प्रतंतत्वमसि कंपिनगात्री ॥ स्वहृहग्गरपरिपाकमयंते किं भविष्यति मनोन विलीनं ॥ ६४ ॥

६२ ॥ सरोजसद्दृदि कमलतुल्ये ॥ श्लेषेण सूर्य्यजलतयाद्रवत्न भूयोचलः स्तब्धो वभूव श्लेषेणपर्वतो वभूव ॥ अत्रास्याः
इत्यत्र सख्या इति शिष्यामित्यत्रामुष्या इति च पाठान्तरमिष्टं ६३ ॥ रूपसवर्त्मनि क्रान्ताध्वनि श्लेषेणाग्नो ॥ ६४ ॥ ऽऽऽ ॥ ऽऽऽ ॥ ऽऽऽऽ ॥

॥उ०नी०॥ सघृतमिति ॥ यद्यपि रत्यादयो भावा गुणा एव न तु द्रव्याणि धात्वर्थरूपत्वात् ॥ तत्त्वदेवदत्तस्य श्रीकृष्णे रतिप्रीतिः स्नेहो
॥१०१॥ रागो विद्यत इति सोयं कृष्णे रमते प्रीतेर्गम्यते ॥ तथापि घृतादिद्रव्येण रूपकमत्र स्नेहतदधिष्ठानमनसोरभेदोपचा
राद्देवमन्तव्यं ॥ भेदप्रतिपत्त्यानुरागभेदो भावप्रत्ययमयनीलिमरक्तिमनामत्वेनैव दर्शनीयो न देवमन्यत्रा
पि ज्ञेयं ॥६४॥ आत्यन्तिकेति मधुस्नेहेप्यादरोस्त्येवेति व्यज्यते ॥६६॥ यद्यपि रतिमात्रमेव स्वरूपतः परममधुरत्वे
न पूर्वं ग्रंथमारभ्य निर्दिष्टं तत्रापि माधुर्यातिशयविवक्षया रतेरस्या मधुरेति संज्ञा कृता तथापि परममधुरस्नेह
त्वादि श्रीराधाललितादिदृष्ट्यात्यंतिकादरमयस्य स्नेहस्यास्य यन्नातिरोचमानत्वं तदनुसत्याह भावान्तरेति भा

सघृतं मधु चेत्युक्तः स्नेहो द्वेधा स्वरूपतः ॥ तत्र घृतस्नेहः ॥६४॥ आत्यन्तिकादरमयः स्नेहो घृत
मितीर्यते ॥६६॥ भावान्तरान्वितो गच्छन्स्वादोद्रेकं न तु स्वयं ॥ घनीभवेन्निसर्गातिशीतलाभि
र्यन्नादरात गाढादरमयस्तेन स्नेहः स्याद्घृतवद्ध्रुवं यथा ॥६७॥

वान्तरमत्र कादाचित्को मधुस्नेहाभासः ॥ तस्मात्स्वैवोत्कृष्टत्वात् ॥ तदेवं ललनाश्रयात्यंतिकादरस्तस्याद्भुत मेवेत्यु
क्तं ॥ मन्तव्यमिति यद्वा नायकस्यापि स्वविषयकस्त्वादरो ललनयानुभूयते तदा तदनुभवोप्यद्भुतं भवति ॥ ततो मिथ्यस्त्रा
दराद्युतो भवेदिति विवेचनीयं ॥ किन्तु नायकस्याप्यादरस्त्वात्यन्तिक एवेष्टः ॥ मिथ्यः शब्देन साम्यप्राप्तेः कीदृशात् ॥ निस
र्गेण स्वभावेनातिशीतलात् ॥ मानादावपि नायिकयोः स्वतानभिव्यंजनात् न किंतु नायकेति भावः ॥ तेन हेतुना गा
ढादरमयस्त्वेयं घृतवदिति घृतमेव स्यात् घृतनया परिभाष्यत इत्यर्थः ॥३७॥ ऽऽऽ। ॥ ऽऽऽ ॥ ऽऽऽऽ ॥ ॥१०१॥

पृश्चिमप्रश्रेणे नमद्दोषमनादिदोषरहितेनेतितत्सख्यामधुस्नेहं प्रत्यसूयोक्तिः ॥ सितोपलेत्यस्माभिर्यद्गृहितमाननया
कठिनीकृतापीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ तदेवं तत्सखीवचनद्वारा तत्स्नेहस्योत्कर्षमुक्त्वा मधुस्नेहस्य ततोप्युत्कर्षं श्रीराधासख्यनुभ
वेनाहमेयावेति वक्ष्वक्रं ॥ वक्रिकौटिल्ये स्वेषामेव प्रतियुवतीति स्वतोभिन्नत्वेनोक्तिः स्वैर्यागोपनाय कृता ॥ तदे
तदनुवादमात्रमस्माभिः क्रियत इत्यभिप्रायात् ॥ स्मेरयामासेत्यत्र तु स्मायया मासेत्येव पाठः सम्यः ॥ ६८ ॥ नन्वाह्वरः
कस्तत्राह ॥ आदर इत्यर्द्धेन गौरवं गुरुरयमिति बुद्धिः तदुत्थो यो भावः संभ्रमाख्यः स एवादर उच्यत इत्यर्थः ॥ नहि

प्रेम्णस्तायाविद्द्रवतो मधुभिद्दापाक्षिप्यते सादरं या स्नेहे न वशीकरोति गुरुणा पाचिक्यश्रेणे नतं सि
प्रयाति सितोपले च विलयं तत्केतिकृष्णाच यायुक्ता हन्त कयोपमा तमपि साचं द्राक्वली मे सखी
६९ ॥ यथा वा ॥ निजमघरिपुणा प्रेम्णस्त मा कृष्णसख्यं भुजमिह निदधानाद क्षमद्वोक्षितान्नी ॥ पदयु
गमपि वंकं शं कयाविक्षिपन्ती प्रतियुवति वयस्यां स्मेरयामास गोरी ॥ ६९ ॥ आदरो गौरवोत्थः स्यादि
त्यन्योन्याश्रितं द्वयं ॥ रसाद्दोसदपि स्नेहे स्तब्धत्वादि हि उच्यते ॥ अथ मधुस्नेहः ॥ ७० ॥ मदीयत्वाति
शयभाक्प्रियेस्नेहो भवेन्मधु ॥ ७१ ॥

गौरवमपि कथं नोच्यते ॥ तत्राह ॥ इति श्वैवोत्ताह्वेतोर्द्वयमप्यन्योन्याश्रितं तस्मा
दादरेणैव तल्लभ्यत इति न प्रयुज्यत इति भावः ॥ ननु तदिदं द्वयं तासां रत्यादावप्यस्त्येव कारणगुणा हि कार्यगुण
मारभन्त इति न्यायेन तर्हि कथं स्नेह एव तदुच्यते ॥ तत्राह रत्यादाविति ॥ ७० ॥ मदीयत्वातिशयभागित्यनेनेदं लभ
ते ॥ स्नेहद्वयो हि द्विधा भवति ॥ पूज्याधिकारिणीनां तदीयाहमिति मदीयः स इति भावगाभेदात् ॥ तदनुगतानां तु मदीयाव

102

॥उ॰ नी॰॥ यमित्यात्मदीयः स इत्येकत्ववहुत्वाभ्यां किंचिद्वैलक्षण्यं प्रेपितद्भावानुगतत्वात् ॥ तस्मात्पूर्वयोः घनस्त्रेह उक्तः स तदी

॥१०२॥ याहमिति भावनामयः ॥ स घुस्त्रेहस्त्वयं मदीयः स इति भावनातिशयमयः ॥ अतिशयशब्दः पूर्वत्रापि यत् किंचिन्

मदीयत्वभावना भवतु नाम तदीयनातिशयेनाहृतत्वानुनगण्यतर स्यभिप्रेति ॥ तदेवं पूर्वत्रयस्यादरातिश

य उक्तस्तस्यापि तदीयत्वभावनमेव कारणमिति व्यंजितं ॥ ७१ ॥ नानारसेति नानारसानां घनस्त्रेह उच्यते वक्ष्यमा

स्वयं प्रकटमाधुर्यो नानारससमाहृतिः ॥ मन्ततोष्म धरः स्त्रेहो मधुसामान्य उच्यते ॥ यथा राधा स्ने
हमयेन हृन्तरचितामाधुर्यसारेण सास्ते धीवप्रतिमा घनाष्णु रुगुणोभ्यो वो ष्मणा विद्रुता ॥ य
न्नामन्यपिधाम निश्चवणायोर्यातिप्रसंगेन मेसां द्रानंदमयीभवत्यनुपमा सद्योजगद्विस्मृतिः
स्मयमानः ॥ ७२ ॥ स्नेहस्तत्कृष्टतावाप्त्या माधुर्यं मानयत्नवं ॥ यो धारयत्यदाक्षिण्यं स मान इति
कीर्त्यते ॥ यथा ॥ स्ववदस्वभरे कृते हशो मेतव गोधूलिभिरे वगोपवीरः ॥ अधुना वदना निलेः ॥
किमेभिर्विरमेति भ्रकुटीं वभार स्तुभ्रूः ॥ उदाहृतो ललितस्नेहे तिमानो यं द्विविधो मतः तत्रोदात्तः ॥ ७४ ॥

एवं ललितादाख्या भावानां समाहृतिः सूक्ष्मतया पगपत् ॥ स्थितिर्यत्र सः सर्वेपि रसना द्रव्य इत्युक्त्वा द्रावानामपिर
सत्वाभिधानात् ॥ पक्षे रसानां तत्तत्सुष्वभेदा नानात्वं ॥ मन्तनात्यानंदविकारः ॥ उष्मा तु दृष्टान्ते स्पष्टः ॥ दार्ष्टान्ति
के त्वाख्यास्यते ॥ तद्धरस्त दर्पकः ॥ ७२ ॥ उरुगुणैर्वद्भिर्ललितत्वादिभिरुत्कर्षैर्येनापि भावेन प्रियगुणभावनया
य उष्मा तदानुकूल्योत्कंठासंतापः ॥ तेन विद्रुता सदैव द्रवतया स्थिता ॥ जगन्नदृष्यत ॥ ७३ ॥ ssss ॥ ssss ॥ ॥१०२॥

श्रदाक्षिण्यं वहिः कौटिल्यं यो धारयति स मानः ॥ तत एव नवं पुरा नन्नुभूतं माधुर्य्यमात्वादविशेषं मानयन् ॥ ज्ञापयतन्न
नुभूतं कारयन्नित्यर्थः ॥ किं तु मधुस्नेह त्वे स्वत एव घृतस्नेह त्वेन कथं चिन्तज्ञं धसमं धत इति ज्ञेयं ॥ ७४ ॥ उदात्तः स्या
दिति ॥ दाक्षिण्यं पूर्वोक्तमात्मनि कादरः वाम्यं च क्ष्यमाणं कौटिल्यं ॥ ततश्चायमर्थः ॥ दाक्षिण्यभागपि धत्ते निहृः स तद्कु
त्र चित गहनक्रमन्तर्निगूढरीतिम दाक्षिण्यं दाक्षिण्यभावं धारयन प्रथम उदात्तः स्यात् ॥ तादृगपि स एव च कुत्र चि

उदात्तः स्याद्धृतस्नेहो धारयन् गहनक्रमं ॥ दाक्षिण्यभाग दाक्षिण्यं वाम्यगंधं च कुत्र चित् ॥ ७५ ॥ तत्र
दाक्षिण्योदात्तो यथा ॥ राधेति स्खलिताभिधे मयि हठाद्विद्वान्नराप्पार्जिमे द्वैलक्ष्यप्रशमाय सा द्विगु
णयन्त्यास्यारविंदे स्मितं ॥ नत्सेच्चमद्दिमान्तुविद्धमधिकं माधुर्य्यमातन्वती चित्राणी वव कारमंत्रि
यस्य हृद्द्वंद्वानि चंद्रावली ॥ ७६ ॥ अथ वाम्यगंधोदात्तः ॥ यथा श्रीविष्णुपुराणे ॥ काचिद्भ्रूभंगुरं कृत्वा लला
टफलकं हरिं ॥ विलोक्य नेत्रभृंगाभ्यां पपौ तन्मुखपंकजं ॥ यथा वा ॥ ७७ ॥ अक्षसंसदि जितापि मृगा
क्षी माधवेन परिरंभपणेन ॥ भुग्नदृष्टिरिह विप्रतिपन्नातं करेण हरुपे परिरीशं ॥ अथ ललितः ॥ ७८

न वाम्यगंधं वहिः प्रकाशनत्ले शं धारयन् ॥ द्वितीय उदात्तः स्यादिति ॥ ७५ ॥ तत्र दाक्षिण्योदात्तो यथेति दिग्दर्शनमात्र
तेन प्रथमोपपथ्येत्यर्थः वैलक्ष्यमत्र वैयग्र्यं ॥ हठादित्यस्य द्विगुणयन्तीत्यनेनान्वयः ॥ मत्प्रियस्य हृद्द्वंद्वानीत्यत्र जी
वितसखीवृंदानीति पाठ इष्टः ॥ ७६ ॥ द्वितीयमाह अथ वाम्यगंधेति ॥ वाम्यगन्धस्पर्शसंज्ञानत्वं काचिदित्यत्र ज्ञेयं ॥ रा
सप्रसंगे स्मिन् मधुस्नेहवतीभिः सह संघर्षात् ॥ पपाविस्यादिना वाम्यगंध एवाविर्भूतहृतोति ध्वनितं ॥ ७७ ॥ ऽऽऽऽ ॥

उ०टी० ॥ अक्षसंसद्दीप्तपत्रतत स्योत्पतिकत्वंगमं ॥ कराभ्यामित्यनुक्ता करेणेत्येकत्वेक्तिर्वामस्यगंधेमथनक्ति ॥७८॥ स्वातंत्र्यस्वा
१०३ ॥ धीनकान्तत्वंतेनहृदयङ्गमंकान्तहृदयावगाहि ॥७९॥ कटाक्षेपैः कटाक्षैः कटाक्षोपाङ्गदर्शने ॥८०॥ अदन्तेत्ता
मधुस्वेहस्तकोटिल्यंस्वातंत्र्यंहृदयंगमं ॥ विभ्रत्नर्मविशेषंचललितोयमदीर्य्यते ॥ तत्रकोटि
ल्यललितः ॥ काचिद्भ्रुकुटिमावध्यप्रेमसंरंभविह्वला ॥ प्रतीचेक्षत्कटाक्षेपैर्निर्दयंदृशनछ
दा ॥ यथावा ॥८० अदंतमेवर्त्मनिमन्मथोन्मदास्वयंग्रहाश्लेषमसौसखीतव ॥ इत्युक्तवत्यंकु
टिलीभवन्मुखीकृष्णवनंसेननताङ्गमंगता ॥ यथावा ॥ चित्रंचिरस्पर्शसुखायचूचुकेकुर्वंतम
क्षिप्रमिपंचलेक्षणा ॥ स्विन्नाङ्गुलीकंपुलकंचितंप्रियासव्येनचिक्षेपकुचेनकेशवं ॥ अथन
र्मललितः ॥ यथादानकेलिकौमुद्यां मिथ्याजल्पतते कथंनरसनासाध्वीसहस्वसयाविंवोष्ठा
मतसेवनादघरिपोपुण्यप्रयत्नादभूत कस्मादेषवलात्करोतुच्चकरःसोडुंक्षमःस्तभ्रुवास्कं
स्तन्नीवंधमपियः कावान्यवंधेकथा ॥ अथप्रणयः ॥८१ मानोदधानोविस्त्रंभंप्रणयःप्रोच्य
तेवुधैः ॥ यथा ॥ कुञ्चोपान्तेस्पृशमुरविजित्पिनातङ्कजन्मिरक्तिरोन्यस्तग्रीवाभ्रुवमनजुदृष्टिर्विभ
जेती ॥ पठेनास्यम्लानीकृतपुरटभासाप्रुतकिनीप्रमोदास्वेधौतंमिजमुरवामिंयंमार्षिस्तुमुखी ॥८२
कुक्मता ॥ ८२ ॥
द्वोततताडमंइत्येपिवपाठः ॥८१॥ प्रणायस्पलक्षणमाहमानइति ॥ विस्त्रंभःप्रियजनेनसहस्वस्याभेदमननं ॥ तत्रेदमे
तत्कार्य्यपर्यापणायस्थापितउदित्वरंमदृगवंशमयंसंचार्य्येवनतुस्वेहजातीपःस्थायी ॥ अथप्रेमेत्यादिवन्तस्यान

॥१०३॥

मानो दृथानो विस्रंभमित्यत्र प्रणयस्य जन्मनि विस्रंभस्य कारणत्वं निमित्तत्वेनैव प्रतीतं विश्रंभस्य तस्य गौणत्वेनो
पादानात् स्नेहजातीयात्प्रेमादितः पृथग्निर्देशाच्च ॥ तदेतद्विभाव्य निमित्तमात्रत्वेन प्रतीतिं प्रत्याचष्टे ॥ स्वरूपमि
ति ॥ सरूपमुपादानं ॥ नतु केवलं निमित्तमित्यर्थः ॥ यथा रूक्षमसांद्रं च तत्रैकं स्निग्धसान्द्रच्युत्पन्नो निमित्तत्वेण्य
शे नोपादानं भवति तद्वदिति भावः ॥ यच्चाश्वर्वग्रन्थे ॥ प्राप्तायां संभ्रमादीनां योग्यतायामपि स्फुटं तन्न ध्येनाप्यसं

स्वरूपं प्रणयस्यास्य विस्रंभः कथितो बुधैः ॥ विस्रंभोपि द्विधा मैत्रं सख्यं चेति निगद्यते ॥ तत्र मै
त्रं ॥ भाववज्ञैः प्रोच्यते मैत्रं विस्रंभो विनयान्वितः ॥ यथा श्रीदशमे ॥ काचित्करांबुजं शौरेर्जगृहेंज
लिना मुदा काचिद्दधारतद्बाहुमंसे चंदनरूषितं ॥ यथा वा ॥ न हि संकुचपंकजेक्षणः पदयोस्तेनि
दधात्तनूपुरौ ॥ अनयोर्ध्वनिभिर्वितन्वतां कलहंसीववि पक्षकामिनी ॥ अथ सख्यं विस्रंभः साध्व
सोन्मुक्तः सख्यं स्ववशतामयः ॥ यथा ८२ ॥ सरभसमधिकंठमर्पिताभ्यां दनुजरिपोर्निजबाहुवल्ल
रीभ्यां ॥ निरटल्लमचनमय्यतस्य कर्णे सखि कथितं मिव त्वया रहस्यं ॥ यथा वा श्रीविष्णुपुराणे ॥ ८४ ॥ य
दि तेन हृतश्च सत्यं सत्या सत्वं प्रियेति मेम ह्रेहन्निष्कुटार्थायनत दायं नीयतां तरुः ॥ यथा वा ॥ ८५ ॥ ॥

सपत्ष्यारतिः प्रणयरूपमन रुत्सुकं तन्तुत टस्य लक्षणमिति द्वयोरेकमिव प्रतिपाद्यं ज्ञेयं ॥ अथ विस्रंभस्य भेदद्वयं ब्रुवं
स्तद्भेदविवक्षया प्रणयस्यापि तद्द्वैदमभिप्रेति विस्रंभोपीति ॥ ८३ ॥ निजबाहुवल्लरीभ्यामित्यत्र वल्लरी शब्दे
न लता प्रोच्यते ॥ दीर्घ रो दितिनि क्षिपत्यतः तः क्षामांभुजां वल्लरीमिति साहित्यदर्पणोदाहरणात् ॥ ८४ ॥ तरुः पारिजातः

हि

104

॥उ०ली०॥ अलिके ललाटे ॥२६॥ पूर्वमानात्प्रणयस्य जन्मोक्तं ॥ संप्रति तु विप्रोषमुपलभ्य विनिमयेनाप्याङ्कुजनितेति द्वयेन ॥ पूर्वतः

॥१०४॥ स्नेहात् प्रणयः जातस्त्वादित्यर्थः अत्र स्वकेवलस्यमानता प्राप्तोश नाभावात् प्रणयापेक्षा भवतीति भावः परतः स्नेहान्म

ध्यारव्यान्नत्पसृष्टा हृजातरव्याच्चेत्यर्थः ॥ अस्यस्व तएव प्रणयांशसंवलनात्प्रणयस्य पृथग्नातीवापेक्षेति भावः ॥ अन्तः

विन्यस्य वक्षोरुहकोरकद्वयी वक्षःस्थलेकंसहरस्य हारिणी ॥ पत्रांकुरं कुंकुमविंदुनालिके लिरवत्यसौ

चेद्रमुरवी सरवी मम ॥ श्रीदसमेचयथा ॥ ततो गत्वा वनोद्देशं दृष्ट्वा केशवमब्रवीत् ॥ न पारये हं चलि

तुं न यमां यत्र ते मनः ॥२६॥ जनितात्प्रणयः स्नेहात्कुत्र चिन्मानतां व्रजेत् ॥ स्नेहान्मानः क्वचिद्भूत्वा प्रण

यत्वमथाश्नुते ॥ कार्यकारणतान्योन्यमतः प्रणयमानयोः ॥ इत्यत्र पृथगेवासौ विस्रंभोदाहृतिः कृता

उदात्तललिताभांतमेत्र सख्येसुसंगते हेस्व मे अस्तु सख्या स्वे यथासंख्यमुदीरिते ॥ तत्रसमेत्रं

स्याली पुरः कथिचितं रजनीरहस्यं तत्रो यते मधुरीपोमदुलाश्रमङ्गः ॥ उत्क्षिप्यतन्मुखपुटावरणाय

हस्तं मंचन्म्रुखासिम चरिष्पुनर्वराक्षी पप्रावा ॥२७॥ क्षिप्ते वर्णकभाजने तरणिजाश्रये परीहासतः कृष्णेन

भ्रं वमारचपकुटिला मालोकयन्ती तिरः ॥ तारावक्षसि चित्रमईलिरवितं श्रीवत्सविभ्राजिते ॥

स्नेहस्य तु रूपनावाप्येत्यादिना स्नेहान्मानोमानात्प्रणय इत्युक्तत्वेपि प्रणयमानयोरन्योन्यं कार्यकारणताज्ञेया ॥ इति

हेतोरत्र पृथगेव विस्रंभोदाहृतिः कृता ॥ स्नेहमानयोरेकत्र यत्र विस्रंभोदयः स्यान्नतएव प्रणयोदयः स्यादिति वि

वार्येत्यर्थः ॥२७॥ क्षिप्त इत्यत्रालोकयन्ती तिर इत्यनेन संकोचं मज्योदात्तस्यांशो ज्ञापितः ॥२८॥ ।।।। ।।।॥ ॥१०४॥

दुःखमपीति श्रीकृष्णलाभे संभाविते पिके मुतसाक्षाद्भूतरत्यर्थः तदेवं तल्लाभे तु सुखमपि दुःखत्वेन भासत इति ज्ञेयं ॥ ८९ ॥
मार्त्तण्डोपलमंडलैः स्फुटिते सूर्य्यकांतशिलासमूहैर्विषमीकृते ॥ ९० ॥ ताराभिसारकेति कस्याश्चित्कात्यायन्युपासिकायाः
कुमार्य्याश्चतुर्थीचंद्रदर्शनेरीतिः ॥ हे चतुर्थनिशाशशाङ्कः हे भाद्रमासीयचतुर्थीचंद्र तुभ्यमर्घ्यं नमः ॥ अर्घं ददामि

काश्यपीरेणुघनश्रिया निजकुचाकष्टेन शर्म व्यधात् ॥ अथ सुखं ॥ द्यूते सह कृत्यान विधौ पणीकृ
ते जित्वाद्धिरोष्ठं पिबति स्वमुच्यते ॥ ववंधकण्ठे कुटिलीकृतेक्षणं तं वामया दोर्लतया च वल्लवी
यथा वा ॥ आविष्कुर्वति विस्फुरन्नवनखोल्लेखं स्ववक्षस्तटं कृष्णेपीततदुकूलसंकलनया स्मि
त्वासखीनां पुरः ॥ अभ्रश्याममुरोरुरोधवलितम्रानन्दं धुन्वती रोमांचोद्गमकंचुकेन कुचयो
र्द्वैतेन गांधर्विका ॥ अथ रागः ॥ ८८ ॥ दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव व्यज्यते ॥ यतस्तु प्रणयोत्क
र्षात्स राग इति कीर्त्यते ॥ यथा ॥ ८९ ॥ तीव्रार्कद्युतिदीपितैरसिलताधाराकरालाश्रिभिर्मार्त्तण्डो
पलमंडलैः स्फुटिते पद्भ्यां तटे तस्थुषी ॥ पश्यंती पशुपेंद्रनंदनमसाविंदीवरैरास्तृते तल्पेऽन्य
स्तपदांबुजेव मुदिना न स्पंदते राधिका ॥ यथा वा पद्यावल्यां ॥ ९० ॥ ताराभिसारकचतुर्थनिशाशशां

त्यर्थः ॥ ननु दर्शनेपि मिथ्यापवादमुत्पादयित्रे कथं मह्यमर्घं ददासि तत्राह मे सहेति ॥ तेन श्रीकृष्णाख्येन शना
स ह मे मम योभिमानः तस्य सेयं ममकान्तेति मम च सोयं कान्त इत्येतल्लक्षणः तस्य सिद्धिर्भवत्विति ॥ सोयमजाततल्
लाभारम्भाफलत्वेनासिद्धोपि लोके तल्लाभमिथ्यापवादवचसा सर्वतः ख्यात्या सिद्ध इव यदि स्यात्तर्हि च तल्लाभमेव

मत्वास्तु रवमेव भजामीत्यर्थः॥ तद्वेतल्लिवेदनविषयतया स्तमेव योग्योसि यतस्ताराभिसारकतया स्माहकु भावविज्ञास्तथा कामातिशयवर्द्धनश्चद्रष्टस इतिसंबोधनद्वये नैव सूचितं॥ ताराभिसारकेति कामां बुराशिपरिवर्द्धनेतिच॥ ९१॥ अथ रागं लक्षयित्वा प्राचीनानां मतमुपलक्षयन् द्वेधा उपदिशति नीलिमेति नीलिमेति तेषां मतं यथा॥ न चातिशोभते यन्नापैति प्रेममनोगतं॥ तन्नीलीरागमाख्याति यथा श्री रामसीतयोः॥ कुसुंभरागं तत् प्राहुः यदपैतिच शोभते मतिष्ठा रागं तं प्राहुर्यन्नापैतिच शोभत इति॥ ९२॥ तत्र द्विविधं नीलिमानं दृष्टान्तेन अनुपयितुं दृष्टान्तद्वयमाह॥ नीलीश्यामाभव इति॥ नीली श्यामे औषधिविशेषो॥ नीलीभवः श्यामाभवश्चेति द्वि

ककामांबुराशिपरिवर्द्धनदेव तुभ्यं॥ अर्घ्यो नमोभवतु मे सहते न शर्नाभिथ्यापवादवचसाप्यभिमानसिद्धिः॥ ९१॥ नीलिमा रक्तिमा चेति रागोयं द्विविधो मतः॥ तत्र नीलिमा॥ ९२॥ नीलीश्यामाभवो रागो नीलीश्यामाभवो रागो नीलिका कथ्यते बुधैः॥ ९३॥ तत्र नीलीरागः॥ व्ययसंभावनाहीनो वहिर्नोति प्रकाशवान्॥ स्वलग्नभावावरणो नीलीरागः स तामतः॥ यथा वल्लीकान्तेचैषचंद्रावलिशुकुन्दयोः

विधो नीलिमेत्यर्थः॥ सामान्योक्तेरेकत्वं॥ नद्वेवं दृष्टान्तौ षिद्धत्यतद्धर्म्माभ्यां दार्ष्टान्तिको लक्षयति॥ तत्र नीलीराग इत्यादिना॥ अत्र वर्णात्मकनीलीरागसाम्येन रत्यात्मकनीलीरागं लक्षयति॥ व्ययेति॥ व्ययसंभावनाहीनत्वेनात्र रागान्तरहेतुधर्मगतव्ययोनिविध्यते प्रेम्णि तु प्रेमता हेतुधर्म्मगतव्यय इति न प्रेमलक्षणेन सांकर्य्यं वहिर्नोति प्रकाशवानिति वक्ष्यमाणवहिश्चाकचिक्यमयद्वीपान्तरभवश्यामारागव्यवच्छेदार्थं॥ किन्तु नीलीरागादिषु सर्वेषु यथा वर्णान्तरकेषु च जातिदेशकालकर्तृभेदान्तारतम्यतया रत्यात्मकेष्वपि ज्ञेयं॥ स्वलग्नभावावरण इति वर्णपक्षे भावो वर्णान्तरं रतिपक्षे ईर्ष्यादिः॥ एवमेवंभूते दुःखेपि सुखभावत्वोयः श्वोक्रारागाख्यः प्रणयोत्कर्षः स नीलीराग इति प्रकरणाद्यो

तथैवोदाहरतिप्रसन्नेति । प्रसादः सर्वत्रानुग्रहस्तद्युक्तः प्रसन्नो सच । विशदः परशेषस्याग्रहणेनतस्वदोषस्याभावाच्च ।
तेननतेनाल्लिप्तत्वेनविशदश्चआशयोयस्याः सेतिस्वसख्याप्रशंसादर्शिता । प्रतारणमत्रविषादकारणमपिसुखकार
णतयागृह्णातीतिरागसमान्यलक्षणमनुगमितं । अयसंभावनाहीनत्वंचदर्शितं । नदेवमागन्तुकस्यविषाद
स्यावरणंचायातं । यच्चतथाव्रजहारेत्यादिनातटस्थत्वमुक्तं । तन्नुरुतिमत्वाद्रावेषप्रविशदपियदूर्णीतंतत्
रवत्तुसखीवशतयानान्यथामनःकृतमितिविषादभावावरस्येराधिक्यंदर्शितं । ९५ । पूर्ववत्तश्यामारागमपि

प्रसन्नविशदाशयाविविधमुद्रयानिर्मितंप्रतारणमपित्वयागुणतयासदागृह्णती । तथाव्रव
जहारसाव्रजकुलेन्द्रचंद्रावलीसखीभिरपितर्कितात्वयियथातटस्थेत्यसौ । ९५ । अथश्या
मारागः । भीरुतौषधिसेकादिरायात्किंचितप्रकाशभाव । यश्चिरेणैवसाध्यःस्यात्तस्यामारागउ १८
च्यते । यथा । ९६ । पुराकुंजेमंजुन्यवतमसयुक्तेपिचकितामुरारेर्यापार्श्वेनतरुणीदृिवाप्यन्तर
नगात । तमात्तैःसेवाद्यद्विगुणिततमिस्रेपिमुदितातमिस्राद्देमानिन्यहहभवतीनंमृगयते । अथर

प्रायःश्यामलादीनांयोजयति । अथश्यामारागइत्यादिना । भीरुतेति । श्यामारागःखल्वोषधिविशेषस्यसेकंप्रथम
मपेक्षते । तत्रवर्णपक्षेभीरुत्तेत्येरुदेशविवर्तिरूपकत्वा– न्वेति । रतिपक्षेत्वन्वेतियथालावण्यमधुभिःपूर्ण
त्वन्वेतितद्वत् भीरुतात्सावहिस्यार्थेकृपिमेवेत्युदाहरणेअत्तीभविष्यति । ननश्चसेवौषधिःनस्याःसेकःसंभेदः
स्फुरिर्यत्रसः । ९८ । पाकाविम्नानिनीनिजाभिसरणंप्रार्थयमानायोदूतंसावस्याभवंव्याजंकृत्वानाभिसत्तवतीपश्चात्तां ।

स्वयमुत्कण्ठिततया भिसरंती दृष्ट्वा सा इतीपरिहसतिपुरेति ॥ अवनमसंक्षीणेन मनः द्विवाप्यन्तरमितिवसेयोमध्य
भागस्तमपि व्याप्येत्यर्थः ॥ मुदितेति तत्र प्रियस्यास्तित्वनिश्चयात् ॥ ९७ ॥ राग इति रक्तिमाख्यो रागः कुसुंभसंभवो मं
जिष्ठासंभवश्चेति द्विविध इत्यर्थः ॥ सामान्यतया प्रयुक्तत्वेनोभयवाचित्वात् ॥ ९८ ॥ तत्र कुसुंभरागे दृष्टान्तः प्र
सिद्ध एवेति तदनुसारेण दार्ष्टान्तिकं योजयति ॥ चित्ते पटस्थानीये साधनवशात्तत्कालमेव सिद्धवल्लवी
देहानां तस्त्रियास्तु प्रवेशेपि छून्नां मनसि मुकुरप्रबोधत्वाद्द्रुतमेव सज्जतिश्च सक्षोभवतिनतन्मंजिष्ठवत्
दृष्टान्तेदार्ष्टान्तिकयोर्दुष्करप्रबोधकत्वात्कृतक्लिष्टत्वमित्यर्थः ॥ ननु नित्यसिद्धानां चित्त इति व्याख्येयं ॥ न ह्यागस्त

रागः कुसुंभमंजिष्ठासंभवो रक्तिमा मतः ॥ तत्र कुसुंभरागः ॥ ९८ ॥ कुसुंभरागः स ज्ञेयो यश्चित्ते
सज्जति द्रुतं ॥ अन्यरागच्छविव्यंजी शोभते च यथोचितं ॥ यथा ॥ त्वय्येव श्रवणावधि प्रियसखी या
कृत्स्नवक्त्रानतया याऽदृष्टिभुजंगे पिता वक्रभुजा साम्यात्प्रमोदोन्मदा ॥ प्रेक्ष्य त्वां पुरतो ऽद्य कामपि द
शां प्राप्तास्ति सेयं तथा न ज्ञायेत यथा किमेव लव्वा नरागो विरागो ऽथवा ॥ ९९ ॥

भावत्वात् ॥ अन्येति अन्यरागः प्रथमद्वितीयतृतीयक्रमेण तस्यान्योन्यो यो रागस्तेन तेनैव च्छविव्यंजी न तु मांजिष्ठ
वत्स्वकृदेवोदितेन परमरागेण न छंजीत्यर्थः ॥ एकांशेनैव दृष्टान्तत्वाद्दार्ष्टान्तिके तस्य मांजिष्ठरागाश्रयत्वाच्चिरादेव
तत्सद्भेः न छविव्यंजीत्यपि व्यज्यते ॥ शोभते च यथोचितमिति सर्वस्मिन्नपि पक्षे स्वानुरूपमेव शोभते न तु मां
जिष्ठतुल्यमित्यर्थः ॥ त्वय्येवेत्यस्य पूर्वार्द्धे रागसामान्यव्यंजकं तत्र श्रवणावधीति यश्चित्ते सज्जति द्रुतमित्यस्य व्यंजकं
श्रवणमात्रेणैव चित्ते सज्जनात् ॥ याऽदृष्टेभुजंगे पीत्यन्यरागच्छविव्यंजीत्यस्य व्यंजकं ॥ यथास्य बेपीत्यनुक्तत्वेन प्रथम

मेव सोपानमिदमिति क्रमव्यंजनात् ॥ प्रेक्ष्य तामित्यादि शोभते च यथोचितमित्यस्य व्यंजकं ॥ कामपि दशामित्य
नेनोक्तादशा ह्यत्र प्रणयमानः ॥ सा च तास्य मांजिष्ठरागिण्या इव नभ कुटी वंधशोभापरिकराः किं च सुसंकोचेन तदा
न छादमयीत द्वन्त शोभत इति श्रीकविवरणनामभिप्रायः ॥ ९९ ॥ ननु कुसुंभरागतुल्यत्वेन कालाद्यापित्वमित्य
पि गम्यत इत्याशंक्याह ॥ सदाधार इति ॥ सदाधारत्वेनात्र गुणविशेषः ख्याप्यते ॥ स च पटपक्षे तादृशगुणेन केन चिर
का येन कषायितत्वं ॥ चित्तपक्षे मांजिष्ठरागिण्याः संगेन भावितत्वं ॥ १०० ॥ अहार्यः कथंचिदप्यपगमयितुमश

सदाधारविशेषेषु कोसुंभोपि स्थिरो भवेत् ॥ इति कुसुंभ प्रणयि बुद्ध्यानिरस्य न युज्यते ॥ अथ मांजि
ष्ठरागः ॥ १०० ॥ अहार्यो नन्यसापेक्षो यः कान्त्या वर्द्धते सदा ॥ भवेन्मांजिष्ठरागोसौ राधामाधवयोर्यथा
१०१ ॥ धत्ते द्रागनुपाधिना केनापि नाकंपते सूते त्याहितसंचयैरपि रसं तत्ते चेन्मिथोवर्त्मने ॥ ऋद्धिं सं
चिन्वन्नेव चमत्कृतिकरोद्दाम प्रमोदोत्तरां ॥ राधामाधवयोरयं निरुपमः प्रेमानुबंधोत्सवः ॥ यथा वाति
दग्धमाधवे ॥ १०२ ॥

कः पूर्वस्या धारगुणत्वेनाहार्यत्वमस्य तु स्वरूपगुणेनापीति विशेषाद्यत्राहार्यत्वमुक्तं
अनन्यसापेक्ष इति दृष्टान्तपक्षे कुसुंभवन्न तज्ज दंशतासापेक्षः ॥ किं तु सर्वांशे नैव तादृश इत्यर्थः ॥ दार्ष्टान्तिके पीदृशे
व ॥ यः कान्त्या वर्द्धत इति दृष्टान्तपक्षे प्रसिद्धमेव ॥ दार्ष्टान्तिकपक्षे तादृशो राग एवानुरागः छविं व्यंजयन्नीतिभावः
ततो रागो भवन्नवनव इति विक्ष्यमाणानुरागलक्षणेन संकर्षेनमन्तव्यं ॥ १०१ ॥ धत्त इत्यत्राहार्यत्वादिकं स्फुटमेव ॥ अ
नुपाधीति विनापि श्रवणादि लक्ष्यमित्यर्थः ॥ तादृशमपि जन्म द्रागेव धत्ते न तु कोसुंभवन्न दंशक्रमेणोत्पद्यर्थः ॥ ॥

107 उ०ली० ॥१०७॥

यस्मिन्नेसज्जातिद्रुतमित्यत्र तु विनरंजनाया एव द्रुतत्वमुक्तं ॥ न तु रागो त्यक्तैरिति भेदः ॥ विधिनाकेनापि नाकस्यन इति
कस्यनमत्र स्थाने स्थितस्यैव किं चिद्रान्दोलनः ॥ तत्राप्यशब्दे नात्रैवदपीति व्यज्यते ॥ तद्वैषम्यमत्र नातिव्यक्तत्वमेव ॥ न
इत्युक्तं ॥ नत्रायेतयथा किमेषवत्तवान् रागो विरागो यद्वेति ॥ ततो नाकस्यन इति कोऽस्तु भरागवदृस्यकम्पसंभावनापिन
जायत इत्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तपक्षेद्वयोस्तयोरागयोर्लोके तज्जद्रूपता दृष्टेः संभावनासंभावनविषयत्वे ॥ द्वार्ष्टान्तिके
पूर्वत्र तटस्थतायाउत्तरत्र स्वाधीनभर्तृकतायाव्यक्तेरिति भावः ॥ अन्याहितं महाभीतिः कर्मजीवानपेक्षिचेतपमरः
ततश्चात्याहितसंचयायदि मिथो वर्त्मनेवर्त्मप्रोपयितुं भवन्ति तद्रारसमास्वादमेवस्तुत इत्यर्थः ॥ ते चेन्मिथोऽनं
भकार इति वा पाठः ॥ चमत्कृतिकरेत्यनेन कौसुंभरागाद्वैशिष्ट्यं ज्ञापितं ॥ तत्राहार्य्य इत्यस्योदाहरणं ॥ केनापि विधि

मया ते निर्वधान्मुरजयि निरागः परिहृतो मयि स्निग्धे किंतु प्रथय यपरमाप्रीस्त्वतिमिमां ॥ ४

नानाकस्यन इति ॥ तत्र चानन्यसापेक्ष इत्यस्य द्रागिति ॥ कान्त्यावर्द्धत इत्यस्य ज्वद्धिमित्यादि ॥ रागसामान्यस्य सत्तद्
त्यादिकमेव ज्ञेयं ॥ १०८ ॥ मया ते निर्वधादिति पूर्वरागे पौर्णमासी प्रति श्रीराधावचनं ॥ तत्र मया त इत्यादिनी तन्नि
र्वधाङ्गीकारो वहिर्व्यंजितः ॥ स च तन्माणी र्वत्ना द्वेव से त्यत्नीत्या हमयीत्यादिना किं तु मपीति तु योजना क्रमः ॥ न
तिशब्दस्तस्या एवाशिषः पोनः पुन्यद्योतकः ॥ हे स्निग्धे इति तज्जवयोग्यमेचेति भावः ॥ तदितद्वहिरंगीकृत्याप्य
न्तः स्थितं रागमेव श्लेषेण छादयन् जयति ॥ तत्राच्छादनपक्षो यथा ॥ कथं रागः परिहृतस्तत्राह ॥ यत इति व
नमात्सावनश्रेणी तत्र मधुकरीतिकीटजन्मच प्रार्थनीयं तत्र रागस्य पर्यायत्वाद्रक्तवर्णोऽपि न ग्राह्य इति भावः ॥

किंकामा सती मधुकरी भवितुमिच्छसि ॥ तत्र व्यंग्यव्यंजनार्थसंबंधिपदं गोपयन्नाह ॥ मुखे वेति ॥ मुखं वनश्रेण्याः पुरस्ता
द्भागः अथ तत्रैव व्यंग्यं व्यंजयति विमलेति ॥ वनमाला अत्र यया श्रीकृष्णः सर्वत्र वनमालीति ख्यायते सैवोच्यते ॥ पूर्ववन्
त्। किंकामा सतीत्यत्राह मुखे वेति ॥ मुखमत्र वनमालिन एवेति ॥ अत्र तन्निवारणमयात्यन्तभीत्या पिराग(?)प्रकाशश्चा
त्यन्तमेव जातः ॥ अत्र चाद्ये च विमलवनमालामधुकरी स्यामिति स्वदेहत्यागोऽपि सुखायमतः ॥ तत्र चाहार्थ्यत्वं व्यक्तं

मुखामोदो हारयहितमतिरद्यैव हियतः प्रदोषारंभे स्यां विमलवनमालामधुकरी ॥ १३ ॥ पूर्वपूर्व
स्य यो भावः सो मामाद्दोऽसराजते(?) ॥ तथा भीष्मसुतादौ च श्रीहरेर्महिगणे ॥ यदुत्तरोत्तरो दिव्योराधिकादौ स
द्दीव्यति ॥ तथा श्रीसत्यभामायां लक्ष्मणायामपि क्वचित् ॥ इत्थं भेदेन भावानां सर्वगोकुलसुभ्रुवां आ
त्मपक्षविपक्षादिभेदाः पूर्वमुदीरिताः ॥ १०४ ॥ या भावान्तरसंबंधाज्जायन्ते विविधा भिदाः ॥ अपरा अपि
भावानां ज्ञेयास्ताः प्रज्ञया बुधैः ॥ अथानुरागः ॥ १०५ ॥ सदानुभूतमपि यः कुर्यान्नवनवं प्रियं ॥ रागो भवन्न
वनवः सोऽनुराग इतीर्यते ॥ यथा दानकेलिकौमुद्यां ॥ प्रपन्नः पंथानं हरिरसकृदस्मन्नयनयोरपूर्वोयं

पूर्वं तत एव तात्(?) दृष्टत्वादनन्यसापेक्षत्वाच्चापाना ॥ १०३ ॥ पुनर्यत्तस्नेहादीन् संग्रहेण व्यवस्थापयति पूर्वपूर्वेति ॥ यत्स्नेहद
द्दानो मे त्वं स्नेमे त्वं नाल्पेमे त्यादि पूर्वपूर्वः ॥ मधुस्नेहोत्पत्तिनः सर्व्वेस्वयं स्वयंरतिमाचेत्यादिरुक्तः ॥ सोमाभाच्चंद्राव
ली ॥ १०४ ॥ भावान्तराण्युच्यन्ते भावाः ॥ ते चैकचत्वारिंशत् ॥ तत्र स्थायी मधुराख्यः अभिचारिणस्तु पति(?)शरणात् ॥ हासादयः
सप्तेति ज्ञेयाः ॥ १०५ ॥ नवनवत्वं मुहुरननुभूतत्वं ॥ १०६ ॥ प्रतीकेऽत्र चयवेएकदेश इति यावत् ॥ १०७ ॥

॥उ०नी०॥ तत्रतात्कालिकीमपिकृष्णसंगतिमुत्कण्ठयाविस्मृतांविधाय एच्छन्त्याः सख्यासहस्यासहप्रश्नोत्तररूपंवचनमु
दाहरति ॥ कोयमितिअत्र कोयमितिराज्ञाधेइतिहास्यमितिमोहितेइतिसत्यंसत्यमितिचारभ्यतत्तद्वचनंज्ञेयं ॥ तत्र
॥१०८॥ किमिदमितिकिमिदंब्रूषइत्यर्थः ॥ अधुनासंप्रत्येवन्यस्ताआनीयसमर्पिता ॥१०८॥ परस्परवशीभावःप्रेमादिषु

श्रुवेन्नचिद्यपिनदृश्शोमधुरिमा ॥ प्रतीके प्येकस्यस्फुरतिमुहुरंगस्यसखियाश्रियस्तस्याःपतंलव
मपिसमर्थानद्यगियं ॥ यथाच ॥१०७॥ कोयंकृष्णइतिव्युदस्यतिधृतिंयस्तन्विकर्णंविशन् ॥ रागां
धेकिमिदंसदैवभवतीतस्योरसिक्रीडति ॥ हास्यंमाकुरुमोहितेत्वमधुनान्यस्तास्यहस्तेमयास
त्यंसत्यमसौद्दृगंगनमगादद्यैवविद्युन्निभः ॥१०८॥ परस्परवशीभावःप्रेमवैचित्यकंतथा ॥ अप्राणि
न्यपिजन्माप्येलालसाभरउन्नतः ॥ विप्रलंभेस्यविस्फूर्जितित्याद्यास्तुरिहक्रियाः ॥ तत्रपरस्परवशीभा
वोयथा ॥१०९॥ समारंभंपारस्परिकविजयायप्रथयतोरश्र्वोकेयंवामघदमनसंरंभलहरी ॥ म
नोहस्तीवद्धस्तवयदनयारागनिगडैस्त्वयाप्यस्याःप्रेमोत्सवनवगुणैश्छिन्नहरिणः ॥ प्रेमवैचित्त
संज्ञस्तुविप्रलम्भःसवक्ष्यते ॥ अप्राणिन्यपिजन्मलालसाभरोयथा ॥ दानकेलिकौमुद्यां ॥११०॥

सन्न्यत्रविलक्षणोज्ञेयः ॥ वैलक्षण्यंच परस्परनवनवायमानवशीभावत्वं ॥१०९॥ तथाहुदाहरणंसमा
रंभमिति ॥ पारस्परिकविजयायसमारंभंप्रथमप्रवोधवयोः केयमश्र्वोसंरंभलहरीउत्साहपरम्परातांन
तुधामहेइत्यर्थः अवोधेचहेतुंविवृणोति ॥ मनइति ॥ अनयानवमनोहस्तीवद्धएवत्वयाप्यस्याश्छिन्नहरिणोवद्धः

नर्हि किमर्थं पुनः पुनरुद्यम इत्यर्थः ॥ तस्मान्नवनवतयैव पुव(?)योर्मिथः स्फूर्त्तिरिति भावः । अत्र हसितेत्येनत
स्य मनसो दुर्वशतां हरिणत्वेनतस्यास्तु स्ववशतां व्यज्य तस्मिन्नुपालंभांशोपि व्यंजितः ॥ ११० ॥ तपस्याम इत्यत्र
च प्रकरणवशात्तत्प्रारंभे वर्गते प्यनुपूर्विव्यंजनान्नवनवायमानत्वं व्यक्तं ॥ वेणुश्च वेणुषु ॥ ननु वेणुसामान्यज
न्मनः किं स्यादित्याशंक्य तद्विशेषजन्मप्रार्थयन्नेतत्पद इति ॥ पद्दे(?) वेणुषु जन्तुः ॥ १११ ॥ नृपास्त्वमित्यत्रवचनवनवत्वं
व्यक्तं ॥ प्रतिनवतास्फूर्त्ते ॥ किंतु सोयं संदेशस्तत्पर्य्यन्तगमनासमर्थेप्ययोग्येपि पथिके पतत्कृतस्तेन तस्याविचा

तपस्यामः क्षामोदरि वरयितुं वेणुषु जन्तुर्वरेण्ये याः सखि तदखिलानां सुजन्म यो ॥ तपस्तो मेनो
न्नैर्येद्रियमुररीकृत्य मुरलीमुरारातेर्बिंबाधरमधुरिमाणं रसयति ॥ अथ विप्रलंभे विस्फूर्त्तिः यथा
१११ ॥ नृपास्त्वं मधुराध्वनीन मथुरानाथं तमित्युच्चकैः संदेशं व्रजसुन्दरी कमपि ते काचिन्मयाप्राहिणोत्
तत्र क्ष्मापतिपत्तनेयदि गतः त्वं छिद्र(?) गच्छ पुनाः किं क्लिष्टामपि विस्फुरन् दिशि दिशि क्लिश्नासि हा मेस(?)

रराहित्यमेव स्वचित्तं ॥ सखीवियमग्रस्य स्वस्मिन्नस्य श्रीमत् लक्षणस्याद्यग्रहणादिदमपि गम्यं क्लिश्नासि व्यथयसि
११२ ॥ अनुराग इति ॥ प्रागुक्तानुरागोपावदाश्रयवृत्तिश्चेन्नर्हि स्वसंवेद्यदशां प्राप्य प्रकाशितो भवेदित्यभिधीयत इत्य
न्वयः ॥ भावशब्दस्यात्रैव वृत्तेः परा काष्ठा भगवद्वल्लभस्य श्रीकृष्णस्येवेति भावः ॥ महाभावशब्दस्य तु तत्रैव चित्तत्र
प्रयोगः स्वयं भगवद्वल्लभस्य वत्रेयः ॥ यावदाश्रयमित्यायत्तायाममपि भावः ॥ यावत्तात्र व्राजजनानामंतर्यत्त्वेति विवत
आश्रयस्थात्रनागएव ॥ न माश्रितेष्वेवानुरागस्तादृशतां प्राप्नोति ॥ नवरागहिंगुलभरैः श्चित्रायस्वयमन्वरञ्जप

109
॥उ०नी०॥
॥१०९॥

दित्युदाहरणेपि तथा मंस्यतेव स्यतेच ॥ रागोनुरागता माद्रोस्नेहः ग्रंथेवसत्वरं ॥ मानत्वं प्रणयत्वं च क्वचित्पश्चात्प्र
पद्यते ॥ अतएव प्रबंधेषु श्रूयते राधिकादिषु ॥ पूर्वरागप्रसङ्गेऽपि प्रकटं रागलक्षणमिति च ॥ ततश्च यावदाश्रयमा
श्रयस्यैव तापन्नावृत्तिर्यत्र स इत्यव्ययीभावगर्भबहुव्रीहित्वे यावती रागस्योन्नतासौ भवति तावती तामापन्नाह
त्तिर्वर्त्तनं यस्येति गम्यते ॥ ततश्चायं वाक्यार्थः स्वसंवेद्यदशां स्वस्वभावोन्मुखतां प्राप्तान्नुरागवतस्तत्प्रेयसीज
नविशेषस्यैव न तु केवलानुरागवतः ॥ संवेद्या या दशा तां प्राप्य प्रकाशितः यथावरसंदीप्तादिसात्विकैः
प्रकाश्यमानश्चेद्भाव इत्यभिधीयते इति ॥ अयं भावः रागः खलु दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव व्यञ्जयन् प्रण
योत्कर्षान्तस्स राग इत्युक्तलक्षणः ॥ दुःखस्य च परमकाष्ठा कुलवधूनां स्वयमपि परमस्तुमर्याद्यानां स्वजना

अनुरागः स्वसंवेद्यदशां प्राप्य प्रकाशितः ॥ यावदाश्रयवृत्तिश्चेद्भाव इत्यभिधीयते ॥११२॥

र्यपथाभ्यां भ्रंशएव ॥ नाम्मादिनचमरणं ॥ ततश्च तत्तत्कारितया प्रतीतोपि श्रीकृष्णसंबंधः ॥ सुखाय कल्प
ते चेत्तर्हि वरागस्य परमेयत्ता ॥ ततश्च नामाश्रितैव प्रवृत्तोनुरागो भावाय कल्पते ॥ सा चारंभत एव व्रजदे
वीष्वेव दृश्यते ॥ पट्टमहिषीषु तु संभावयितुमपि न शक्यते ॥ आरंभत एवेति व्यंजयितुं नवराग हिङ्गुल
भरेरित्यत्र तत्त्वशब्दो दास्यते ॥ तद् एवमेवतास्त्रो द्विष्टोद्भवः सचमत्कारमाह याद्रुस्य जं स्वजनमार्य्यपथं च
हित्वेति ॥ ईदृशोनयाचययपि तासां तत्रागेन संभवति तथापि कृ त इति कुलाङ्गनात्वं परममर्य्यादत्वं च
दर्शितं ॥ तस्मात्तस मर्य्यादैव रतिरनुरागदशामारूढा सती महाभावदशाप्नोतीति ॥११३॥ ॥

॥१२०९॥

ततश्च व्रजदेवीष्वेव महाभावोऽयं संभवतीत्याह ॥ मुकुन्दमहिषीवृन्दैरपीत्येकेन ॥११४॥ तन्महिमहारापि न दैप्रतिपा
दयति वरामृतेत्यर्द्धेन ॥ वरामृतस्यैव स्वरूपश्रीर्यस्य सोऽयं महाभावः ॥ स्वं स्वरूपं मनो नयेदित्यनेन पत्युस्तु षो
डशसहस्रमनङ्गः बाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुरिति वह्न्यन्तरं निबिडं ॥ न देवमस्यसर्वतोऽपि परमाश्र
यरूपत्वं दर्शितं ॥ अत्रैव चरलक्षणस्य पराकाष्ठा यावदाश्रया वृत्तिरित्यस्य पर्यायत्त्राश्रयादृष्टास्तावत्तु वृत्ति
र्न्यो द्वितीयस्येत्यर्थे नाव छद्दस्यान्याहारे काष्ठापत्तिः स्यात ॥ स्वसंवेद्यदशां प्राप्येति व्रजदेव्येकसंवेद्य इतिच वि

मुकुन्दमहिषीवृन्दैरप्यसावतिदुर्लभः ॥ व्रजदेव्येकसंवेद्यो महाभावाख्ययोच्यते ॥११४॥ वराम
तस्वरूपश्रीः स्वं स्वरूपं मनो नयेत् ॥ यथा ॥११५॥ राधायाभवतश्च चित्तजतुनी स्वेदैर्विलाप्य
क्रमाद्युञ्जन्नद्रिनिकुञ्जकुञ्जरपते निर्धूतभेदभ्रमं ॥ चित्राय स्वयमन्वरञ्जयदिह ब्रह्माण्डहर्म्योदरे
भूयोभिर्नववरागहिङ्गुलभरैः शृङ्गारकारुः कृती ॥११६॥
रुद्धेन न दृष्टं एवं सर्वेषामपि न तत्साम्यापत्तिः स्यादिति॥
तियात्रस्यापि स्वसंवेद्यदशास्त्वेवेति च ॥११५॥ एतत्सर्वानन्तरमस्य भावस्योदाहरणमाह ॥ राधाया भवतश्चेति ॥ अत्र च
कारद्वतरेतरयोगद्योतकः ॥ ततश्च द्वंद्वसमासद्विवि समद्वित्येव समस्तो न तदुपपद्यते निचित्तजतुनोर्द्वित्वमेव नश्चतत्
षड्द्युत्तृतेनि निमित्तयोयोजयन्नित्यर्थः ॥ स्वसंयुतन्निभक्ता निस एव वियुतन्निचे ति जन्तं युनन्ति कालेने निच प्रयोगदर्शना
त ॥ राधापाभवतुश्चमानसजुतस्वेदैर्विलाप्य क्रमादन्योन्यं कलयन्न वलानुजवलादिति वा पाठः ॥ स्वेदैस्तु द्रावसा
त्विकविशेषवृत्तैः अभिरन्तर्बहिर्द्रवीभावरूपाभिः ॥ पक्षे घर्मरश्मिजातैः ॥ चित्राय आश्चर्याय ॥ पक्षे चित्रलेखाय ॥

अत्र परस्परमभिव्यक्तितत्वात्तत्रात्यस्याः प्रवेशाच्च स्वसंवेद्यदशा दर्शिता ॥ नवरागहिङ्गुलभरैरिति यावद्दाश्रयवृत्ति
त्वं च दर्शितं ॥ अन्यत्स्पष्टं तदेवं सत्तरेव पिञ्जेयं ॥ ११६ ॥ तस्योदयक्रमेणोत्कर्षं दर्शयति ॥ सरूढ इत्येतिसम हाभा
वः ॥ ११७ ॥ तत्र प्रथमोत्कर्षरूपं रूढभावमाह ॥ उद्दीप्त इति ॥ उदाहरति ॥ उन्मीलदिति ॥ भावपक्षे कलहंसानामिव
सरित्पक्षे तेषामेव ॥ कम्पातीतिस्पष्टं ॥ पक्षे कुशतिनो जलपानिनो येव यः पक्षिणस्तत्कृतक्षोभतः ॥ रागं महान्तं
रोमहर्षं ददातीति पृथुरोमहर्षं द्रागतिः प्रकारो यस्याः सा पक्षे पृथुरोमाणो मत्स्याः ॥ वाष्पो हर्षाश्रु ॥ तस्य छटा विक्षे

सरूढस्याधिरूढस्य चोच्यते द्विविधो बुधैः ॥ तत्र रूढः ॥ ११७ ॥ उद्दीप्ताः सात्त्विका यत्र सरूढ इति बुध्य
ते ॥ यथा ॥ उन्मीलत्कलहंसगद्गदरवा कम्पातिविक्षोभतः संकीर्णा पृथुरोमहर्षद्रगतिर्वाष्पच्छटोद्गा
रिणी ॥ जाड्योत्सेकपरिप्लुता कुवलयोल्लासं मुहुर्बिभ्रती गोपीनामनुरागिनासरिद्दिव्यं रासे वितेने र
सं ॥ ११८ ॥ निमेषासहतासन्नजनताहृद्विलोडनं ॥ कल्पक्षणत्वं खिन्नत्वं तत्सौख्येप्यार्तिशंकया मोहा
द्यभावेप्यात्मादिसर्वविस्मरणं सदा ॥ क्षणस्य कल्पता इत्याद्या यत्र योगवियोगयोः ॥ तत्र निमेषासहता
यथा श्रीदशमे ॥ ११९ ॥

पः सहाछटाभिन्नघनेनेति माघकाव्यात् पक्षे पृथुरोमहर्षद्रगतित्वादेव वष्पाणा
ष्पतत्पाश्छटा जलविक्षेपास्तदुद्गारिणी जाड्यं स्तम्भः ॥ पक्षे शैत्यं कुवलयं पृथ्वीमंडलं पक्षे नीलोत्पलं ॥ अनुरागि
ना सरिद्दिति सरित्पदेन तदुद्रेकस्य चनाड्या वरावप्रतिपादितः ॥ तत्तश्च सामान्यलक्षणमप्यनन्तर्भावनीयं ॥ ११८ ॥
तदेवं सात्त्विकद्वारा रूढभावं प्रदर्श्यानुभावद्वारा हनिमेषासहतेति ॥ योगवियोगौ तत्तदुदाहरणे यथायथं ज्ञेयौ ॥ ११९ ॥

नन्वनुरागे वैचित्त्यविप्रलंभो वर्ण्यते ॥ स च संयोगेपि वियोगस्फूर्त्तिः ॥ निमेषासहत्वं तु तादृगत्यल्पकालविच्छेदस-
हत्वं ॥ ततः शर्वर्यासंततमपि न द्वियोगं कल्पयित्वा न दुःसहनमयत्वं ॥ उत्तरस्य तु स्वल्पतमं तद्वियोगं बहुत-
मं मत्वा न च तमसंतं कल्पयित्वा न दुःसहनमयत्वं ॥ तदेवमिदं महाभावगतं निमेषासहत्वमनुरागगतं वै-
चित्त्यविप्रलंभान्नातिचमत्कारि प्रतीयते ॥ तदेतदाशंक्य श्रीभागवतपद्येन समादधाति गोप्यश्चेति ॥ तदिदं
कुरुक्षेत्रगतानां तासां प्रथमतद्दर्शनवृत्तं ॥ दृशिषु नेत्रेषु पक्ष्मकृतं ब्रह्माणं शपंति ॥ एतद्वचनाभिप्राया-
न्तु यस्याननं मकरकुंडलेत्यादौ नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्चेत्यत्र नार्यो नराश्च मुदिताः सामा-

गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति ॥ दृग्भिर्हृदीकृतमलंपरि-
रभ्य सर्वास्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापं ॥ ॥

न्यतो बभूवुः ॥ तत्र तं काश्चिन्नार्यस्तु निमिं प्रति च कुपिता बभूवुरित्यर्थः ॥ साधारणे सति पद्दर्शनेनामूषां प्रेमवि-
शेषनिर्देशस्यानर्थक्यात् ॥ हृदीकृतं हृदि कृतं ॥ तत्र कृतं तया विभाव्यमानं परिरभ्य परिरभ्येव च विभाव्य तदिति
तं भावं महाभावविकारमापुरित्यर्थः ॥ कीदृशं ॥ नित्ययुजां एतावियोगिभ्यो वयं तु नित्ययुज इत्यभिमानिभ्यो याः पट्ट-
महिष्यस्तासामपि दुरापं ॥ नित्ययुजां योगिनामपि दुरापमिति ॥ तु न व्याख्येयं ॥ अत्यासन्नप्रीत्यागेन गौरवापत्तेः वांछ-
ति यद्भावमियोगिनमनयो वयं चेतितासां प्राचीनभावस्यापि तेदुरायत्वात् ॥ अत एव तद्भावं तदेकं प्रापुरिति तु इवत एव प-
रास्तं ॥ तदेतदुक्तं भवति वैचित्त्यविप्रलंभः स्वल्पदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुतेति न्यायेन प्रेममयमयवै-

॥उ० खं०॥ चित्वात् सतोप्यनवधानमयः॥ निमेषासहत्वं तु स्वल्पतमस्यापि कालस्यातिविस्तीर्णताकल्पनामयं॥ तदेवं
॥११९॥ सति भयाद्वैचित्त्येनानवधानं लोके दृश्यते॥ निमिषेणां तु अवधानमतिसूक्ष्मत्वान्नानुभवितुं शक्यंते॥ तदे
तदसंभवकारित्वाधिक्याद्रूपे वोत्तराधिक्यं॥ यत्र खल्तुतादृगत्यतमवियोगासहिष्णुतया सर्वतो महा
न्तं त्र्यस्यापि प्राप्यत इति शर्वीकृतलोकधर्ममर्यादाक्षिकमित्वस्यातिशयो दर्शितः॥ तदेवं वैशिष्ट्यमुत्तरेष्वपि द्र
ष्टनीयमिति॥ एतानि तु निमेषासहत्वादीनि यथावसरमुपलभ्यमानानि समुद्दिष्टेवलक्षणानि॥ यथा
सर्वेषुन्तेषु यः पश्येदित्यत्रोक्तं भागवतोत्तमलक्षणं पुनर्गृहीत्वापीड्रियेरर्थानित्यादिस्वष्टधा दर्श

आसन्नजनताहृद्विलोडनं यथा॥ १२०॥ स खः प्रोक्ष्य कुरून् गुरूक्षितिभृतामाघूर्णयन्ती
शिरः स्वस्याविश्लेषयन्त्यशेषरमणी राज्ञाय सर्वं जनं॥ ग

नेत इदिति॥ १२०॥ कुरून् कुरुवंश्यान् पक्षे कुरुदेशं गुरूक्षितिभृतां महाराजानां॥ पक्षे महापर्वतानां स्वस्था
प्रकृतिस्थाः पक्षे स्वर्गस्थाः॥ अशेषरमणीः श्लेषयन्ती सर्वतः शिथिलाः कुर्वती॥ जनं लोकं॥ पक्षे तदाख्य
भुवनविशेषं॥ सत्याः सत्यभामा तदृन्तरं तन्मनः॥ पक्षे सत्यलोकस्य मध्यभागं॥ स्तिमितामाद्रां॥ वैकुण्ठोत्र
श्रीकृष्णः तस्य कण्ठश्रियं तत्तु स्यापारिशेष्यप्रामाण्येन श्रीरुक्मिणी॥ पक्षे वैकुण्ठलोकस्य पाकंठ श्रीः स
वोहुं शोभातां॥ यद्यपि नानास्वस्वधर्मपरेभ्यः कुरुवंश्यादिभ्यस्ताः श्रीकृष्णेन गोपिता एव सततरां तत्तासांभा
वाः॥ गोपने सत्येव हिताः परकीयात्वेन प्रतीयमानास्तत्यात्तदीयाभावाश्चरसावहा भवन्ति॥ तथापि तदे॥ ॥११९॥

तद्वर्गानमुद्दानालंकारमयक विप्रोदोक्तिसिद्धसर्वातिशयित्तामात्रव्यंजनाताप्तर्य्यत्वाद्भसावहंसंपद्यते यथा
यशासासर्वस्य जगतः श्वेतीकरणंतद्वदिति ॥ अत्रैतेनउक्तंभवति ॥ रूपकेणात्रानुरागोदार्ष्टान्तिकतया दर्श्यते
सिंधुस्तु दृष्टान्तत्वेनतत्र हरीशब्दश्च पूर्ववत्प्रतिपरंपरापर्य्यवसायीतियुक्तमेवन्यस्तः ॥ कुरूनित्यादिपद्यानि
चश्लेषेणोभयत्रयथायथंयोग्यानि ॥ दृष्टान्तपक्षश्चात्र दार्ष्टान्तिकगतातिशयमात्रदर्शनार्थंकृतः ॥ सिंधुश्चा
यमपूर्वएवलहरीभिः सर्वव्यापकत्वात् ॥ ततश्च सयथातातननासन्नानपित्तहरीभिर्व्याप्नुयात्तनथात्यसामत्

गोपीनांमनुरागसिंधुत्तहरीसत्यान्तरंविक्रमैरात्क्रमपस्तिमितांव्यधाद्दपिपरांवैकुंठकंठश्रियं
कल्पद्रुमणात्वंयथा ॥ १२१ ॥ शरज्ज्योत्स्नीरासेविधिरजनिरूपापितिमिषाद्दतिक्षुद्रातासांयदृज्ञ
निनतद्विस्मयपदं ॥ मखोत्सेकारंभेनिनिमिषलवकल्पामिहद्दशांमहाकल्पाकल्पाप्यहह
लभतेकात्तकलना ॥ ततैरव्यापार्जितशंकयाविस्मृतं ॥ १२२ ॥ रागोपीत्यवगमितं ॥ तद्द्वयंसत्युदाहरणामि
दृयासन्नजननायांपर्य्यवसापयितुमेवंविचार्य्य ॥ पटग्रहादोगुष्ठंरक्षितानां गयत्नतस्त्रेयसीनांतासामासन्नता
योग्याकापियामारी जनतासानादृशान्ज्ञवदर्शनेनाष्टंहृद्विलोडनंकविरीत्यानादित्यंवर्णितवतीतिसेवात्रासन्न
जननयोदाहृतामनतुकुर्वादयइति ॥ १२३ ॥ शरज्ज्योत्स्नीरासेविधिरजनिरूपापीतिशशांकः सगणोविस्मितोभवदि
त्यत्रश्रोत्स्नाभिव्चरणैस्तस्याराज्ञेरजनिदीर्घत्वस्याघनानव्रत्स्यरात्रेउपाहृतेनेत्यत्रैकेषांनयाला ... नाच्चयदामानंज्ञे
यं ॥ तत्रज्योतिश्चक्रस्यैवतन्माधुर्य्येणानयाद्दीनामिवस्तंभनात्तबीजनीयंमयाहाकल्पानन्त्यासम्पकृत्स्यपतिसेनरन्च

॥१२॥

112

॥उ० नी०॥ नचानिष्टाशंकानिवंधहृदयानीति प्राचांसंमत्या रतिमात्रे पितद्दित्स्यां कृष्णसौख्यार्थमेव केवलसुद्यमइतिर

॥११२॥ वौत्करीत्यासमर्थ्यो स्वरतिमात्रेपि संभवात्तत्सौख्यइत्यादिमहाभावलक्षणं न विशिष्टमिति वक्तव्यं ॥ अस्तिहि

त्त्रवैशिष्ट्यमिति श्रीभागवतसंमत्याद्रढयति ॥ यथा श्रीदशमइति ॥ तथाहि यत्त इत्यस्यायमर्थः ॥ हे प्रिय अप

रिहार्यप्रेमविषय ते तव यत् सुजातचरणाम्बुरुहं सुकोमलं चरणकमलं ॥ कमलरूपकेणातिकोमलत्वे सिद्धेपि निरू

प्यकोमलत्वनयायुक्तात्तादृशशब्देन विशेष्यस्तनेषु शनैर्दधीमहि ॥ वहुत्वं सर्वानुभवसिद्धत्वानेदमन्यथेति व्यञ्जकं ॥ शनै

रित्यत्र हेतुः भीता इति ॥ भीतत्वे हेतुः कर्कशेष्विति नहि दधीमहीत्यनेन कर्त्रर्थक्रियाफलतासूचकात्मनेपदनिर्देशे

यथा श्रीदशमे ॥ यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ॥ तेनाटवीमट

सि तद्व्यथते न किंस्वित्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥१२३॥

न त्वेषां कामिनीत्वमेव भवतीभिर्व्यञ्जितमित्याशंक्य तत्संनिहितपदेन प्रियेत्यनेनैवोत्तरयन्तीति प्रियेति ॥ प्रियतया

देव तद्दधीमहि ॥ प्रियस्य स्पर्शो तत्रापि हृदि स्पर्शो द्यतस्तु एवं तत्तु तद्विजानन्तितहि दृइतिन्यायान्तेरेवगम्यं ॥ ननु भवद्वि

धैः ॥ तत्र चरणस्पर्शे हेतुं वदन्त्यः सोपालंभमिव साक्षाद्विचष्ट इति ॥ तेनाटवीमटसीति तेन यद्यटसि तर्हि

किंस्विन्न व्यथते तत्रापि किंस्वित्कूर्पादिभिरपि न व्यथते किं तु व्यथत एव ॥ भवान्नेवलस्वाङ्गेपि निर्दय इत्यर्थः ॥ अथ

तं नाम भवतीनां किं तत्राहुः ॥ नोस्माकं धीर्भ्रमति तद्व्यथया व्याकुला भवति ॥ अहो एतदेतत्कथं तत्राहुः ॥ भवदायुषामिति

यदस्माकं एव आयुर्भवति तदायुक्तमेवउक्तं भगवानेव वचेदायुस्तदानिजायुष स्वल्पापि हानिः कथं सहेयन्तेति भावः ॥

अनिशशंकीनीत्यादौ तत्संभावनास्पदत्ववशं कास्यानन्तत्वासामिवत्तत्त्वरणस्य स्तनस्पर्शने प्रीतिगम्यते । इ
वे त्यस्यां कृष्णस्य सौरभ्यार्थमित्यादौ समर्थारतिमात्रस्य तादृशत्वं चेत्तर्हि महाभावे नु तदतीव स्फुटं भवति । इक्षुरसं
माधुर्य्यपरिपाकदशायामिवेत्यत्रैव सर्वत्राधिक्यमिति ज्ञेयं ॥ १२३ ॥ मोहाद्यभावेऽपि सर्वविस्मरणमिति
कृष्णस्फूर्त्यविच्छेदेन योहाद्यभावः । तदन्यविस्मरणमित्यभयमपि संगच्छते इत्यत्राहरति । नानाविदन्नि

मोहाद्यभावेऽपि सर्वविस्मरणं यथैकादशे । नानाविदन्त्यप्यनुषंगवद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदं ।
यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे ॥ क्षणकल्पता यथा तत्रैव । तास्ताः क्षपाः
प्रेष्ठतमेन नीता सय्येव वृन्दावनगोचरेण । क्षणार्द्धवत्ताः पुनरंग तासां हीना मया कल्पसमा बभू-
वुः ॥ आद्यशब्दादिह प्रोक्ता कृष्णाविर्भावकारिता । संभोगभेदे विस्पष्टं साऽग्रस्तात्प्रवक्ष्यते ॥ अथा-
धिरूढः ॥ १२४ ॥ रूढोक्तेभ्योऽनुभावेभ्यः काप्याप्ता विशिष्टतां । यत्रानुभावा दृश्यन्ते सोऽधिरूढो नि-
गद्यते ॥ यथा ॥ १२५ ॥ लोकातीतमजाण्डकोटिगमपि त्रैकालिकं यत्सुखं दुःखं चेति पृथग्यदि स्फु-
टमुभे ते गच्छतः कूटतां । नैवाभासतुलां शिवे तदपि तत्कूटद्वयं राधिकाप्रेमोद्यत्सुखदुःखसिन्धु-

ति । अत्र हि मय्यनुषङ्गेतितदेकस्फूर्तिना दर्शिता । नाविदन्नित्यन्यत्र सर्वविस्मरणमिति । आद्यशब्दादिति । अ-
त्रापि भावस्तु तासामाविरभूच्छौरिरित्यादौ तत्रानिशमुभे तामिरित्यादौ यथाक्रमं तस्तथा सर्वोऽनुमो ज्ञेयः । ननु भक्ता-
न्तरेष्विवाविर्भावमात्रं ॥ १२६ ॥ कामपि अनिर्वचनीयां ॥ १२५ ॥ लोकातीतमिति । श्रीराधायां तादृशानुभावान् शिवाकृत

113

॥ उ॰ नी॰ ॥

॥ ११३ ॥

प्रस्तावान्निशम्य शिवां प्रति शिवः प्राह ॥ तत्र लोकातीतं दुःखमन्येषां श्रीभगवद्विरहकृतं ज्ञेयं ॥ क्रूरतां राशितां
१२६ ॥ मोदनो मादनश्चेति द्वयं निरुक्तिवत्वात्संभोग एव ज्ञेयं ॥ मादन इत्यत्र मितां ह्रस्व ॥ इति यन्त्र प्राप्तं तत्खलु
मितस्तु मद्ग्लौ हर्षग्लपनयोरित्यत्रार्थे नियमादर्थान्तरकल्पनया ज्ञेयं ॥ हर्षवाचित्वे मोदन इत्यनेनैव पर्याप्
तिः स्यात् ॥ तस्मान्मादनोत्र द्विधमप्य विशेषवन्मन्तता करइत्यर्थः ॥ १२७ ॥ कान्तरूपो यः कण्ठेनादस्तं ॥ पक्षे
कलकण्ठः कोकिलः ॥ स्तंभः सात्विकविशेषः पक्षे स्वाभाविकस्तब्धता ॥ नत्संपत्याउ नउद्धेजें भितः प्रका

मोदनो मादनश्चासावधिरूढो द्विधोच्यते ॥ तत्र मोदनः ॥ मोदनः स द्वयोर्यत्र सात्विकोद्दीप्तसौष्ठवं ॥ य
था ललितमाधवे ॥ १२७ ॥ आनन्दकलकंठनादमतुलस्तंभश्रियोजंभितो भूयिष्ठोच्छलदंकुरः फलित
वान् ॥ स्वेदांबुमुक्ताफलैः ॥ उद्यद्बाष्पमरंदभाग्विचलोप्युत्कंपवान्विभ्रमे राधामाधवयोर्विराजतिवि
राडुल्लासकल्पद्रुमः ॥ १२८ ॥ हरेर्यत्र सकान्तस्य विक्षोभभरकारिता ॥ प्रेमोरुसम्पद्विख्यातकान्ताति
शायि ॥ १२९ ॥ राधिकायूथ एवासौ मोदनो न तु सर्वतः ॥ यः श्रीमान् ह्लादिनीशक्तेः सुविलासः प्रियो

शितः ॥ श्रियाजृम्भित इति वा पाठः ॥ भूयिष्ठाउच्छलंत उद्गवन्तः ॥ अंकुरा इवाङ्कुराः रोमांचा यत्र सः ॥ पक्षे अङ्कुराः क
उद्भाश्च विचलः स्थिरोपि विभ्रमे र्विलासेः पक्षेपक्षिणांभ्रमणैः ॥ १२८ ॥ किंच ॥ हरेरिति ॥ सकान्तस्य कान्ताभिः स
हितस्य ॥ प्रेमेति प्रेमोरुसंपद्विख्याताः याः कान्तास्ताभ्यः तास्वतिक्रमं याति शायिता प्रेमाधिक्यं साप्यस्त क्षणमि
त्यर्थः ॥ आदिग्रहणादन्येपि संख्यातीताराणां स्तल्लक्षणविनवर्त्तन इस्तन्येयं ॥ १२९ ॥ कुत्रासौ दृश्यते तत्रा
ह राधिकायूथ एवेति ॥ मधुस्त्वेहमारभ्य परमोत्कर्षस्य दर्शितत्वात् ॥ एवं ग्रन्थस्य च टीकायां तत्राप्येकान्तिनां

॥ ११३ ॥

श्रेष्ठा गोविन्दहृन्मानसा इत्यत्र नवयंसाधिसाम्राज्यमित्यस्य व्याख्याने श्रीभागवतसंमत्या विशेषतः श्रीराधिका
यां दर्शितत्वाच्च ॥ पूर्णाः पुलिंद्य इत्यनेन ह्यस्यैकवाक्यता दृश्यते उभयत्र श्रीशब्देन श्रीराधिकैवोच्यते ॥ अन्यहरिपद
परित्यागेन तत्पदश्रीसंवंधपरित्यागप्राप्तेः ॥ पूर्णाः पुलिंद्य इत्यादिवचनसमये श्रीरुक्मिण्या अप्रसिद्धानदप्राप्ते
श्च ॥ श्रीराधायाः सौभाग्याधिक्यं श्रीव्रजदेवीभिः स्वयमेव दर्शितं ॥ अनयाराधितो नूनमित्यादिना ॥ श्रीराधात्वं
चास्या राधा वृंदावने वन इति मात्स्यादिदृष्टप्राधान्येनावगतमेव ॥ व्यक्तं चोक्तं वृहद्गौतमीये ॥ देवी कृष्णमयी
प्रोक्ता राधिका परदेवता सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः संमोहनी परेति ॥ अकूपरिशिष्टे च ॥ राधया माधवो देवो

तत्र सकान्तस्य हरेः क्षोभभरकारिता यथा ॥ १३० ॥ हन्त स्तंभकरं विताम्बुविकुरोर्भद्रा सरस्वत्य
भूद्वाष्पभास्करः नाम्नु मोचनरसा सत्याभ्रमन्नर्मदा ॥ भेजे भीष्मसुता च वर्णविकृतिं गांभीर्यभा
गप्यसौ कृष्णोदन्वति राधिकाद्भुतनदी प्रेमोर्मिभिः संवृते ॥ प्रेमोरुसम्पद्वती वृंदातिशयितं यथा ॥ १३१

देवी माधवे नैव राधिका विश्रान्तनेत्रनेष्वा इति ॥ अथ प्रस्तुतमनुसरामः ॥ यः श्रीमानित्यत्र ह्लादिनीशक्तेः सुवि
लासः परमवृत्तिरूपस्तावद्गवमात्रं ॥ तत्रापि प्रियो मधुराख्यो महाभावपर्यन्तः तत्रापि मोदनोयं वर इत्यर्थः ॥ १२
कुरुक्षेत्रे श्रीव्रजदेवीनां श्रीकृष्णेन मिलनानन्तरं विकारं वितर्क्य तं च भद्रादीनामपि विस्मायकतयानुभूय श्रीमा
नुद्धवः परामृशति ॥ हन्त स्तंभेति ॥ भद्रायाः सरस्वती वाणी ॥ पक्षे सरस्वती नदी तस्या विशेषणं भद्रा ॥ वाष्पमश्रु पक्षे
नदिवजलोत्करं ॥ सत्या सत्यभामा विशेष्यं ॥ तस्या विशेषणं नर्मदा ॥ पक्षे वै परीत्यं अत्र सत्या सद्रूपा ॥ भीष्मसुता
रुक्मिणी पक्षे वहुव्रीहिणा गंगा ॥ १३१ ॥

114
॥उ०नी०॥
॥११५॥

अद्यैनादि नि च श्रीमदुद्धवस्य वचनं ॥ येन मधुपकितववं धवित्यादि तद्दीपभावोन्मादस्य वर्णना। चित्रतां प्राप्तेनना
यं श्रियोऽङ्ग इत्यादिकं सर्वा अपि व्रजदेवी रुद्दिश्य वदतात स्यामेव परममहिमा पर्यवसायितः ॥ मधुरेशेति व्रजं
प्रति तेन गोपीनां मद्वियोगाधिमन्तं द्देशैर्विमोचयेत्यादि वैवश्यमयवचनेन स्वयं यन्त्रस्थापनं तस्य स्थानरूपां
मधुरामनुस्मृत्य प्रोक्तं ॥ पश्येति भावावेशेन स्वममेव स्वं प्रत्युक्तं ॥१३२॥ उद्यदिति तस्यैव व्रजान्मधुरां गतस्य श्रीकृ
ष्णं प्रति निवेदनं ॥ नदीमातृकशब्देन नदीजलसंपन्नव्रीहिको देश उच्यते ॥ उसैर्विरहवास्यैस्तु यद्यपि ता

अद्वैताङ्घ्रिरिमां हराईवपुषं स्वरव्यातप्रियोरःस्थितां लक्ष्मीमच्युत चित्तभंगनलिनीं सत्यां च सौभाग्य
तः ॥ माधुर्यान्मधुरेषु जीवितसखीं चंद्रावलीं च क्षिपन् पश्यारूढहरिप्रसाद्यलहरी राधानुरागो
दधिः ॥ मोदनोयं प्रविश्लेषदशायां मोहनो भवेत् ॥ यस्मिन् विरहवैवश्यात् सदृशी शाएव सात्विकाः
यथा ॥१२२॥ उद्यद्वैयर्थ्यवर्धमानदशनाकंठस्थलानल्लुठज्जल्पा गोकुलमंडले विद्धृयती वाप्यैर्नदी
मातृकं ॥ राधाकंठकितेन कंटकिफलं गात्रेणधि कुर्वती चित्रं त्वद्धनरागराशिभिरपि श्वेतीकृता वर्त्तते ॥४

दृशत्वं न संभवति ॥ तथाप्यनेन तत्प्रेम्णो माहात्म्यमात्रदृष्ट्या निर्दिष्टं यथा ॥ विरहेण महाभागा महानेव उग्रहः कृत
इति ताः प्रत्युक्तं ॥ वर्णं कितेन पुलकितेन ॥ कण्टकिफलं पनसं ॥ चित्रं त्वद्धनरागराशिभिरित्यत्र श्लेषपक्षे रक्ति
मराशिभिः श्वेतीकृतत्वं नोपपन्नमिति चत्र शब्दस्यापि शब्दस्य द्वन्दः ॥ विवक्षितपक्षेऽपि स्वेव कृतिः भगवद्भागम्या
नंददातृत्वेन तत्र फुल्लताकरणमेव श्रास्वैतल्यं न तु दुःखदातृत्वेन श्वेतीकरणमित्यभिप्रायात् ॥१३३॥

अत्रानुभावा इति ॥ ननु कान्तेत्यादिकमन्यत्रापि संभवति ॥ बहुस्निग्धैर्वेष्ट्यमानस्यापि वियुक्ततमस्निग्धस्मरणेन वै
कल्यदर्शनात् ॥ अयासहेत्यप्यन्यत्र दृश्यते ॥ यथा प्राणिमात्रस्य रवकामस्यरंजिदेवस्य ॥ ब्रह्मांडस्य क्षोभकारित्वं तु तत्प
रमशक्तिरूपायास्तस्याः क्षोभेणयुक्तमेव यथानन्तारोपपीडने जाते जगतः ॥ ननु तद्भावस्पर्शेन न ज्ञायत इति वक्त
व्यं ॥ सदापि तद्भावानुगति प्रत्यासत्तेः ॥ दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावस
थानितिश्रवणात् ॥ न तत्तिरश्चामपि रोदनं पुनरुक्तमेव ॥ तथा स्वभूतेरित्यप्यसस्य दुःखेस्यत्रानुभवति ॥ तथोन्याद

अत्रानुभावा गोविंदे कान्ताश्लिष्टेपि मूर्छना ॥ असह्यदुःखस्वीकारादपि तत्सुखकामता ॥ ब्रह्मांडक्षोभ
कारित्वं तिरश्चामपि रोदनं ॥ स्वभूतेरपि तत्संगतृष्णा मृत्युप्रतिश्रवात् ॥ दिव्योन्मादादयोप्यन्ये वि
द्वद्भिरनुकीर्तिताः ॥ प्रायो वृंदावनेश्वर्यामेमोहनोयमुदंचति ॥ समग्विलक्षणं यस्य कार्यं संचारिमोह
नः ॥ तत्र कान्ताश्लिष्टेपि हरेर्मूर्छाकारित्वं यथा पद्यावल्यां ॥१२४॥ ७

उन्मादवच्चत्यतिलोकचाहहत्यादौ श्रीमद्
द्धवादपि वर्णितस्तत्र भावस्यासंप्रतिपत्तेरिति व्याप्तिः स्यात् ॥ दिव्यत्वं वा कीदृशं सत्यं तथाप्यत्रविशेषस्त्वाह समग्रविलक्षणमिति ॥ विलक्षणत्वमेवाह ॥ संचारिमोहनत इति ॥ संचारिषु व्यभिचारिरूपो मोहस्तस्मात् ॥ प्रतिसंचार्येवप
न्नो हस्यप्राधान्यं तस्मादित्यर्थः ॥ न ह्येवमन्यत्र संभवतीति ॥ ब्रह्मांडक्षोभकारित्वं तु तत्स्पर्शाश्लेन तदपि स्यादिति वि
वक्षया ॥ नास्तं चुक्रोश चक्रमिति वक्ष्यमाणं तु यः स्वल्पतेन भावेन स्य एतस्यानुभव दृष्टान्तिर्दिष्टं ॥ यथा नस्यत्तदा तदुप
धार्यं स्यादेव यावत्तैव दर्शयिष्यते श्रीर्वल्लोमादिति ॥ तदेव मम अत्रापि गम्यं ॥ यत्र तु मोहः स्पष्टं नोपलभ्यस्तत्र च सप्तीक

त्रेध्यः तिरश्चामपि रोदनं नहि विशेषवर्णनान्न पुनरुक्तं ॥ स्वभ
नेदाति च ॥१२४॥

॥उ०नील॥ रत्नेस्तु भापतिधरस्य पर्यं॥ रत्नानां छायया कान्त्या प्रतिविम्बेन वा छुरितः कर्बूरितो जलधिर्येन तत्र॥ केलीति स्त्रीलिंगत्वम

प्यत्रावगन्तं॥ मूर्छा मोहः॥१२५॥ आर्त्तिरुग्रेति मोहं गमयति॥१२६॥ नारं चुक्रोश चक्रमिति श्रीकृष्णं प्रति व्रजात् प्रतिग

॥११५॥ गतस्य कस्यचित्तद्भावस्य शस्यतां हृशा श्रीराधाभावमहिमप्रत्यायि तत्तत्तदुपद्रवनिवेदकं वचनं॥ स एव च महाभाव

रत्नच्छाया च्छुरितजलधौ मंदिरे द्वारकायां रुक्मिण्यापि प्रवलपुलकोद्भेदमालिंगितस्य॥ विश्वं पाया

न्मसृणयमुनातीरवाणीरकुंजे राधाकेलीभरपरिमलध्यानमूर्छा मुरारेः॥ असह्यदुःखस्वीकारा

त्तत्सुखकामता यथा॥१२५॥ स्यान्नः सौख्यं यदपि वलवद्गोष्ठमाधेमकुं देयद्यल्पापि क्षतिरुदयते

तस्य मा गात् कदापि अप्राप्ते स्मिन्यदपि नगराद्वार्त्तिरुग्रा भवेन्नः सौख्यं तस्य स्फुरति हृदि चेत्तत्र वा

सं करोतु॥ ब्रह्मांडक्षोभकारित्वं यथा॥१२६॥ नारं चुक्रोश चक्रं फणिकुलमभवद्व्याकुलं खेदमूहे द्वं

द्वं द्वारकाणां प्रचुरमुदकं चन्द्रशुक्रौ विकुण्ठभाजः राधायाश्चित्रमीशभ्रमति दिशि दिशि प्रेमनिःस्रा

सधूमस्पर्शेनन्देप्युषितावहिरिदमवहिः श्वान्तमासीदजाण्डं यथा वा॥ औौर्वस्तोमात्कटुरपि कथं दु

र्वतेनो रसा मे तापः प्रोद्दोह रिविरहजः स ह्यतेन न जाने॥ निष्क्रान्ता चेद्भवति हृदयादस्य धूमच्छ

टापि ब्रह्माण्डानां सखि कुलमपि ज्वालया॥ जाज्वलीतीति तिरश्चामपि रोदनं यथा पद्यावल्यां॥१२७॥

विकारः कादाचित्क एव न तु सर्वादिकरत्यत अशुक्रीशेत्यादिकाश्चंती तत्प्रयोगाः॥ तत्र चचुक्रोशेति परोक्षप्रयोगः स्व

स्यापि मोहस्थापनाय॥ वहिरिति न हि रवहिश्वेदमजाराड मित्यन्वयः॥ पूर्णानंदे पीति तत्प्रेमजातेरानंदस्वभावकत्वात्

॥१०३॥

यानरति॥ अत्रो ह्रीनं मोहमयमेवासीदिति भावः॥१३७॥ स्वांशरतिसंस्वमंशिनमित्यर्थः॥ अत्र भूतानां क्रमानुक्तिर्मोहमेव
सूचयति॥१३८॥ शय्यां कुञ्जगृहहृत्तत्र काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायन्ती प्रियमस्याप्यितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीदिति सेवा
स्युपजीव्यं अत्र काचिदित्यनेन श्रीराधिके वोच्यते॥ सर्वमस्या एव सर्वोत्तमतास्थापनात्॥ श्रीवैष्णवतोषण्यां वासना
यां तेद्वारवतीपुरं मधुरिपोस्तद्वस्त्रसंव्यानया कालिन्दीतटकुंजवंजुललतामालंव्य सोत्कंठया॥ उद्गीतं
गुरुवाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितं॥ मत्सुखीकाराद्भृते
रपितत्संगतत्स्याय यथा॥ तत्रैव॥१३८॥ पंचत्वं तनुरेतु भूतनिवहाः स्वांशे विशन्तु स्फुटं धातारं प्रणिपत्य हं
त शिरसा तत्रापि याचे वरं॥ तद्वापीषु पयस्तदीयमुकुरे ज्योतिस्तदीयांगन व्योम्नि व्योम तदीयवर्त्मनि
धरा तत्तालवृन्तेऽनिलः॥ अथ दिव्योन्मादः एतस्य मोहनाख्यस्य गतिं कामप्युपेयुषः॥ भ्रमाभाकोपि
वैचित्री दिव्योन्माद इतीर्यते॥ उद्घूर्णा चित्रजल्पाद्यास्तद्भेदा बहवो मताः॥ तत्रोद्घूर्णा सा विविक्तस्फुलम्हद्
ए नानावैवश्यचेष्टितं॥ यथा॥१३९॥ शय्यां कुंजगृहे क्वचिद्वितनुते सा वाससज्जा यिनानीलाभ्रं धृतसं
डिताव्यवहितिः खंडीक्वचित्तर्जति॥ क्वापि घूर्णा समभिसारसंभ्रमवती ध्वान्ते क्वचिद्दारुणा राधा ते विरहोद्भ्र
मभ्रममप्यिनाधत्ते न कामन्वादृशां॥१४०॥ मथुरानगरं कृष्णेन त्वैतल्लितमापवे॥ उद्घूर्णायं त्वजीयां के राधायाः
माध्यस्य त्वार्थे दर्शितत्वाच्च॥ सोयं च भावः सर्वोत्कर्षवान्॥ तस्मात्सर्वोत्कानामप्येतदुपजीव्यकत्वं मन्तव्यं एतत्दृष्टसा
रेण चित्रजल्पाऽप्यपि विलक्षणतया दर्शयिष्यते॥ न तु हंसस्वागतमास्यतामितिपद्ममहिषीवचनवद्यतरक्किं चिन्तयाम
युरेति सर्वोपजीव्यकमेव॥१४१॥

॥ ८४ ॥

116
||उ०नी०|| प्रेष्टस्येत्यत्र महाविरहसमयमयत्वप्रकरणादेवलब्धं ॥ अन्तिमपदेन सर्वान्तिम एवोच्यते ॥१४२॥ अपि चेदितियद्य
पीत्यर्थः ॥१४३॥ मधुप कितवबंधो इत्यादिका दश श्लोकाः श्रीवैष्णवतोषण्यामेव रसनीयाः विस्तरभियात्वना
||११६|| त्र व्याख्यायन्ते ॥ कारिकासंगमनार्थं चिन्तु व्यज्यते ॥ तत्र मधुपेत्यत्र कितवबंधो इत्यसूयाव्यक्ता ॥ सपत्न्या इ

प्रेष्टस्य सुहृदालोके गूढरोषाभिजृम्भितः ॥ भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कंठितान्तिमः ॥ चित्रजल्पो द
शाङ्गोयं प्रजल्पः परिजल्पितं ॥ विजल्पोज्जल्पसंजल्पा अवजल्पोभिजल्पितं ॥ आजल्पः प्रतिज
ल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितः ॥ एषभ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः ॥१४२॥ असंख्यभाववैचि
त्रीचमत्कृतिसुदुस्तरः ॥ अपि चेच्चित्रजल्पोयं मनाक् तदपि कथ्यते ॥ तत्र प्रजल्पः ॥ असूयेर्ष्यामद
युजा योवधीरणमुद्रया ॥ प्रियस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः सतु कीर्त्यते ॥ यथा ॥१४३॥ मधुप कितव
बंधो मा स्पृशांघ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुंकुमश्मश्रुभिर्नः ॥ वहतु मधुपतिस्तन्मानि
नीनां प्रसादं यदुसदसि विडंब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥ अथ परिजल्पितं ॥ प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचा
पल्याद्युपपादनात् ॥ स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भंग्या स्यात्परिजल्पितं ॥ यथा ॥१४४॥ सकृदधरसुधां
स्वां मोहनीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेस्मान् भवादृक् ॥ परिचरति कथं तत्पादपद्मं

त्यादिनाकौशलं ॥ मा स्पृशांघ्रिमितीर्ष्यावधारणं मदश्च ॥ वहत्वित्यादिना च ॥१४४॥ सकृदित्यत्र प्रथमेच
रणे शाठ्यं द्वितीये चापल्यं निर्दयता च ॥ परिचरतीत्यादिना पद्माया अविचक्षणतोक्तिभंग्या स्वविचक्षणतोक्तिः

पश्चान्वेयमुत्प्रेक्षत एव । स पदान्त्रासीत् तदात्रैव सा महासंपत्तिरूपतयासीत् । संप्रति तु तत्रैवेति हि हेतुत्वेन विचा
रितं । अथ चतुर्थे स्वविचक्षणत्वोक्तिरेव । कारणाभासे कारणत्वं तया मतमिति सोपहासत्वात् । यतः सोयमुत्तमश्लो
क इति ये जल्पाः स्तावकानां स्तुतिमात्राणि । ते स्तम्मात्रे हृन्तं चेनो यस्याः सा ॥ १७४ ॥ किमिह त्वत्र पूर्वार्द्धे स्त्रया । असूयाचे
र्ष्यमानव्यंजिनी । उत्तरार्द्धेन्तु उपहासात्मकः कटाक्षः । विजयतेयाभिः सह कामयुद्धे विजयं प्राप्नोति यस्तव सख्या

पश्चादपि वतहृत्तचेता ह्युत्तमश्लोकजल्पैः ॥ अथ विजल्पः ॥ व्यक्तयासूयया गूढमानमुद्रान्तरा
लया अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ॥ यथा ॥ १७५ ॥ किमिह बहु षडङ्घ्रे गाय [illegible] सि
त्वं यदूनामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणं ॥ विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः क्षपितकुचरुजस्ते
कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ अथोज्जल्पः ॥ हरेः कुहकतारम्भानं गर्वगर्भितयेर्ष्यया ॥ सासूयश्चतदाक्षेपोधी
रैरुज्जल्प ईर्यते ॥ यथा ॥ १७६ ॥ दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः
स्युः ॥ चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः ॥ अथ संजल्पः सोल्लुंठ
या गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया ॥ तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः ॥ यथा ॥ १७७ ॥

तस्य सखीनां तासामेवाग्रे तत्प्रसंगो गीयतां सामेवाग्रे तत्प्रसंगो गीयतां । तेन च विजयेन ताः प्रस्तुतक्षपितकुचरुग्मा नित्य
स्तरुग्नानेनैषाः स्वजितमन्यास्तत्सत्तेनवेष्टं कल्पयन्ति संप्रत्येव कल्पयिष्यन्ति । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १७६ ॥
दिवीत्यत्र पूर्वार्द्धे कुहकतासा सस्या आक्षेपश्च । चरणरज उपास्ते इत्युत्तरार्द्धे स्वस्य विशेषणगर्वगर्भितेर्ष्या । इयं तु उत्तरार्द्धे हेतुः
अपि चेत्यत्र वेर्ष्ये । तस्योत्तमश्लोकत्वेन योजल्पः स तु खलीनस्म द्विधकृपणपक्षे वेत्यपि गर्वगर्भितत्वमेवेति ॥ १७७

117

॥उ०ली॥

॥११७॥

विसृजेति ॥ शिरसि कृतं निहितं पादं मम चरणं विसृज नन्वनुनयेस्मिन्को दोषः कृतः तत्राह ॥ मुकुंदादभ्येत्य
त्वं तस्मादेव शिक्षित्वा चाटुकारैरनुनयविदुषस्ते तवाहं वेद्मि यत्किंचिद्धृदिस्थमिति शेषः ननु संधि
रेव मम हृदिस्थः ॥ तत्राह ॥ स्वकृत इति ॥ स्वकृते स्वनिमित्तं ॥ अत्र शब्दो हेतौ सोत्प्रेक्षं त्व ॥ उत्तरार्द्धे आक्षेपोक्तत्व
नात्र ॥ न विधत्ते कृते उपकृते चेतो यस्येति ॥१४८॥ काठिन्येति समाहारद्वंद्वः ॥१४९॥ मृगयुरिति ॥ न तस्मात्त्वत्रासि
तस्य च असिततया ज्ञेयमसहसस्य वेः स स्वप्रकारैस्तेष्वेकेनाप्यलं यस्मादेको सितो मृगयुरिवेत्यादि चरितं कृतवान्॥

विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् ॥ स्वकृत इह विसृ
ष्टापत्यपत्यन्यलोका व्यसृजदकृतचेताः किन्नु संधेयमस्मिन् ॥ अथ व्रजत्यः ॥१४८॥ हे रोका
दितस्य कामित्वधौर्त्यौ दासत्वयोग्यता ॥ यत्र से र्ष्याभियेवोक्ता सो व्रजत्यः सतां मतः ॥ यथा ॥१४९॥ मृ
गयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानां ॥ बलिमपि बलिम
त्त्वावेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ॥ अथाभिजल्पितं ॥१५०॥

कपीन्द्रं वालिनं ॥ स्त्रियं सूर्पणखां कामयानां कामयमानामपि स्त्रीजित एव ॥ तद्दारा नयेव कनकमृगमारणा
दिति भावः ॥ अन्योसितस्तु बलिमपीत्यादि चरित्रं कृतवान् ॥ तर्हि कथं ममेशितुरसितस्य वार्त्ताप्रसक्तोपि मा प्रसक्तो
बाधैरेव तत्राह दुस्त्यज इति ॥ सत्यमवादीः किंतु तस्य दर्शितस्वाधिक्यात्तस्मादप्यधिकस्य कथायायोर्थः प्रतिपाद्यः
तत्तल्लक्षणो दोषः स तु दुस्त्यजः ॥ सदा मनसि स्फुरती निवचसि तवच सित्यक्तुं न शक्यतइत्यर्थः ॥ तेन तेन दोषेण मु

दुःकदर्थनादिति भावः ॥१५०॥ ऽऽ

अनुशयोनुतापः ॥१५१॥ यदनुचरितेति ॥ भ्रमरे इतत्वमिव तत्र दृश्यमानेषु विहंगेषु भिक्षुत्वमारोप्य गदितं ॥ तच्चैतेषा
मपि भिक्षुत्वकारणं तद्दोषत्वेन प्रदर्शयापातच्छं कर्णपीयूषत्वेन मनसि तु तस्यामन्यथा रीतिं सूचयितुं चारवं डमयधु
स्तत्रवीजं चूर्णं त्वयि वस्यापितं ॥ द्वंद्वधर्म्मा मिथुनीयभोगाः ॥ तेषां विधूतत्वादेव खिन्नत्वाः ॥ तत्र श्वसपदीति ॥ इह
वृंदावने ॥ भिक्षुचर्य्यां वृक्षादिषु कणभिक्षां ॥ लक्षणं तु स्पष्टमनुगतं ॥१५२॥ अन्यस्तु खदत्वमन्यकर्तकस्तु खशन

भंगयात्यागोचिती तस्य खगानामपि खेदनात् ॥ यत्र सानुशयं प्रोक्तात द्भवेदभिजल्पितं ॥ यथा ॥
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्सकृददनविधूतद्वंद्वधर्म्मा विनष्टाः ॥ सपदि गृहकुटुंबं दी
नमुत्सृज्य दीना बहव इह विहंगा भिक्षुचर्यां चरंति ॥ अथाजल्पः ॥१५२॥ जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वं च निर्वेदा
द्यत्र कीर्त्तितं ॥ भंग्यान्यसुखदत्वं च स आजल्प उदीरितः ॥ यथा ॥१५३॥ वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं
श्रद्दधानाः कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ॥ ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुज ॥ र
उपमंत्रिन् भण्यतामन्यवार्त्ता ॥ अथ प्रतिजल्पः ॥ दुस्त्यजद्वंद्वभावेस्मिन्प्राप्तिर्नार्हेत्यनम्रतं ॥ र
तसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः ॥ यथा ॥१५४॥

॥१५३॥ एतत्तस्य तव वाक्यपद्यं दृष्टः ददृशुरित्य
र्थः ॥ कीदृश्यो पूर्यं तत्राह ॥ तन्नखेति ॥ तस्यान्येषामंगानां स्पर्शस्मरणमस्माकं ॥ नास्त्येव ॥ किंतु वल्लादि वत्तन
खस्पर्शेन जातास्मरस्तस्य या सा तादृश्य एव जानाः ॥ वाणस्पर्श रुजो हरिण्य इवेति भावः उपमंत्रिन् हे विदूषक ॥ न
त्रोपमंत्रिणो राजन्मित्रिति प्रयोगदर्शनात् ॥ अन्यस्य वार्त्ता भण्यतां मे वसुखदा भवेदिति भावः ॥ अत्रैव लक्षणस्य

॥ श्री ॥ टि ४

118

॥ उ॰ नी॰ ॥
॥ ११८ ॥

तदेवं मानभंग्या प्रत्याख्यातं ॥ क्वचिदन्तर्धायपुनरागतं भ्रमरं प्रति कलहान्तरिता भंग्या प्राह प्रियसखेति पुनरा
गाः आगतवानसि ॥ तत्र प्रेयसा प्रेषितः किं मां यस ईर्ष्यः ॥ अथ मधुकरं प्रति स्वनं मनोघ्नं तन्मुख प्रेक्ष्य प्रत्याचक्षेण
यसीति ॥ दुस्त्यजं द्वंद्वं मिथुनीभावो यस्य तस्य पार्श्वं कथं दुस्त्यजद्वंद्वत्वं तत्राह ॥ सततमिति ॥ यावत्तु रेखा रू
पा श्रीस्तदुरसि दृश्यते सा राज्ञी रामा भवतीति भावः ॥ अत्र च स्यष्टं लक्षणं ॥ १५५ ॥ आर्यपुत्र इति सोऽस्माभिः पतित्वे

ऽ गतवान् ति अनुरुधे अनुरुन्त्से काम

प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किं वरय किमनुरुंधे माननीयोऽसि मेऽङ्ग ॥ नयसि क
थमिहास्मान् दुस्त्यजद्वंद्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य श्रीवधूः साकमास्ते ॥ अथ सुजल्पः ॥ यत्रार्जव
तस्स गांभीर्य्यं सदैन्यं सह चापलं ॥ सोत्कंठं च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते ॥ यथा ॥ १५६ ॥ अपि वत मधु
पुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते स्मरति स पितृगेहान् सौम्य बन्धूंश्च गोपान् ॥ क्वचिदपि स कथा नः किंकरीणां
गृणीते भुजमगुरुसुगंधं मूर्ध्न्यधास्यत्कदा नु ॥ अथ मादनः ॥ १५७ ॥ सर्वभावोद्गमोल्लासी
मादनोऽयं परात्परः ॥ राजते ह्लादिनीसारो राधायामेव यः सदा ॥ यथा ॥ १५८ ॥

व प्रतीयते ॥ वहिरन्यथा ख्यातिस्तु नतु ध्यत इति भावः ॥ तदेतच्चासामनुभवः श्रीकृष्णेनाप्युद्धवं प्रति प्रका
शितोऽस्ति मामेव दयितं प्रेष्ठमात्मानं मनसा गता इति ॥ ततश्च कदास्मान् स्वीयात्वेन प्रकटमेव स्वीकरिष्यती
त्यभिप्रेत्याह भुजमिति ॥ अधास्यत् धास्यति ॥ १५९ ॥ तदेवं दृष्टा धान्वित्र जल्पमोहनभेदतया प्रोच्य मादनमाह
ह्लादिनीसारः प्रेमा सर्वभावोद्गमोल्लासी चेदसौ मादन उच्यते ॥ स च परात्परो ज्ञेयः ॥ यः खलु श्रीराधायामेव

॥ १५८ ॥ ... गजते ॥

॥ ११८ ॥

आसृष्टेरिति भूतवर्त्तमानभविष्यद्व्यापिनीयासृष्टिस्तां व्याप्येत्यर्थः॥ तदिदमेवाद्भुतत्वायसर्वत्रसंगमनीयं॥ इतिप्रेमाउ
उद्गमो दर्शितः हृदयेतिस्त्रेहस्य॥ वक्रिमाणमितिमानस्य॥ निजेतिप्रणयस्य॥ प्रकृष्टेदोषेप्यपराधेपिकालदेशाद्य
नङ्गः स्वरूपेक्षेपेवाशंसुरंवतन्वानमिति रागस्य॥ मादनत्वादितिभावपूर्णतावस्यात्तक्षणस्य मादनस्येतिचंद्र

आसृष्टेरक्षयिष्णुहृदयविधुमणिद्रावणं वक्रिमाणं पूर्णत्वेप्युद्दहन्तंतिजरुचिघटपासाध्वसंध्वं
सयन्तं नत्वानंशंप्रदोषे धृतनवनवतासंपदं मादनत्वादद्वैतं नौमि राधाद्दृढजविजयिनोरद्भुतं भा
वचंद्रं॥१५८॥ अत्रे व्यापाअयोग्येपि प्रवृत्तेर्व्याविधाप्रिता॥ सदाभोगेपितद्धर्मात्राधारस्तवादयः॥ त
त्रयोग्येपी व्यायपादानकेलिकोमठयो॥ विशृङ्खलाभिः सार्द्धं व्रजहरिणनेत्राभिरनिशं त्वमद्धा विद्वेषं किमिति
वनमालेरचयसि॥ तरणी कुर्वत्यस्मान्नपुरपरिपोरापिशिखमिदंपरिष्वज्यापादं महति हृदयेपाविहर
सि॥ सदाभोगेपितद्धर्मात्राधारस्तुतिर्यथा॥ श्रीदशमे॥१५९॥ पूर्णाः पुलिन्द्यउरगायपदाब्जरागश्रीकुं
कुमेन दयितास्तनमण्डितेन॥ तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिंपन्त्यआननकुचेषु जहुस्तदाधिं॥ य
थावा॥१५९॥ दुष्करं कतरदासिमातृतीको मत्तेयमकरोत्तयः पुरा॥ हन्तगोष्ठपतिनंदनोयमेयात मा
तमुपगुह्यनंद इति॥१६०॥

पद्ये॥ आसृष्टेरितिचंद्रत्वेप्यद्भुतत्वं दर्शितं॥ प्रदोषेरजनीमुखेप्यन्यत स्पष्टं॥१५८॥ अयोग्येपीतिचेतनाशून्यत्वा
दितिभावः॥१५९॥ पूर्णाः पुलिंद्य इत्युदाहरणं नात्रोपपन्नमित्यवधायप्राह॥ यथावेति॥ दुष्करमित्युदाहरणं गंधमा
त्रेश्वदस्यश्रीकृष्णसादृश्यमाभासपर्यन्तेतातात्पर्य्यत्वादुपपद्यते॥१६०॥ ॥ ॥ ॥

नित्यलीलाश्राद्यन्तमनवच्छिन्नारासादयः॥मादनस्यास्यश्रीराधायामेवनिर्णीतत्वेनयद्विलासाइतियस्यविला
साःकार्य्यरूपाविराजन्तेश्रागमादीनांसंबंधंविनापिहिनान्यनित्यलीलायाःश्रूयंतेताइतिभावः॥१६१॥मादन
स्यैवेतिरामरावणयोर्युद्धंरागरागणयोरिवेतिवत्॥मदनस्यैवेतिपाठे॥मदनस्यकृच्छिन्नदनतयोपास्यस्यश्रीकृ
ष्णस्यैव॥तेनापिमुनिनेतिश्रीशुकेनेतिगम्यते॥असौमादनः॥१६२॥रागोनुरागतामितिपाठेस्नेहःसन्नितियो
ज्यं॥तत्रहेतुरतएवेति॥१६३॥स्फुरन्तीति॥यथारासलीलायांपूतनाद्यनुकरणानि॥तर्कागोचराइतिऽरितिवो

योगएवभवेदेषविचित्रःकोपिमादनः॥यद्विलासाविराजन्तेनित्यलीलाःसहस्रधा॥१६१॥मादन
सगतिःस्रष्टुमादनस्यैवदुर्गमा॥ननिर्वक्तुंभवेच्छक्यस्तेनासौमुनिनाप्यलं॥किंच॥१६२॥रागोनुराग
तामादौस्नेहःप्राप्यैवसत्वरं॥मानत्वंप्रणयत्वंचक्वचितपश्चात्प्रपद्यते॥अतएवप्रबंधेषुश्रूयतेरा
धिकादिषु॥पूर्वरागप्रसंगेपिप्रकटंरागलक्षणं॥१६३॥स्फुरन्तिकुंजदेवीषुपराभावभिदास्तुयाः
तास्तर्कागोचरतयानसम्यगिहवर्णिताः॥१६४॥

द्धुमसमर्थाइत्यर्थः॥यत्तेननतुबोधितानिश्रीवेणुवत्तोयण्यां॥पूर्वंहितासांश्रीकृष्णान्तर्धानेउन्मादएवोक्तः तत्रैवद्य
क्तेषुपृच्छातज्जन्मादिलीलागानेच॥तत्रमायालीलागानुमारणानस्यानस्यामेवोन्मादानुगतेःपूतनादिहेतु
केनश्रीकृष्णविषयकभयेनपूतनाद्यावेशात्पूतनाद्यनुकरणंजातं॥यथाकस्यचिदात्मविषयकव्याघ्रभयादुन्मादे
व्याघ्राद्यनुकरणंस्यात्तथाप्रतिपद्यते॥ततश्चनाहंशुन्मादेसतिस्वस्मिन्निवश्रीकृष्णेयःप्रेमासएवाश्रयः तदभावेभया
दिभावस्याप्यसिद्धिःस्यात॥तदेवंव्रजेष्वर्य्यनुकरणंचगोप्याददृत्यादौवक्ष्यमाणीयभावनयास्थितमेतिश्रीकुन्ती ॥११९॥

वाक्यानुसारान्मातत्वीनन्श्रीदामोदराभेदभावनामयत्वेनैव ॥ किंतु श्रीदामोदरस्योन्मादान्तवर्त्तनाभावान्नत्र मात्रानुकर
णं न जातं ॥ तदन्तवर्त्तनात्वस्यास्तु दृढकरणं जातमिति विशेषेण कारणमनगन्तव्यं ॥ एवमन्यत्रापि ॥ १६४ ॥ साधारणीवि
शेषावस्थामप्राप्तायां ॥ कौमारावस्थायां रतावित्येवात्रार्थः ॥ न तु साधारणीसंज्ञायामिति ॥ रतिप्रेम्णोरिति प्रेम्णास्तारत
म्यस्यैवात्र विवक्षितत्वात् ॥ १६५ ॥ इयं साधारणीत्याद्युक्तप्रकारा प्रायिकता ज्ञेया ॥ तदिदं प्राचुर्य्येणैव प्रोक्तमित्यर्थः
किंतु देशादीनां श्रेष्ठादित्वात् क्वचिद्विपर्य्ययः स्यात् ॥ १६६ ॥ आद्या साधारणी ॥ १६७ ॥ रतिर्व्रजदेवीरत्यनुमोदनात्मिका

साधारण्यां रतावेवमुपमायितत्वया मताः ॥ ज्वलितास्तु रतिप्रेम्णोर्दीप्ताः स्नेहादिपंचसु ॥ रूढे भावे त
थोद्दीप्ताः सूद्दीप्ता मोहनादिषु ॥ १६८ ॥ इयं प्रायिकता किंतु श्रेष्ठमध्यादिभावतः ॥ देशकालजनादीनां
क्वाप्यन्यथा स्याद्विपर्य्ययः ॥ १६९ ॥ आद्या प्रेमान्तिमां तत्रानुरागान्तां समंजसा ॥ रतिर्भावान्तिमां सीमां स
मर्थैव प्रपद्यते ॥ १७० ॥ रतिर्निर्मेवयस्थानामनुरागान्तिमां स्थितिं ॥ तेषु वस्तुवत्सलादीनां भावान्तामेव ग
च्छति ॥ इति स्थायीभावः ॥ ॥ अथ शृंगारभेदः ॥ स विप्रलंभः संभोग इति द्वेधोज्ज्वलो मतः ॥ तत्र विप्रलंभः ।

रतित्यर्थः ॥ रति स्थायिभावादिरिति ॥ तदेवं मधुरस्यास्य भावमुक्ता शृंगारपर्य्यायं मधुररसमाह ॥ अथ शृंगार
भेदः ॥ स इति वक्ष्यमाणैर्विभावाद्यैः स्वाद्यतां मधुरा रतिः ॥ नीता भक्तिरसः प्रोक्तः शृंगाराख्यो मनीषिभिरिति प्रथ
मकारिकस्थरत्यर्थः ॥ आद्य त्र रतिरित्युपलक्षणं प्रेमादीनां ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥ किंतु विभावादिमाधुर्य्याणां सवल
त्वमेव रसः ॥ ततश्च रत्यादिस्थायितारतम्येन रसस्यापि तारतम्यं ज्ञेयं ॥ तत्र च यत्र विभावादिसामग्रीपरिपोषेण ।

प्रस्फुट एव रसः ॥ ननु खलु भावनातारतम्यज्ञापनार्थं भावप्रकरणे पठितमपि रसमयमेव गम्यं ॥ यत्र विभावादिसाम
ग्रीस्फुटं नोपलभ्यते ॥ न तु रसप्रकरणे पठितत्वात् सद्भावस्य हि भावादेः स्वल्पमात्रस्य ज्ञायते ऽरि तस्य समाक्षेपात्
पूर्णत्वेनोपपद्यत इति न्यायेन तत्तत्स्फूर्त्त्यैव सामग्रीपरिपोषाद्रसमयमेवक्तेयं ॥ प्रकर्षतेः सकान्तमञ्चान्तर्भूत एव पर्यंतत्व
मननाद्विलम्भ्यते ॥ यथा समं विज्ञायत इत्यत्र जनघातोः अयुक्तयोर्युक्तयोर्वा यूनोर्मिथो यो भावोऽभीष्टस्य यूनः ॥ नाहृष्ण
युवत्या वा आलिंगनादीनामनवाप्तौ प्रकृष्यते विभावादिसंवलनेन स्वाद्यविशेषतयासंपाद्यते स विप्रलम्भेन
वियोगेन संवलितत्वाद्विप्रलम्भाख्यो मधुररसो ज्ञेयः ॥ न द्वैतत्परकीयसाधारणलक्षणं ॥ अत्र तु विशेषांशेन सं

यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ यो मिथः ॥ अभीष्टालिंगनादीनामनवाप्तौ प्रकृष्यते ॥ स विप्रलम्भो वि
ज्ञेयः संभोगोन्नतिकारकः ॥ १ ॥ ऽऽ

वक्तव्यं ज्ञेयमिति भावः ॥ स च विशेषः श्रीकृष्णप्रेयसीनां भाव ईदृक् चेत्तदा विप्रलम्भाख्यो रसो ज्ञेय इति ॥ भक्ति
रसरहस्यकत्वात् आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरिति सामान्यभक्तिलक्षणेनानुगमनीयत्वाच्च ॥ रसस्येव विप्र
लम्भाख्यत्वं प्राधान्यादेवोच्यते ॥ पूर्वरागमानसमञ्जससाधारणादिशब्दवत् संकेतान्तराभावाद्भावोऽपि विप्रलम्भा
ख्यो गम्यः ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥ अथ कारिकाशेषो व्याख्यायते ॥ ननु संभोग एव रसः सुखमयत्वात् ॥ न तु विप्रलम्भः ॥ दुः
खमयत्वात् ॥ तर्हि सोयं कथं वर्ण्यते ॥ श्रीकृष्णेन वा स्वयमंगीक्रियते ॥ तत्राह संभोगोन्नतिकारक इति ॥ विप्रलम्भसम
येऽपि प्रत्याशान्तर्भावनामयस्य संभोगस्योन्नतिमे कारकत्वात् सुतरां मसावाप्तौ निन्दस्यन्तरं साक्षाज्ज्व स्वप्रेष्ठजने

[illegible] ॥ १ ॥

तत्र वर्णने सम्प्रुक्तिकं प्रमाणमाह। तथा चोक्तमिति। तत्स्वीकारे तु स्वस्वरूपमेव श्रीकृष्णः समादधे नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जंतू-
न भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिंतयान्यन्निभृतो न वेदेति। पूर्वानुसारेणास्य चायम-
र्थः। हे सख्यः श्रृणुतेति शेषः अहं तु भजतोऽपि जंतून् जंतुमात्रानपि किं पुनस्तन्मात्रानपि किंतु तन्भवद्विध प्रेयसीजनान्
न भजामि किंचित् किंचिद्विच्छिद्य तिष्ठामीति वाच्यमित्यर्थः। किमर्थं न भजसि। तत्राह। अमीषां यानुवृत्तिः मदेकभावना-
मयी प्रेमा तद्रूपाया वृत्तिर्मम स्वीया जीविका तस्या ते तां वर्द्धयितुमित्यर्थः। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी।

तथा चोक्तं। न विना विप्रलंभेन संभोगः पुष्टिमश्नुते। कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते। पूर्वरा-
गस्तथा मानः प्रेमवैचित्त्यमित्यपि। प्रवासश्चेति कथितो विप्रलंभश्चतुर्विधः। तत्र पूर्वरागः। या रतिर्या
संगमात् पूर्वं दर्शनश्रवणादिजा। तयोरुन्मीलति प्राज्ञैः पूर्वरागः स उच्यते। तत्र दर्शनं। साक्षात्कृष्णस्य वि-
त्रे च स्यात्स्वप्ने द्वौ च दर्शनं। तत्र साक्षाद्यथा पद्यावल्यां। इंदीवरोदरसहोदरमेदुरश्रीर्वासोऽतडिल्लकनकं

दधदत्र साध्याधिसे यं वांछितसिद्धिस्तत्र सजाम मयाद्य पश्य हरे इति भावः। ननु परमोपादेये स्वीये वस्तुनि वर्द्धते एव प्रेमा
सत्यं तथापि तेषामनुवृत्तेः स्वस्यापि तद्रूपायाः वृत्तेश्छेदे नाधिकमभजने स्यादिति दृष्टांतद्वारा ह यथेति। यथा निर्धनः
कश्चिल्लब्धे धने परमजीविकारूपे विनष्टे विशेषेणादर्शनं प्राप्ते तच्चिंतया तत्प्राप्तिसंभावनया किमुत प्राप्यान्निभृतः
पूर्णः सन् नान्यदप्यनुसंदधातीति तथा भवादृशाः परमधनेमपि मम च परमधने भवादृशि परस्परं तादृशतौल्ये वत्ता-
दृशतौल्ये च नादृशे त्वं स्यादित्यर्थः। ४। जन्मोन्नीलति विभावादि संवलनेन स्वादविशेषमयी स्यात्। ५। ऽऽऽऽऽऽ।।।।

विलासकलेसखीभिर्विलासेन कृते चित्रपटेत्रंकितौ लिखितः॥ ६॥ स्वप्ने दृष्टे तिसोन्दर्प्यगोपनाय पित्रादिभि
र्वोल्यादेवहूरे गोपितायास्तत्रैव जातनववयस्काश्चंद्रावल्यावचनं॥ कासरीश्यामेत्यादिधुनीरदश्यामेतिकन
दनिभं दधानः॥ आमुक्तमौक्तिकमनोहरहारवक्षाः कोयं युवा जगदनंगमयं करोति॥ चित्रे यथा वि
दग्धमाधवे॥ २॥ शिखिपिच्छधरं शोदृष्ट्वा दिव्यं किशोरमितीक्षितः परिजनगिरां विस्रंभात्त्वं विलासफलं कि
तः॥ शिवशिवकथं जानीमस्त्वामवक्रधियो वयंनिविडवडवावह्निज्वालाकलापविकासिनं॥ स्वप्ने
यथा॥ ६॥ स्वप्ने दृष्टा सहचरि सरित्कासरीश्यामनीरा तीरे तस्याः क्वणितमधुपा माधवीकुंजशाला॥ न
स्यां कान्तः कपिशजघनो ध्वान्तराशिः शरीरी चित्रं चंद्रावलिमपि समां पातुमिच्छन्नरोत्सीत्॥ अथ श्र
वणं वंदिदूतीसखीवक्त्राद्भीतादेश्श्रुतिर्भवेत्॥ तत्र वंदिवक्त्राद्यथा॥ ७॥ पठति मगधराजनिर्जे
यार्थ्यसविविरुदावलिमत्र वंदिवर्ये॥ वदकथमिव लभ्यं तन्तुस्तपुलककुलेन विलक्षणा किला
सीत॥ दूतीवक्त्राद्यथा॥ आविष्कृतनवमुकुंदमयाप्रसंगे नारावली पुलकितांगलतानताक्षी॥ श्रुत्वा
बुरपलघुगद्गदरुद्धकंठी प्रस्तुतवाक्षमतसीनकथाविशेषं॥ सखीवक्त्राद्यथा॥ यावदुन्मदचको
रलोचनाम न्मुखान्तवकथामुपाश्रृणोत॥ तावदंचति दिनं दिनं सखी हृत्स्मशारदनदीवतानवं॥ गीता
द्यथा॥
कवसनद्युतिकान्तिभङ्गानमूर्तिरिति पाठः श्रोषः किं वा मनोहरत्वं गोपयन्ती कासरीत्या। दिनाभीषणत्वमेवं व्यनि
नवती विनएवात्र पाठायोग्या मन्तव्याः॥ ७॥ मगधराजस्य निर्जय एवार्थ्योऽभिधेयो यस्यां तादृशीमित्यत्र प्रकरण

वत्नात्कृष्णकृत एव निर्णयो ज्ञेयः॥ क्षत्रियकन्यात्वादस्यास्त्वस्य वीरतावत्नूद्दीपनता जाते ति भावः॥ ८॥ अपि माधवेति अत्र मृ[गाक्षीणां] गाक्षीणां वासनारूपेण निगूढत्वान्नास्तिता प्राय विवक्षा॥ भक्तरागानुजन्मत्वाङ्गवद्रागस॥ ९॥ उ
ग्रपनेप्रणयन्तु दक्ष्रणीममसद्यः सद्दमिक्षितीशिनुः॥ उपचीर्णयति प्रवीणधीः कमुदक्रः सविवर्णिको
मुनिः॥ परोक्ता ये भियोगाद्याहेतवो रतिजन्मनि॥ अत्र ते शर्वरागे पिङ्गया धीरे पेयोचितं॥ ८॥ अपि माधवरा
गस्यप्राचम्पेसंभवत्यपि॥ आद्ये रागे मृगाक्षीणां॥ प्रोक्ते सा प्रारूवाधिका॥ अत्रसंचारिणो व्याधिः शंकासू
यात्रमतक्रमाः॥ निर्वेदौत्सुक्यदैन्यानि चिन्तानिद्राप्रबोधनं॥ विषादो जडतोन्मादो मोह मत्यादयः स्मृताः
प्रौढः समंजसः साधारणश्चेति सतु त्रिधा तत्र प्रौढः॥ समर्थेरति रूपस्तु प्रौढ इत्यभिधीयते ला
लसादिरिह प्रौढे मरणान्ता दशा भवेत्॥ तत्तत्संचारिभावानामुत्कटत्वादनेकधा॥ तथापि प्राङ्क्ने
रस्य दशावस्थाः समासतः॥ प्रोक्तास्तदनुरोधेन तासां लक्षणमुच्यते॥ लालसो द्वेगनागर्यास्तानवंज
डिमात्रतु॥ वैयग्र्यं व्याधिरुन्मादो मोहो मृत्युर्दशा दश॥ प्रौढत्वात् पूर्वरागस्य प्रौढाः सर्वा दशा अपि॥ त
त्र लालसः॥ १०॥ अभीष्टलिप्सया गाढगृध्नुता लालसो मतः॥ अत्रौत्सुक्यं च पलता घूर्णा श्वासादय
स्तथा॥ ११॥ यथा॥ त्वमुदितसितान्निष्क्रामंती पुनः प्रविशंत्यसौ रहिति घटिका मध्ये वारान् शतं व्रजसमनि
कठत्वान्निर्गलत्वात्॥ मदोत्कटो मदकल इतिवत्॥ १०॥ जालस इति पुंस्त्वं समहाल्लालसा द्वयोरित्यमरकोपात्
गाढगृध्नुनेतिम हातर्ष इत्येवार्थः॥ तत्र शत्रुमारणादिष्वतद्यार्थेत्यर्थमाह॥ अभीष्टलिप्सयेति॥ अभीष्टजनं संद्रष्टुं यात्

आरतिसंरंभव्यंजकमयं ॥ आस्तुस्यात्तत्कोपपीडयोरिति विश्वः ॥ उग्रस्वरूढैरुत्कः वपुःस्थैर्य्यस्तंभः ॥ श्यामं कंचनमो
हनाद्रुः मनपत्नि ग्रासरवीमत्तुरस्तत्राहं विमुखी बभूव स तु मच्चित्तं जहार छलात् ॥ संप्रत्यपि न लभ्यते
अगणितगुरुत्रासा श्वासान्विमुच्य विमुच्य किं क्षिपसि बहुशो नीपारण्ये किशोरि दृशोद्वयं ॥ यथा
श्रीविदग्धमाधवे ॥ दूराद्दृष्यनुषंगतः श्रुतिमिते त्वन्नामधेयाक्षरे सोन्मादं मदिरेक्षणा विरचयती
धत्ते मुहुर्वेपथुं ॥ आः किं वा कथनीयमन्यदसिते दैवाद्दृशोभोधरे दृष्टे तं परिरब्धुमुत्सुकमतिः प
क्षहपीमिच्छति ॥ १३ ॥ अथोद्वेगः ॥ उद्वेगो मनसः कंपस्तत्र निश्वाससंज्वरौ स्तंभचिंताश्रुवैवर्ण्य
स्वेदादयउदीरिताः ॥ यथा विदग्धमाधवे ॥ चित्तासन्ततिरद्य हन्त तिरस्क्रियान्तस्य किं ते धृतिं किं वा
सिंचति ताम्रमंमवरमति स्वेदाम्भसां डंबरः ॥ कंपश्च प्रकटोल्लुंपति वपुःस्थैर्य्यं कथं नाबला त्वं चूहि नमं
गत्तापरिजने संगोपनं गीहृतिः ॥ अथ जागर्य्या ॥ निद्राक्षयस्तु जागर्य्या स्तंभशोषगदादिकृत् ॥ यथा ॥ श्यामं
कंचनकांचनोज्वलपटं स्वप्ने दर्शनिद्राक्षणं मामाजन्मसखी विमुंच्य चलिता रुष्टेव नावर्त्तते ॥ चिंताग्ने
ज्वसखि प्रपंचयमतिं तस्यास्त्वमावर्जने नान्यः स्वापिकतस्करोपहरणे शक्तो जनस्त्वां विना ॥ अथ तानवं ता
नवं कृशतागात्रे दौर्बल्यभ्रमणादिकृत् ॥ यथा ॥ च्युतेवल्लपसंचये प्रवल्लरिक्तता क्षुण्णाव्ययापमिहितो
मिकावत्विरपि सम्वतसंजसा ॥ निशाम्य मरलीकलं सखि सकृद्धिग्ना रखेत तनुस्तवासितचतुर्दशीध
धवनसाप्यह्नाय रुष्टागता प्रत्यासत्तिकरी ममध्यतदमूमेवाश्रुयुक्ता नयेनित्तुपाठान्तरं ॥ प्रवनरिक्त

नाहूषण व्यथयेति श्रीकृष्ण एव तद्विधानां स्वाभाकर इति वक्तादृत्तः पतिभावना वहिस्त्वन्यत्रेति वोधयति ॥ ततस्त
स्यैव नन्दुःखभावनया तासां तन्मदुःखे कमदुलमानिनीनां तस्य हारणं युज्यते ॥ नतु पतिमन्यानां तद्भावनया ॥ यथाक्र
मं रतिद्वेषयोर्विषयत्वात ॥ लतिकां नरहत्यादौ लतिकाहं तत्क्षणमहं तन्मदुःखं सर्वत्र इति वा पाठः ॥ अकंडमनव
शिकला हृशात्वं ययौ ॥ कैश्चिन्तु तानवस्थाने विलापः परिपद्यते ॥ यथा ॥ अत्रामीत्र वनीयभूरुहततेकु
वेन्विहारं हरिश्चक्रे नांडवमत्र मित्रसहितश्चं ज्ञंभुजारोधसि ॥ पश्यंती लतिकान्तरे क्षणमहं व्यग्रा नितां
यस्थिता सख्यः किंकरवाणि दग्धविधिना क्षिप्तास्मि दावोपरि ॥ अथ जडिमा ॥ इष्टानिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्ने
ष्वनुत्तरं ॥ दर्शनश्रवणाभावो जडिमा सोभिधीयते ॥ अत्राकांडेपि हुंकारस्तंभश्वासभ्रमादयः ॥ यथा
अकांडे हुंकारं स्वपुसि श्रृणोषि प्रियसखीकुलानां नालापं रतिरिव मुकुन्दे श्वसिषि च ॥ ततः शंके पं
केरुहहस्ते खिर्ययौ वेणवकलामधूलीने पालिस्फूर्तिचषककयोः प्राधुणिकतां ॥ अथ वैयग्र्यं ॥ वैयग्र्यं भावगां
भीर्यविक्षोभासहतोच्यते ॥ तत्राविवेकनिर्वेदखेदासूयादयो मताः ॥ यथा विदग्धमाधवे ॥ प्रत्याहृत्य मुनिः
क्षणं विषयतो यस्मिन्मनो धित्सते बालासौ विषयेषु धित्सति ततः प्रत्याहरंती मनः ॥ यस्य स्फूर्तिलवाय ह
सरः ॥ हुंकारे रूषो क्रोमनसि न दोहृ…न्म विशेषस्मरणात् ॥ हुंकारे के परि प्रश्ने हुं रुषोक्त नुनीतिषिति विस्वः भावस्य यत्
गांभीर्यमत्र तत्स्पर्शितातेनयो विक्षोभस्तत्रासहिष्णुता वैयग्र्यमित्यर्थः ॥ इव दमनतपा निशम्येति वृन्दावचनं ॥ भद्रानाम्नीयं
कथं चेत्र प्रथमं तदा तत्स्थलकं मस्तन्द्वं प्राप्य समुद्विग्नमना जाता ॥ ततो वृन्दया प्रस्तुतं तदुद्दीपनापनयं तद्वाक्यमिदं सा मे॥

नीलेयं त्वत्तापशमनी स्यादिति प्रत्याय्य साश्वासिता॥ ततश्च सा तत्र विश्वासतस्तन्नीला विशिष्टं तं हृदि दधे ततश्च संतप्तनपो द्विगुणित एव जातः न हेतत् हृतं स्वयमेव हेदास्त्री कृष्णं श्रावयामासेति २२ मरकतरुचीनां या रुचि

त्वहृदये योगीसमुत्कंठते मुग्धेयं वनपश्यतस्य हृदयान्निष्क्रान्ति मां कां सति॥ अथ व्याधिः॥ अभी शलाभतो व्याधिः पांडिमोत्तापलक्षणः॥ अत्र शीतस्पृहा मोह निश्वासपतनादयः॥ यथा॥ दवदमनतया निशम्य भद्राम दनदवज्वलिता दधे हृदि त्वां॥ द्विगुणित दवथुस्तया विदग्धा मुरहर भस्ममयीव पांडुरासीत्॥ अथोन्मादः॥ सर्वावस्थासु सर्वत्र तन्मनस्कतया सदा॥ अतस्मिंस्तदिति भ्रान्तिरुन्माद इति कीर्त्यते॥ अत्रेष्टद्वेषनिश्वासनिमेषविरहादयः॥ यथा विदग्धमाधवे वितन्वानस्तन्वा मरकतरुचीनां रुचिरतां पटान्निष्क्रान्तोभूद्धृतशिखिशिखंडो नवयुवा॥ ध्रुवं तेन क्षिप्ता किमपि हसतोन्मादिमतेः॥ शशी हुतो वह्निः परमहह वह्निर्मम शशी॥ अथ मोहः॥ मोहो विचित्तता प्रोक्तो नैश्चल्यपतनादिकृत॥ यथा॥ नासाश्वासपराङ्मुखी विघटिते दृष्टी स्तुपाया; कथं हा धिक् कुलसतिलान्नममापयकरे कुयोमपामार्जनं॥ रत्यारोहति कर्णयोः परिसरं कृष्णेति वर्णद्वयेकं पेनाश्रुततत्र सूचितवतीत्वामेव हेतं सखी॥ अथ मृतिः तैस्तैः कृतैः प्रतीकारैर्यदि न स्यात्समागमः॥ कन्दर्पबाणकदनात्तरतात्तं तत्त्वा व्हारभूतयावितन्वानः विशेषेण विस्तारयन्नित्यर्थः॥ पटाच्चित्रफलकात्॥ निष्क्रान्तस्तच्चित्रदर्शनेन साक्षादेव स्फुरद्रूपतां गतोभूत्॥ रतिप्रवीणप्रकारेण कृष्णेति वर्णद्वये कर्णयोः परिसरमारोहति सति यः कृष्णस्तेनैव करणेन त्वामेव तत्र निजमोहे हेतुं सूचितवती

मां प्रति स्वयमिव सखी ज्ञापितवती ॥ वस्तुतस्तु तेनाहं तत्र हे तं त्वामेवानुमितवती त्यर्थः ॥ अयं पूर्वरागः समंजसरतिरि

त्यस्यान्तरणे धर्मः तत्र स्वप्रियवस्तूनां वयस्यासु समर्पणं ॥ भंगमंद्रानिलज्योत्स्नाकदंबानुभवादयः ॥ य

था राधायो धम्मिल्लोपिनां सकुलिनी मालिङ्ग्य मल्लीभिर्लता हारं हीरमयं समर्प्य ललिता हस्ते प्रसस्तस्वैपं

मूर्छामाप्तवती प्रविश्य मधुपेगीतां कदम्बारवीनामव्याहरता हरेः प्रियसखी वृन्देन संधुक्षिता ॥ यथा

वा विदग्धमाधवे ॥ अकारुण्यः कृष्णो मयि यतवाग् । कथमिदं मुधा मा रोदीर्मे कुरु परमिमामुत्तरकृतिं

तमालस्य स्कंधे विनिहितभुजावल्लरिरियं यथा वृंदारण्ये चिरमविचला तिष्ठति तनुः ॥ अथ समंजसः

भवेत्समंजसरति स्वरूपो यं समंजसः ॥ अभिलाषश्चिन्तास्मृति गुणसंकीर्त्तनोद्वेगाः ॥ सविलापाउ

न्मादव्याधी जडता मृतिश्चेता क्रमशः ॥ तत्राभिलाषः ॥ व्यवसायोऽभिलाषः स्यात्प्रियसंगमलिप्सया

स्वमंडनान्तिकप्राप्तिरागप्रकटनादिकृत् ॥ यथा ॥ यदि हसखि विस्त्रभद्रासखमामाख्याय धूर्जेब्रजंसि

पितुरगारादेवकीमंदिरादेवकीमंदिराय ॥ रचयसि वनसत्ये मंडने चपयत्नेस्फुटमजनितदन्तवे

स्तरत्नं तवा ॥ अथ चिन्ता ॥ अभीष्टावाप्त्युपायानां ध्यानं चिन्ता प्रकीर्तिता ॥ शय्या विवृत्तिनिश्वास

निर्लक्ष्यप्रेक्षणादिकृत् ॥ यथा ॥ निश्वासस्ते कमलवदने म्लापयत्योष्ठबिंबं शय्यायां चक्रशिमकल्

ल्लितात्वेष्टते देहयष्टिः ॥ हं हं चाक्ष्णोर्द्विकिरतिचिरं रूक्षिणी श्यामतं भोनभ्वेभविन्दुपयमवि घोषोभ

ति कर्मधारयः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्विति प्रतिप्रसवस्त्रेण संज्ञा च पुंवद्भवन ॥ तत्र समंजसरतिरे वसलूपमुपादानंप्यति ॥

बहुव्रीहिः ॥ एवं पूर्वत्र परत्र च ॥ उपयमो विवाहः नस्वो भावोपरिणाय विधाविति वा पाठः अस्याः समंजसायारतेः सामंज-
स्याद्धेतोः एता इति वक्ष्यमाणकुरुपुरीस्त्रीणां यद्यपि संभोगो ऽसंभवस्तथापि रुचिमात्रेणोनो दाहरणं ॥ एताः परमहिष्यस्त्री-

अथ स्मृतिः ॥ अनुभूतप्रियादीनामर्थानां चिन्तनं स्मृतिः ॥ अत्र कंपांगवैवर्ण्यबाष्पनिश्वसितादयः
यथा ॥ धृतं परेण पानयननकमलद्वंद्वमभितो धृतोत्कंपं सात्राजिति कुचरयां गद्वयमपि ॥ सत्यारंभं
चंद्रं भजाविमधुगं ततत्तवमनस्तज्जागे स्मिन्नकृष्ण द्विरदपतिरन्तर्विहरति ॥ अथ गुणकीर्तनं ॥ सौन्दर्यादि गु-
णश्लाघा गुणकीर्तनमुच्यते ॥ अत्र वेपथुरोमांचकगद्गदादिकादयः ॥ यथा ॥ यास्त्वत्सामपि युवतयो ये
भुक्त्वां भजन्ते यान्या च मत्स्वयमपि भवान् रोमहर्षं प्रयाति ॥ गंधं तेषां तव मधुपते रूपसंपन्मधूनां द्वारेवि
दग्ममनहि धृतिं चित्तभृंगो विभर्ति ॥ अत्रोद्वेगादयः पूर्वं प्रौढे तस्मिन्नुदाहृताः ॥ सामंजस्यादतेरस्याः
किन्तु ताः स्युर्यथोचितं अथ साधारणः साधारणरतिः प्रायः साधारणाइतीरिताः ॥ अत्र प्रीक्षाविलो-
पान्ताः ॥ षडूदशास्तास्त्वको मताः ॥ तत्राभिलाषो यथा प्रथमस्कंधे ॥ एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं नि-
रस्तशौचं बत साधु कुर्वते ॥ यासां गृहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् ॥ चिन्ता-
दीनां तथान्येषामूह्याधीरैरुदाहृतिः ॥ एवं रागे प्रहीयेत कामस्तेष्वेव स्वगादिकं ॥ वयस्यादिकरेण
त्र कृष्णेनास्य च कान्तता ॥

त्वं स्त्रीजातिमात्रं साधु कुर्वन्ति ॥ जात्येकत्वेन पवित्रीकुर्वन्ति ॥ अपास्तपेशलमिति अन्यसेवापरत्वाच्चिरस्तमित्यर्थः

तथात्वकम्मश्करोमनखवकेशेति न्याये नान्यसंगमाल्लिरस्तशोचंच॥ आहृतिभिः प्रेममयना नासमाहारे रूपहारैः
गाथा प्राकृत भाषामय्यार्थ्या स्वहस्तेनगा थामयी लिपि रक्षर विन्यासो यत्र सगाथसाक्षरः॥ सुद्र रमिति सुवि

नत्र कामलेखः॥ सलेखः कामलेखः साद्यः स्वप्रेमप्रकाशकः॥ युवत्या यूनि यूनाचयुवत्यां सप्रही
यते॥ निरक्षरः साक्षरश्च कामलेखो द्विधाभवेत॥ तत्र निरक्षरः॥ सुरक्तपल्लवमयस्त्रंद्राहृदि
नस्ताकभाक॥ वर्णविन्यासरहितो भवेदेषनिरक्षरः॥ यथा॥ किसलयशिखरे विशाखिकायानखर
शिखाल्लिखितो यमर्द्धचंद्रः दधदिहमदनार्द्धचंद्रभायं हृदिममहन्त कथं हठाद्विवेश॥ अथसा
क्षरः॥ गाथामयी लिपिर्यत्र स्वहस्तेनैव साक्षरः॥ तथाजगन्नाथवल्लभे॥ सुरंरविजकसिहिश्रंल
भरमन्नणोकवुउजसंवलिंश्च॥ दीससिसम्बतदिसासुदीसर मन्नणेण कुन्नाविवं॥ धो ब्रूतत्तनारा
गः किं वाकस्तूरिकामसी पृथुपष्पस्तूलंपत्रंमद्वाहस्तं कुंकुमेरिह॥ अथमाल्यापेणं॥ सुश्लिष्टं निजशिल्पके
शलभरव्याहारिणीमङ्गतांगोशाधीश्वरनंदनः स्वजप्रिमंल्लुभ्यंसखि प्राहिणोत॥ इत्याकर्ण्य गिरं सरोरुह
दृशः स्वेहो दविंदुच्छलाद्गे भ्मःकुंलधर्मधैर्य्यमभितः शंकेवहिनिर्ययौ॥ केचिन्तु॥ नयनप्रीतिः प्रथमं
चित्तासंगस्ततोथसंकल्पः॥ निद्राछेदस्तनुताविषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः॥ उन्मादोमर्छामृतिरित्येताः स्मरद
रं विध्यसि हृदयं लभते मदनः खल्लुदुर्यशोवत्त वतदृश्पसे कलादिक्षु दृश्यते मदनो न कुत्रापी त्यर्थः॥ रागोहिंगु
लादिर्मसीवमसीलिपे रूपादानद्रव्यं किं वाकस्तूरिकासाविज्ञेयउदीपनत्वेभेतिशेषः॥ दंपतोर्भाव एवमानाख्यउच्यते
विभावादिसंवलिततत यापुष्माधुर्य्यश्चेदितिभावः॥

125
उ०नी०
१२५

यात्सर्वेन भवति प्रण

अपि शङ्कातः एषु कुस्थितयोरपि॥ प्रणयस्यैव पदमाश्रयतस्तदभावे संकोच एव स्यात्॥ यत्तु मानाख्यो भावः एवं पश्चान्तु
प्रणयो भावप्रकरणे क्रमानुसारेण लभते तत्र च मानाख्योयं रसः प्रणयं विना तत्र शङ्कोशोभा नानुपपत्तेः॥ स हेतुरीर्ष्यासंयोगे
न हेतुना सह वर्त्तमानः॥ निर्हेतुस्तद्विनाभूतः॥ उत्तरानुरोधात्॥ स्नेहं नायकस्य नायिकाप्रत्याद्रेभावं विना भयं न स्यात्॥

एवं रागो हरेरपि॥ निदर्शनायन त्वेकमुदाहरणमुच्यते॥ यथा॥ उपारंसीद्दंशीकलपरिमितोल्लासर
भसाद्विससारस्फारां विविधकुसुमाकल्परचनां॥ जहौ कृष्णस्त्वं सहचरचमूचारुचरिते सखि तद्र
साल्ली चुल्लुकितचलच्छिन्नपवनः॥ अथ मानः॥ दम्पत्योर्भाव एकत्र सतोरप्यनुरक्तयोः॥ स्वाभीष्टाश्ले
षवीक्षादिनिरोधी मान उच्यते॥ संचारिणोत्र निर्वेदशंकामर्षाः सचापलाः॥ गर्वोसूयावहित्थाग्लानि
निचिन्तादयोप्यमी॥ अस्य प्रणय एव स्थानं मानस्य पदमुत्तमं॥ सोयं सहेतुर्निर्हेतुर्भेदेन द्विविधोदितः॥ त
त्र सहेतुः॥ हेतुरीर्ष्या विपक्षादिवैशिष्ट्ये प्रयसात्कृते॥ भावः प्रणयमुख्यो यमीर्ष्यामानत्वमृच्छति॥ यथा वो
क्तं स्नेहं विना भयं न स्यान्नेर्ष्या च प्रणयं विना॥ तस्मान्मानप्रकारोयं द्वयोः प्रेमप्रकाशकः॥ अत एव ह
रिवंशे॥ रुक्मिणीमिव तां देवीं स्नेहात्संकल्पयन्निव॥ मानभीतो गतिमान् केविवेश यदुनन्दनः॥ रूप
यौवनसम्पन्ना सौभाग्येनातिगर्विता॥ अभिमानवती देवी श्रुत्वैवेर्ष्यावशंगता॥ इति तत्रापि च सत्यभामादि

ईर्ष्या नायिकायाः असहनत्वं प्रणयं विना न स्यात् तस्मात् स्नेहप्रणयकारणत्वात्॥ द्वयोर्मानस्य प्रेमोनुच्छिदुरभाव
स्य प्रकाशकः॥ रुक्मिणीमिवेति वस्तुतः प्रणयवतीत्वाच्छ्लेषाभासवतीत्यर्थः॥ देवीं श्रीसत्यभामां संकल्पयन्निति १२५

वकथं चिन्मयि स्नेहशैथिल्यमपि कुर्यादिति संभावयन्निवेति ॥ वस्तुतस्तु तस्या मय्यनेहशीसंभावनागाढाभवे
दिति संभावनाभासमेवकुर्वन्नित्यर्थः ॥ तथापि भीत इत्य नर्वशीभावो दर्शितः ॥ गर्विता स्वस्मिन्प्रियकृतादरेण परमप्रेय
हृदियस्याविराजते ॥ तस्या विपक्षवैशिष्ट्येन तस्या देवसहिष्णुता ॥ अतः सत्यां विनान्या सां सुखस्या देरभाव
तः ॥ कृते पि पारिजातमस्पदा नेमानो नचाभवत् ॥ कृतं चानुमितं दृष्टं तद्वैशिष्ट्यं त्रिधामतं ॥ तत्र श्रवणं श्र
वणं तु प्रियसखीशुकादीनां मुखाद्भवेत् ॥ तत्र सखीमुखाद्यथा ॥ शशिमुखि मुखाब्जस्य कृत्वाकण्ठे
रसखीमुखात् प्रणयिनि हृदो मा विश्रंभं कृथाः शिथिलं तृष्या ॥ परिहर मनः क्लान्तिं दृष्टिं प्रसीद मनो
रमे तव मुखमनालोच्य प्रेयान्वनेद्य विशीर्ष्यति ॥ यथा वा ॥ अहह गहना केयं वार्त्ताश्रुतोपतिताद्य
मे विदितमनन्तं हास्याद्रूषे विमुंच कदर्थनां ॥ सहचरि कुतो जीवं तस्मिन्जने पि जनार्द्रनो घुतरकु
रुमे तस्येनाहाधिक कृती वितरिष्यति ॥ शुकमुखाद्यथा ॥ आस्ते काचिद्दर्पितकलहा क्रूरचेताः सखी
ते कीरो वक्ष्यः स्फुटमिह यया श्यामते पाठितोस्ति ॥ अत्र व्यर्थे विहगजल्पिते हन्त विस्रंभमाना रंभे
न कुरु हृदयं कान्तरोस्मि प्रसीद ॥ अनुमितिः ॥ भोगाङ्कगोत्रस्खलनस्वप्नैरनुमितिस्त्रिधा ॥ त
त्र भोगाङ्कः भोगाङ्को दृश्यते गात्रे विपक्षस्य प्रियस्य च ॥ तत्र विपक्षगात्रे भोगाङ्कदर्शनं यथा ॥
स्मिन्न्यास्त्वयं चाभिमानवती भावप्रकरणोक्रमाना स्वभावविशेषवती ॥ गहनाकष्टदा किंचिच्चित्रितधातुपत्रमकरी विम्बोने
ति किंचिच्चित्रिते ये धातुसम्बंधिमो गिरिधातुमयो पत्रमकर्यौ तयोर्विम्बेन प्रतिविम्बेन मुद्रारूपेण तर्पः ॥ अन यो पालं

126
॥उ०नी०॥ मनकर्णौ श्रीकृष्णवक्षसि तत्परीक्षणाय स्वयमेव पूर्वं नेत्तिखिन्नेरिति गम्यते॥ षोडशी तारेति श्रीराधेति नाम सूचयति
॥१२६॥ अरुणस्य सख्युः सारथेर्मण्डलमिव मंडलं गोष्ठी यस्याः सा॥ मन्युः क्रोधः विमुंचति क्षिपति॥ हरेर्विदूषकस्यापि स्वप्नापि

कान्तिं दीनद धूर्त्तचाटुभिरलं निद्रातु चंद्रावली रविलांगी क्षणमङ्कुनादपसर कुड्यास्ति दृहाग
हे किंचिच्छित्रिनधान्तु पत्रमकरी विम्बेन तत्राधुना सर्वी तेललिता लत्ता टफल केनो ह्यारिताचान्तु
री॥ तत्र प्रियगात्रे भोगांकदर्शनं यथा॥ विदग्धमाधवे॥ मुक्तान्तर्निमिषं मदीयपदवीं संदृष्टीक्षमाण
स्य ते जाने केशवरेणुभिर्निपतितैः शोणीकृते लोचने॥ शीतैः काननवायुभिर्विरचितो विम्बाध
रे च व्रणः संकेतं त्यज दैव दैवहतया नन्तं मया दृष्टासे॥ अथ गोत्रस्खलनं॥ विपक्षसंज्ञया ह्वानमी
र्षातिशयकारणं॥ आसां तु गोत्रस्खलनं दुःखदं मरणादपि॥ तेन यथा विलमंगले॥ राधा मोहनमं
दिरादुपगतश्चंद्रावलीमूचिवान् राधे क्षेममिहेति तस्य वचनं श्रुत्वाह चंद्रावली॥ कंस क्षेमम
ये विमुग्धहृदये कंसः क्व दृष्टस्त्वया राधा क्वेति विलज्जितो नतमुखः स्मेरो हरिः पातु वः॥ यथा वा
अहह विलसत्यग्रे चंद्रावली विमलद्युतिः किंनवकत्तितातारासात्र त्वयाक्रुतु षोडशी॥ तिमि
रमलिनाकार क्षिप्रं व्रजारुणमंडलामम सहचरी यावन्मन्युमतिं न विमुंचति॥ अथ स्वप्नः हरेर्वि
दूषकस्यापि स्वप्नः स्वप्नायितं मतः॥ तत्र हरेः स्वप्नायितं यथा

तं स्वप्नक्रियास्वप्नो मतः॥ वत्तुः प्रत्ययोत्र करोत्यर्थे शब्दादिपाठात्॥ तस्य सुषुप्तीतिर्ईर्ष्याया परोक्षतीतत्वं दर्शितं॥ आथ

मीर्ष्यामानात्वं प्रणयस्य परिणामं ईर्ष्यासंयोगेन तत्तद्रूपतयावस्थानं ॥ लोहितवस्तुसंयोगेन स्फाटिकस्य लोहितत्व
वदिति ज्ञेयं ॥ भावान्तरेण सर्पीदीनां कुण्डलतादिभंगिविशेषवत्व ॥ न तु दुग्धस्य दधित्ववत् पुनःस्वरूपप्राप्त्यभावात्

पेतु मं राधे त्वमसि हृदये त्वं मम बहिस्त्वमग्रे त्वं पृष्ठे त्वमसि हि भवने त्वं गिरिवने । इति स्वप्रेजल्पं निशि
निशमयन्ती मधुरिपोरभूत्तल्पे चंद्रावलिरथ परावर्तितमुखी ॥ विदूषकस्य यथा ॥ अवं चित्रदृप
टवैरघभिद्रापन्नासखी नतत्स्वरयगाधिकां किमिति माधव विधायसि ॥ निशम्य मधुमंगलाद् इति गि
रं पुरः स्वप्रजां विद्रूनासखिविन्ध्वल्लति पपपचंद्रावली ॥ अथ दृशेय यथा ॥ मिथ्यामाव द्वकं द्वरेमम सखी हि
त्वात्वमेकाकिनीनिष्क्रान्तः पृथुसंभ्रमेण किमपि प्रख्यापयन्नकेतवं ॥ इरात्किं चिदुद्दं चितेन रशनाग्र
हेन साते कयानिष्क्रम्याथ तया शठे द्रुपतिने दृष्टोसि राधासखः ॥ यथा वा ॥ सहचरिपरी गुम्फप्रांत
रे वार्पितासीद् व्रजपतिसुतकंठे यामयोर्कंठया घ ॥ अपि हृदि तल्लितायास्तस्युषी हन्त हन्मे दहति
दहनदीप्तिः पपपगुंजावली सा ॥ अथ निर्हेतुः ॥ अकारणं द्वयोरेव कारणाभासतस्तथा प्रोद्यन्न
प्रणयएवायं व्रजे निर्हेतुमानतां ॥ आद्ये माने परीणामं प्रणयस्य जगुर्बुधाः ॥ द्वितीयं पुनरस्यैव विला
सभरवैभवं ॥ बुधैः प्रणयमानाख्य एष एव प्रकीर्त्तितः ॥ ४४ ॥ द्वितीयमीर्ष्यासंयोगं विनाजातं प्रणयस्य छवि
विशेषाकारं ॥ मालायाः सर्पत्वप्रत्यायकाकारविशेषवत्वमिति ज्ञेयं एष धनिर्हेतुरेव ॥ तथा चोक्तमिति नि
र्हेतोरेव प्रामाण्यापत्तिरिति ॥ तत्राद्यकं स्मितेत्यादि द्वयमहमित्यादिकं च कारणाभासोदाहरणं भासोदाहरणेषु ज्ञेयं ।

127
उ०नी०
॥१२०॥

तिष्ठन गोष्ठाङ्गनेत्यादिकं कुंजे तल्पीमित्यादिद्वयं चाकारणोदाहरणे बुद्धेयं ॥ तत्रावक्रस्मितेत्यादौ व्रजपते इत्यत्र व्रजविधे
इतिपाठः ॥ तत्र कृष्णस्य यथेति एवं वद्दीपनत्वेन लिखितं ॥ देहलीवेदिकात्र चंद्रशालिकायां ज्ञेया स्मितविमुषि

यथाचोक्तं ॥ अहेरिव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिला भवेत् ॥ अतो हेतोरहेतोश्च यूनोर्मान उदंचति ॥ अत्र
हिसाद्योत्र विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ तत्र कृष्णस्य यथा ॥ अवक्रस्मितदृष्टिमर्पय पुरः स्वल्पोपि मन्तु
र्न मे यत्नुर्वचनप्राटवाद्व्रजपते ज्योत्स्नी निशा ईर्ष्यते ॥ श्यामालंकृतिभिर्हुतं ॥ पश्चिमया दूरं ततः प्र
स्थितेसान्द्राचांद्रमसद्धविंबमचिरादाकस्मिकी कालिका ॥ यथा वा ॥ पुष्पेभ्यः स्पृहया विलंबितव
तीमाल्लोदयमामुन्मनाः कंसारिः सखिलं वितानन शशी तल्पी निकुंजे स्थितः ॥ आनंदकेन मयानदंष्ट्र
नखरे क्षिप्तेप्रसूनांजलौ तस्यालीकरुषा भ्रुवं विभजतोप्याविर्बभूव स्मितं ॥ कृष्णप्रियायथा इवस
देशे ॥ तिष्ठन्गोष्ठाङ्गनभुवि मुकुलीलोचनान्ते विधत्ते जातोत्कंठस्तव सखि हरिर्देहलीवेदिकायामिमा
मानोन्नतिकवलिते किं गवाक्षार्पिताक्षी स्वान्तेह न्तल्पयसि वहिः प्रीणय प्राणनाथं ॥ यथा वा ॥ अह
मिह विचिनोमि त्वं हि रेवप्रसूनं कथय कथमकांडे चंडिवाच्यं ममास्ति ॥ विदितमुपधिनाम्नां साधिकेश्या
धिकेन प्रियसखि कुसुमेनत्रोत्रमुक्तं सयानि ॥ द्वयोरेवयुगपत् यथा ॥ कुंजे तल्पीमसिनतत्पिशाः ॥

तेष्वपहतस्मितेइत्साहिताग्न्यादिगणेमननेनमिष्ठायाः परनिपातः समाधेयः स्मितविरहिते इति वा पाठः ॥ क्रीडयाकौतुकमात्रेण
वादे विवादे ॥ अभ्यासः खुरली योग्ये ति त्रिकाण्डशेषः ॥ निस्तलं वर्तुलं दाडिमीफलमभिलक्षीकृत्यस्ते सति स्वयमेव ग्राहेय

॥१२०॥

हृणं यस्य तादृशं यत् स्मितं न दैवावधिर्यत्र तद्यथा स्यात् ॥ स्वमाहात्म्यस्य पांडित्यादिनान्यत्र योजनशक्तिः ॥ तत्र स्वभंग्या मामीदृशं
सुवानं का वा न भजेतेति अंजनयानादृशस्वमाहात्म्यस्य प्रकाशनमित्यर्थः ॥ वक्ति व भ्रातीति कर्त्तरि ल्युट् ॥ पक्षे वक्तिभिः स
किं चिरात्त्वं मुरारे किं वाराधेत्वमपि विमुखी मौनमुद्रां न नोषि ॥ ज्ञातं ज्ञातं स्मितविमुषिते कापि वामाक्षि यौ रे
वनौ तत्रान्योन्यमपश्यतोः सखिमुधा निर्वंधतः क्वान्तयोः ॥ हस्ते द्राग यदा दाडिमीफलमभिन्यस्ते मया निस्त
लं राधा मुद्रितुरस्मितां परिहसन् फुल्लां [illegible] मालं [illegible] वं ॥ निर्दैत कः स्वयं शामेत स्वयं ग्राह स्मितावधि ॥ य
था ॥ रोषस्तवाभूद्यदि राधिके ः धिके ऽधिकस्तयास्त्वं गरुः कथमुज्ज्वसत्पः सोऽस्य च नर्मणैत्यं दुरपह्नव
स्मितां प्रियामचुंवत् सम्प्रुपेन्द्रनंदनः ॥ हेतुजस्तु शमं याति यथायोग्यप्रकल्पितैः सामभेदक्रियादान
नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥ मानोपशमनस्यांका वाष्पमोक्षस्मितादयः ॥ तत्र साम ॥ प्रियवाक्यस्य रचनं यत्तु तत्सा
म गीयते ॥ यथा ॥ जातं सुंदरि तथ्यमेव पृष्ठुना राधेन मे किं तु स्वार सि को मम मात्र शरणं त्वं हस्तदीयो वत्ती
त्युक्तकर्णे गिरं हरेर्नतमुखी वाष्पां भसां धारया सानंगोत्सवरंगभंगुरं लघ्य दोःश्रोणं व कांचीं कुचौ ॥ अ
थ भेदः भेदो द्विधास्व यं भंग्या स्वमाहात्म्यप्रकाशनं ॥ सख्यादिभिरुपालंभप्रयोगश्चेति कीर्त्यते ॥ तत्र
भंग्या स्वमाहात्म्यप्रकाशनं यथा विदग्धमाधवे ॥ चंचन्मीनचिलोचना सिकमहो कृष्ण त्वनीसंग
हजरे स्वाभिर्वध्यते श्रा प्रियत इति तया श्री यन तासो दर्य्येण निविडनापक्षेनुद्धता ॥ कल्पिता दूंभिता पक्षे तद्वतातो
१०ह्र. गोकी ठावारे वलवतियया न द्वयोरे वभंगः ॥ यथा वा ॥ कुंजद्वारि निविष्टयोस्तरणि जातीरे १०

अथ वेत्यनेन पूर्वमुदाहरणमन्यथाप्रतिपद्य नायकस्येतद्धेन प्रकारान्तरस्थापनायोपक्रान्तं ॥ तथैवोदाहरति
यथेति देव्यो विमानगतयः स्मरन्तु लसारात्यादिनाभवतीभिरेव वर्णनाच्चरमां दशामाश्रयन्तीः ॥ एणु प्रियमित्रा
नासिकमठोत्कृष्टस्तनीसंगनाङ्केऽङ्केन स्फुरतात वायमधरः प्रह्लाद संवर्द्धनः ॥ मधोसौ वल्लिवंधनो
मुरवरुचा रामास्तवया निर्जिताल त्वाश्री घनता घमानिनि मनस्यंगीकृता कल्कि ता ॥ अथ वेदं प्रि
योक्तित्वात् सामोदाहरणं भवेत ॥ नायकस्य स्ववचसा भंग्यायं भेदई र्ष्यते ॥ यथा ॥ रूक्षायन्मधिव
नेसे त्वमभिनः स्निग्धे पिने दूषणं तत्रास्तेन हि किन्तु नत किलममा नो चित्तजातं फलं ॥ येन स्वस्त
रुणीरुपेस्य चरमामप्याश्रयन्तीर्दशां ॥ प्रेमान्ते व्रज यौवतं च सुमुखि त्वं केवलं सेव्यसे ॥ सख्यादि
भिरुपालंभयो गोयथा ॥ कर्त्तुं सुंदरि शंखचूडमथने नास्मिन्नुपेक्षोचिता सर्वेषामभयप्रदान
पदवी वद्धव्रते प्रेयसि ॥ इत्यालीभिरलक्षितं मुरभिदा भद्रावली भेदिता नासाग्रे वरमौक्तिकश्रि
यमधाद स्त्रस्य साविंदुना ॥ अथ दानं ॥ व्याजेन भूषणादीनां प्रदानं दानमुच्यते ॥ यथा ॥ कामो नाम
सुहृन्ममास्ति भवतीमाकर्ण्य मत्प्रेयसी हारस्तेन तवार्पितो यमुरसि प्राप्नोतु संगोत्सवं ॥ इत्युन्नमय्य
करं मुरद्विषि वदन्त्युद्भिन्नसान्द्रस्मितापघ्रामा नविनिग्रहात्प्रणयिना तेनोद्धटं चुंविता ॥ अथ नतिः
केवलं दैन्यमालंव्य पादपातो नतिर्मता ॥ यथा ॥ क्षितितलुठितशिखंडापीडमारान्मुकुंदे स्वयतिरतिका
दोषमुत्वितानस्यादिहापि द्रुतं सरव्यापि द्रुतं सरव्यः पश्यत ॥ यातिनिष्ठुरतया तद्युक्तिमन्विच्छते ति पाठान्तरं ॥ व्रजपती

निषेदिवान्ननिविष्टः कलयन्ती पश्यन्ती ॥ इतः इह दृष्टारमेप हरिं च पश्यन्ती ॥ श्रेयसाप्युपायेन महिष्ठो मानोद्रुःसाध्यःस्तु

नस्तोमकं ते प्रणामं ॥ नयनजलधराभ्यां कुर्वती वाष्पवृष्टिं वरतनुरिह मानग्रीष्मनाशं शशंस ॥ अथो
पेक्षा ॥ सामादीनां तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणं ॥ उपेक्षा कथ्यते कैश्चित्तूष्णीं भावतया स्थितिः ॥ तद्वयं
यथास्तु नर्वेल्लस एष वल्लवपते स्तत्रापि वीरा यतीस्तत्रापि स्मरमंजुली विजयिना रूपेण विभ्राजि
तः सस्वः संप्रति रूक्षता द्युरियं तेनात्र न श्रेयसे दूरे पश्यतया ॥ तिनिष्ठुरमानाः काचुक्तिस्त्रोचिता
मानेनत्तु नेतिभिरप्यतिदुर्निवारे वाचंयमव्रतमहं तरसा ग्रहीषं ॥ वाष्पतनो विकिरती निनगाद य
स्यापोषंरजः पतितमत्र दृशोर्ममेति ॥ अथवा ॥ प्रसादनविधिमुक्त्वा वाक्यैरन्यार्थसूचकैः ॥ प्रसा
दं मृगाक्षीणामुपेक्षेति स्मृता बुधैः ॥ यथा ॥ धम्मिल्ले नवमालती परिचिता सख्येव शावद्य हेमल्लीसं
दृशि दक्षिणे तु कनरस्तुष्यं तव भ्राजते ॥ आघ्रेयं परिचेतुमित्युपहिते व्याजेन नासापुटे गंडे घृत्तु तका
पिहस्य हरिणो चंद्रावली ॥ चुम्बिता ॥ अथ रसांतरं ॥ आकस्मिकभयादीनां कल्पनं स्याद्रसांतरं ॥ यार
च्छिकं तु द्विपर्वमितिहैयात द्युच्यते ॥ तत्र यादृच्छिकं ॥ उपस्थितमकस्माद्यादृच्छिकमुच्यते ॥ यथा ॥ अ
पिगुरुभिरुपायैरद्य सामादिभिर्यो लवमपि न मृगाक्षी मानमुद्रामभांक्षीत् ॥ हरिमिह परिमिहपरि
रेभे स्वास्वयं ग्राहमग्रे नवजलधरनादैर्भीषिता पश्यभद्रा ॥ यथा वा ॥ उपायेषु व्यर्थोन्नतिषु वत सामा
दिषु सखे सखीनां चान्तर्ध्येगतवति च सद्यः शिथिलतां ॥ विषारवायाः कोपज्वरहरणमंत्रप्रति

ऋसाध्यः स्यात् ॥ मार्गोवाटः पंथाः पन्था इति धरणिः पारश्चारश्चौरः ॥ अथ प्रेमवैचित्र्यमिति ॥ प्रेम्णा यद्वैचित्र्यं चित्तस्या
निधिं सचीत्कारं रूक्षस्वनितमकरोदुक्षदनुजः अथ बुद्धिपूर्वे ॥ बुद्धिपूर्वं तु कान्तेन प्रत्यक्षधि
याकृतं ॥ यथा ॥ पाणौ पंचमुखेन तुष्टहृदि मिणादृष्टोऽस्मि रोषादिति ॥ व्याजात्कूणितलोचनं व्रजपतो
आभुग्नवक्त्रं स्थिते ॥ सद्यः प्रोज्झितरोषवृत्तिरसाकृत किं वृत्तमित्याकुला जल्पन्ती स्मितवंधुरास
मस्तु नागं धर्विका तु विता ॥ यथा वा ॥ न्यस्तं दामहृता गसा घहरिणा दृष्ट्वा पुरो राधया क्षिप्तेनाभि
हतः स तेन कपटी दुःखीव भुग्नाननः ॥ मीलन्नेव निषेदिवानभुवि ततः सद्यस्तया व्यग्रया णि पा
भ्यां धृतकंधरः स्मितमुखो विभ्रेषु मसाः पपौ ॥ देशकालबलेनैव मुरलीश्रवणेन च ॥ विना
पुपापं मानोऽसौ लीयते व्रजसुभ्रुवां ॥ तत्र देशबलेन यथा ॥ अलं कीर्णं चंद्रावलिरतिधराकृ
तिभरैः पुरो वृंदारण्ये किमपि कलयन्ती कुसुमितं ॥ हरिं च स्मेरास्यं प्रियकतरुमूले प्रियमितः स्व
तन्मानासख्यामदिशन सतृष्णं दृशमसौ ॥ कालबलेन यथा ॥ शारदिमधुरमूर्तिः पद्मकान्तिच्छटा
भिः स्नपयति रविकन्यातीरवन्यां स्तुधांशुः ॥ इति निशि निशमय्य व्याहृतिं दूतिकायाः स्मितरुचिभि
रतानीत्तत्र राधाप्रसादं ॥ मुरलीशब्देन यथा ॥ यदि रोषं न हि मुंचसि नमं च मम मंदे विनात्र निर्वंधः स्फुल्त
तिविष्टनमानः सभवतु विजयी हरेर्वेणुः ॥ यथा वा ॥ मान सोपाधयि प्रसीद सखि रुंधे मङ्क्षु तिहं हं.
न्यथाभावस्तन्मयत्वात् दैवोच्यते इत्यर्थः ॥ प्रियस्य सान्निकर्षेपी यत्र युक्तिः स्नश्री गोपालचम्पां ॥ अथ मस्त्वानमं ते सिद्धो वेणुरेष

सांद्रश्लिंगनलिंगिभिंगवल्लयासंगे पिशाङ्गीतद्रागोपीनां स्फुरति स्म इव गतया प्रेमापगापूरतः ॥ यस्माद् उत्कलिकाकला

तारतम्यं तु मानस्य हेतोः स्यात् ॥ तारतम्यः ॥ तस्माल्लघुर्मध्यमश्चासौ महिष्ठश्चेत्यसौ त्रिधा ॥ सुसाध्यः स्या
ल्लघुर्मानो यत्नसाध्यस्तु मध्यमः ॥ दुःसाध्यः स्याद् उपायेन महिष्ठः श्रेयसाप्ययं ॥ कृष्णे रोषोक्तयस्तासां वा
मोद्ग्झीलशेखरः ॥ कितवेन्द्रो महाधूर्तः कठोरो निरपत्रपः ॥ अतिदुर्ललितो गोपीभुजंगो रतहिंडकः
गोपिकाधर्मविध्वंसी गोपसाध्वीविडम्बकः ॥ कामुकेशस्तमिस्त्रीद्यशश्चौरमात्मावरतस्करः ॥ गोवर्द्धन
नटारण्यवाटपाटव्वरादयः ॥ अथ प्रेमवैचित्यं ॥ प्रियस्य सन्निकर्षेपि प्रेमोत्कर्षस्वभावतः ॥ या विश्ले
षधियार्तिस्तत्प्रेमवैचित्यमुच्यते ॥ यथा ॥ आभीरेन्द्रसुते स्फुरत्यपि पुरस्तीव्रानुरागोत्थया विश्लेषज्व
रसम्पदा विवशधीरत्यन्तमुद्घूर्णिता ॥ कान्तं मे सखि दर्शयेति दशनैरुद्घूर्णशष्पांकुरा धाहन्नतथा
अवेक्ष्य नयतः कृष्णोप्यभूद्विस्मितः ॥ यथा वा ॥ विदग्धमाधवे ॥ ६१ ॥ सम्मज्ज निर्द्वाहित्रस्तान्नो कि
मान्तरवोगवां मयि किमभवद्वैगुण्यं वा निरंकुशमीक्षितं ॥ वरचिनिमन्तकिम्वाहूतिः कयाचिद्भीष
याय द्विहसहसा मामत्याक्षीद्धने वनजेक्षणः ॥ विलासमनुरागस्तु कुत्रचित्कमपि व्रजन् पार्श्वस
न्नमपि प्रेष्ठं हारितं कुरुते स्फुटं ॥ सुष्टुदाहरता परमहिषीगीतविभ्रमं ॥ स्पष्टं मुक्ताफले चैतद् द्वीपे रैवत
वर्णितं ॥ अथ प्रवासः ॥ पूर्वसंगतयोर्यूनोर्भवेद्देशान्तरादिभिः ॥ व्यवधानं तु यत्प्राज्ञैः स प्रवास इतीर्यते

वल्लनाद्दृग्निवहिर्लम्पतीस्व प्राभां दिशानीसतीमपि रशिस्फूर्तिं मडुल्लपतीति ॥ पुरः स्फुरति विराजत्यपि उद्घूर्णत्वं

गुरीउद्यमे॥ समजनीतत्रप्रेमवैचित्त्यं नतत्र तत्प्रकरणं लभ्यते॥ विलासमिति व्याख्यातमेवस्तु दूरे गमनमित्यतिवि
लम्बतात्पर्य्यं तत्वा द्विजादेवेतिज्ञेयं॥ ननु भ्रमरकादितः॥ नद्येवोदाहरणं तत्॥ मुरलिकास्वनितस्येति वा पाठः प्रस्थः स्या
तज्जन्य विप्रलंभोयं प्रवासत्वेन कथ्यते॥ हर्षगर्वमदव्रीडा वर्जयित्वा समीरिताः शृंगारयोग्याः सर्वे
पि प्रवासे पि प्रवासे व्यभिचारिणः॥ सद्विधा बुद्धिपूर्वः स्यात्तद्येवाबुद्धिपूर्वकः॥ तत्र बुद्धिपूर्वः दू
रे कार्य्यानुरोधेन गमः स्याद्बुद्धिपूर्वकः॥ कार्य्यं कृष्णस्य कथितं स्वभक्तप्रीणनादिकं॥ किंचिद्दूरेस्तु
दूरे च गमनादप्ययं द्विधा॥ तत्राद्यः॥ दृष्टिं निधाय स्तुरभीनिकुरम्बवीथ्यां कृष्णेति वर्णयुगलाभ्यसनेरस
ज्ञां॥ शुश्रूषणे भ्रमरतिनिस्वनिनस्य कर्णौ चित्तं मुखे नवनयत्य हरघराधा॥ अथ द्वितीयः॥ भावीभवंश्च
भूतश्च त्रिविधः स तु कीर्त्यते॥ तत्र भावी यथा॥ उद्धवसंदेशे॥ एव क्षत्ता व्रजनरपतेराज्ञया गोकुले
स्मिन् वाले प्रातर्नगरगतये घोषणामातनोति॥ दुष्टंभ्रयः स्फुरति च वलादीक्षणं दक्षिणं मे तेन स्वान्त
स्फुटति च दुर्लह नाभाव्यं न जाने॥ भवन्नयथालितनाथवे॥ भानोर्विवेत्वरित मुदयप्रस्थतः प्रस्थिते
सौयात्रानां द्वीपठति मुदितः संस्पृहने गांदिने यः॥ तावत् लोलस्फुटरथुर पुष्टैः क्षोणिपृष्ठं रवन्नत्रोयाव त्रामीहृ
दयभवतो घोटकाः स्फोटकाः स्युः॥ भूतोयथा॥ उद्धवसंदेशे॥ कामं दूरे सहचरि वरीवर्त्ति यत्कंसवेशनेदं
लोके तरमपि विपदुर्दिनं मां दुनोति॥ श्वासा कीर्ते हृदि किल घतः प्राणरोधी तु योमे सोयं पीडां निविड
तु॥ यात्रानंदी तत्र स्यमं गत्तपाठं॥ हे हृदयतावत्स्फुटविदीर्णो भवेत्यादिकोन्वयः॥ कान्तिं घाइत्यादिकं प्रायोगो

गोकुलदेवीभिः प्रहितेन कीरेणानूदितं ॥ जयंतीति सिद्धाभिलाषा भवन्तीत्यर्थः ॥ जयते स्वंतो स्वंतिप्रयोग
सेवकविभिः संमतत्वात ॥ आनीतासीत्यत्र शारदा प्रावेदोन व वाक्येव ॥ हेतु शारदो प्रत्यग्र प्रतिभाविति नाना
बद्वा वह्नितीव्रस्तनोति ॥ अत्र श्रीयदुसिंहे न प्रेयसीभिरमस्यच ॥ प्रेषणं क्रियते प्रेमाणां संदेशस्य पर
स्परं ॥ यथोद्धवसंदेशे ॥ सोढव्यं ते कथमपि वल्लवस्त्रीभिर्ल्लात यत्वातीव्रो तापं हतमनसिजो द्दाम
विक्रान्तिचक्रं ॥ द्विनैरेव प्रियसखि विदिनैः सेव्यतां देवि शैवो यासामित्वत्प्रणयचहुल्लभ्रूयुगाडं
बराणं ॥ तथा पद्यावल्यां ॥ कालिंद्याः पुलिनं प्रदोषमरुतो रम्याः शशांकांशवः स न्तापं न हरन्त
नाम नितरां कुर्वन्ति कस्मात्तु नः ॥ संदिष्टं व्रजयोषितामिति हरेः संश्रुण्वतोऽन्तःपुरे निःश्वासाः
प्रसृता जयन्ति रमणीसौभाग्यगर्वच्छिदः ॥ अथ पावद्धिपर्वः ॥ पारतंत्र्योद्भवो यस्तु प्रोक्तः सोवुद्धिप
र्वकः ॥ दिवादिव्यादिजनितं पारतंत्र्यमनेकधा ॥ यथा ललितमाधवे ॥ आनीतास्मि मया मनोरथशतव्य
ग्रेण निर्वंधतः श्रुणं सारद शर्णिमापरिमालोर्ह्द्दाटवीमंडलं ॥ स द्यः सुंदरि शंखचूडकपटप्राप्तोदये
नाधुना दैवेनाद्य विरोधिनाक घमितस्त्वं हन्त द्दरीकृता ॥ चिन्तात्र जागरोद्वेगौ तानवं मालिनो गता ॥ प्रला
पो व्याधिरुन्मादो मोहो मृत्युर्दशा दश ॥ तत्र चिन्ता यथा ॥ हंसदूते ॥ यदा यातो गोपीहृदयमदनो नंदसद
नान्मुकुंदो गान्दिन्यास्तनयमनुरुंधन्मधुपुरीं ॥ तदामांक्षीच्चिन्तामरितिघनघूर्णापरिचयैरगाधायां
र्थ वर्णोत ॥ शिवरात्रिगताम्बिकायात्रानन्तरोक्ते होरिकाशर्णीमायाप्राप्तत्वात् होरिकायात्रस्मृत्रवत्तदेवसंगतेर्विरसत्व

श्च॥ नवत्वं च पूर्णिमायां वसन्तादिभागत्वेन वायमानत्वात् परामृशेयं स्पष्टा भवामि॥ सदा हारेत्यत्र सदेति हारेति
वा धाम पयपयसि राधा विरहिणी॥ अथ जागरो यथा पद्यावल्यां॥ याः पश्यन्ति प्रियं स्वप्ने धन्यास्ता हरिणी
दृशः॥ अस्माकं तु गते कृष्णे गता निद्रापि वैरिणी॥ अथोद्वेगो यथा हंसदूते॥ मनो मे हा कष्टं ज्वलति किमहं तक
रवै न पारं नावारं सुमुखि कलयाम्यस्य जलधेः॥ इयं वन्दे मूर्ध्ना सपदि तमुपायं कथय मे परामृश्येय
स्मादृतिकणिकयापि क्षणिकया॥ अथ तानवं उदंचद्धत्क्रोत्क्रोरुहविकृतिरक्तः कलुषिता सदा हा
राभावम्लापितकुचकोकायइपते॥ विशुष्यन्ती राधा तव विरहतापादनुदिनं निदाघे कुल्येव क्र
शिमपरिपाकं प्रथयति॥ अथ मलिनाङ्गता हिमविसरविशीर्णाम्भोजतुल्याननश्रीः खरमरुदप
रज्यद्बंधुजीवोपमोष्ठी॥ अघहर शरदर्कोत्तापितेन्दीवराक्षी तव विरह विपत्तिम्लापितासीद्विशाखा
अथ प्रलापः॥ यथा ललितमाधवे॥ क्व नंदकुलचंद्रमाः क्व शिखिचंद्रकालंकृतिः क्व मंद्रमुरलीरवः क्व
सुरेंद्रनीलद्युतिः॥ क्व रासरसतांडवी क्व सखि जीवरक्षौषधिर्मम सुहृत्तमः क्व बत हन्त हा धिक्
विधिं॥ अथ व्याधिः॥ यथा तत्रैव॥ ७०॥ उत्तापी पुटपाकतोपि गरलग्रामादपि क्षोभणो दंभोलेरपि दुःस
हः कटुरलं हृन्मग्नशल्यादपि॥ तीव्रः प्रौढविसूचिकानिचयतोप्युच्चैर्ममायं बली मर्माण्यद्य भिनत्ति गो
कुलपतेर्विश्लेषजन्मा ज्वरः॥ भ्रमति भवनगर्भे निर्निमित्तं हसन्ती प्रथयति तव वार्तां चेतनाचेतनेषु॥

देहद्वयं॥ सद्विश्वा हारेतिवा॥ गोकुलपतेरित्यत्र गोकुलविधोरिति वा पाठः॥ धिगिमामित्यत्र धिगिदमिति वा पाठ रद

मित्यत्रायमिति चक्रोडारत्न गहे इति श्रीराधिकासखीनामुपालम्भपत्रिकाणां प्रत्युत्तररूपं श्रीमदुद्धवस्य पत्रं ॥ अतः श्रीरा

लुठति च भुवि राधा कंपितांगी मरारे विषमविरहखिन्दोद्गारविभ्रान्तचित्ता ॥ यथा वा ॥ अघाकांडिकमदह
मपहत्वं निमीलति घर्मी भुभा कुचीत्कारं कुरुते च मत्क्रूतिपरासोत्कं पमाकस्मिकं ॥ आक्रंदं च तनोति घ
घरघनो ह्योषं किलत्वा तर्कितं राधा माधव विप्रयोगरभसादुन्मेवतीव्राद्भुतं ॥ अथ मोहः ॥ निरुंधे दै
न्याब्धिं हरति गुरुचिन्तापरिभवं विलुंपत्युन्मादं स्थगयति वला द्वाष्पलहरीं ॥ इदानीं कंसारे कुवल
यदृशः केवलमिदं विधत्ते साचिव्यं नवविरहमूर्छा सहचरी ॥ अथ मृत्युः यथा हंसदूते ॥ अये रासक्री
डारसिक मम सख्यां नववनावभरा वद्धा येन प्रणयलहरी हन्त गहना सचेन्मुक्तापेक्षस्त्वमसि धिग्धि
मां तूलशकलं यदेतस्या नासानिहितमिदमद्यापि चलति ॥ प्रवासविप्रलंभेस्मिन् दशास्तास्ता हरेरपि
तत्रोपलक्षणायैकमुदाहरणमीर्यते ॥ यथा ॥ क्रीडारत्नगृहे विटंकितपयःफेनावली माईवे तत्र्येने छ
तिकल्पशाखि चमरी मेघिराज्ञोसुताः ॥ किन्तुद्धारवती पतिर्व्रजगिरिद्रोणीविलापस्त्वं कोपरिराधि
कारति कलां ध्यायन्मुहुः क्लाम्यति ॥ प्रोक्तानां प्रेमभेदानां विविधत्वाद्दशा अपि ॥ विविधाः स्युरिहैस्येता
मूममी त्यानकीर्तिताः ॥७३॥ एतास्तु प्रेमभेदानामनुभावतया दशाः ॥ साधारण्यः समस्तानां प्रायशः
संभवंत्यपि ॥ किंत्वत्रैवाधिरूढस्य मोहनत्वमुपेयुषः ॥ असाधारणरूपास्तु तत्प्रसंगे पुरोदिताः ॥

इत्येत्यादिकं तदुपाल्लंभानुवादोयमभ्युपगमवादाय कृत इति ज्ञेयं ॥ चमरीस्तवकः किंत्वत्रैवाधिरूढस्येति भावकपे

॥उ०ली०॥ पठितस्यापि तस्य रसत्वमेवमनत्वमिति भावः॥ विप्रलंभमिति [illegible] विप्रलंभभेदमित्यर्थः॥ तमनिर्देशं काम
॥१३२॥ यत्वात्करुणाभिधमूचिरे॥ स तु वास्तवानिष्टत्वाभावात्प्रवासविशेषः॥ ततस्तद्रूपत्वादत्र पृथग्नैवेरितः॥ ॰ः॥
इति विप्रलंभभेदः॥१॥ तदेवं सपरिकरं विरहमुक्त्वा दुःखरूपस्य तस्य निरसनार्थमाह॥ हरेर्लीलाविशेषप्रक
टस्येति॥ अत्र विशेषप्रकटशब्दयोरुपादानाद्वृंदारण्ये विहरतेस्तत्राप्रकटलीलाविशेषतया विहरतेति गमितं
ततश्च वृन्दारण्य इति तस्याप्रकटप्रकाशविशेष इति लंभितं॥ सदेतेन नेनं विरहसमयेपि विहारावकाशरता

विप्रलंभं परं केचित्करुणाभिधमूचिरे स प्रवासविशेषत्वान्नेवात्र पृथगीरितः॥ ॰ः॥ इति वि
प्रलंभभेयाः॥१॥ हरेर्लीलाविशेषस्य प्रकटस्यानुसारतः॥ वर्णिता विरहावस्था गोष्ठवामभ्रु
वामसौ॥ वृंदारण्ये विहरतः सदा रासादिविभ्रमैः॥ हरिणा व्रजदेवीनां विरहोस्ति न कर्हिचित्॥२
२॥ तथा च पाद्मे पातालखंडे मथुरामाहात्म्ये गोगोपगोपिकासंगे यत्र क्रीडति कंसहेति॥३॥

याःस्थापनीयत्वात्॥ तथा हरिणा व्रजदेवीनामित्यनेन तस्य तासामप्यप्रकटप्रकाशान्तरं मतं प्रकाशभेदेना
भिमानभेदश्च॥ विरहसंयोगानुभवयोर्युगपदसंभवात् किंतु प्रकटाप्रकटत्वं नाम लीलापरिकराद्यन्येषामे
वदृष्ट्यपेक्षया गम्यते॥ तेनैव तस्य लीलायमानत्वात्॥२॥ तत्र प्रमाणमाह तथा चेति॥ क्रीडतीति वर्तमानप्रयोगः
सातत्यं बोधयति॥ ततश्च पूर्ववत्तत्प्रकाशादिभेदः प्रमापितः॥ तं विना घटनायामभावाच्छ्रुतार्थान्यथानुपप
त्यात्र तदचिन्त्यशक्तिरेव कारणत्वेनोपतिष्ठते॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति न्यायात्॥ न च वक्तव्यं वचनमिदं यम ॥१३२॥

नामाहात्म्यपरं ॥ अहो अभाग्यं लोकस्य न पीतं यमुनाजलमिति शर्वश्लोकात् ॥ ननु कथं मथुरामाहात्म्यमित्युक्तं ॥ उच्य
ते ॥ सदा यमुनाजले क्रीडायाश्च उक्तत्वाल्लक्षणया प्राप्ते लक्षणे च तद्वाक्यस्य मथुरामहात्म्यान्तर्गतत्वात्तत्रैव पर्यवस्य
तीति ॥ ननु लक्षणा चेन्न नान्तर्हि प्रतिकल्पं भवतीयं क्रीडाकारित्वान्मम गृहे गवाक्षे सूर्यकिरणाः प्रविशन्तीति
वद्यथावसरमेव सा तत् क्रीडावगन्तव्या ॥ मम गृहे सदा भुंक्त इत्यत्र सदाशब्दप्रयोगेपि तादृशत्वमवगम्यते ॥ उ
च्यते ॥ तद्देशसंकोचवृत्त्या तादृशत्वमवगन्तव्यं ॥ यदपि परमनित्येति तिरोधायाप्यधिशान्तं समर्थे भगवत्यसंभवः
स्यात् ॥ यदि च मथुरा भगवान् यत्र नित्यं संनिहितो हरिरित्यादिवचनं न स्यात् ॥ अत्र हि संनिदधातेः कर्मत्व
मेव ॥ संनिधिः संनिकर्षणमित्यत्र संकीर्णे वर्गे यथाह क्षीरस्वामी ॥ संनिपूर्वो धा नैकार्थ इति ॥ ततश्चाकर्मक
त्वात्संनिहित इति कर्त्तर्येव प्रयोगः ॥ शीलितादिवद्वर्त्तमान एव च ॥ वर्त्तमानत्वं चात्राविच्छेदविवक्षयैव
न तु पुनः पुनरवतारेण सांनिध्यापेक्षया ॥ तदा तदान्यत्र साधारणेपि देशे तद्गमनादिव ॥ ननु पुनः पुन
रवतारेण सांनिध्यापेक्षया ॥ तदा तदान्यत्र साधारणेपि देशे तद्गमनादिश्रवणाद्विवक्षितस्य मथुरायामति
शयस्यानुपपत्तेः ॥ लट्प्रत्ययवत् क्तप्रत्ययस्य चानुवर्त्तमानं शीलितं राज्ञा रक्षितमिदं राष्ट्रमित्यत्र विच्छेदप्र
प्रत्ययानुपपत्तेः ॥ प्रतीतेश्चाविच्छेदे नित्यशब्देन कैमुत्यापत्तेश्च दृश्यन्ते श्रुतिषु नित्यशब्दं विनापि क्तप्रत्ययस्तत्ता
दृशवाचकत्वं ॥ अयमात्मापहतपाप्मेति ॥ किं तु संनिधानेन नैकधमेव वाच्यत इति विवक्षितेरत्राभेन तत्
दिदं विचार्यते यदि नैकदा मुच्यते ॥ नहि निकटसैव देशविशेषस्य माहात्म्यं स्यादिति तदेतद्वचनं मथुरामा

हात्म्येप्रयोजकं न स्यात् ॥ न स्यान्निकटो देशश्च तादृशतया न प्रसिद्ध इति निहतार्थं च स्यान्न पदिश्चैतदेवमन्येत
तर्हि यस्या इति षष्ठ्यैव प्रयुज्येत ननु यत्रेति सप्तमी ॥ सप्तम्याः प्रयोगे तु संबंधिपदाक्षेपात् मथुरावासिनां संनिहित
इति लभ्यते ॥ यद्वा प्रकाश इव यस्य प्रतिपन्नत्वात् प्रकटप्रकाशात्मिकायां मथुरायां संनिहितस्तत्र स्यात् प्रकटप्रका
शे वर्त्तमान इत्यर्थः ॥ ननु पुरीविषयाणि तानीमानि वाक्यानि कथं वृंदावनविषयं कुर्वन्तु ॥ उच्यते ॥ गोवृंदगोपि
कानां तत्रैव योग्यत्वान्मथुरामंडलप्रदेशविशेषपरत्वात्तद्विषयता युक्ता अत एव मथुरामाहात्म्य इत्यपि युक्त
मुक्तं ॥ तथा च श्रीपालतापनीश्रुतिर्मेथुरायामिव जन्म इनेषप्यति दिशति ॥ भूगोलचक्रे सप्तपुर्यो भवन्ति ता
सां मध्ये साक्षाद्ब्रह्म गोपालपुरी हीति यथा सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां चक्रेण रक्षिता हि मथुरा तस्माद्गो
पालपुरी हि भवति बृहद्बृहद्वनं मधोर्मधुवनमित्यादिकाएतेरावृता पुरी भवति तत्रैव ते ष्वेव गहनेष्वेवमित्या
दिवाच ॥ तत्र नित्यतदधिष्ठानतायायोग्यतार्थं प्रकटप्रकाशादिलक्षणं प्रकाशान्तरमपि वाराहे वर्णितं
तत्रापि महदाश्चर्यं पश्यन्ति पंडिता नराः ॥ कालियहृदपूर्वेण कदम्बो महितो द्रुमः ॥ शतशाखं विशालाक्षि
पुण्यं सुरभिगंधि च ॥ स च द्वादशमासानि मनोज्ञः शुभशीतलः ॥ पुष्पायति विशालाक्षि प्रभासन्तो दिशो दशेति
अत्र परत्र चार्थप्रयोगाय यथा यथ ॥ मुन्नेयाः ॥ अथ तत्रैव वृंदावनस्य ब्रह्मकुंडमाहात्म्ये तत्राश्चर्यं प्रवक्ष्यामि तं
छृणु त्वं वसुंधरे ॥ न भक्ते मनुजाः सिद्धिं मम कर्मपरायणाः ॥ तस्य तत्रोत्तरे पार्श्वे अशोकवृक्षः सितप्रभः वैशा
खस्य तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशी ॥ स पुष्प्यति च मध्याह्ने मम भक्तसुखावहः ॥ न कश्चिदपि नाति विना भाग

वर्तं शुचिमिति ॥ शुचित्वमत्रानन्यवृत्तित्वं ॥ अतस्तादृशं रूपमस्य परिच्छिन्नव्यापि न जातमित्याशयात् ॥ तत्र सपरिकर
स्य श्रीकृष्णस्य नित्यास्थितिश्च बृहद्गौतमीयतंत्रे नारदप्रश्ने श्रीकृष्णस्योत्तरे ॥ तत्र प्रश्नः किमिदं द्वादशाभिख्यं
वृन्दारण्यं विशांपते ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् यदि योग्योस्मि मे वद ॥ अथोत्तरं ॥ इदं वृंदावनं रम्यं मम धामैव केवलं
अत्र मे पशवः पक्षिवृक्षाः कीटा नरामराः ॥ ये वसंति ममाधिष्ण्ये मृता यान्ति ममालयं ॥ अत्र या गोपकन्याश्च निवसन्ति
ममालये ॥ योगिन्यस्ता मया नित्यं मम सेवापरायणाः ॥ पंचयोजनमेवास्ति वनं मे देहरूपकं ॥ कालिंदीयं सुषुम्णा
ख्या परमामृतवाहिनी ॥ अत्र देवाश्च भूतानि वर्त्तन्ते सूक्ष्मरूपतः ॥ सर्वदेवमयश्चाहं न त्यजामि वनं क्वचित् ॥ आवि
र्भावस्तिरोभावो भवेन्मेत्र युगे युगे ॥ तेजोमयमिदं रम्यमदृश्यं चर्मचक्षुषेति ॥ श्रीगोपालतापन्यां च ॥ ब्रह्मवाक्यं गोविं
दं सच्चिदानंदं वृंदावनसुरभूरुहतलासीनं सततं समरुद्गणोहं तोषयामीति ॥ एवं तत्तन्मंत्रेषु तत्तद्ध्यानसहि
तं पंचरात्रयामलसंहितादिषु ध्येयत्वेन वर्णयन्ति ॥ तस्माद्युक्तमुक्तं वृंदारण्ये विहरता सदा रासादिविभ्रमैरिति ॥
तत्र तत्स्थानस्य प्रकाशभेदाः प्रकटलीलायामपि दृश्यं ॥ यथा वृंदावने ब्रह्माणं प्रति तदानीं चतुर्भुजादिवैभवानामवका
शत्वं ॥ नित्यं दर्शितानां गोपपक्षिमृगादीनामपीति ॥ यथा च द्वारकायां द्वादशयोजनीपरिमितत्वेपि कोटिशद्वयपरिमि
तगृहलक्षाद्यवकाशता श्रीनारददृष्टयोगमायावैभवे प्रातस्त्यमाध्याह्निकसायंतनलीलाश्रयत्वं युगपदेव जातं
श्रीकृष्णस्यापि युगपन्नानाप्रकाशश्चित्रं वतैतदेकेन वपुषा युगपत्स्त्रयष्टसु गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उद्वहदि
त्यनुसारेण श्रीनारददृष्ट इति प्रसिद्धमेव परिकराणां च प्रकाशभेदः षोडशसहस्रपरिमितानां कन्यानां विवा

हे आख्यानः। उक्तं हि टीकाकृद्भिः एतेन देवक्यादिबंधुजनसमागमोपि प्रतिगृह्य योगपद्येन सूचित इति तत्र तत्राभिमान
भेदश्च दृश्यः यथा योगमायावैभवे स्वस्ते कुत्र द्वारकायां न मध्ये स्त्वत्रापि प्रियया चोद्धवेन च प्रजितः परया भक्त्या प्रस्तुत्या नास
नादिभिरिति। तत्रान्यत्र मंत्रयंतं च कस्मिंश्चिन्मंत्रिभिश्चोद्धवादिभिरिति। अत्र भावभेदादभिमानभेदो वगम्यते। अयमेतद
वस्थो हमत्रास्मीति। एवं षोडशसहस्रमितकन्याविवाहे कुत्रचित्कृष्णसमक्षं मांगल्यं कर्म्म कुर्वत्याः श्रीदेवक्या
स्तु दर्शनस्तु स्वं स्यात्। तत्परोक्षं तु तद्दर्शनोत्कण्ठेति। तथा योगमायावैभव एव क्वचिदुद्धवेन संयोगः क्वचिद्वियोग
इति विविच्यतां तद्देवं तेषां प्रकाशभेदाद्देवभेदो न वस्तुभेदादित्येकांशेपि संयोगान्नास्त्येव वियोग इत्यभिप्रेत्योक्तं मे
हृद्वारकायां विहरतेत्यादिना। तथैव भवतीनां वियोगो न हि सर्वात्मकः क्वचिदित्यादिप्रकरणे श्रीवैष्णवतोषण्यां व्याख्या
त्यात मस्ति। उपासनाचयस्मिन्नंशे स्तु स्वस्याः तत्रैव कर्तव्येति सर्वमनवद्यं॥२॥ तथा हि हन्त हन्त यत्र प्रकाशो

अथ संभोगः दर्शनालिंगनादीनामानुकूल्यान्निषेवया॥ यूनोरुल्लासमारोहन्भावः संभोग ईर्य्यते
मनीषिभिरयं मुख्यो गौणश्चेति द्विधोदितः॥ तत्र मुख्यः॥३॥

पूर्वरागादिविप्रलंभा वर्णितास्तत्रैव तत्तदनन्तराः संभोगा वर्णनीयाः प्रकाशान्तरेण नित्यसंभोगे तु प्रकटप्रका
शगतानां तासां वर्णितविरहाणां का गतिः। यादितान् जदर्शनं चिरसमेव स्यात्॥ यदि चाप्रकटलीलागतं यत्तदेव
तत्तत्संक्रांतं स्यादित्युच्यते॥ न हि विरह एव न स्यादिति तद्दर्शनं कथं कृतं॥ कथं वास्तवं श्रीकृष्णेन धारयन्स्तीति कृष्णे
ण प्रायः प्राणाः कथं च न प्रत्यागमनं संदेशैर्व्रजेष्वीमेदात्मिकारस्तुकं॥ न स्मान्महाविप्रलंभानन्तरं संभोगो बहुवर्ण

सच निर्विघ्न एव मन्तव्यः हस्तिस्त्रानतुल्यत्वस्यानभीष्टत्वात् ॥ न च यस्मिन्न शेऽसुखं वस्मान्तत्रैवानुसन्तव्यं ॥ सेयं प्रेमरीति
र्न भवति किन्तु स्वसुखं तत्र रतेवेति तत्प्रियजनानामुपेक्षणीयत्वात् ॥ अस्तु तावत्तत्प्रियजनानां [illegible]
व्याप्ते ॥ [illegible] लोकिकरसविदामपि न विना विप्रलंभेनेत्यादिना ॥ सर्वोयत्सांसंभोगपर्य्यवसानतये
वसं मतिदृश्यते ॥ तदनुसारेणापि निर्विघ्नसंभोगएव विप्रलंभगणानां फलत्वपापर्य्यवसायनीयः ॥ तमेतं प्रकटप्रका
शमेवाललवनीकृत्य ग्रन्थकृतामेषग्रन्थो नाटकादयोमे च ग्रन्था उपासनाच प्रवृत्ता दृश्यन्ते ॥ श्रीशुकादीनामप्यत्रै
वावेशः स्पष्टः श्रीब्रह्मणश्च प्रपंचं निष्प्रपंचोपि विडम्बयसि भूतले प्रपन्नजनतानंदसंदोहं प्रथितुं प्रभोस्तत्र
तथैवाभिप्रायः ॥ प्रपंचानुकरणं ह्यत्र जन्मादिलीलारूपमेव ॥ ततश्चास्यामपि तस्यां तस्यां नित्यलीलायां जन्मा
दिकमतीतेव प्रपन्नजनवृंदानामानंदसंदोहहेतुरिति ॥ यदि च ग्रन्थकृतामत्राग्रहो न स्यात् किं त्वप्रकटली
लायामेव तर्हि प्रकटलीलायाविप्रलंभदुःखावशेषमयां वर्णनायां को लाभः स्यात् ॥ तदेतद्दाशं कप्रकटलीला
याः परिणामतः क्लेशमयत्वं प्राप्तमितिस्वयमेपि परितप्यतत्तन्नित्यलीलायांस्वनिरूपितलीलाक्रमरसपरिपाकमदृष्ट्वा
स्वयं सर्वेरसपरिपाटीश्वरप्ररकान्नफलरूपान्समृद्धिमत्पर्य्यन्तपरमपरिपाकान्वक्तुमाह ॥ अथ संभोग इति ॥ अ
थ च पूर्वरागादिविप्रलंभानां संक्षिप्तादिसंभोगानां च शिरःस्थपरमफलरूपस्य समृद्धिमदाख्यसंभोगस्य निरवछे
दत्वमापत्त्यामितरदृष्ट्याप्रकटत्वं चावश्यं मन्तव्यमिति तत्तद्रूपत्वसंभावनार्थमादितएव परासामपि वृंदावनगतवि
विधलीलानां तत्तद्रूपत्वं दर्शितं ॥ अथतारशसमृद्धिमत्तमारभ्यातुं क्रमामादत्ते ॥ अथ संभोग इति ॥ ननु समृद्धिम
तएवोपयोगार्थमप्रकटलीलात्विति नेति चेतदत्रन एव तिवित्वं तं यत्क्रमस्यात ॥ न सर्वस्याएव तस्याः प्रधानत्वमापद्ये

135

॥उ०नी०॥ चतुर्विधरतिरेतदुपलक्षणत्वात्प्रेमवैचित्त्यानन्तरः पंचमोपि ज्ञेयः ॥ ५ ॥ साध्वसव्रीडितादिभिरिति पूर्वरागा

॥१३५॥ नन्तर्यमस्य द्योतयति ॥ उपचारान् न तत्त्वपरिपाटी ॥ ६ ॥ तत्र नायकेन कृतो यथेत्यत्र संक्षिप्त एव पूर्ववत्तो योजनी

यः ॥ ७ ॥ लीलेति ॥ लीलाभिः तुलितश्चोरक्षतवीराधिकास्तनस्पर्शे ॥ हरेः प्रथमसमागमसाध्वसकम्पितो

रुत्वोजाग्रदवस्थायां संभोगः स चतुर्विधः ॥ तानि पूर्वरागतो मानात् प्रवासद्वयतः क्रमात् ॥ जाता

न्संक्षिप्तसंकीर्णसंपन्नर्द्धिमतो विदुः ॥ तत्र संक्षिप्तः ॥ युवानौ यत्र संक्षिप्तान् साध्वसव्रीडितादिभिः

उपचारान्निषेवेते स संक्षिप्त इतीरितः ॥ ६ ॥ तत्र नायकेन कृतो यथा सप्तशत्याम् ॥ ७ ॥ लीलाहिं तुलित

श्चोसेल्लोरक्कवडवोराहि अस्पिणपंकसे ॥ हरिणो पढमसमागम सज्झस वेवल्लिओ हत्थो ना

यिकया यथा ॥ ८ ॥ चुम्बे पठावृतमुखी नवसंगमे स्म भ्रूदालिदंगनेकुटिलितांगलता तदासी

त् ॥ अव्यक्तवागजनि केलिकथासु राधा मोदं तथापि विदधे मधुसूदनस्य ॥ अथ संकीर्णः ॥ ९

यत्र संकीर्यमाणाः स्युर्व्यलीकस्मरणादिभिः ॥ उपचाराः स संकीर्णः किंचित्तप्तेक्षुपेशलः ॥ यथा ॥ १०

सासूयजल्पितसुधानि समत्सराणि मानोपरामणीयइंगिंगितानि ॥ कंसद्विषः स्फुरदमंदसुखा

यनं गाविक्रीडितानि सहराधिकया जयन्ति ॥ यथा वा ॥ ११ ॥

हस्तस्पर्शः ॥ अभितुलितत्व मूर्च्छापितत्वं ॥ श्रीकृष्ण

स्य साध्वसमत्र परकीयात्वप्रत्ययात् ॥ ९ ॥ नदेवं साध्वसमुदाहृत्य व्रीडामुदाहरति ॥ चुम्बइति ॥ अत्र च नदेतिय द्यपि स

वैव्रतात्वं वर्त्तत एव तथापि नवसंगमे चाधिक्यमिति ज्ञापनाय ॥ ९ ॥ व्यलीकमप्रियं ॥ १० ॥ कंसद्विषा समम् इति विवस्

कृष्णस्पर्शनस्तनयोर्मर्दनं ॥ ९ ॥ ऽ

वक्त्रं कर्त्तं ॥१२॥ अथ संपन्न इति संपन्नपदवत्त्वेनैव संक्षिप्तसंकीर्णावतिक्रम्येते ॥१३॥ अयं हंसदूतोक्तः प्रादुर्भावोऽलं

वक्त्रं किञ्चिद्दवांचितं विदधते नातिप्रसादोदयं दृष्टिर्भङ्गुरतायनं न किशनैकेरोषावशेषच्छटां ॥ राधायाः सखि सूचयत्सु विशदा वाग्यस्य या कल्तामानान्तं भुवनीतथापि मधुराकृष्णाधिनोत्याकृतिः ॥१२॥ अथ संपन्नः प्रवासात्संगते कान्ते भोगः संपन्न ईरितः ॥ द्विधा स्यादागतिः प्रादुर्भावश्चेति समागमः ॥ तत्रागतिः लौकिकव्यवहारेण स्यादागमनमागतिः ॥ यथोद्धवसंदेशे ॥ मा मंदाक्षं कुरु गुरुजनाद्देहली गेहमध्याद्देहि स्कान्ता दिवसमखिलं हन्त विश्लेषतोऽसि ॥ एष स्मेरो मिलति मदुते वल्लवीचित्तहारी गुंजावलिभिर्लीटंगघोमकुन्दः ॥ अथ प्रादुर्भावः ॥ प्रेष्ठानां प्रेमसंरम्भविक्लवानां पुरो हरेः ॥ आविर्भवकस्माद्यत्प्रादुर्भावः स उच्यते ॥ यथा श्रीदशमे ॥ तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ॥ पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ यथा वा हंसदूते ॥ अपि स्वप्नोद्दूरे विरमतु समक्षं शरणे हठाद्दविस्वद्ध्वामामभ्रीहसरिव मनो विभ्रमधिया ॥ वयस्यस्ते गोवर्द्धनविपिनमासाद्य कुतुकादकांडेयदूयः स्मरकल्लहफांड्डित्यमतनोत् ॥१३॥ रूढाख्यभावज्ञातो यः संभोगो वैप्रलम्भिकः ॥ निर्भरानंदशरावरमावधिरिष्यते ॥ द्विगुणा विरहार्त्तिः स्यात्तत्स्फुरणे त्वनुरागजे ॥ प्रादुर्भावे भवस्यत्र सर्वाभीष्टसुखोत्सवः ॥१४॥

ढाख्यभावाज्ञातः विप्रलंभेन चरदतीति वैप्रलंभिकः सचायं संभोगो निर्भरेत्यादि ॥१४॥ ऽऽऽऽ॥ ऽऽऽऽ॥ऽऽ॥

136

॥ उ०नी० ॥ अथ चतुर्णां विप्रलंभानां यथाक्रमं प्रागमकेषु च तुर्षु संभोगेषु व्रजप्रेयसीप्राधान्येनैवोदाह्रियमाणेषु पूर्वरागनीपमनिर्वा
॥ १३६ ॥ पकः संक्षिप्तः मानतापशमकः संकीर्णः स्वव्रजान्तर्गतप्रवासनिर्वासनः संपन्न इति क्रमेणोक्तः अथ समृद्धिर्वर्ण्यते तस्य
दुःसहचिरविप्रलंभस्य ध्वंसकः समृद्धिमान् वक्तुमपेक्ष्यते ॥ स च साध्वसव्रीडायुक्तात् संक्षिप्ताद्व्यलीकस्मरणयुक्तात्
संकीर्णात् तत्तदवधानहीनात् संपन्नादप्यधिकः ॥ तथा हि ॥ संक्षिप्तस्य प्रत्यासत्तेः अङ्कुरमात्रमयत्वाद्दृढप्रत्यासा
त्तिमयः संकीर्णस्तावद्धि शिष्यत एव ॥ संपन्नस्तु ततोऽपि विशिष्यते तत्रेक्षुदृष्टान्तगम्यात्तस्य स्वादविशेषा
दत्रास्वादाधिक्यं हि गम्यते ॥ आस्वाद्यगुणानामतिक्रमात्क्षुदतिशयस्थानीयो विप्रलंभः खल्वास्वादहेतुर्भ
वति ॥ क्षुदभावेनैव भक्ष्यादीनामरोचकत्वात् ॥ पूर्वरागमानावपि विप्रलंभरूपाविति क्षुत्स्थानीयत्वादेव

अथ समृद्धिमान् ॥ १५ ॥

न हेतुर्भवति चेत् किंमुत कमाद्रुहिं प्राप्तेन रागेण समवेतः प्रवासः ॥ यथा च वर्ण्यते गोपीनां परमानन्द आसी
द्गोविन्ददर्शने क्षणं युगशतमिव यासां येन विना भवेदिति ॥ तदेवं संपन्नस्य तद्वायाउत्तमत्वे सिद्धे ततोऽपि दूरग
चिरप्रवासरूपविप्रलंभस्य क्षुत्स्थानीयताधिक्यात्समृद्धिमतः स्वादविशेषः स्पष्ट एवेति पूर्वरागादितापोपश
मकसंक्षिप्तादिसदृशयातदधिकतया चावश्यवर्णनीय इति च समृद्धिमन्नामानं संभोगमाह ॥ अथ समृद्धि
मानिति ऋद्धिशब्दस्तावत्संपन्नतावाचकः ॥ तत्र समित्युपसर्गश्चाधिक्यं मतुप्प्रत्ययस्य प्रशंसातिशयनि
त्ययोगप्रत्यायनं तु ततोऽप्याधिक्यं दर्शयति ॥ १५ ॥ ॥ १३६ ॥

तदेवं योगक्षेमनिर्वर्त्तनेन तस्य सर्वाधिकोत्कर्षे लक्षणेन तदेवद्दर्शयति ॥ दुर्लभेति ॥ तदेतच्चक्रमवशाद्दर्शितयाश्री
मद्व्रजदेवीनां पूर्वरागादिरीत्या दर्शयितव्यया च तासां ललितमाधवरीत्या व्याख्यायते दुर्लभः कृच्छ्रसाध्यआ
लोकः परस्परं दर्शनमपि ययोर्दुर्लभालोकत्वस्य हेतुरूपान् पारतंत्र्यात्परस्परदर्शनादिविरोधिवशीभा।
वाद्दृपादानात् विप्रयुक्तयोः कुरुक्षेत्रयात्रामामिव तत्तद्भावनायात्रापि वियुक्तयोः सतोर्मे उपभोगातिरेकः परस्पर
दर्शनादिरूपः संक्षिप्तसंकीर्णसंपन्नानप्यतिक्रम्य संभोगातिशयः इष्टदृतिशमस्थानीय इष्टगतिमयचिरविप्र
लंभलभितास्वादविशेषतया सोऽयं समृद्धिमान् कीर्त्यते इत्यर्थः ॥ पारतंत्र्यादेतोः वियोगं प्राप्तयोरित्यर्थस्तत्र

दुर्लभालोकयोर्यूनोः पारतंत्र्याद्वियुक्तयोः ॥ उपभोगातिरेकोयः कीर्त्यते स समृद्धिमान् ॥ यथा
ललितमाधवे ॥ १६ ॥ इत्यंह तद्धानया वपुरिदं यस्यावलोकाशया सो दामभैवि पाटनेपटुरियं पी

घटते ॥ संक्षिप्तादिभ्योवैशिष्ट्यानुपपत्तेः ॥ दुर्लभालोकयोरित्यनेनैवतद्दर्शितं ॥ स्वयमेव च पारतंत्र्याद्वियुक्त
त्वामित्रिमपारतंत्र्यं दर्शयता दर्शयता दर्शितं ॥ गृहेयाः सेवंते प्रियमपरतंत्राः प्रतिनमित्यनेतस्त्रीयोदाहरणेन ॥
किंवाद्दीतएवापारतंत्र्याभ्यः पारतंत्र्याद्वियुक्तानां विशेषेण विना विप्रलंभेन संभोगः पुष्टिमश्नुत इति न्यायेन उ
दाहरिष्यते च तदिदं कुमेवेति ॥ १७ ॥ ननु सोऽयं समृद्धिमान् सर्वेषां विप्रलंभगतानां संभोगगतानां प्रभावानां फलरूपउ
उक्तः ॥ इतः समधिकं नास्ति सुखमिति स एव तु सर्वोत्तमत्वेन दर्शितानां व्रजदेवीनां न संभवति ॥ परकीयात्वेन
परतंत्राणां परित्यज्य परंगतेन कथंचिच्चिरात् कुरुक्षेत्रे प्राप्तेनापि कृरिति विप्रयुक्तेन पुनरप्राप्तेन श्रीकृष्णेन सद्दति

॥उ०नी०॥
॥१३७॥

रहितानां तत्रायोग्यत्वात् ॥ ततः कथं तासां सर्वासां मतं ॥ तदेतद्दर्शं कृत्वा तासां समृद्धिमत्त्वं गमयति ॥ यथा ललितमाधव
इति ॥ तत्र चेयं कथापरिपाटी ॥ श्रीमत्पद्मचन्द्रावलीराधादयस्तावद्भीष्मकादिपत्नीनां गर्भजाः ॥ माययैव चंद्रभान्वा
दिगोपपत्नीगर्भे संचारिताः ॥ अथैनास्तेनान्येन गोपेन विवाहश्चासां माययैव प्रत्यायितः ॥ तं च प्रत्याय्य तेन तासां रहःस
ङ्गः स्वकल्पितानां तादृशीनां नष्ट्यादिप्रापणेन विगमितः श्रीकृष्णेनैवामूः संगमिताश्च ॥ यदा च श्रीकृष्णः कंस
वधार्थं यदुपुरगतः तदा केन केन चित्प्रकारेणामूः भीष्मकादिगृहं नीताः ॥ भीष्मकादिकन्यास्तेनैव प्रत्याय्य
रुक्मिण्यादिनामभिः स्थापिताः कुमारीतयैव ज्ञापिताश्च ॥ तत्र रुक्मिण्यादीनां श्रीकृष्णेन विवाहश्च वर्णितः ॥ न
रकहृतानां षोडशसहस्रसंख्यकन्यानां च तथा रीतिः कृता ॥ तत्र सत्राजितापि सत्यभामाख्या श्रीकृष्णायो

ज्ञातिवृष्टिर्मया ॥ कालिंदीयत्तटीकुटीरकुहरक्रीडाभिसारव्रती सोऽयं जीवितबंधुरिंदुवदने भूयः समस्ता

पहारीकृतेन च्चेयं कथा कल्पनामय्येव किं तत्रास्ति चार्षं प्रमाणं ॥ यथा पाद्मद्वात्रिंशदध्यायाः प्रसिद्धे कार्तिकमाहात्म्ये
कैशोरे गोपकन्यास्ता यौवने राजकन्यका इति ॥ स्कांदप्रभासखण्डे च गोप्यादित्यमाहात्म्ये पट्टमहिषीरुद्दिश्य
षोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागता इति ॥ तस्मात् श्रीभागवते कुरुक्षेत्रयात्रायां श्रीव्रजदेव्यः पट्टमहिष्यश्च
परस्परं भेदेन वर्णितास्तत् खलु कल्पभेदादेवमत्र व्यंतदेवं स्थिते समृद्धिमत उदाहरणं श्रीराधामधिकृत्य
श्रीललितमाधवपद्येनाह ॥ दग्धं हन्तोत्पन्नेन तदिदं पद्यं सत्राजितार्पितायामपि श्रीराधायां द्वारकामध्यकल्पितवृं
दावने श्रीकृष्णेन दर्शनाभावाय चंद्रावल्या किंचित्कालं संगोप्य रक्षितायां द्वारकानाथो यमस्मा कं व्रजराजनंदन

॥१३८॥

अत्रेचापरितुष्यसाक्षाच्छ्रीव्रजे श्रीनंदनंदनत्वेनप्रसिद्धिंजातस्यश्रीद्वारकानाथस्यप्राप्तौश्रीद्वारकानाथस्यतत्स्वैवचनरूपं
पद्यमाह ॥ तवात्रेति ॥ नंदनंदनडुपलक्षणं श्रीमनोरथनामसर्वाहृणाद्भुमपिक्रोडीकरोति ॥ तथाहियदाश्रीगोष्ठेश्वर्याद्वार
कायांगमनंजातंचंद्रावल्याश्चगोकुलसिद्धनिजभगिनीत्वंश्रीराधयाप्रतीतंतदाश्रीकृष्णेनसाधयोर्विवाहःसंवृत्त
स्तदाचश्रीकृष्णराधयोरुक्तिप्रत्युक्ती ॥ तत्रश्रीकृष्णस्योक्तिः ॥ प्राणेश्वरीप्रार्थ्ययस्वकिंमतःपरंतेप्रियंकुरवाणीति ॥
अथश्रीराधिकायाःप्रत्युक्तिः ॥ सख्यस्तामिलितानिसर्गमधुरप्रेमाभिरामीकृतायामीयंसमगंस्तवतीश्चश्वश्रूगोष्ठेश्वरी ॥
वृन्दारण्यनिकुंजधाम्निभवतासंगोप्यपारडूवानसंवृत्तःकिमतःपरंप्रियतरंकर्तव्यमित्रास्तिमेइति ॥ तदेतदुक्तापि

नतवत्रपरिमर्गपताकिमपिलक्ष्मसाक्षादियं ॥ मयात्वमुपसादितानिखिललोकलक्ष्मीरसि ॥ यथाज
गतिचंचलताचनाकमुष्टिंसेपक्षघजनेनपतिताडरः कनकवृष्टिरासाद्यते ॥ इतिमधुररसपरिपाकविवेकः ॥

तत्रतस्यवृंदावनस्यकल्पितत्वंवितर्क्यपुनराह ॥ यातेलीलापदपरिमलोद्गारिवन्यापरीताधन्याक्षोणीविलसतिवृ
तामाधुरीमाधुरीभिः ॥ तत्रास्माभिश्चटुलपशुपीभावमुग्धान्तराभिःसंवीतस्त्वंकलयवदनोल्लासिवेणुर्विहारमिति ॥
अत्रमाधुरीतिमधुरायुर्म्याअदूरभवेत्यर्थः ॥ अदूरभवश्चेतिचातुरर्थिकस्तद्धितः ॥ साक्षोणीवृंदावनभूरितिव्याख्ये
यं ॥ अत्रपूर्वपद्येसख्यस्ताइतिसंगान्तरापगमात्यामीमितिभगिनीत्वेनप्रसिद्धेनचंद्रावल्याःसपत्नीयोगेर्ष्याप्रमिता
गात्श्वश्रूश्चेतिप्राचीनश्वश्रूर्मन्याजटिलाचश्रीकृष्णानुगतिविरोधित्वाभावात्प्रत्युततदीपानुकूल्यात्वृंदारण्यपति
तादृशेप्यस्मिन्किंमनसाज्ञान्तस्मिन्नितिस्थानसंकोचापगमान्निर्विलम्बार्थंत्वन्मुकुंदत्वंदर्शनंभवतासहसंगोप्यपं

138

उ०नी०॥ रङ्गवान्नानाकौतुकवान् संहृत्तदुपभोगानिरेकस्य परार्धादर्शिता ॥ ननु भ्रस्तु दुर्लभालोकयोर्ण्णोरितिसमृद्धि
॥१३८॥ मदाख्यसंभोगस्य लक्षणमत्र पर्यवसितं ॥ तदेवं सत्युत्तरपक्षे तत्केमुत्यमेवलब्धमिति ॥ अत्र श्रीकृष्णस्याभ्यु
पगमः ॥ प्रियेतयास्त्विति ॥ सोयमभ्युपगमश्च कायव्यूहेन द्वारकायां श्रीवृन्दावने चाविर्भावात्संगमनीयः
तत्तल्लीलोचितरूपस्वप्रियतमसहितेन पट्टमहिषीरूपेण पूर्ववत्त्र श्रीव्रजदेवीरूपेण तु परत्रेति ॥ किंतु व्र
जदेवीनां श्रीकृष्णेन विवहनं श्रीगोवर्द्धनयोः साक्षादितितासामन्येन विवहनं च मायिकमात्रतया ज्ञातमिति
च तयास्वयुक्तेण श्रीकृष्णेन स्वनुबाभिरम्यं द्रावत्यादिभिश्च गतमायायोगमायादिद्वाराप्रमापय्य व्रजे प्रकाशित
मितिज्ञेयं ॥ अन एव श्रीवृन्दावनगतदृशार्णसुपासनावरणपर्तसुभयाभेदमानिभिर्मुनिभिरमरुक्मिण्यादि
नामतत्तोपास्यमानास्तत्रादिषुश्च यंते द्वारकादिषु च स्वतंत्रतत्तद्रूपतयेति ॥ तदेवमभेदेन ग्रंथकृद्भिरेव
कृतं तस्य त्वत्तिनमाधवस्य सिद्धान्तः कादाचित्कत्वगतो ज्ञेयः ॥ अथ भेदेन प्रापितकल्पगतसिद्धान्तश्चैतैरे
व श्रीभागवतानुसारेणात्राप्यङ्गीकृतोस्ति ॥ यथा कुरुक्षेत्रे त्रयात्रायां मोदनाख्यभावप्रसङ्गे ॥ हन्त संभक्त
दि रम्यैनामवविकुरोर्भद्रासरस्वत्सम्भ्रंत्पादिना ॥ यथा च श्रीमदुद्धवसंदेशाख्ये काव्ये ॥ विंदून् वंशी स्फुरितवदने
नेत्रवीथीमकस्मादनर्वोधाकवत्तिनधियो घातुभिर्धूमलाङ्कः ॥ क्रीडाकुंजे लुठितवपुषः स्वागमानन्दधाराक
ल्लोले स्तेरहसि सहसोरुत्तुङ्गमुल्लासपिष्यत्यनेन ॥ अत्र च पक्षे पूर्ववन्महाविप्रलंभसमापनायदन्तवक्रवधा
नन्तरं श्रीकृष्णसंगो कुत्रागमनं पाद्मोत्तरखण्डवचनादिसंगृह्य संक्षेपभागवतामृतेत्वयमेव ग्रन्थकृद्भिर्दर्शि
तं ॥ वेन्नवतोषण्यां तदयजचरणैश्च ॥ यथा प्रव्यमंतावत्पाद्मोत्तरखंडगद्यं ॥ कृष्णोपितं हत्वा यमुनामुत्तीर्य्य नन्द ॥१३८॥

व्रजं गत्वा सोत्कंठौ पितरावभिवाद्याश्वास्य ताभ्यां साश्रुकंठमालिंगितः ॥ सकलगोपवृद्धान् प्रणम्याश्वास्य बहुवस्त्राभ
रणादिभिस्तत्रस्थान् सर्वान् संतर्पयामासेति ॥ श्रीमद्भागवतसम्मतं चेदं ॥ तत्र सत्यसंकल्पतयावेदादिभिर्गीतस्यास्य संक न
ल्पः स्पष्टः ॥ नास्तत्यानप्यतीर्वीक्ष्य स्वप्रस्थाने यदूत्तमः ॥ सांत्वयामास सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैरित्यत्र ॥ यानस्यं व्रजंता
न वपुंच स्वे हृद्गुःखितान् ॥ ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखमित्यत्र च ॥ द्रष्टुमिति दर्शनविषयीभवितुमित्य
र्थः ॥ अथापि भूमन् महिमा गुणस्य ते विबोद्धुमर्हतीत्यत्र बोधविषयीभवितुमर्हतीतिवत् ॥ किं तु ज्ञेनसार्द्धं यद्व्रजायग
मनं न कृतं तत्र खलु भाविजरासंधादिकृतोपद्रवाणां व्याप्तिमेत्तस्य न्येन व्रजेपि स्यादित्याशंकयेति ज्ञेयं ॥ तदेतद
भिप्रेत्याह विधाय सुहृदां सुखमिति ॥ सुखमत्र जरासंधादिविपक्षनिर्हरणमेव ज्ञेयं ॥ एवं च तत्संकल्पः स्पष्टः श्रीमदु
द्धवेनापि निश्चितः ॥ आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः ॥ प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान् सात्वतांपतिरित्यनेन ॥ त
योः पित्रोः प्रियं हि सदा तल्लालनरूपमेव ॥ द्वारकावासिप्रजावचने तु तस्यागमनं स्पष्टमेव ॥ यर्ह्यम्बुजाक्षापससार
भो भवान् कुरून् मधून्वाथ सुहृद्दिदृक्षयेत्यत्र मथुरामिति स्वामिटीका च ॥ सुहृद्दिदृक्षया तदा तत्र श्रीव्रजस्थाप
व तत्र योगप्रभावेन नीत्वा सर्वजनं हरिरिति माथुराणां द्वारकाप्रवेशे सर्वशब्दप्रयोगात् ॥ बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगा
वान् रथमास्थितः ॥ सुहृद्दिदृक्षुरुत्कंठः प्रययौ नन्दगोकुलमिति तत्रैव सुहृच्छब्दप्रयोगात् ॥ दन्तवक्रवधानन्तरमेव
चात्रागमनमर्यादा ॥ यथाह कुरुक्षेत्रयात्रायां श्रीव्रजदेवीः प्रति श्रीकृष्णः स्वयमेव ॥ अपि स्मरथ नः सख्यः स्वाना
मर्थचिकीर्षया गतांश्चिरायिताञ्छत्रुपक्षक्षपणचेतस इति ॥ अत्र हि दन्तवक्रवधानन्तरं शत्रुपक्षक्षपणमात्रं निजेत्र
जागमने मर्यादा कृता ॥ कुरुक्षेत्रयात्रा चेयं दन्तवक्रवधात्पूर्वमेव ॥ साल्ववधसहितस्यास्य दन्तवक्रवधस्य समका

लमेव हि पाण्डवानां वनगमनं प्रसिद्धं॥ तेषामागमनानन्तरमेव च भीष्मादिवधमयं भारतयुद्धं॥ सा यात्रा च भीष्मा
द्यागमनमयीति॥ तथा च श्रीवल्लदेवतीर्थयात्रा कुरुक्षेत्रयात्रातः पूर्वं पठिता॥ तद्यात्रा दुर्योधनवधदिने पूर्णेति
सा च कंसवधान्नातिदूरा॥ यत एव तस्यामेव यात्रायां श्रीमद्दानकदुंदुभिना कुंतीदेव्या मुक्तं॥ कंसप्रतापितास्स
र्वे वयं याता दिशं दिशं दिष्ट्याद्य पुनः स्थानं दैवेनासादिताः स्वसरिति॥ किन्तु दन्तवक्रवधस्थानं कल्पभेदरीत्यावा
वैष्णवतोषण्यां व्याख्यातं त्या वा श्रीभागवतपाद्मयोर्विवादमिव परिहृत्य संगमनीयं दन्तवक्रवधानन्तरं श्रीकृष्णस्य
व्रजागमनं तु श्रीभागवतस्यापि संमतं॥ यत्तु पूर्वं गद्यानन्तरं पाद्मोत्तरखंड एव पद्यमस्ति कालिंद्याः पुलिने रम्ये
पुण्यवृक्षसमाचिते गोपनारीभिरनिशं क्रीडयामास केशवः॥ रम्यकेलिसुखेनैव गोपवेशधरः प्रभुः बद्धप्रेमरसेनात्र मा
सद्वयमुवास हेति॥ अत्र गोपनारीभिरित्यत्र गोपजातिभिर्नारीभिरिति गम्यं॥ तृतीयस्कंधे श्रीशुकदेववचने देवहूतिं
प्रति नृपवधूरिति न तत्॥ अनिशमित्यनेनोपपत्त्यभ्रमानन्तरं दाम्पत्यमेव प्रकटं वभूवेत्यागतं॥ वनितानां शतयूथपत्त्व
नेन तावतीभिः सह निरन्तरक्रीडापांसवैर्ज्ञातायामपि संकोचराहित्यव्यंजनात्॥ तथैवाह रम्येति॥ रम्यत्वमत्र सर्वे
षां मनोरमत्वं॥ अन्यथा हि तस्मिन्केलिप्रवेशे विरूपे सर्वस्यापि तद्दृशस्य विगानविषयत्वं स्यादिति॥ अत एवात्र व्रजे सर्वेषामे
व प्रेमपोषणमभूदित्याह बद्धप्रेमेति॥ अथ तदनंतरं गद्यानन्तरं॥ अथ तत्र स्थाने नंदादयः पुत्रदारसहिताः पशुपक्षिमृगाद
यश्च वासुदेवप्रसादेन दिव्यरूपधरा विमानारूढाः परमं वैकुण्ठमवापुरिति॥ कृष्णस्तु नंदगोपव्रजौकसां सर्वेषां निरा
मयं स्वपदं दत्त्वा दिवि देवगणैः संस्तूयमानो द्वारवतीं विवेशेति च॥ अत्र त्वयमर्थः॥ नंदादयः पुत्रदारसहिता इति श्रीमन्नंद
राजस्य तद्गेमुख्यस्य पुत्रः श्रीकृष्ण एव॥ दारास्तु श्रीयशोदैवेति प्रसिद्धमपि पुत्रादिशब्देनानन्तरूपैरेव तैः सह तत्र प्रवे

प्राइति गम्यते॥ अतो दिव्यधारानूत्सुल्लासेन तेषां स्वस्वरूपस्य परमविराजमानत्वमेव विवक्षितं॥ विमानेन तेषां परमवैकु
ण्ठप्रवेशनं च वहिरङ्गजनावंचनार्थमेव प्रत्यायितं॥ वस्तुतस्तु तेषामदृश्यवृंदावनप्रकाशविशेष एव प्रवेशः॥ वृंदावनाद्
वहिर्नापनीवाराहवृहद्गौतमीयवचनैस्तादृशतन्नित्यधामप्रकाशो दर्शितः॥ वरुणलोकादागत्य श्रीमन्नंदादिभ्यस्तेषा
मेव स्वलोकतया वृंदावन एव सल्लोकविशेषरूपस्तत्प्रकाशविशेषः स्वयमेव श्रीकृष्णेन दर्शितो न च विमानसाधन
तयान्यत्र तेनीता इति श्रीदशम एव प्रसिद्धं॥ तथा हि॥ नंदस्त्वतींद्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयं॥ कृष्णे च संनतिं तेषां ज्ञा
तिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत्॥ ते चौत्सुक्यधियो राजन्मत्वा गोपास्तमीश्वरं॥ अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः
इति स्वानां स भगवान्विज्ञायाखिलदृक् स्वयं॥ संकल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिंतयत्॥ जनो वै लोक एतस्
मिन्नविद्याकामकर्मभिः॥ उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन्॥ इति संचिंत्य भगवान्महाकारुणिको
विभुः॥ दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परं॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनं॥ यद्धि पश्यंति मुन
यो गुणापाये समाहिताः॥ ते तु ब्रह्मह्रदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः॥ ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोऽध्यगात्
पुरा॥ नंदादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानंदनिर्वृताः॥ कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः॥ अत्र स्वलो
पन्निजपदं तेषां स्वपदतया तान्दर्शयामास॥ नंदे वत्तेभ्यः पश्चाद्यतानीति गम्यते॥ ते तु ब्रह्मह्रदं नीता
इत्यात्र चायमर्थः॥ यत्र ब्रह्मह्रदे श्रीकृष्णमक्रूरः स्तुतवान् तं ब्रह्मह्रदं श्रीकृष्णेन नीता मग्नाश्च पुनस्तेनैवो
द्धृताः सन्तो नराकृतिपरब्रह्मणस्तस्य लोकं ददृशुरिति॥ यद्यपि ब्रह्मलोकशब्देन भगवल्लोकमात्रं हीतो ये ब्रह्म
लोकः सनातन इत्यनेन तत्त्वं॥ सूक्ष्मामिति तमसः परमिति सत्यं ज्ञानमिति च द्वे वचनं जितं॥ तथापि नः स्वग

तिमिति न वेद स्वां गतिमिति गोपानां स्वं लोकमिति कृष्णश्च तद्वेत्तिच श्रीगोपाललोकरूपमेव न दित्तिलभ्यते ॥
त्र न एवान्येपरिकरास्तत्र तैर्न्नदृष्टाः किंत्वात्मान एव च्छंदोभिः स्तूयमानत्वं च गोपालवापन्यादिरूपे स्तेः श्री
कृष्णस्तत्तानुरूपमेवेति कृष्णश्च तत्रैत्पनेन लभ्यते ॥ तदेवमेव तदेकरुचीनां तेषां विस्मितिः परमानंदनिर्वृतिश्च
घटते तेषां स्वलोकस्यापि तस्याज्ञाने कारणं तु जनो वा इति ॥ सालोक्यसार्ष्टिसारूप्येत्यादिपद्ये जना इति वक्ष्या
पि जनस्तदीयस्वजन एवोच्यते ॥ अत्र तु विशेषतः ॥ तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहं गोपाये स्वात्मयोगेन
सोयं मे व्रत आहित इति स्वयमेव श्रीकृष्णेनानंतर्भाविनमिति ॥ जनशब्दस्य लोकमात्रवाचित्वे सर्वैस्तैरेव करुणया जाते
ति सर्वेभ्य एव तेभ्यो दर्शनाप्रसंगात् ॥ मा च न जानीतेति तथा न व्याख्येयं ॥ न तस्य परमस्वजनोयं मम व्रजवासि
लक्षणः प्रापंचिकेस्मिन् लोके यान्त्रविद्याकामकर्मभिर्हेतुभिर्देवतिर्यगादिरूपा उच्चावचा गतयस्तासु
भ्रमन् तन्निर्विशेषतयात्मानं मन्यमानो दर्शयिष्यमाणां स्वगतिं न जानातीत्यर्थः ॥ मम लोकवल्लीलायावरणादे
वेति भावः ॥ यद्वा मार्थस्तु हृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते इत्यादिः ॥ न दृज्ञानादेव नंदस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा
त्याद्युक्तं ॥ तस्माद्य एव लोकस्तेषां स्वीयतया तेभ्यो दर्शितः स एव प्रापितस्तत्प्रापणे च विमानादि साधनमकिंच
त्करमेव किंतु लोकानां च मत्कार्यं तेभ्यः संगोपनार्थमेव वा दर्शितमिति साध्वेव व्याख्यातं ॥ तदुक्तं वृंदावन
मुद्दिश्य ॥ आविर्भावस्तिरोभावो भवेन्मेत्र युगे युगे इति ॥ तेजोमयमिदं रम्यमदृश्यं चर्मचक्षुषेति च ॥ अतः पुनर्व्रज
भागत्य स्थितस्य नित्यस्थित्यपेक्षयैव गोगोपगोपिकासङ्गे यत्र क्रीडतिकंसहेतिपदं विन्यस्तं ॥ अत्र हे तिवत् कंस
हेतिवत् कंसहेत्यत्र च भ्रमत एव कृष्णद्विधात तदेव ग्रन्थकृद्भिर्मा नायकेशिमथने सखिनास्मि शङ्के त्यादिषु केशिमथना ॥१४०॥

दिशावक्ताः प्रयुक्ताः संगच्छन्ते ॥ केशिवधादनन्तरं परस्परोत्साता पन्ते ॥ एवमेव केशिमथनमुदारमित्यत्रश्रीज
यदेव चरणैरप्यभिप्रेतं ॥ अतएव ॥ तत्रश्रीराधादेव्यास्तन्नन्नायिकात्वं वर्णयद्भिस्तत्रच श्रीकृष्णनित्यप्रेयसीत्व
द्यक्तिमभिप्रयद्भिस्तैः सपत्नीभिरेवकृता विप्रारसहेतुत्वेन दर्शिताः ॥ पतिमन्याः परे सन्तीत्यपिनोद्दिष्टं ॥ तदेवं
स्थिते तदानीं श्रीव्रजदेवीनां तत्प्राप्तिक्रमस्त्वेवं विविच्यते ॥ तत्र यथा मथुराप्रस्थाने तास्तथा तत्पतीर्वीक्ष्येत्यादावा
यास्यद इति दौत्यकैरितिसंदिष्टं तया इतान्तरैरपीति गम्यं । यथोक्तं ॥ धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंच
न प्रत्यागमनसंदेशैरितियथाच ॥ वृष्णीनां सम्मतो मंत्री कृष्णस्य दयितः सखा ॥ शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो
बुद्धिसत्तमः ॥ तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकान्तिनं क्वचित् ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः ॥ गच्छो
द्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नः प्रीतिमावह ॥ गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्संदेशैर्विमोचय ॥ ता मन्मनस्का मत्प्राणा
मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ॥ मामेव दयितं प्रेष्ठमात्मानं मनसा गताः ॥ ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहं ॥ मयितः
प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ॥ स्मरन्त्योंग विमुह्यन्ति विरहौत्कंठ्यविह्वलाः ॥ धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणा
न्कथंचन प्रत्यागमनसंदेशैर्वल्लव्यो मे मदात्मिका इति प्रकरणेन स्वस्य तासां च पुनर्वैयग्र्येव्यक्ते श्रीमदु
द्धवद्वारा पूर्ववत्पूर्वेण भवतीनां वियोगो मे इत्यादिना संदिश्य प्राप्य परितुष्टोन्नरतीस्म छंदस्य त्रिरात्र्यापि कृस्मरति
विशिष्य संदिष्टं मय्यावेश्य मनः कृष्णे विमुक्ताशेषवृत्ति यत् ॥ अनुस्मरन्त्यो मां नित्यमचिरान्मामुपैष्यथेति ॥ अथश्री
संकर्षणद्वारापि संदिष्टं ॥ यथान्वतद्दस्मिन्नंश्रीशुकेन ॥ संकर्षणस्ताः कृष्णस्य संदेशैर्हृदयंगमैः ॥ सान्त्वयामास भगवा
न्नानानुनयकोविदः ॥ यथा श्रीपराशरेण ॥ सन्देशैः साममधुरैः प्रेमगर्भैरगर्वितैः ॥ रामेणाश्वासिता गोप्यः कृष्णस्या

ति॥ मनो हरेरिति॥ स्वयमेव कुरुक्षेत्रयात्रायामुपदिष्टं॥ मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते दिष्ट्या यदासीन्मत्स्ने
हो भवतीनां मदापन इति॥ तच्च यत् किंचिदव्य उपदिष्टं तत्रापरितुष्टानां तासां विज्ञप्तिमाह॥ आहुश्च ते नलिननाभ
पदारविंदं योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं गेहं जुषामपि मनस्युदियात्सदा न
इति॥ अयमर्थः॥ हे नलिननाभ तव पदारविन्दं नोऽस्माकं मनस्युदियात्॥ ननु परमानुरागवतीनां भवतीनां भवती
नां किमत्राशंक्यं तत्राहुः॥ योगेश्वरैरेव हृदि विचिन्त्यं नास्माभिः कथं अगाधबोधैः अदर्शनेऽप्यक्षुभितबुद्धिभिः न
त्वस्माभिरिव तद्विचिन्तनारंभ एव मूर्छोगामिभिः॥ तदुक्तमुद्धवं प्रति स्वयं श्रीकृष्णेन मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः स्मरन्त्यंग विमुह्यन्
तीति॥ ननु तद्विचिन्तनमेव तेषां संसारदुःखमिव युष्माकं विरहदुःखं शमयेत्॥ तत्राहुः संसारकूपपतितानामे
वोत्तरणावलम्बं न त्वस्माकं विरहसिंधुनिमग्नानां॥ तद्विचिंतने विरहदुःखवृद्धेरेवानुभवात्॥ जन्तु कुरुक्षेत्र इव
द्वारकायामप्यागत्य मत्पदारविंदं पश्यत यावदहं तत्राममागमी तावच्छ इत्याहुः॥ गेहं जुषां स्त्रीत्वादेहलोकाधीना
नामित्यर्थः॥ तस्माद्यदि स्वयमेव नत्रागात्य स्वपदारविंदं दर्शयन्ति तत्र भवन्तस्तत्रापि नित्यमेव न दैवास्माकं निस्तारर
निभावः॥ अथ ततः किं जातमिति श्रोतृणामुत्कंठां चित्तं समाप्तं तदध्यायोपि स्वयमेव श्रीवैयासकिराह॥ तथा
नुगृह्य भगवान् गोपीनां स गुरुर्गतिः॥ युधिष्ठिरमथापृच्छत् सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययमिति॥ यथाताभिरभिप्रेतं
तथानुगृह्य॥ तथानुग्रहमेव व्यनक्ति॥ गोपीनां स गुरुरभीष्टसंपादनायोपदेष्टा॥ अभीष्टमेवाह गतिर्गम्यत इति
परमफलरूपरत्यर्थः॥ तच्चैवमप्यत्र भक्तानां धारणामन्तर्यं [illegible]श्चिरं द्वारोपविष्टमपि श्रीयुधि
ष्ठिरमथ तदनन्तरमेवापृच्छत्॥ किं वक्तव्यं तमेवेति॥ सर्वांश्च सर्वानपि सुहृद इति अयमहाविरहमूर्त्तीर्थ यथा

तासां तं प्राप्तुस्तयास्वयमेव श्रीकृष्ण उद्धवं प्रतिप्राह । रामेणसार्द्धं मथुरां प्रणीते श्व फल्किनामय्यनुरक्तचित्ता । विगाढभा
२ वेन मे वियोगतीव्राधियोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण । क्षणार्द्धवत्ताः
पुनरङ्ग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुरिति पूर्वं खलु प्रनाय स्वस्य प्रस्थापनेमपि ताः प्रेयसां प्रेष्ठ रत्यादेः वर्त्तमान
प्रयोगएव कृतः संप्रतित्वत्रातीत प्रयोगएव क्रियते ॥ ततश्च ददृशुरिति बभूवुरिति चातीतनिर्देशाद्धुनातु ताः तथा
न पश्यन्ति न च तथा भवन्तीति नास्त्येव वियोग इत्यर्थः ॥ ननु तासां तदा प्राप्तिः प्रकटं न दृश्यते कथं सा जाता । उच्यते म
या सह वृन्दावनगताप्रकट प्रकाशविशेषमेव ताः प्राप्नुरित्याह ॥ ता नाविदन्मय्यनुषङ्ग बद्धधियः स्वमात्मानमदस्त
थेदं यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे ॥ तादृशमन्मह्याविरहसंतप्ताः सत्यो मयि योऽनुसङ्गो हन्त
वर्द्धे हृत्वा नत्र गते मयि यः पश्चात् ज्ञातः साक्षात्संगः स माधेर्दृष्टान्तपि ष्प माणत्वान्नतु समाधिरूपस्तेन बद्धाधीर्या
सां न यान्वनाः सत्यः स्वं ममतास्पदं तथात्मानमहंकारास्पदं च कर्म्मभूतं न विदुः अप्रकटलीलागतं नपेदं प्रकटली
लागतं वा यया नाविदुः किन्तु द्वयोरैक्येनैव नाविदुरित्यर्थः ॥ नन्वस्तु तामच रूपं चेति समाहारद्वन्द्वेन नामरूपात्म
न्यप्रकाटप्रकाशे प्रविष्टा इव अप्रकटप्रकाशगतं खलु द्विविधं ॥ तासामहंकारास्पदं ममतास्पदं चेति ॥ तत्राहं
कारास्पदे प्रविष्टा इति वस्त्वभेदेन योजयति । यथा समाधौ समाप्नुपाधौ तुरीयाख्या त्मनि मुनयो जाग्रदाद्युपा
धितया विष्वंते । जसमाप्ता रूपा सनीनामात्मानः प्रविष्टा इव भवन्ति न तु प्रविष्टाः किंतु तेषा तुरीयं त्रिषु संततमि
ति न्याये नोपाधिनैव तुरीयाद्भिन्नत पाख्या तानां तत्र उपाधि परित्यागएव प्रवेशतयोपचर्य्यते तथा तासां मत्प्राप्त
न्तराय तत्तत्परित्यागएव प्रवेशतयोपचर्य्यते इत्यर्थः । अथ ममतास्पदे प्रविष्टा इवेत्यपि सम्यगंशाप्रवेशेनपो

142

॥उ०नी०॥ ग यति ॥ यथा स्थितो येन घः प्रविष्ट इव भवन्निन तु प्रविष्टः पृथिव्यामविच्छेदात् ॥ तद्वन्नयोः प्रकाशयोर्मिथो वि
॥१४२॥ च्छेदाज्ञानात् प्रविष्टा इवेति ॥ तदेवमयमपि ग्रन्थकृत्पक्षः श्रीभागवतसंमततया साधितः ॥ पुनरेवं विमर्श्य
ते यं व्रजे तत्प्राप्तिः कीदृशत्वेन ग्रंथकृन्मता ॥ पतित्वेनोपपतित्वेन वा ॥ उच्यते ॥ ललितमाधवे ज्ञातेन तद्वीयेन
हार्देन पतित्वेनैवेति ॥ प्रकारांतरेण तत्संबंधाकरणेन तत्रैव रसस्य प्रतिष्ठेति प्रकटीकरणात् ॥ तस्यैवान्त्यो
दाहृतत्वाच्च ॥ तद्विवाहनिर्वहणा कृस्पर्शणमनोरथ इति नामकरणात् ॥ नच पूर्ण्यामेव तासां विवाहः संभवति न तु
व्रज इति वक्तव्यं ॥ यदि स्वयमेव श्रीव्रजेश्वरी तत्र गतात् तत्संबंधेनान्याश्च व्रजप्रामाणिकास्तदा पुरीव्रजयोः को
भेदः ॥ यदि च श्रीकृष्णेन तासां मूढानां व्रजानयनं श्रीव्रजेश्वर्यं च नएवानुमतं ॥ तदा वृंदावने तासामानय
नानन्तरं स्यात् नान्यथा ॥ श्रीमद्भागवताभिप्रायेणाप्यत्रैव रसः संपद्यते ॥ यतः श्रीकृष्णस्य मथुराप्रस्थाने निवा
रयाम समुपेत्य माधवं किं नो करिष्यन् कुलवृद्धबांधवा इति विसृज्य लज्जां रुरुदुः स्म सुस्वरं गोविंद दामोदर
माधवेति ॥ यस्मात् सांव्यवहारस्तेन प्रथममनएव ताउढ इति भावाच भूवुः परपरस्तु नराः ॥ ता मन्मनस्का म
त्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिका इति कृष्णेनैव व्रजायाते उद्धवे त्यक्तलौकिका इति गतह्रियत इति काचिन्मधुकरं दृष्ट्वे
तिया इत्यस्य जं स्वजनमार्यपथं च हित्वेति मातरं पितरं भ्रातॄन् पतीन् पुत्रान् स्वसॄः प्रियदर्थे जहिम दाशार्हदु
स्त्यजान् स्वजनान् प्रभो इति चश्रयते ॥ तस्मात्तासामसंख्यानां तादृशी रतिर्ज्ञचरी तु मशक्यैव जातेति यदि
ता सामन्य भर्तृकार्तृका त्वं व्रजे मिथ्यात्वेन व्यक्तं स्यात्तदैव कृष्णसाक्षात्पयेन रसः संपद्यते ॥ अन्यथा तु महावैरस्य
मेव स्यात् ॥ तत्र तदैश्वर्यज्ञानमय्यां परीक्षित्सभायां यथा ॥ तदैश्वर्यज्ञापनेनैवोपपत्त्यं परिहृत्य सरसतास्थापि

तातया धार्म्मिकत्लोकलीलामयां श्रीमद्व्रजसभायामपि धार्म्मिकरीत्यैव परिहृतसास्यापयितव्या ॥ तदेवं योगमाया
मुपाश्रितेत्यादिना सूचयन्नस्वलक्षणायेति न्यायेन परस्या मायायाः सोपप्रपंचासेवसमाधात्रीयथा निजेच्छरलीला
कौतुकार्थं तत्तत्कल्पनां कृतवती मध्ये चासूयापरिहारार्थं समाहितवती च सत्वे तस्मिन्नुद्वांदे निःशेषमेव समा
हितवतीति गम्यते ॥ यतोऽप्रकटलीलामनुगतानामपि तासां तत्त्वीयात्वमेवानुगतं ॥ तथाहि ॥ ब्रह्मसंहितायामानं
दचिन्मयरसेत्यादौ ताभिर्निजरूपतया कलाभिरित्यत्र तासां कलात्वेन निजरूपात्वप्राप्ते निजरूपतयेत्युक्तिः
स्वीरूपतां निगद्य परकीयात्वं परिहृतवतीति ॥ तस्य च तत्त्यतित्वमेव गौतमीये श्रीमद्दशार्णव्याख्यायां मायाप्रेर
कतामये ऐश्वर्य प्रतिपादकपक्षद्वयस्तत्कात्तृतीयपक्षतया प्रोक्तं ॥ अनेकजन्मसिद्धानां गोपीनां पतिरेव वानं
दनन्दन इत्युक्तः स्वे लोकाख्याने देवर्द्धन इति ॥ अत्रवर्द्धनिमे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन इति वत्तत्र नादिजन्म
सिद्धानामित्यर्थः ॥ नदेतद्विचार्य्य पम्यक्कृद्भिरपि तत्वयुत्वमत्र यत्प्रोक्तमित्यादौ नेष्टायदद्भिः निरसेकैविभिरित्या
दौ चावतारसमयएवोपपतित्वपरदारात्वव्यवहारस्तदितरसमये तु नेति स्वीकृतं ॥ तदेतच्चतानाविदन्मयथ्य
न्तु षकृद्वद्वधियइत्यस्यान्ते श्रीभगवता कृष्णेन स्वयमेव दर्शितं ॥ मत्का मारमणं जारमत्स्वरूपविदोऽवलाः ॥ ब्रह्म
मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः इति ॥ अपमर्थः यथाभीष्ममद्धारं दर्शनीयं कटं करोतीत्यत्र कृतिक्रियावि
शेष्यमनुगच्छन्ती विशेषणान्यप्यनुगच्छति ॥ कटं करोति तं च भीष्ममित्यादिरीत्या ॥ तथात्रापि ब्रह्मप्रापुस्तच्च
परमं तच्च मां मद्रूपमित्यादिरीतिरवगन्तव्या क्रमस्यात्रार्थिकत्वात् ॥ पञ्च तां विविधाः पाकाः सूपान्नाः पापसाद
यः ॥ संपावायपशस्कृत्यः सर्वं दोहअग्न्याहितामित्यत्र अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ च वव वत्त वत्वेन दृष्ट

143

उ॰नी॰ ॥ वात् ॥ तथाहि ॥ ताइति पूर्वतोनुषज्यते ॥ ताब्रह्मप्रापुः ॥ किं निर्विशेषतया विर्भूतं न किंतु परमं ॥ परमात्मस्मोर्येस्मिन्
॥१४३॥ न्नदिति निरूपणाद्वा ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति प्रामाण्येन वा श्रीभगवद्रूपमित्यर्थः ॥ तादृशत्वं च प्रभुमाश्रयः सचिन्त्य
सर्वगस्य तथात्मनइति श्रीविष्णुपुराणादीत्यान्यत्रापि भगवदाविर्भावे संभवतीत्याशंक्याह मामिति ॥ तदुक्तं ॥ म
य्यावेश्य मनः कृष्ण इत्यादि च ॥ मयि भक्तिर्हि भूतानामित्यादि च ॥ तत्र च मां भावविशेषमयपमयभेदेन द्विधा प्रा
पुरिति बोधयितुं तासां तत्तद्विशेषणसाहित्येन स्वविशेषणद्वयमाह मत्कामा रमणमिति जारमस्वरूप
विदइति च ॥ रमणशब्दः पत्याबेव रूढः ॥ जारशब्दस्तूपपतावेव ॥ रमणं स्यात्पटोलस्य मूलेपि रमणः प्रि
येइति विश्वप्रकाशः ॥ धवः प्रियः पतिर्भर्तेत्यमरः जारस्तूपपतिः समाविति च ॥ ततश्चास्वरूपविदइ
ति स्वरूपं नित्यमेव मत्प्रेयसीत्वलक्षणमवतारसमये मद्दीपलीलाशक्त्या मोहितत्वान्नविदन्ति यास्त
थासत्यो जारं ॥ जारबुद्धिवेद्यं सन्तं मां प्रापुः ॥ तथापि मत्कामाः मयिकामः कथमस्माकमन्यस्मिन् पति
त्वे स्वप्रवृद्धीलीयेत श्रीकृष्ण एव जागरणे वर्त्तत्याद्दुर्भवेत् इत्यभिलाषोपासां तथा सत्यो मां रमणं प्रापुः
तादृगभिलाषश्चासां स्पष्टमेवोपलभ्यते ॥ यथा भ्रमरगीतायां ॥ अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोधुनास्तेइत्य
त्र तस्य स्वीयाएव वयमिति व्यज्यते तत्र च किंकरीणामिति प्रणामस्तुंदरने द्रास्य इति वेदे न्यात किं करीत्वेनापि
निश्चितस्य भुजमगुरुसुगंधं मूर्ध्न्यधास्यत्कदान्विस्यतेन तद्देवासावसंकोचाङ्गीकारेण कदासांगीकरि
ष्यतीति ॥ राधा स्वयमेव प्रार्थितवतीति ॥ श्रीभगवतास्वमतं तं द्देवोद्धवायोपदिष्टं वक्ष्यामे मद्दाम्भिकार ॥१४३॥

ति ॥ तदेवं जारबुद्धेर्हेयत्वं रमणबुद्धेस्तूपादेयत्वं ॥ जारबुद्धिर्वैद्यमाख्याय श्रीस्वामिभिरवगमितं ॥ भर्त्तृभिन्ना
षप्राप्तिश्चावश्यमवगन्तव्या ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते इति श्रीभगवद्गीताभ्यश्च घेति यद्भिन्नाधेणैवेवार्थः तत्क्र
तुन्यायात् ॥ स्वयमेवेदं दृष्टान्तद्वारा बोधितं ॥ मय्यावेश्य मनः कृष्णे इत्यनन्तरं यामयाक्षी इता रात्र्यां वने स्थि
न्न व्रजस्त्र्यास्थितानां ॥ अत्तव्रुरासाः कल्याण्यो मायुर्मह्वीर्य चिन्तयेति ॥ अत्र खल्वन्तर्गृहगतानां तासां तान् पतीन्
तांश्च देहांस्त्यक्तवतीनामौपपत्यं न संभवतीति ॥ हे कल्याण्य इत्यनेन भवतीनां मनन्द्वदेहपरित्याग इति सुवे
शिष्यमवगमितं ॥ तदेतदभिप्रेत्यैव वशर्वमपि तमुद्धवं प्रति ॥ धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथंचन प्र
त्यागमनसंसन्देशैरित्युक्त्वा तासां प्राणधारणे आग्रहो दर्शितः ॥ जारत्वेन रमणत्वेन च मत्प्राप्तेर्मम कारुण्य
स्तुपरमसहायमित्याह ॥ अबला इति ॥ न विद्यते बलं मत्साहाय्यं विनान्यद्यासां तादृश्य इति ॥ अहो आस्तां
त्यप्रेयसीनां वार्त्ता तासां संगाद् दृष्ट्वात्र पिशतसहस्रशो। पितथा तथा मां प्रापुरिति ॥ अत्र चेदं विविच्यते तासां
नित्यप्रियाणां भवनरण वशाद्विस्मृतात्मस्थितीनां मध्यन्तःस्वस्वभावादद्य विजितिरतिश्रीभर्त्तानित्यकान्ते वि
ध्वंसतानामनुध्यानात्परसदनगतिक्लेशभाजां वरीतुं तं तच्छ्वासापि नस्यादहहसहफलाकः प्रतीयान्न तत्र ॥ न
स्मात्सत्वितमाधवस्वत्रापि विवाहघटनेवैसमंजसा ॥ यतश्च दाम्पत्यं व्रजसुभ्रूवामघजितायज्ञातमेत
त्स्वरंकाव्यस्य प्रथते न निर्वहणकृतं किं त्वेष रागस्य च ॥ रागः सोप्यनुपद्रवस्थितिमिथः ॥ संगास्पदस्तन्यजन्ना
त्मीपास्पदमन्तरा विविवहनं दृष्ट्वाद्युपाजन्मतां ॥ प्रागुरप्रियता ततो गुरुजनध्वस्तप्रयत्नात्मतातत्पश्चाच्छ्रुति
लोकत्वं चिरमसाद्गुणा प्रियाङ्गीकृतिः ॥ तस्माद्दूरमहावियोगचिरतान्त्यान्तमुद्वाहतः प्राक्ष्ञ्चेन्मिथुनमिथोहरि

रमारूपं स्तु स्वं किं परं कृष्णं कान्तयानुपेत्य पुरतः स्वं नित्यकान्तं तु तास्तत्राप्यन्यकरे निपत्य च वल्लान्त्रिर्वा ह्यथ
मे निजं ॥ तत्रापीष्टमस्तु कथं च न रहः प्राथापि विश्लेषिताः पुण्यात्तं पतिमेत्य सर्वजगन्नाम न्तर्यधुर्निर्वृति ॥ नाम्ना
र्यासह सुतानुरागविभुता मीनिर्मिता किं तु मीर्लिग्धा सा न्त्वन्तु वेनि नत्र वल्लता ज्ञानार्थमन्तः कृता ॥ तज्ज्ञानं यदि धर्म
से तु दत्तना न्तस्यास्तदा विस्तृतिस्तद्द्वाति यथा परीक्षिन्नचरोप्यग्नो मुहुर्वै श्रपने ॥ कंसारे रकुतोभयस्थान
भयं न तन्न कृतं दस्य वा किं तु ह्रीः य रमस्ति सहुणमणेस्तन्तुमत्रु वा किं पुनः ॥ तत्र ह्री इ रितोऽत्रवायदित दानिन्दा
स्पदं यद्यसो गोप्येशर्म णीगोपन स्थितिमयी उभात्यद्दस्त हितु ॥ अन्याः सन्तु सहस्रशः पतिपरा नाम्नः स्तुवे
पानिजं त्रीकं धर्ममपि श्रितानसहसा सस्त्वं पदीतिं केवलं ॥ गोपीनां निजनप्रसिद्धमपियास्तंतं विहा
यस्फुटं निर्णीयस्वरतिप्रतीतिविभवात्कृष्णं पतिं भेजिरे ॥ सावित्री ब्रह्मणः स्त्री हिमगिरितनुजा चंद्रमौलेस्तथा
मा विष्णोः कृष्णस्य रुक्मिण्यपि जगति भवेद्वादमस्यणोः स्तु स्वाय ॥ रूपं स्वस्यापि विश्वापनमयमभितः शोभ
यन्त्स्वीयमासीत्प्रासेयासां रुचा तायदि न हि विवहेद्दस्तु राधा तु मर्द्धिरिति ॥ अथ कंसवधात्प्राचीनानां तीला
नांस्वयस्तन तामत्वा यदुपासनं कुत्रापि क्रियान्ते ॥ तत्र वल्लु एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जह तु व्रजे निलायनैः
से तु वं धेमर्कतो ह्रवनादिभिरित्यादीव तारत्नीलान्तरव न्त्र्वं मती तामपि तां तां निजलीलां भक्तविशेषु भुरो
धेन तदा तदा प्रकटीकरोतीत्येवमन्तव्यं ॥ त्वं भक्तियोगपरिभावितहृत्सरोजआस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसां यद्यद्धि
यात उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहायेत्यादेः तत्र वात्सल्यलीलोल्लासनायह स्तान्यपि दृश्यन्ते ॥
किं तु श्रुतेक्षितपथत्वेनैव ताद्दृश्यानस्वमनोरथमात्रकल्पितत्वेनेति गम्यते तत्र च क्रुपास्थिताया अपि संभोगलीलायाः संप

न्यत्वमेवसंमतं॥ ननुसमृद्धिमत्त्वं महाप्रवाससंस्कारानन्तरभावित्वाभावात्॥ अतएवकासांचिल्लीलानांप्रकटप्रकाशगत
तल्लीलातुल्यानांतन्नर्मसंत्रोपासकसंप्रदायाविच्छिन्नपरंपरानुरोधेननित्यास्थितिरवगम्यते॥ ननुसर्वासामपिप्र
कटलीलानांकालिपद्रुदप्रवेशलीलानांमहादुःखमयत्वेनकासांचिदन्यासामपिमुहुरागंतभयव्याकुलीकृतत्वेन
प्राकृतत्वेनप्राकृतमिश्रत्वेनचविरोधात्॥ योगएवभवेदेषविचित्रः कोपिमादनः॥ यद्विलासेनशोभन्तेनित्यलीलाःसहस्र
धेत्यत्रयोगएवेतिसुखदानामेवतासामुपादानेनसहस्रधारतिसंख्योल्लेखेनचततप्रत्याख्यानात् प्रत्यएवपितासांनित्य
त्वेचित्रतुल्यताप्राप्तालीलात्वहानाच्च॥ हित्वंगोकुलमंडलस्यवल्लवतकंसादिदुर्जीवनंतद्दूरत्लेशकुलंचकृष्णस्यदृशा
यन्नत्सख्यान्निजं॥ तत्रखंप्रथमंयथावरतयानवंकृवंनतसरंतश्रुम्यस्थितिचिन्तनादस्मममूरण्याश्रयंतंनुमः॥ कृष्ण
१॥ छन्नप्रकाशभेदेनकेश्चिदेषांद्विरूपता॥ इष्टाप्यत्रनहिप्रोक्तानात्युल्लासकरीयतः॥२॥ अथयोगोणाः
स्वप्नेप्यन्निविशेषोस्यहरेर्गौणइतीर्यते॥ स्वप्नोद्विधात्रसामान्यविशेषत्वेनकीर्त्तितः॥ सामान्यःसतयः
खस्ताखिलक्लेशंकृष्णाद्यंगोकुलंस्मरन्॥ नद्वारकृष्णप्रियावर्गेस्मरन्नयस्तंसंस्तुवीतकः परसपरिपाकस्तुक्रमलीला
यामेवक्रमते॥ श्रीभागवतादिप्रकाशकप्राचीनपरमभक्तानांविदग्धमाधवादिप्रकाशकतादृशग्रंथकृतांचात्रैवा
वेशदर्शनादत्रैवग्रंथेचास्याएवनिर्वाहणात्॥ तथाहि॥ रसिकजनस्तुखार्थेसाधयामासत्रशश्वतक्रममनुरसशृंस
दवन्कृष्णचंद्रःक्रममनुरसयन्यःस्फूर्तिमाप्नोतिस्फूर्त्यासकलमिहपरंस्यात्तत्रवैदग्ध्यमस्य॥ तथाचोक्तंप्रपंचनि
ष्प्रपंचोपीत्यादि॥ ॐ॥ इतिमधुरसपरिपाकविवेकविवृत्तिः॥ १॥ छन्नप्रकाशभेदेनेति॥ एषांसंभोगादीनांस्वीयात्वपि
छन्नेतेवरसरेतिद्विरूपतानप्रोक्तेत्यर्थः॥ २॥ नदेवंसर्वप्रबंधस्यरसपरिपाकंसमृद्धिमन्नमुक्तानुयोगेणास

145

क्षिप्तादिच्चतुर्णामाभासानप्याह अथ गोण इत्यादिना गौणो मुख्यसंभोगाभिधेयताशून्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ नांमानाम्निज्वा
लाअससमयेनवसरे ॥ ४ ॥ समयधर्म्म आयास्यामीति तस्य प्रतिज्ञारूपो धर्म्मः ॥ समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसंवि
द इति नानार्थवर्गात् ॥ स्वप्नकपटात् स्वप्नरूपो यः कपटस्तं कृत्वापदिहायातः सन्वल्लभो मां रमयति न तु जाग

रूवं कापितो अभिचारिषु ॥ विशेषः स्वल्पनागर्य्या निर्विशेषो महाद्भुतः भावोत्कर्षमयो ह्येष चतुर्द्धे
ऽवेव्यमतः ॥ तत्र स्वाप्नसंक्षिप्तः ॥ यथा ॥ विहारं कुर्वाणस्तरणितनयातीरविपिनेन कुंभोदेश्रेणीम
धुरिमस्विद्युतिभरः ॥ विदग्धानां चूडामणिरनुदिनं चुम्बति मुखं मम स्वप्ने कोपि प्रियसखि तीयात्रव
युवा अथ स्वप्नसंकीर्णः ॥ ३ ॥ सखि कुद्दामा भूर्त्तपुरपिनदोषः सुमुखि मेनमानाग्निज्वालामशम
यमसमये ॥ स धूर्त्तस्तेस्वप्ने व्यधित रससृष्टिं मयि नथापतो विस्तीर्णापि स्वयमियमयासीदुपशमं ॥ अथ
स्वाप्नसंपन्नः ॥ यथा हंसदूते ॥ ४ ॥ प्रमातो मां हित्वा यदि कठिनचूडामणिरसौ प्रयातु स्वच्छंदं मम स
मयधर्म्मः किलगतिः ॥ इदं सोढुं कावा प्रभवति यतः स्वप्नकपटादिहायातो वृन्दावनभुवि वल्लभो मां
रमयति ॥ अथ स्वप्नसमृद्धिमान् ॥ यथा ललितमाधवे ॥ ५ ॥ चिराद्द्य स्वप्ने मम विविधयत्नादुपगते
प्रपेदे गोविन्दः सखि नयनयोरंगनभुवं ॥ गृहीत्वा हाहन्त त्वरितमयतस्मिन्नपि रथं कथं प्रत्यासन्नः
स खलु परुषो राजपुरुषः ॥ ६ ॥

रमेव यकवं दृष्टोपित्वायातः सन्निति स्वप्नप्रत्याम कंदर्पनारूपमिदं का वा सोढुं प्रभवति न कापीत्यर्थः ॥ ५ ॥ चिरा
द् द्येस्यत्र समृद्धिमत्त्वं रवौ द्वैएवेयभोगातिरेकं पारं असाध्वसादिरहितं च तत्क्षण वल्लभस्तु स्वप्नेय येष्टं संभावयितुं शं ।

॥ १४५ ॥

कृत्वा द्वगन्तव्यं॥ गृहीत्वेत्यादिकं तु नात्रोदाहरणीयं॥ भाविनामा हि विप्रलंभः खल्वयं॥ पुरुषः कठिनः सोक्रूरः॥ त
दिदं वा तदुदाहरणं॥ यदा तं कारूषं पथि हतवता कंसरिपुणा व्रजे प्रत्यायाते प्रमदप्रदतो व्याप्तमखिलं ततः प्राक्
यद्बाधा विधुमुखि मनोराज्यवल्लितं जजल्पस्वप्नान्तस्ता दृष्टमुरूपश्चित्रयति नः॥ ६॥ स्वप्नोयं द्विविधः जाग
रायमाणः स्वप्नः स्वप्नायमानो जागरश्चेति॥ तत्र शर्वोद्दर्शितः॥ उज्ज्वरं स्थापयति तु स्येति द्वाभ्यां॥ ७॥ उभयथारजो
तु स्य स्वरूप एवायं प्रोद्यनश्चनोर्द्वयोरपि॥ ऊषानिरुद्धयोर्यद्वत्क्वचित्स्वप्नोप्यबाधितः॥ श्रुत
एव हि सिद्धानां स्वप्नेपि परमाद्भुते॥ प्राप्तानि मण्डनादीनि दृश्यन्ते जागरेपि च॥ ७॥ अतीत्य तुर्य्या
मपि मं[illegible]तानां तां पंचमीं प्रेममयीमवस्थां॥ न संभवत्येव हरिप्रियाणां स्वप्नो रजोवृत्तिविजृंभि
तो यः॥ ८॥ इत्येष हरिभावस्य विलासः कोपि पेशलः॥ चित्रस्वप्नमिवातन्वन् तत्प्रसंगमयत्नले
६॥ अथैतेषु निरूप्यन्ते तद्विशेषाः सुपेशलाः॥ येनुभावदशामस्याः प्राप्नुवन्ति रतेः स्फुटं॥ १०॥
नेते संदर्शनं जल्पः स्पर्शनं वर्त्मरोधनं॥ रासवृन्दावनक्रीडायमुनाद्यंबुकेलयः॥ नौखेलालील
वृत्तिरूपो नस्या दृत्याहव्यतीतेति॥ ८॥ तर्हि की सा वित्यत्राह इत्येष इति॥ तस्मिंश्च तद्विलासे श्रीकृष्णसंगमस्तु
यथावदेव न तु शर्वदर्शिना क्रूरागमनवदन्यथेत्याह चित्रेति॥ ९॥ तदेवं संक्षिप्तादिसंभोगभेदान्दर्शयित्वा ते
षां च तद्विधानामपि भेदान् दर्शयितुमाह॥ अथेति॥ एतेषु संक्षिप्तादिषु यथायथं सर्वेष्वेव निरूपितेष्वपि एतेषां वि
शेषा निरूप्यन्ते॥ तेच वि[illegible]षाणामंगानि॥ किन्तु कार्य्या इत्याह येइति॥ १०॥ केनेतत्राहतेति ति॥ ११॥ ऽऽऽऽ॥

तत्र परस्परगोष्ठी द्वाभ्यामाह धर्षणेनेति ॥ कुलस्त्रीणां धर्षणेन कृतेन भुजंगेश शिरोमणे राजः कथं क्षमः स्या-
त् धर्षणेन निर्वाहाय योग्यः स्यात् ॥ न स्यादेवेत्यर्थः ॥ कुतस्तत्राह यदेता इति ॥ नाप्नोतीति छेदः पक्षेन कुलस्त्रीणां
धर्षणे भुजंगेशः सर्पराजः कथं न क्षमः स्यात् किन्तु स्यादेवेत्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह यदेता इति ॥ अत्र त्वाप्नोनीति छेदः
अभियोगपक्षे तु कुलस्त्रीणां धर्षणे शिरोः राजः कथं न क्षमः स्यान् किन्तु स्यादेवेत्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह यदेता इति

याचोध्यं घटः कुंजादिस्तोनता मधुपानं वधूवेषधृतिः कपटसुप्तता ॥ द्यूतक्रीडापटाकृष्टिस्सुमा
श्लेषो नखार्पणं ॥ विंवाधरसुधापानं संप्रयोगादयो मताः ॥ तत्र संदर्शनं यथा ललितमाधवे चलाक्षि
गुरुलोकतः स्फुरति तावदन्दभयं कुलेस्थितिरलं च मे मनसि तावदुन्मीलति ॥ चलन्मकरकुंड
लस्फुरदपांगरंगस्थलं न यावदपरोक्षतामिदमुपैति वक्त्राम्बुजं ॥ अथ जल्पः ॥ जल्पः परस्परं गोष्ठी
वितथोक्तिश्च कथ्यते ॥ तत्र परस्परं गोष्ठी यथा ॥ दानकेलिकौमुद्यां ॥ ११ धर्षणेन कुलस्त्रीणां भुजंगेशः
क्षमः कथं ॥ यदेता दृशानेरेषदृशन्नाप्नोति शोभनं ॥ १२ अप्रौढद्विजराजराजदलिकान्तश्रीविभूति
रुचां न त्वामात्मनि कृष्णवर्त्मविलसद्दर्पिर्विशारवांचिता ॥ कंदर्पस्य विदग्धतां विदधतीनेत्रांचलस्य विषा
त्वेरा धेहि शिवमर्जिरि नुरसिमां भोगी द्रुमं गीकुरु ॥ वितथोक्तिर्यथा तत्रैव ॥ १२ ॥ अत्र त्वाप्नोनीति छेदः दृशानेव
मद्गुःतं धाप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ अप्रौढः स्वल्पकुलो यो द्विजस्य द्रः तद्वत् राज तस्मैलिकं ललाटं यस्याः ॥ पक्षे अप्रौढेन द्वि
जराजेन चंद्रेण राजदलिकं यस्याः ॥ आत्मनि देहे न त्वां स्त्व्यां रुचां विभूतिं वैभवं लब्धप्राप्ता ॥ पक्षे रुचां त्वां विभूतिं भस्म

हृस्तस्य वर्त्मनि विलसन्तीर्हृष्टिर्यस्याः॥ पक्षे कृष्णवर्त्मा वह्निः विशारवा सखी॥ पक्षे च विशारवः स्कंदः विदग्धेतां वैदग्धी
पक्षे विशेषेण दग्धतां॥ त्विषा शोभया॥ पक्षे अमया॥ शिवमूर्त्तिमेऽङ्गंतरूपा॥ पक्षे भवशरीरं॥ भोगिनां विषयासक्तानां
पक्षे सर्पाणामिंद्र॥१४॥ जैनदीक्षामिति तद्दावराग्न्यावस्थात्वमित्यर्थः॥१४॥ काचिद्दधिकक्रोडामगधत्त घुदरि हस्तनी

अस्मिन्नद्रोक तिनहिमया हन्त हारा द्विविनं हारं हारं हरिणानयनाग्राहिता जैनदीक्षां॥ याः का कृष्णसंगि
नवस्नाः पत्रद्वानेनदी नास्त्यूर्णोद्गुरा दन्तुजग हिरे प्रौढवल्लीस रवभिः॥ अथ स्पर्शनं यथा॥१७॥ नकुरुश
पथमस्य स्पर्शतो दूषितो अरसि भुजभुजगे नत्वं भुजंगाधिपस्य॥ तनुरनुपमकं पास्वेदमम्बुधिरन्तो
कपटिनिपरितस्ते परस्परो मां चितास्ति॥ अथ वर्त्मरोधनं यथा विदग्धमाधवे॥१८॥ परीतं शृंगेण स्फुट
तरशिलाश्रणमल्लस्त्वं च वल्लवेन्द्र त्वं वंश अति करलसन्मेखलमम॥ अतिक्रमोत्तुंगं धरणीधरमग्रे कप
मितस्त्व यागन्तुं शक्या तरणिदुहितुस्तीरसरणि॥ अथ रासो यथा॥ हरिर्नेवथनाकृतिः प्रतिवधदुपमथ
नस्तदंशवितड्डुं जो भ्रमति चित्रमेकोपसो॥ वधूश्च तडिद्दुज्वलाप्रति हरिद्वयं मध्यतः सखी घनक
गोडु जानरति परस्परासोन्सवे॥ अथ वृन्दावनक्रीडा यथा॥ स्थलकमलमलीनां स्तोतिगीते पदं ते
रहतति मतिन्निग्घावन्दनेकुं ट राजी॥ अधरन तभज तीलवने विविधमाल्यानि वसति नव कल्पापश्छेद

श्रीकृष्ण भुजं नमाधिपतेन निर्दृश्य स्पर्शं निषिद्धवती ततश्च कथं चित्तेनस्य रवीयं यमुनाजलकेलिर्यथा॥२६॥
र्शो न तस्पर्श मन्यमानां तां प्रत्याह नकुरुप्रायशपथमिति॥ सर्पपक्षे दूषितामिति तत्स्पर्शविशेषेणेतिभावः॥७८॥ श्रृंग

 कूटे विषाणं वा॥ मेखला कांची अद्रितलांशो वा करतल॥२६॥ प्रतिमा प्रतिविम्बं नाईतं तिनपीडयति॥२७॥

 मा त्वक्षीस्तु धिराधया घनरसैः पर्युक्ष्यमाणा स्वतेमा त्वं भंगम वापवीरतिल्लकोयातः किला हृश्यतां॥ वक्त्रेंद्रोः प्रतिमा छलेन प्रशरणं लज्जः सखी को स्तु भस्तन्मा भ्रश्च कितो विमुक्तचिकुरं नाट्यसौ त्वद्विधं॥ यथा वा पद्यावल्यां॥ जलकेलितरलकरतलमुक्तपुनः पिहितराधिकावदनः॥ जगदवतु कोकयूनो र्विघटनसंघटनकौतुकी कृष्णः॥ अथ नौखेला॥ मुक्तातरंगनिवहेनयतं गपुत्री नव्याच नौरितिवचं स्तवसत्समेव शंका नि दृानमिद मेव ममाति मात्रं त्वंचं चलो यदि हेमाधव नाविकोसि॥ अथ लीलाचौर्यं॥ लीलाचौर्यं भवेदं द्वशी वस्त्र पुष्पादिहारिता॥ तत्र वंशीचौर्यं यथा पद्यावल्यां॥ नीचैर्नीसा दृषच चरणयो र्नूपुरे मूकयन्ती धृत्वा धृत्वा कनकवलयान्युत्क्षिपन्ती भुजाग्रे मुद्रा मश्रोणिश्च कितचकितं पश्यदालोकयन्ती स्मित्वा हरनि मुरली मंकतो माधवस्य॥ वस्त्र चौर्यं॥ यथा॥ छद्मावलिह्रते वनः सपदि का चिद्देकाव्रजं प्रविशपजरती रिहानयत्तघोरकर्मोद्धताः श्रेयं गुणनिधिस्त्वरोरुपरितामिर भ्यर्च्यतां मुमा व्रतकुमारि कापटलचेलपारञ्जरः॥ पुष्पचौर्यं यथा अपि ज्ञानं ज्ञानं हरासि हरिणाक्षि प्रतिदिनं त्वमेव प्रच्छन्नं मम मस्तु मनसां मंजरिमितः॥ त्विरादिष्या चौरित्वमसि विधृता याश्च यमतो गुहा कारा मारान्प्र विशा वसतिं प्रौढिभिरलं॥ अथ घट्टः यथा दानकेलिकौमुद्यां॥ घट्टाधिराज यवमत्य विवादमेव मूयं यदाच रथ दानमदित्त मानाः॥

वंत्तल्ली शोकः पद्मिन्यामञ्जरणास्पर्शेवनाशोकः पुष्पतीतिकविसमः ॥१८॥ क्वचिद्देशे वामं च दशारवो पाशकपातभेदो ॥१९॥
मन्येविधत्स्वननदत्त्वगिरेस्तदेषु दुर्गेषु हन्तविषमेषु रणाभियोगं ॥ अथ कुञ्जादिलीनतायथा विदग्ध
माधवे ॥१७॥ शंकेसंकुलितान्तरा घनिविडक्रीडानुवंधे छयाकुंजे वं ज्युत्सुशाखिनः शशिमुखीन्ली
नावरीवर्त्तिसा नोचेदेषतदंघ्रिसंगमविनाभावादकाले कथं पुष्पामोदनिमंत्रितालपटलीसोत्र
सपात्रीभवेत ॥ अथ मधुपानं ॥ यथा ॥ मुखविधुमुदितं मधुद्विबोसो मधुचषके मधुरं समीक्ष्यमु
ग्धा ॥ अदिशतदृशमेवतत्रपातुं न तं वदनं मुडुरर्थिनापितेन ॥ अथ वधूवेशप्रतिपत्तिर्यथो द्धवसंदेशे ॥
केयं श्यामा स्फुरति सरले गोपकन्या किमर्थं प्राप्ता सख्यं तव मम वा यत्ते निर्मिनाज्ञो वयस्या ॥ आलिंगा
मुमुहुरितिनयाकुर्वतीमां विदित्वानारीवेशं श्रियमुपययोमानिनी यत्र राधा ॥ अथ कपटस्वप्नताय
थाकर्णामृते ॥ स्तोकस्तोकनिरुध्यमानमृदुलप्रस्यंदिमंदस्मितं प्रेमोद्भेदनिरर्गलप्रसृमरप्रव्यक्त
रोमोद्गमं ॥ श्रोतुं श्रोत्रमनोहरं व्रजवधूलीलामिथो जल्पितं ॥ मिथ्यास्वापमुपास्महे भगवतः क्रीडानि
मीलदृशः ॥ अथ द्यूतक्रीडा ॥१८॥ जित्वाद्यूतपणं दशोत्पयहन्वेगंडमुद्रां दक्षिणं सा वामं च दशेतित्त्वरमस
सा दक्षं क्षिपन्नभ्यधात् ॥ आज्ञासुंदरि तेयथेतिहरिणा वामे च दष्टे ततः संरंभादिव साभुजालतिं
कयाकंठे ववन्ध प्रियं ॥ अथ पटाकृष्टिर्यथा ललितमाधवे ॥१९॥ धन्यः सोयं मणिरविरलज्वान्तपुंजे
निकुंजे स्मितामपि कुचपटीं कृष्टवत्युन्मदेन ॥ गाढं गूढाकृतिरर्पितया मन्मुखवाक्यूनवेदी निषीवनयः

कांक्षन्निरकिरन्नारुदैःकृष्णावाक्पमाननामालिनीं तव गताः ॥१४॥

॥उ०ली०॥ रक्तसंजं तु कुंकुमं जोयुडमिति त्रिकांडशेषः ॥२१॥ नागदमनः कान्तियमे ईदृपरं यथा स्यात्तथा स्रगजांकुशवरेण कामं
कुशारव्येन नखेन क्षतमर्पयेत यत तत्क्षमं युक्तं पक्षेनागदमनो महामात्रः परमं यथा स्यात्तथा गजांकुशवरेणेत्यादि

॥१४८॥

किरणलहरीं द्रैपयामास राधां ॥ अथ चुम्बो यथा ॥ कपटचतुरलितनभ्रुवः समन्तान्मुखशशिनं
रभसाद्विधूयमानं ॥ दनुजरिपुरचुम्बदम्बुजाक्ष्याः कमलमिवानिलकंपि चंचरीकः ॥ अथाश्ले
षो यथा ॥२०॥ नवजागुडवर्णयोपगूढः स्फुरदश्रुद्युतिरेतयोन्मदेन हरति स्म हरिर्हिरण्यवल्ली
परिवीतां गगनमालमंगलानि ॥ अथ नखक्षतं यथा ॥२१॥ नकुचाविमोगति जिनास्वयाहृतं गजेतः
प्रसह्य मखिव कुंभयोर्युगं ॥ क्षतमत्र नागदमनो यदर्पयेत्परमं गजांकुशवरेण तत्क्षमं ॥ अथ बिम्बा
धरसुधापानं यथा ॥ नहि सुधाकरबिंबमुधाकरं कुरु मुखं बकरभोरु करावृतं ॥ अधररङ्गणमंगवराङ्गु
नेपिवत्तु नीपवनीभ्रमरस्तव ॥ अथ संप्रयोगो यथा ॥२२॥ द्राग्दोर्मंडलपीडनोद्धुरधियः प्रोद्दामवेजास्त
यानिर्वैधादपरा मनागिनिपिवतः शीत्कारशर्मण्यस्य या ॥ कंदर्पोत्सवपंडितस्य मणितेराक्रान्तकुंजान्तया स्वैर
राधिकया हरेर्मिधुवनक्रीडाविधिर्वर्द्धते ॥ विदग्धानां मिथो लीलाविलासेन यथा सुखं ॥ न तथा संप्र
योगेण स्यादेवं रसिका विदुः ॥ यथा ॥ वल्लेनपरिरंभणेन रदशिखाभिरुह्येखनं हठाद्धरखंडनेभुजगे
नवंधक्रियांदु कूलदलनेहतिं कुवलयेन कुर्वाणया रतादपि सुखं हरे राधिकमादधे राधया ॥ यथा वा ॥२३॥

२३॥ अथ संप्रयोगो यथेत्यारभ्य द्राग्दोर्मंडलेत्यादिकं श्रीमद्ग्रंथकारैरत्र यत्कदिनमपिकेन चिद्दत्यापितमिति निषेयं अनंत

दमेव हि स्वमनं वश्यते विदग्धानामित्यादि ॥२३॥

व्रजनागरीरतिगुरोः श्रीकृष्णस्य नर्मोत्सेककला गांधर्विकायाः श्रीराधाया दृगंचलच्चमत्कारीभ्रुवोर्विभ्रमः पुनस्त
स्य संव्यानस्य विकर्षणे च टुलता चंचलता न स्या इति तया तु कर्णोत्पलेन तस्याहतिः ॥ इतीयं तया सह क्रीडा तथास
ह यः सुरतोत्सवस्तमतिक्रम्यापि भूयिष्ठं यथा स्यात्तथा तस्य नवास्वादं सुखं वितेने ॥ २४ ॥ विचारेण तुलत्वात्
ग्रन्थेनापारत्वात् ॥ २५ ॥ अयमिति ॥ ग्रंथपक्षे ॥ गहनमहाघोषः श्रीमन्नंदराजव्रजः स एव सागरः तत्प्रभव इति

नर्मोत्सेककला दृगंचलचमत्कारी भ्रुवोर्विभ्रमः संव्यानस्य विकर्षणे चटुलता कर्णोत्पलेना
हतिः ॥ क्रीडेयं व्रजनागरीरतिगुरोर्गांधर्विकायास्तथा ॥ भूयिष्ठं सुरतोत्सवादपि नवादपि
नवास्वादं वितेने सुखं ॥ अत एव श्रीगीतगोविंदे ॥ प्रत्यूहः पुलकांकुरेण निविडाश्लेषे निमेषे
ण च क्रीडाकूतविलोकिते धरसुधापाने कथानर्मभिः ॥ आनंदाधिगमेन मन्मथकलायु
द्धेपि यस्मिन्नभूदुद्भूतः स तयोर्बभूव सुरतारंभः प्रियंभावुकः ॥ गोकुलानंद गोविंद गोष्ठेंद्रकु
लचंद्रमः ॥ प्राणेश सुंदरोत्तंस नागराणां शिखामणे ॥ वृंदावनविधो गोष्ठयुवराजमनोहर ॥
इत्याद्या व्रजदेवीनां प्रेयसि प्रणयोक्तयः ॥ २६ ॥ अतुलत्वादपारत्वादासेदुर्विगाहितां ॥ स्पष्टः परं तदस्ये
नरसाब्धिर्मधुरो मया ॥ २७ ॥ अयमुज्ज्वलमणिर्गहनमहाघोषसागरप्रभवः ॥ भजतु तव मकरकुंडल
परिसरसेवां चितीदेव ॥

नंदैकदेशः श्रीव्रजदेवीगणादुद्भूत इति रत्यर्थः ॥ पक्षे ॥ गहनमहाघोषसागरः श्री
मानरसामृतसिंधुनामा प्राक्तनो ग्रंथः तस्मादुद्भूतः ॥ गहनत्वं दुरवगाहत्वं ॥ तत्र मकरकुंडलेत्यादिना तु श्रवण

149

॥उ०नी०॥ वधानप्रार्थनामणिपक्षस्तुस्तुगमः ॥ तदेवमस्य ग्रंथस्य तद्देकाराधनार्थं तां तत्रापि रहस्यतां व्यज्य ताद्दृशतदीयरहस्य
॥१४५॥ रसावसरसंनिधानाधिकाधिभिस्तद्द्रहस्येव यद्गोचनीयतासु पदिदृशेति लघुं ॥ ततश्च ॥ परमोपदेष्टृणं तेषां
मनुमतिर्न केनचिदप्युल्लंघनीया ॥ यतः ॥ कृष्णस्य निर्जनविहारविकाशको यं स्यात्लोकनापरहस्यप्रकटव्यगुतः
श्रीमद्भिः रुज्वलमणिस्तद्दपीहदैवाथ्यतः स एव इति नस्तु समक्षमेव ॥ ॥ इति श्री संभोगभेदविवृतिः ॥ ॥

इति संभोगभेदः ॥ ॥ संपूर्णो यमुज्वल्लनीलमणिनामग्रंथः ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३५

सनातनसमोधस्य ज्यायान्श्रीमान्सनातनः ॥ श्रीवल्लभोनुजः सोसौ श्रीरूपो जीवसज्ञनिः ॥ शर्मोयं श्रीमदुज्व
लनीलमणिनाम्नो ग्रन्थस्य लोचनरोचनी नाम्नी टीका ॥ ॥ श्रीगुरुचरणः प्रसीदन्तु ॥ ॥ शुभस्थाने ॥ श्रीवृंदा
वनमध्ये ॥ श्रीसेवाकुंजमैं ॥ पुस्तक लिखी ॥ हस्ताक्षर ब्राह्मण लालजीके ॥ शुभमस्तु ॥ मंगलमस्तु ॥ ॥

॥१४५॥

।उ०नी०। इति श्रीउज्ज्वलनीलमणिनामाग्रंथसंपूर्णम् समाप्तम॥ ॥ श्रीराधाकृष्णाभ्यांनमः॥ यादृशंपुस्तकं दृ
॥१५०॥ ष्ट्वा तादृशं लिखितं मया॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥१॥ ॥ इतिश्रीमदुज्ज्वलनीलम

150

इति श्रीमदुज्ज्वलनीलमणिनामग्रंथ
संपूर्णम॥ शुभंभूयात समाप्तम॥

णिनामाग्रंथसंपूर्णम् समाप्तम ॥ ॥ श्रीगोपीजनवल्लभायनमः॥ संवत॥१९॥१२॥ मितिचैत्रवदी॥४॥ ॥१५०॥